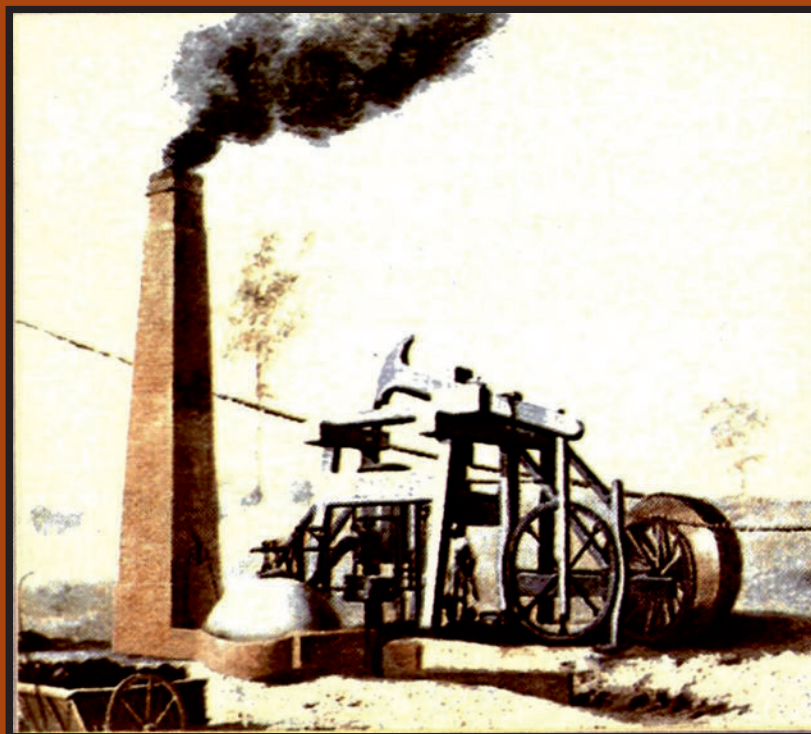

Ιστορία του Μεσαιωνικού και του Νεότερου Κόσμου 565 - 1815

Β' ΓΕΝΙΚΟΥ ΛΥΚΕΙΟΥ

Γενικής Παιδείας

Ιστορία του Μεσαιωνικού και του Νεότερου Κόσμου 565-1815

Β' Γενικού Λυκείου Γενικής Παιδείας

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΑΡΧΙΚΗΣ ΕΚΔΟΣΗΣ

Συγγραφική ομάδα

Ιωάννης Δημητρούκας, δρ. Ιστορίας
Θουκυδίδης Π. Ιωάννου, δρ. Ιστορίας, Σχολικός Σύμβουλος Φιλολόγων
Κώστας Μπαρούτας, δρ. Αισθητικής-Ιστορικός Τέχνης

Επιστημονικός Επόπτης

Ταξιάρχης Γ. Κόλιας, Καθηγητής του Βίου και του Πολιτισμού των Βυζαντινών
της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών

Υπεύθυνος για το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο

Ιωσήφ Περάκης, δρ. Φιλ., Πάρεδρος του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου

Επιτροπή αξιολόγησης

Ιωάννης Ε. Βρεττός, Καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών
Μιχαήλ Παπαστυλιανού, μ.δ. ιστορικός, εκπαιδευτικός Δ.Ε.
Αθανάσιος Χρήστου, δρ. Ιστορίας, εκπαιδευτικός Δ.Ε.

Ομάδα αναθεώρησης

Γεώργιος Δάλκος, δρ. Παιδαγωγικής, Πάρεδρος με θητεία του Π.Ι.
Δημήτριος Γιαννακόπουλος, δρ. Ευρωπαϊκής Ιστορίας, εκπαιδευτικός Δ.Ε.
Αντώνιος Μαστραπάς, δρ. Αρχαιολογίας, εκπαιδευτικός Δ.Ε.
Βασιλική Σακκά, μ.δ. Διδακτικής της Ιστορίας, εκπαιδευτικός Δ.Ε.

Επιτροπή αξιολόγησης της αναθεώρησης

Γεώργιος Μοσχόπουλος, Αναπληρωτής Καθηγητής Νεότερης Ελληνικής Ιστορίας
Πανεπιστημίου Πατρών
Μαρία Ντούρου-Ηλιοπούλου, Επίκουρος Καθηγήτρια Ιστορίας Μέσων-Νεότερων Χρόνων
Πανεπιστημίου Αθηνών
Γεώργιος Συμπίλης, δρ. Νεότερης Ιστορίας, εκπαιδευτικός Δ.Ε.
Χαρά Δημητρακοπούλου, εκπαιδευτικός Δ.Ε.

Εποπτεία και συντονισμός αναθεώρησης

Αναστασία Κυρκίνη-Κούτουλα, δρ. Ιστορίας, Σύμβουλος του Π.Ι.

Καλλιτεχνική επιμέλεια

Τμήμα γραφιστών του ΟΕΔΒ

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΕΠΑΝΕΚΔΟΣΗΣ

Η επανέκδοση του παρόντος βιβλίου πραγματοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Τεχνολογίας Υπολογιστών & Εκδόσεων «Διόφαντος» μέσω ψηφιακής μακέτας, η οποία δημιουργήθηκε με χρηματοδότηση από το ΕΣΠΑ / ΕΠ «Εκπαίδευση & Διά Βίου Μάθηση» / Πράξη «ΣΤΗΡΙΖΩ».

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο

ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ ΔΙΑ ΒΙΟΥ ΜΑΘΗΣΗ
επένδυση στην κοινωνία της γνώσης
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ & ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ, ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ & ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ
ΕΙΔΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ΕΣΠΑ
2007-2013
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ
ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΤΑΜΕΙΟ

Οι διορθώσεις πραγματοποιήθηκαν κατόπιν έγκρισης του Δ.Σ. του Ινστιτούτου Εκπαιδευτικής Πολιτικής

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ, ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

Ιωάννης Δημητρούκας Θουκυδίδης Ιωάννου Κώστας Μπαρούτας

Η συγγραφή και η επιστημονική επιμέλεια του βιβλίου πραγματοποιήθηκε
υπό την αιγίδα του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου

Ιστορία του Μεσαιωνικού και του Νεότερου Κόσμου 565-1815

Β' Γενικού Λυκείου Γενικής Παιδείας

Περιεχόμενα

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΝΕΟΤΕΡΟΥ ΚΟΣΜΟΥ (565-1815)

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	6
ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ ΣΤΟ ΜΕΣΑΙΩΝΑ	7
1. ΑΠΟ ΤΟ ΘΑΝΑΤΟ ΤΟΥ ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΥ ΩΣ ΤΗΝ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΕΙΚΟΝΩΝ ΚΑΙ ΤΗ ΣΥΝΘΗΚΗ ΤΟΥ ΒΕΡΝΤΕΝ (565-843)	
1. ΟΙ ΔΙΑΔΟΧΟΙ ΤΟΥ ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΥ ΚΑΙ Η ΚΡΙΣΗ ΤΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ (565-610)	9
2. Η ΒΑΣΙΛΕΙΑ ΤΟΥ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ (610-641). ΑΠΟΦΑΣΙΣΤΙΚΟΙ ΑΓΩΝΕΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΕΙΣ	11
3. Η ΕΜΦΑΝΙΣΗ ΤΟΥ ΙΣΛΑΜ.	14
4. ΟΙ ΑΡΑΒΙΚΕΣ ΚΑΤΑΚΤΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΟΙ ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ ΤΟΥΣ.	16
5. Η ΕΙΚΟΝΟΜΑΧΙΑ	19
6. ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ.	21
7. ΣΛΑΒΟΙ ΚΑΙ ΒΟΥΛΓΑΡΟΙ	24
8. ΤΟ ΦΡΑΓΚΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ ΥΠΟ ΤΙΣ ΔΥΝΑΣΤΕΙΕΣ ΤΩΝ ΜΕΡΟΒΙΓΓΕΙΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΚΑΡΟΛΙΔΩΝ.	26
2. Η ΕΠΟΧΗ ΤΗΣ ΑΚΜΗΣ: ΑΠΟ ΤΟΝ ΤΕΡΜΑΤΙΣΜΟ ΤΗΣ ΕΙΚΟΝΟΜΑΧΙΑΣ ΩΣ ΤΟ ΣΧΙΣΜΑ ΤΩΝ ΔΥΟ ΕΚΚΛΗΣΙΩΝ (843-1054)	
1. ΠΡΟΟΙΜΙΟ ΤΗΣ ΑΚΜΗΣ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ (843-867).	32
2. ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ	34
3. ΚΟΙΝΩΝΙΑ	36
4. ΔΙΟΙΚΗΣΗ ΚΑΙ ΝΟΜΟΘΕΣΙΑ.	38
5. Η ΔΙΕΘΝΗΣ ΑΚΤΙΝΟΒΟΛΙΑ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ	41
6. ΟΙ ΔΙΑΔΟΧΟΙ ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Β΄ (1025-1054)	47
7. ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΣΤΗ ΔΥΤΙΚΗ ΕΥΡΩΠΗ. ΤΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΤΗΣ ΦΕΟΥΔΑΡΧΙΑΣ	48
3. ΑΠΟ ΤΟ ΣΧΙΣΜΑ ΤΩΝ ΔΥΟ ΕΚΚΛΗΣΙΩΝ ΩΣ ΤΗΝ ΑΛΩΣΗ ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗΣ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΣΤΑΥΡΟΦΟΡΟΥΣ (1054-1204)	
1. ΕΣΩΤΕΡΙΚΗ ΚΡΙΣΗ ΚΑΙ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΙ ΚΙΝΔΥΝΟΙ (1054-1081).	51
2. Η ΕΣΩΤΕΡΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΩΝ ΚΟΜΝΗΝΩΝ (1081-1185).	53
3. Η ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΩΝ ΚΟΜΝΗΝΩΝ. Η ΕΞΑΠΛΩΣΗ ΤΟΥ ΙΣΛΑΜ ΚΑΙ Η ΑΠΩΛΕΙΑ ΤΗΣ ΜΙΚΡΑΣ ΑΣΙΑΣ	55
4. Η ΙΤΑΛΙΚΗ ΚΑΙ Η ΒΑΛΚΑΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΩΝ ΚΟΜΝΗΝΩΝ	57
5. ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ ΣΤΗ ΔΥΤΙΚΗ ΕΥΡΩΠΗ	59
6. ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΚΑΙ ΕΞΟΥΣΙΑ ΣΤΗ ΔΥΤΙΚΗ ΕΥΡΩΠΗ	62
7. ΟΙ ΣΤΑΥΡΟΦΟΡΙΕΣ	65

4. Η ΛΑΤΙΝΟΚΡΑΤΙΑ ΚΑΙ Η ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΕΙΑ ΕΠΟΧΗ (1204-1453).

Ο ΥΣΤΕΡΟΣ ΜΕΣΑΙΩΝΑΣ ΣΤΗ ΔΥΣΗ

1. ΤΑ ΛΑΤΙΝΙΚΑ ΚΡΑΤΗ ΚΑΙ Η ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ	71
2. ΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΚΡΑΤΗ: ΤΡΑΠΕΖΟΥΣ, ΗΠΕΙΡΟΣ, ΝΙΚΑΙΑ	74
3. ΜΙΧΑΗΛ Η΄ ΚΑΙ ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ Β΄ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΙ	76
4. ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΕΣ ΑΝΟΡΘΩΣΗΣ ΤΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΕΜΦΥΛΙΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ.	79
5. Η ΑΝΟΔΟΣ ΤΗΣ ΣΕΡΒΙΚΗΣ ΔΥΝΑΜΗΣ ΥΠΟ ΤΟΝ ΣΤΕΦΑΝΟ ΔΟΥΣΑΝ (1331-1355)	81
6. ΟΙ ΟΘΩΜΑΝΟΙ ΚΑΙ Η ΡΑΓΔΑΙΑ ΠΡΟΕΛΑΣΗ ΤΟΥΣ	83
7. Η ΑΛΩΣΗ ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗΣ	85
8. Η ΔΥΤΙΚΗ ΕΥΡΩΠΗ ΣΤΗ ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΤΟΥ ΥΣΤΕΡΟΥ ΜΕΣΑΙΩΝΑ	88

5. Ο ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

ΓΡΑΜΜΑΤΑ, ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ, ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ, ΤΕΧΝΗ

1. Ο ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ.	91
2. Ο ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΟΣ ΔΥΤΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ.	101
3. Η ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΣΤΟΥΣ ΒΑΛΚΑΝΙΚΟΥΣ ΛΑΟΥΣ ΚΑΙ ΤΗ ΡΩΣΙΑ	108
4. Ο ΑΡΑΒΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ	110

6. ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΛΩΣΗ ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗΣ ΚΑΙ ΤΙΣ ΑΝΑΚΑΛΥΨΕΙΣ ΤΩΝ ΝΕΩΝ ΧΩΡΩΝ ΩΣ ΤΗ ΣΥΝΘΗΚΗ ΤΗΣ ΒΕΣΤΦΑΛΙΑΣ (1453-1648)

1. ΑΠΟ ΤΟ ΜΕΣΑΙΩΝΑ ΣΤΟΥΣ ΝΕΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ.	114
2. ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΣΜΟΣ.	115
3. ΟΙ ΑΝΑΚΑΛΥΨΕΙΣ	120
4. ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΗ (1517-1555)	127
5. Η ΑΝΑΤΟΛΗ ΥΠΟ ΤΗΝ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑ	133
6. Η ΜΕΣΗ ΚΑΙ ΥΣΤΕΡΗ ΛΑΤΙΝΟΚΡΑΤΙΑ ΣΤΟΝ ΕΛΛΑΔΙΚΟ ΧΩΡΟ (1460-1650) ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΚΥΠΡΟ (15ος-16ος αι.).	142
7. Ο ΑΝΤΑΓΩΝΙΣΜΟΣ ΤΩΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΩΝ ΔΥΝΑΜΕΩΝ ΚΑΙ Ο ΤΡΙΑΚΟΝΤΑΕΤΗΣ ΠΟΛΕΜΟΣ (1618-1648)	146
8. Ο ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗΣ (15ος-16ος αι.).	149

7. ΑΠΟ ΤΗ ΣΥΝΘΗΚΗ ΤΗΣ ΒΕΣΤΦΑΛΙΑΣ (1648) ΕΩΣ ΤΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΤΗΣ ΒΙΕΝΝΗΣ (1815)

1. Ο ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΣ	160
2. ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ: ΟΙ ΑΠΑΡΧΕΣ ΤΗΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ, ΟΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΘΕΩΡΙΕΣ.	167
3. Η ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ.	170
4. Η ΓΑΛΛΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΚΑΙ Η ΝΑΠΟΛΕΟΝΤΕΙΑ ΠΕΡΙΟΔΟΣ (1789-1815)	174
5. ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΗΣ ΛΑΤΙΝΟΚΡΑΤΙΑΣ.	184
6. Η ΠΑΡΑΚΜΗ ΤΗΣ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ	184
7. Η ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΖΩΗ ΚΑΤΑ ΤΟ 17ο ΚΑΙ 18ο ΑΙΩΝΑ.	189
8. Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΚΑΙ ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗΣ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑΣ	197

Πρόλογος

Το βιβλίο αυτό περιλαμβάνει την ιστορία μιας μακράς ιστορικής περιόδου, που εκτείνεται από τα τέλη του βου αιώνα ως τις αρχές του 19ου. Πρόκειται για την ιστορία του Μεσαιωνικού και του Νεότερου Κόσμου, η γνώση της οποίας είναι απαραίτητη για να κατανοήσουμε πώς φθάσαμε στο Σύγχρονο Κόσμο.

Η ύλη του βιβλίου αρθρώνεται σε επτά ευρύτερες ενότητες, που αρχίζουν με μια σύντομη εισαγωγή με τα κυριότερα χαρακτηριστικά της εξεταζόμενης κάθε φορά περιόδου. Κάθε ενότητα περιλαμβάνει επί μέρους κεφάλαια, που αποτελούνται από τα εξής μέρη:

- 1 *Ιστορική Αφήγηση*
- 2 *Ποικίλα παραθέματα από γραπτές πηγές και απόψεις νεότερων ιστορικών*
- 3 *Χάρτες και εικόνες*
- 4 *Γραφήματα και πίνακες*
- 5 *Ερωτήσεις, δραστηριότητες και θέματα για συζήτηση*

Στο τέλος του βιβλίου παρατίθενται ενδεικτική ελληνόγλωσση βιβλιογραφία, χρονολογικός πίνακας των βυζαντινών αυτοκρατόρων και γλωσσάρι όρων και εννοιών που δεν ήταν δυνατόν να ερμηνευθούν στο πλαίσιο της αφήγησης.

Παρά το γεγονός ότι η μακρά ιστορική περίοδος, στην οποία αναφέρεται, είναι πλούσια σε γεγονότα και σε πολύπλοκα ιστορικά φαινόμενα, το βιβλίο δεν επιμένει σε γνωστικές λεπτομέρειες, αλλά επιδιώκει να παρουσιάσει με τρόπο συνοπτικό και εύληπτο τα κύρια σημεία των θεμάτων που εξετάζει. Αυτός ήταν και ο σκοπός της αναθεώρησης της πρώτης έκδοσης (ΟΕΔΒ 2001), η οποία εξακολουθεί ασφαλώς να αποτελεί τη βάση του περιεχομένου και της διδακτικής μεθοδολογίας της παρούσας έκδοσης.

Σημείωση: Οι χρονολογίες που βρίσκονται μέσα σε παρενθέσεις και αναφέρονται στη διάρκεια της βασιλείας ηγεμόνων ή στη διάρκεια της ζωής διαφόρων ιστορικών προσώπων έχουν μόνο συμπληρωματικό χαρακτήρα και δεν αποτελούν αντικείμενο εξέτασης. Οι σημειούμενοι με αστερίσκο όροι διευκρινίζονται στο Γλωσσάριο.

Ιστορία του Μεσαιωνικού και του Νεότερου Κόσμου 565-1815

ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ ΣΤΟ ΜΕΣΑΙΩΝΑ

Η καθιέρωση του Χριστιανισμού ως επίσημης θρησκείας του Ρωμαϊκού Κράτους και η μεταφορά της πρωτεύουσας από τη Ρώμη στην Κωνσταντινούπολη, το αρχαίο Βυζάντιο, προετοίμασαν το πέρασμα από την Αρχαιότητα στον Μεσαίωνα. Αργότερα, στα τέλη του 4ου αιώνα, η Αυτοκρατορία χωρίστηκε σε ανατολικό και δυτικό τμήμα. Το Δυτικό τμήμα καταλύθηκε από γερμανικά φύλα στα τέλη του 5ου αι., αλλά το Ανατολικό τμήμα μεταμορφώθηκε βαθμιαία στη χριστιανική **Βυζαντινή Αυτοκρατορία** που στηριζόταν στους ρωμαϊκούς πολιτικούς θεσμούς και στην ελληνική πνευματική παράδοση. Πρέπει να σημειωθεί ότι ο όρος Βυζαντινή Αυτοκρατορία επινοήθηκε από νεότερους ιστορικούς. Οι ίδιοι οι Βυζαντινοί ονόμαζαν το κράτος τους **πολιτεία Ρωμαίων**.

Η μεταβατική περίοδος που αρχίζει στα τέλη του 3ου και στις αρχές του 4ου αι. χαρακτηρίζεται γενικά από ανασφάλεια και παρακμή. Αυτό φαίνεται κυρίως κατά την εξέλιξη των πόλεων που είχαν αποτελέσει το επίκεντρο του αρχαίου ελληνιστικού πολιτισμού. Οι περισσότερες από τις πόλεις αυτές ως τα τέλη του 6ου και τις αρχές του 7ου αι. παρήκμασαν ως οικονομικά, πολιτικά και πολιτιστικά κέντρα και συρρικνώθηκαν από άποψη χώρου και πληθυσμού: Τα διοικητικά κτίρια της αγοράς εγκαταλείφθηκαν, οι ναοί και τα ιερά της αρχαίας θρησκείας μετασχηματίστηκαν σε εκκλησίες, τα λουτρά και οι χώροι των δημοσίων θεαμάτων (θέατρα) ερειπώθηκαν, οι κεντρικές λεωφόροι έγιναν στενά δρομάκια και ο οικισμένος χώρος περιορίστηκε σημαντικά.

Αρκετές πόλεις εγκαταλείφθηκαν για μακρό χρονικό διάστημα, όπως η Σπάρτη και η Πάτρα στην Πελοπόννησο, ενώ οι πληθυσμοί άλλων πόλεων μετακινήθηκαν σε κοντινές περιοχές, ιδρύοντας καινούργιες πόλεις. Οι εξελίξεις αυτές αποδίδονται σε φυσικές καταστροφές (σεισμοί και επιδημίες) και στις εισβολές ξένων λαών, όπως οι Σλάβοι και οι Άβαροι. Πολλοί από τους κατοίκους, φεύγοντας υπό την απειλή των εισβολών, ίδρυσαν νέους οικισμούς σε δυσπρόσιτες και ασφαλείς περιοχές, όπως οι κάτοικοι της Λακωνίας το κάστρο της Μονεμβασιάς σε μια απόκρημνη απόληξη του Πάρνωνα (τέλη του 6ου αι.). Οι νέοι οικισμοί ήταν οχυροί και ασφαλείς, διέφεραν όμως πολεοδομικά και υστερούσαν οικονομικά και πολιτιστικά από τις πόλεις της Αρχαιότητας.

Οι αλλαγές που χαρακτηρίζουν το πέρασμα από την Αρχαιότητα στο Μεσαίωνα δεν έγιναν μονομιάς, αλλά απαιτήσαν μακρό χρονικό διάστημα. Το διάστημα αυτό εκτείνεται, σε γενικές γραμμές, από την ίδρυση της Κωνσταντινούπολης (330) ως το τέλος της βασιλείας του Ηρακλείου (641). Η περίοδος αυτή (330-641) είναι μεταβατική, καθώς συνδυάζει το παλαιό με το νέο. Ο χαρακτήρας της αντανάκλαται στη διπλή ονομασία της: Ύστερη Ρωμαϊκή ή Πρωτοβυζαντινή Περίοδος. Αυτό σημαίνει ότι η Πρώιμη Βυζαντινή Αυτοκρατορία αποτελεί, συγχρόνως, συνέχεια και μετεξέλιξη της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Την εξέλιξη αυτή υποδηλώνει και ο χαρακτηρισμός της Κωνσταντινούπολης ως Νέας Ρώμης.

Οι οχυροί –φυσικά και τεχνητά– οικισμοί αποτελούν ένα από τα χαρακτηριστικά του Μεσαίωνα. Εδώ το κάστρο και η πόλη του Μυστρά που ιδρύθηκαν το 13ο αιώνα, 6 χλμ. δυτικά από τη Σπάρτη, στις πλαγιές του Σπαρτοβουνίου.

Η Ευρώπη περί το 570 μ.Χ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

ΑΠΟ ΤΟ ΘΑΝΑΤΟ ΤΟΥ ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΥ ΩΣ ΤΗΝ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΕΙΚΟΝΩΝ ΚΑΙ ΤΗ ΣΥΝΘΗΚΗ ΤΟΥ ΒΕΡΝΤΕΝ (565-843)

Στη διάρκεια της περιόδου αυτής η Βυζαντινή Αυτοκρατορία υφίσταται μεγάλες εδαφικές απώλειες, παράλληλα όμως η ελληνικότητά της ενισχύεται. Νέοι θεσμοί, όπως η θεματική διοίκηση, παρέχουν το πλαίσιο μέσα στο οποίο το Βυζαντινό Κράτος θα δώσει ένα δύσκολο αγώνα επιβίωσης εναντίον των ποικίλων αντιπάλων του, κυρίως των Αράβων. Θα στηριχτεί κατά πρώτο λόγο στους πληθυσμούς που είχαν παραμεληθεί ως τότε από την άρχουσα ρωμαϊκή τάξη: τους αγρότες-στρατιώτες και τους ανεξάρτητους πλοιοκτήτες που προέρχονταν, κυρίως, από τις επαρχίες της Μ. Ασίας. Οι επαρχίες αυτές θα αποτελέσουν τώρα τους πνεύμονες του κράτους.

Την ίδια εποχή, στη Δύση, το Φραγκικό Κράτος των Μεροβιγγείων βυθίζεται στην αναρχία και οδεύει προς τη διάλυση. Μια πολύ σοβαρότερη προσπάθεια οργάνωσης του δυτικού κόσμου ανέλαβαν στο δεύτερο μισό του 8ου αιώνα οι Καρολίδες Πιπίνος και Κάρολος. Ο Κάρολος, που επονομάστηκε Μέγας, προήγαγε, σε συνεργασία με τον πάπα, το βασίλειό του σε μια αυτοκρατορία, στην οποία περιέλαβε το μεγαλύτερο μέρος της Δυτικής Ευρώπης. Η αυτοκρατορική στέψη του Καρόλου κατά το έτος 800 συνέβαλε στην ενίσχυση του κύρους του Φραγκικού Κράτους, είχε όμως σοβαρές συνέπειες στις σχέσεις του με το Βυζάντιο.

1. Οι διάδοχοι του Ιουστινιανού και η κρίση της Αυτοκρατορίας (565-610)

α. Εξωτερικά προβλήματα

Πέρα από τα πιεστικά οικονομικά προβλήματα που προκάλεσαν οι δαπανηροί πόλεμοι του Ιουστινιανού Α΄, οι διάδοχοί του (Ιουστίνος Β΄, Τιβέριος Α΄, Μαυρίκιος και Φωκάς) είχαν να αντιμετωπίσουν τις επιδρομές των Σλάβων και των Αβάρων στη Βαλκανική, των Λογγοβάρδων στην Ιταλία και των Περσών στην Ανατολή.

Οι Σλάβοι ήταν εγκατεστημένοι στις αρχές

του 6ου αιώνα στα βόρεια του Δούναβη και πραγματοποιούσαν επιδρομές στα εδάφη της αυτοκρατορίας. Καθώς δεν είχαν ενιαία πολιτική οργάνωση, εντάχθηκαν στη σφαίρα επιρροής των Αβάρων. Οι τελευταίοι, νομαδικό φύλο ασιατικής καταγωγής, με στρατιωτική και πολιτική οργάνωση, οικοδόμησαν ένα τεράστιο κράτος, που εκτεινόταν από τη Βοημία (σημερινή Τσεχία) μέχρι τις εκβολές του Δούναβη. Οι Άβαροι, συμπαρασύροντας τους

Σλάβους, πραγματοποιούσαν πολυάριθμες επιδρομές εναντίον των ευρωπαϊκών επαρχιών της αυτοκρατορίας. Στον ελλαδικό χώρο άρχισαν μάλιστα στις αρχές του 7ου αι. να δημιουργούνται μόνιμες εγκαταστάσεις Σλάβων, ενώ οι Άβαροι, μετά τις λεηλασίες, συνήθιζαν να επιστρέφουν στις βάσεις τους.

Στο ανατολικό μέτωπο κύριος στόχος των Περσών και του Βυζαντίου υπήρξε η Αρμενία, χώρα με στρατηγική και εμπορική σημασία και πηγή προμήθειας στρατιωτών για το Βυζάντιο. Το 591 ο βασιλιάς των Περσών Χοσρόης Β΄ υπέγραψε ειρήνη με τον αυτοκράτορα Μαυρίκιο. Ο Μαυρίκιος, έχοντας εξασφαλίσει τα νότια του στην Ανατολή, μετέφερε στρατεύματα στη Βαλκανική και έτσι στο τέλος του 6ου αιώνα τα σύνορα της αυτοκρατορίας έφθασαν και πάλι στο Δούναβη.

Υπό την πίεση των Αβάρων οι Λογγοβάρδοι ή Λομβαρδοί μετανάστευσαν και κατέκτησαν εύκολα μεγάλο μέρος της Ιταλίας (568). Η απώλεια των ιταλικών εδαφών, που είχαν ανακτηθεί με τεράστιες θυσίες από τον Ιουστινιανό, ήταν ένα οδυνηρό πλήγμα για την αυτοκρατορία. Για να περισώσει τις υπόλοιπες ιταλικές και βορειοαφρικανικές κτήσεις του, ο Μαυρίκιος ίδρυσε τα **εξαρχάτα*** της

Η Βυζαντινή Ιταλία μετά τις πρώτες κατακτήσεις των Λογγοβάρδων (αρχές 7ου αι.)

Επιδρομή των Σκλαβήνων στα ευρωπαϊκά εδάφη της αυτοκρατορίας

Το τρίτο έτος από το θάνατο του Ιουστινίου, επί της βασιλείας του νικηφόρου Τιβερίου, ο καταραμένος λαός των Σκλαβήνων διέδραμε όλη την Ελλάδα, τη χώρα των Θεσσαλονικέων και ολόκληρη τη Θράκη: κυρίευσαν πολλές πόλεις και κάστρα, λεηλάτησαν και πυρπόλησαν την ύπαιθρο, απήγαγαν αιχμαλώτους και έγιναν κύριοι της χώρας, όπου κλείνουν, χωρίς φόβο, τέσσερα χρόνια διαμονής. Και έγιναν πλούσιοι αρπάζοντας χρυσάφι, ασήμι, αγέλες αλόγων και πολλά όπλα. Έμαθαν ακόμη να πολεμούν καλύτερα από τους Ρωμαίους, ενώ προηγουμένως ήταν πρωτόγονοι άνθρωποι, δεν τολμούσαν να βγουν από τα δάση και τους πυκνοδασωμένους τόπους τους και (σχεδόν) αγνοούσαν τα όπλα, αφού χρησιμοποιούσαν μόνο λογχάδια (κοντές λόγχες).

Ιωάννης Εφέσου, *Εκκλησιαστική Ιστορία, III, ΣΤ΄, 25*, έκδ. E.W. Brooks, Λουβαίν 1952, 248-249.

Οι περισπασμοί της αυτοκρατορικής κυβέρνησης

Τον καιρό που η Ελλάδα λεηλατούνταν από τους Σκλαβήνους και αλλεπάλληλοι κίνδυνοι την απειλούσαν από παντού, καθώς ο Τιβέριος δεν είχε αξιόμαχη δύναμη να αντιμετωπίσει ένα μέρος των αντιπάλων του ούτε βέβαια και όλη τη δύναμή τους και δεν μπορούσε να τους αντιπαραταχθεί στο πεδίο της μάχης, μιας και οι δυνάμεις του είχαν εμπλακεί σε πολέμους στην Ανατολή, έστειλε πρεσβεία στον ηγεμόνα των Αβάρων Βαϊανό.

Μένανδρος Προτήκτωρ, *Ιστορία*, έκδ. R. C. Blockley, Λίβερπουλ 1985, 192.

Ραβέννας και της Καρχηδόνας, στα οποία ο επικεφαλής **έξαρχος** συγκέντρωσε στο πρόσωπό του τόσο στρατιωτικές όσο και πολιτικές αρμοδιότητες.

Β. Εσωτερική κρίση και αναρχία

Οι επιτυχίες του Μαυρίκιου αποδείχθηκαν εφήμερες. Στα τέλη του 6ου αιώνα οι πολιτικές, κοινωνικές και θρησκευτικές αντιθέσεις στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας οξύνθηκαν επικίνδυνα, ενώ οι συχνές περικοπές στρατιωτικών μισθών, οι οποίες υπαγορεύονταν από δημοσιονομικούς λόγους, δυσανεστούσαν το στρατό και προκαλούσαν ανταρσίες και κινήματα. Μια στάση του στρατού σε συνδυασμό

με εξέγερση των **δήμων*** (δηλαδή των παρατάξεων του Ιπποδρόμου) που εκδηλώθηκε στην πρωτεύουσα, στοίχισε στο Μαυρίκιο το θρόνο και τη ζωή του (602).

Η βασιλεία του Φωκά, που διαδέχθηκε το Μαυρίκιο, υπήρξε περίοδος αναρχίας και μεγάλων στρατιωτικών αποτυχιών: ο δήμος των Πρασίνων, που αρχικά είχε συμπαρασταθεί

στο Φωκά, στράφηκε αργότερα με φανατισμό εναντίον του. Αντίθετα, ο δήμος των Βενέτων τάχθηκε στην υπηρεσία της τυραννικής εξουσίας του. Την ίδια εποχή ο Πέρσης βασιλιάς εξαπέλυσε μακροχρόνιο πόλεμο εναντίον του Βυζαντίου, με πρόσχημα τη δολοφονία του Μαυρίκιου, από τον οποίο είχε ευεργετηθεί.

ΕΡΩΤΗΣΗ

Συνδυάζοντας τα δεδομένα των παραθεμάτων του Βιβλίου σας και την ιστορική αφήγηση, να αναζητήσετε τους λόγους των επιτυχιών που είχαν οι Σλάβοι στον ελληνικό χώρο και να επισημάνετε τον τρόπο αντιμετώπισής τους από το Βυζάντιο.

2. Η Βασιλεία του Ηρακλείου (610-641). Αποφασιστικοί αγώνες και μεταρρυθμίσεις

α. Εξωτερικοί κίνδυνοι

Οι αβαροσλαβικές επιδρομές δημιούργησαν μία νέα κατάσταση στη Χερσόνησο του Αίμου. Ακμαίες πόλεις καταστράφηκαν, ενώ μεγάλο μέρος του πληθυσμού εξοντώθηκε, αιχμαλωτίστηκε ή τράπηκε σε φυγή. Η Θεσσαλονίκη πολιορκήθηκε επανειλημμένα από τους εισβολείς.

Οι Σλάβοι εγκαταστάθηκαν μόνιμα σε εδάφη της σημερινής Ελλάδας, δημιουργώντας τις λεγόμενες **σκλαβηνίες**, νησίδες σλαβικού πληθυσμού, σκορπισμένες ανάμεσα στους ντόπιους. Από την άλλη πλευρά, ο ελληνικός πληθυσμός μειώθηκε κατά την περίοδο αυτή στο εσωτερικό της Χερσονήσου, αλλά διατηρήθηκε στις παράκτιες περιοχές και τις

πόλεις. Από αυτές κυρίως τις περιοχές άρχισε στα τέλη του 8ου αι. η σταδιακή αποκατάσταση της βυζαντινής διοίκησης και η απομείωση των Σλάβων. Στις αρχές του 7ου αι. όμως, όταν ο στρατός κάλεσε στο θρόνο τον Ηράκλειο, η κατάσταση ήταν ακόμη εξαιρετικά κρίσιμη.

Αμεσότερος υπήρξε ο κίνδυνος που προερχόταν από τους Πέρσες. Οι Πέρσες κατέκτησαν τη Συρία (613) και τα Ιεροσόλυμα (614), αφαίρεσαν τον Τίμιο Σταυρό και τον μετέφεραν στην πρωτεύουσά τους Κτησιφώντα. Ο Ηράκλειος έκλεισε τότε συνθήκη ειρήνης με το **Χαγάνο*** των Αβάρων (619) και μετακίνησε το στρατό του στο μέτωπο της Μ. Ασίας. Ο πόλεμος έγινε μέσα σε ατμόσφαιρα θρησκευ-

τικής έξαρσης. Η ηθική και υλική στήριξη του βυζαντινού αυτοκράτορα από την πλευρά της Εκκλησίας ήταν απεριόριστη. Ο πατριάρχης Σέργιος παραχώρησε στον Ηράκλειο ως δάνειο τα χρήματα των φιλανθρωπικών ιδρυμάτων και τα πολυκάνδηλα και άλλα λειτουργικά σκεύη της Μεγάλης Εκκλησίας, όπως αναφέρει ο χρονογράφος Θεοφάνης.

Προετοιμασία της εκστρατείας εναντίον των Περσών

Ο αυτοκράτορας, βλέποντας ότι ο στρατός είχε γίνει πολύ νωθρός και δειλός και είχε χάσει την τάξη και την πειθαρχία του και ήταν διασκορπισμένος σε πολλά σημεία της αυτοκρατορίας, συγκέντρωσε αμέσως όλους τους στρατιώτες σ' ένα σημείο. Και όλοι με απόλυτη ομοφωνία επαινούσαν την εξουσία και την ανδρεία του αυτοκράτορα, ενώ αυτός τους ενθάρρυνε λέγοντας: "Βλέπετε, αδελφια και παιδιά μου, πώς οι εχθροί του Θεού εισέβαλαν στη χώρα μας, ερήμωσαν τις πόλεις και πυρπόλησαν τους ναούς μας".

Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, έκδ. C. de Boor, τόμ. 1, Λειψία 1883, 303-304.

Η γένεση των θεμάτων και η καθιέρωση της Ελληνικής

Επειδή η επικράτεια του Ρωμαϊκού Κράτους περιορίστηκε και ακρωτηριάστηκε τόσο στην Ανατολή όσο και στη Δύση από τον καιρό του Λίβου Ηρακλείου (610-641), οι αυτοκράτορες που τον διαδέχτηκαν, επειδή δεν ήξεραν πού και πώς να ασκήσουν την εξουσία τους, υποδιείραν σε μικρά τμήματα τη διοίκησή τους και τα μεγάλα στρατιωτικά σώματα (τάγματα), εγκαταλείποντας τα προγονικά τους Λατινικά και υιοθετώντας τα Ελληνικά.

Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, *Περί θεμάτων*, έκδ. A. Perfusi, Πόλη του Βατικανού 1952, 60.

Ο θρησκευτικός χαρακτήρας των εκστρατειών του Ηρακλείου ήταν προφανής: στρέφονταν κατά των πυρολατρών Περσών που κατείχαν τους Αγίους Τόπους και απειλούσαν τη Ρωμανία, δηλαδή τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία.

Ενώ ο Ηράκλειος είχε εκστρατεύσει στην Ανατολή, οι Πέρσες σε αντιπερισπασμό πολióρκησαν την Κωνσταντινούπολη, σε συ-

Πέρσης βασιλιάς παρακολουθεί διεξαγωγή μάχης. Παράσταση αιγυπτιακού τάπητα (Λυών, Ιστορικό Μουσείο Υφασμάτων).

νεργασία με τους Αβάρους και τους Σλάβους, αλλά οι επιθέσεις τους αποκρούστηκαν. Με το γεγονός αυτό συνδέεται η σύνθεση του **Ακάθιστου Ύμνου**, προς τιμήν της Θεοτόκου, στην οποία και αποδόθηκε η σωτηρία της Πόλης (626).

Η σύγκρουση των δύο δυνάμεων κρίθηκε στη μάχη της Νινευί, όπου ο περσικός στρατός αφανίστηκε κυριολεκτικά. Ο νέος βασιλιάς Σιρόης συνήψε συνθήκη ειρήνης και έτσι το Βυζάντιο ανέκτησε, προσωρινά όμως, όλα τα εδάφη που είχε χάσει στο χώρο της Εγγύς Ανατολής. Ο τροπαιούχος αυτοκράτορας έγινε θριαμβευτικά δεκτός στην Κωνσταντινούπολη. Το 630 ο Ηράκλειος ύψωσε πανηγυρικά στα Ιεροσόλυμα τον Τίμιο Σταυρό που ανέκτησε από τους Πέρσες.

Β. Εσωτερική αναδιοργάνωση

Για την αποτελεσματικότερη διακυβέρνηση του κράτους επιδιώχθηκε μια εκτεταμένη διοικητική μεταρρύθμιση, η δημιουργία των θεμάτων. Τα **θέματα** αρχικά ήταν στρατιωτικές μονάδες, μετακινούμενες ανά την επικράτεια. Όταν οι μονάδες αυτές απέκτησαν μόνιμη εγκατάσταση, θέματα ονομάστηκαν οι περιοχές εγκατάστασής τους, οι οποίες εξελίχθηκαν σε διοικητικές περιφέρειες. Την ανώτατη στρατιωτική και πολιτική εξουσία του θέμα-

τος ασκούσε ο στρατηγός. Οι στρατιώτες διέθεταν **στρατιωτόπια**, δηλαδή κτήματα, από τα έσοδα των οποίων εξασφάλιζαν και συντηρούσαν το άλογο και τον οπλισμό τους. Το κτήμα και η υποχρέωση για στρατιωτική υπηρεσία μεταβιβαζόταν από τον πατέρα στον πρωτότοκο γιο. Τα πρώτα θέματα οργανώθηκαν στη Μ. Ασία περί τα μέσα του 7ου αιώνα. Αργότερα ο θεσμός αυτός, που επρόκειτο να αποτελέσει τη βάση της οργάνωσης του Μεσοβυζαντινού Κράτους, επεκτάθηκε και στη Βαλκανική Χερσόνησο.

Τα νέα διοικητικά μέτρα είχαν σημαντικές συνέπειες για το αμυντικό σύστημα και την κοινωνική οργάνωση του Βυζαντίου: Οι μισθοφόροι εξέλιπαν, ενώ οι νέοι στρατιώτες-αγρότες αγωνίζονταν με αυταπάρηση, επειδή παράλληλα υπερασπίζονταν την ιδιοκτησία τους. Η μικρή και η μεσαία ιδιοκτησία ενισχύθηκαν και για άλλο λόγο: οι μεγάλοι γαιοκτήμονες αποδεκατίστηκαν στη διάρκεια των αβαροσλαβικών επιδρομών και τα χέρσα χωράφια τους καταλήφθηκαν από ελεύθερους αγρότες ακτήμονες ή μικροϊδιοκτήτες. Έτσι, η μεσοβυζαντινή κοινωνία αναδιαρθρώθηκε ριζικά. Οι ελεύθεροι αγρότες συγκροτούσαν τώρα τη δυναμικότερη τάξη της, οργανωμένοι σε εύρωστες και ομοιογενείς **κοινότητες χωριών**.

Οι αλλαγές αυτές συνοδεύτηκαν από ορισμένες ακόμη μεταβολές στη δομή της κρατικής μηχανής. Από τα μέσα του 7ου αιώνα

οι κρατικές υπηρεσίες εξαρτιόνταν άμεσα από τον αυτοκράτορα. Εξάλλου, εκτός από το **λογοθέτη του Γενικού**, που είχε την ευθύνη των οικονομικών, εμφανίστηκε το αξίωμα του **λογοθέτη του Δρόμου***, ο οποίος έγινε βαθμιαία ο πρώτος αξιωματούχος της αυτοκρατορίας, ένα είδος πρωθυπουργού.

Ο στρατιώτης-αγρότης και οι υποχρεώσεις του (τέλη 8ου αι.)

Ένα επικουρικό σώμα του αυτοκρατορικού στρατού ήλθε να καταλάβει το στρατόπεδο που ήταν εκεί (κοντά στην πόλη Άμνια της Παφλαγονίας), για να προετοιμάσει μια εκστρατεία εναντίον των Αράβων. Ο χιλίαρχος, ο εκατόνταρχος και ο πεντηκόνταρχος προχώρησαν σε φροντισμένη επιθεώρηση, απαιτώντας αδιάκοπα από το πλήθος των στρατιωτών να παρουσιάζονται με τα άλογα και τις πολεμικές άμαξές τους. Κάποιου στρατιώτη –που ονομαζόταν Μουσουλίος και ήταν πολύ φτωχός– το άλογο, καθώς πλησίαζε η επιθεώρηση, καταλήφθηκε ξαφνικά από κωλικούς πόνους και σπασμούς, έπεσε κάτω και ψόφησε. Ο στρατιώτης, που δεν είχε χρήματα να αγοράσει άλλο άλογο, ήλθε σε πολύ δύσκολη θέση, ενώ ο εκατόνταρχος τον απειλούσε μέσα στην οργή του.

Βίος αγίου Φιλαρέτου, έκδ. Μ.Η. Fourmy-M.Leroy, Byzantion 9 (1934), 125-127.

Το λογοθέσιον του Δρόμου υποδεχόταν τους ξένους αποκρισιάριους (πρέσβεις) που έρχονταν στην πρωτεύουσα. Εδώ Βυζαντινοί αποκρισιάριοι προσέρχονται στο χαλίφη Αλ-Μαμούν. **Μικρογραφία*** από το χειρόγραφο (12ου αι.) της Χρονογραφίας του Ιωάννη Σκυλίτζη (Μαδρίτη, Εθνική Βιβλιοθήκη).

γ. Εξελληνισμός του κράτους

Μετά το 630, όπως θα δούμε παρακάτω, το Βυζαντινό κράτος έχασε μεγάλο μέρος των ανατολικών του επαρχιών, απέκτησε όμως με αυτό τον τρόπο εθνολογική ομοιογένεια, καθώς οι περισσότεροι κάτοικοί του ήταν πλέον Έλληνες ή ελληνόφωνοι. Έτσι, τα Ελληνικά πήραν τη θέση που κατείχαν ως τότε τα Λατινικά, ως επίσημη κρατική γλώσσα. Η εξέλιξη αυτή αντανακλάται στους επίσημους αυτοκρατορικούς τίτλους. Ο Ηράκλειος υιοθέτησε τον ελληνικό τίτλο **βασιλεύς** με την προσθήκη **πιστός εν Χριστώ**, εγκαταλείποντας τους παλαιούς ρωμαϊκούς τίτλους **imperator Romanorum** (αυτοκράτωρ Ρωμαίων)*, **caesar** (καίσαρ)* και **augustus** (αύγουστος)*.

νικά, ως επίσημη κρατική γλώσσα. Η εξέλιξη αυτή αντανακλάται στους επίσημους αυτοκρατορικούς τίτλους. Ο Ηράκλειος υιοθέτησε τον ελληνικό τίτλο **βασιλεύς** με την προσθήκη **πιστός εν Χριστώ**, εγκαταλείποντας τους παλαιούς ρωμαϊκούς τίτλους **imperator Romanorum** (αυτοκράτωρ Ρωμαίων)*, **caesar** (καίσαρ)* και **augustus** (αύγουστος)*.

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ

1. Να επισημάνετε τα στοιχεία που αποδεικνύουν το θρησκευτικό χαρακτήρα των εκστρατειών του Ηρακλείου.
2. Διαβάστε με προσοχή το παράθεμα για τα θέματα. Πότε δημιουργήθηκαν τα πρώτα θέματα; Ποια ανάγκη οδήγησε στη δημιουργία τους;
3. Μελετήστε το παράθεμα για τον στρατιώτη-αγρότη. Ποιες υποχρεώσεις είχαν οι αγρότες των κοινοτήτων σε περίπτωση πολέμου;

3. Η εμφάνιση του Ισλάμ

α. Η προϊσλαμική Αραβία

Στη νότια Αραβία, πριν από την εμφάνιση του Ισλάμ, είχε διαμορφωθεί μια μόνιμα εγκατεστημένη αγροτική κοινωνία, ενώ στη βόρεια δέσποζε η φυλετική οργάνωση και οι κάτοικοι ήταν σχεδόν αποκλειστικά νομάδες που επιδίδονταν σε εμφύλιους πολέμους και λεηλατούσαν τα διερχόμενα από τις περιοχές τους καραβάνια. Ωστόσο, οι νομάδες αυτοί δεν αποτελούσαν σοβαρή απειλή για τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία.

β. Η οργάνωση των Αράβων

Ο Μωάμεθ, ένας πολυταξιδεμένος οδηγός καραβανιών από τη Μέκκα, που γνώριζε το Χριστιανισμό και τον Ιουδαϊσμό, υπήρξε ο ιδρυτής μιας νέας θρησκείας, που ονομάστη-

κε Ισλάμ. Από το 613 άρχισε να διδάσκει δημόσια τη νέα αυτή θρησκεία, κατηγορώντας τους συμπατριώτες του ως ειδωλολάτρες. Για το λόγο αυτό όμως ο Μωάμεθ εκδιώχθηκε το 622 από τη Μέκκα και κατέφυγε στη Μεδίνα, όπου ίδρυσε μια κοινότητα πιστών. Το έτος αποδημίας του Μωάμεθ στη Μεδίνα θεωρείται ως η αρχή της ισλαμικής κυριαρχίας και αποτελεί αφετηρία του χρονολογικού συστήματος των Αράβων (**Εγίρα**). Μέσα σε μια δεκαετία ο Μωάμεθ κατόρθωσε να επιβάλει τη διδασκαλία του και να συνενώσει τις αραβικές φυλές, θέτοντας τέρμα στην πολιτική διάσπαση της Αραβικής Χερσονήσου.

Οι πιστοί της νέας θρησκείας ονομάστηκαν μουσουλμάνοι. Ιερό βιβλίο των μουσουλμάνων είναι το **Κοράνιο**. Για τους μουσουλμά-

Ο προσκυνητής της Πλακεντίας για τους Άραβες (περ. 570)

(Στο φρούριο Φαράν) είναι εγκατεστημένοι 800 φρουροί με τις γυναίκες τους στην υπηρεσία του Ρωμαϊκού κράτους. Τρόφιμα και στολές εξασφαλίζουν από το ταμείο της (επαρχίας της) Αιγύπτου. Κάθε μέρα βγαίνουν για περιπολίες στην έρημο με τις αραβικές φοράδες τους, που τρέφονται με άχυρο και κριθάρι από το κρατικό ταμείο, για να προστατεύουν τις μονές και τους ερημίτες από τις ληστρικές επιθέσεις των Αράβων. Οι Άραβες, φυσικά, δεν ανησυχούν ιδιαίτερα ούτε φοβούνται τους στρατιώτες. Όταν εγκαταλείπουν το φρούριο, οι φρουροί κλειδώνουν τις πύλες και παίρνουν τα κλειδιά μαζί τους.

J. Wilkinson, *Jerusalem Pilgrims before the Crusades*, Warminster 1977, 88.

Το Κοράνι για τον πόλεμο κατά των απίστων

Καταπολεμήστε τους εχθρούς σας στον πόλεμο που γίνεται για τη θρησκεία, αλλά μην επιτεθείτε ποτέ πρώτοι. Ο Θεός μισεί τους επιτιθέμενους. Σκοτώστε τους εχθρούς σας παντού όπου τους βρίσκετε. Διώξτε τους από το φως απ' όπου σας έδιωξαν. Ο κίνδυνος να αλλάξετε θρησκεία είναι χειρότερος από το φόνο. Μην τους πολεμάτε καθόλου κοντά στο τέμενος Χαράμ, εκτός αν σας προκαλέσουν. Αν σας επιτεθούν, κολυπήστε μέσα στο αίμα τους. Αυτή είναι η ανταμοιβή που χρωσιέται στους άπιστους.

Κ. Καλοκαιρινός, *Ιστορία Ρωμαϊκή και Βυζαντινή (146 π.Χ. - 1453 μ.Χ.)*. ΟΕΔΒ, Αθήνα 1981, 232.

νους ιδιαίτερη σημασία είχε ο **ιερός πόλεμος** (τζιχάντ), δηλαδή η υποχρέωση των πιστών να διαδώσουν με το σπαθί τη θρησκεία τους στους «απίστους». Οι μάρτυρες της πίστης εξασφάλιζαν την είσοδό τους στον Παράδεισο. Η πίστη αυτή των μουσουλμάνων υπήρξε σημαντικός παράγοντας της ραγδαίας εξάπλωσης του Ισλάμ.

Η επιστροφή του Μωάμεθ στη Μέκκα (μικρογραφία από αραβικό χειρόγραφο). Το λευκό χρώμα οφείλεται στην απαγόρευση της απεικόνισης ιερών προσώπων.

Το Ισλάμ έχει πολλά δάνεια στοιχεία από τη Χριστιανική και την Ιουδαϊκή θρησκεία. Το Κοράνιο, όμως, δεν καθορίζει μόνο τη θρησκευτική συμπεριφορά των πιστών, αλλά και τα καθήκοντα και τους νόμους που πρέπει να τηρούνται από τους πολίτες, τους υπαλλήλους και τους κυβερνώντες. Η θρησκευτική κοινότητα ταυτίζεται με το κράτος (**θεοκρατικό κράτος**). Όποιος παραβιάζει τους ιερούς κανόνες δικάζεται από τον Μουφτί ή τον Καδή (δικαστή) βάσει του Κορανίου. Η θρησκευτική δικαιοσύνη δεν διαχωρίζεται από την κοσμική. Ο ανώτατος άρχοντας είναι ταυτόχρονα θρησκευτικός και κοσμικός ηγέτης.

Μετά το θάνατο του Μωάμεθ (632) ανέλαβε τη διακυβέρνηση της κοινότητας ο **Χαλίφης**, δηλαδή ο τοποτηρητής του Προφήτη. Ήταν συγχρόνως το θρησκευτικό πρότυπο που ακολουθούσαν οι πιστοί, αλλά και αρχηγός του κράτους, που συγκέντρωνε στο πρόσωπό του όλη την κοσμική εξουσία. Ως τοποτηρητής του Μωάμεθ, ο Χαλίφης ήταν υπεύθυνος για την εφαρμογή των εντολών του Κορανίου.

ΕΡΩΤΗΣΗ

Πώς αντιλαμβάνεστε τη φράση «ο ιερός πόλεμος υπήρξε σημαντικός παράγοντας της ραγδαίας εξάπλωσης του Ισλάμ»;

4. Οι αραβικές κατακτήσεις και οι συνέπειές τους

Η οικονομική σημασία της Αιγύπτου

Περσσότερο όμως από την υπόλοιπη χώρα, η Αλεξάνδρεια επωφελεΐται από τις ευεργεσίες του Νείλου, που το θέρος αρδεύει και προετοιμάζει τη γη και τη σπορά. Όταν η γη σπαρθεί, οι κάτοικοι απολαμβάνουν μια μεγάλη ευλογία. Ένα μέτρο καρπού αποδίδει στο τέλος εκατό έως εκατόν είκοσι μέτρα. Έτσι γίνεται χρήσιμη στις άλλες επαρχίες. Από εδώ η Κωνσταντινούπολη και η Θράκη εξασφαλίζουν το μεγαλύτερο μέρος της τροφής τους, το ίδιο και οι ανατολικές επαρχίες, (που χρειάζονται το σιτάρι) εξαιτίας της παρουσίας του αυτοκρατορικού στρατού που πολεμά εναντίον των Περσών. Καμιά άλλη επαρχία έξω από τη θεία Αίγυπτο δεν μπορεί να καλύψει αυτή την ανάγκη.

Expositio totius mundi et gentium, κεφ. 36, έκδ.
J. Rougé', Παρίσι 1966, 172.

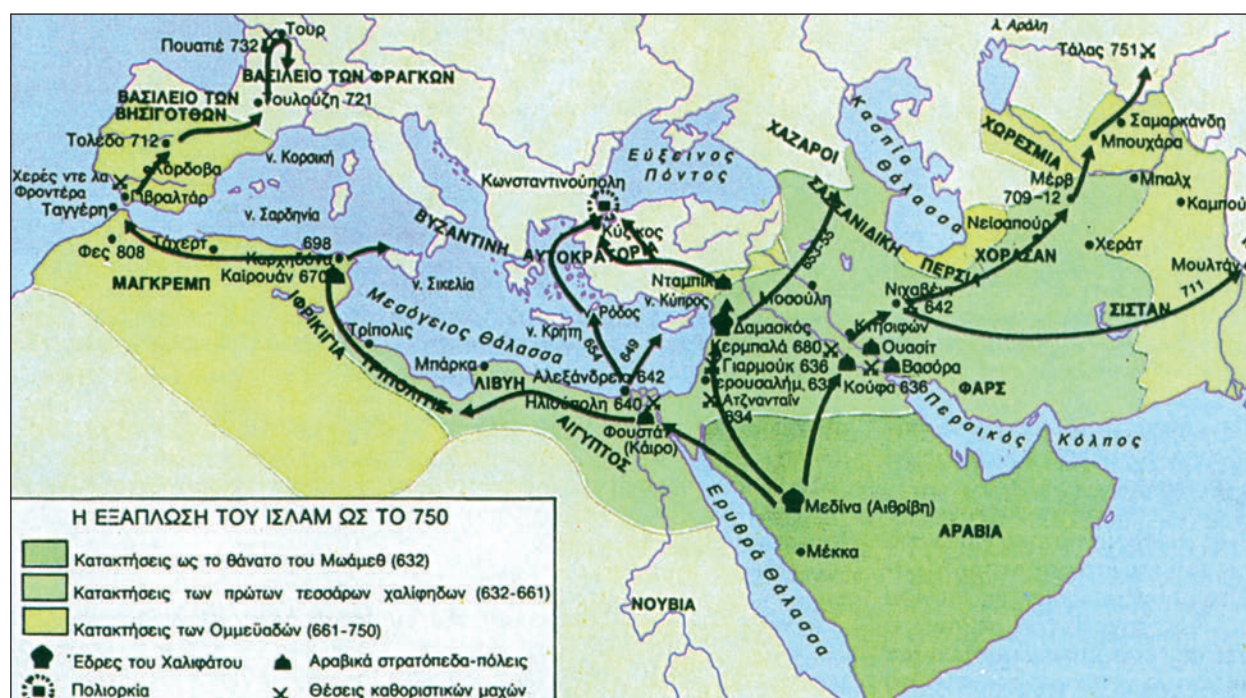
α. Η αραβική εξάπλωση

Δεν πέρασαν δυο χρόνια από το θάνατο του Μωάμεθ και οι Άραβες μαχητές με την καθοδήγηση των δύο πρώτων χαλιφών εισέβαλαν και κατέκτησαν, σε ελάχιστο χρονικό διάστημα, τις γειτονικές πλούσιες χώρες της Εγγύς Ανατολής. Οι κατακτήσεις των Αράβων πραγματοποιήθηκαν με εκπληκτική ταχύτητα και

είχαν ποικίλες αιτίες. Ιδιαίτερη σημασία είχε η εξάντληση των Βυζαντινών και των Περσών από τους μακροχρόνιους μεταξύ τους αγώνες. Η σπουδαιότερη όμως αιτία ήταν το ψυχικό σχίσμα που είχε προκληθεί ανάμεσα στο κέντρο και στις ανατολικές επαρχίες του Βυζαντινού Κράτους, λόγω της αίρεσης του μονοφυσιτισμού που είχε επικρατήσει σ' αυτές. Οι τύχες της Συρίας, της Περσίας, της Παλαιστίνης, της Μεσοποταμίας και της Αρμενίας είχαν οριστικά κριθεί μέχρι το 640. Συγχρόνως άρχισε η κατάκτηση της Αιγύπτου, του σιτοβολώνα της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, η οποία ολοκληρώθηκε με την οριστική κατάληψη της Αλεξάνδρειας το 646. Μετά την κατάληψη της Βόρειας Αφρικής, στις αρχές του 8ου αι., οι Άραβες κατέκτησαν μέρος της βησιγοτθικής Ισπανίας. Η προέλασή τους όμως στη Δύση αναχαιτίστηκε τελικά από τους Φράγκους στο Πουατιέ το 732.

Β. Ο πόλεμος στη θάλασσα και οι πολιορκίες της Κωνσταντινούπολης

Στα μέσα του 7ου αιώνα ο χαλίφης Μωαβί-

Οι κατακτήσεις των Αράβων μέχρι τα μέσα του 8ου αιώνα.

ας συνειδητοποίησε ότι ο αγώνας με το Βυζάντιο θα κρινόταν στη θάλασσα και μερίμνησε για τη ναυπήγηση στόλου. Η πρώτη ναυτική εκστρατεία του κατέληξε στην άλωση της Κωνσταντίας, πρωτεύουσας της Κύπρου. Σειρά είχαν τα νησιά Ρόδος και Κως. Ωστόσο ήταν προφανές ότι η Κωνσταντινούπολη ήταν ο τελικός στόχος του Μωαβία.

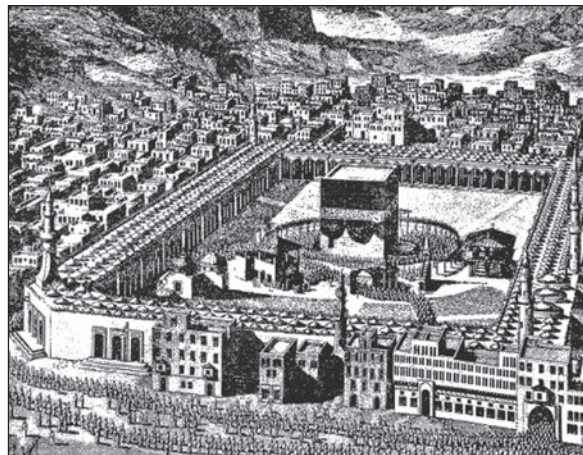
Στα χρόνια της βασιλείας του Κωνσταντίνου Δ΄ ανακόπηκε για πρώτη φορά η ακάθεκτη εξάπλωση του Ισλάμ. Το 674-678 οι Άραβες επιχείρησαν να κατακτήσουν την Κωνσταντινούπολη. Όλες όμως οι απόπειρές τους απέτυχαν, ενώ ο στόλος τους καταστράφηκε από το **υγρόν πυρ**. Ο Μωαβίας αναγκάστηκε να υπογράψει ταπεινωτική ειρήνη, η οποία, παρά την περιορισμένη διάρκειά της, ανύψωσε το διεθνές γόητρο του Βυζαντινού κράτους. Το 717 ο αραβικός στόλος έφθασε και πάλι μπροστά στα τείχη της Βασιλεύουσας. Η πρωτεύουσα σώθηκε, για δεύτερη φορά, χάρη στην αποφασιστικότητα των υπερασπιστών της και το υγρόν πυρ. Η Κωνσταντινούπολη δεν απειλήθηκε έκτοτε από τους Άραβες.

γ. Οι αραβοβυζαντινές συγκρούσεις στη Μ. Ασία και την Ανατολική Μεσόγειο

Μετά τις αποτυχημένες πολιορκίες της Κωνσταντινούπολης, ο πόλεμος μεταφέρθηκε στη Μ. Ασία. Στις αρχές του 9ου αιώνα η αυτοκρατορία απαλλάχθηκε προσωρινά από τις αραβικές επιδρομές στα μικρασιατικά εδάφη, γιατί το Χαλιφάτο συγκλονίστηκε από εσωτερικές διαμάχες.

Το 821-823 όμως η αναστάτωση που προκλήθηκε στο Βυζάντιο από την εξέγερση του Θωμά Σλάβου και η παραμέληση του στόλου από την πλευρά των Βυζαντινών έδωσαν την ευκαιρία σε Άραβες από την Ισπανία να καταλάβουν την Κρήτη και να κάνουν απόβαση στη Σικελία.

Λίγα χρόνια αργότερα ο αυτοκράτορας Θεόφιλος αναγκάστηκε να δώσει σκληρούς αγώνες εναντίον των Αράβων στο μικρασιατικό μέτωπο. Το σπουδαιότερο επεισόδιο του πολέμου αυτού υπήρξε η πολυθρόνη στην επι-

Η Μέκκα με το ιερό Κααμπά, οικοδόμημα που έχει σχήμα κύβου και περιέχει ένα μαύρο μετεωρίτη (οξυγραφία του 18ου αι.).

Τρόποι χρήσης του υγρού πυρός

Και ο **δρόμωνας*** (τύπος πολεμικού πλοίου) ως έχει σε κάθε περίπτωση μπροστά στην πλήρη σίφωνα (σωλήνα), κατασκευασμένο από χαλκό, με τον οποίο θα εκτοξεύεται το υγρό πυρ κατά των εχθρών. Πολλές δραστηριότητες επινοήθηκαν από τους παλαιούς και τους νεότερους κατά των εχθρικών πλοίων και των πολεμιστών που επιβαίνουν σ' αυτά, όπως, για παράδειγμα η εκτόξευση υγρού πυρός από τα σιφώνια με βροντή και καπνό που σκεπάζει τα σιφώνια. Εμείς συμβουλεύουμε να εκτοξεύονται και χύτες γεμάτες υγρό πυρ, σύμφωνα με τη μέθοδο συσκευασίας που υποδείχθηκε. Όταν συντριβούν οι χύτες, τα πλοία των εχθρών θα αρπάξουν εύκολα φωτιά.

Πρέπει να χρησιμοποιείται και μια άλλη μέθοδος: η ρίψη με το χέρι των μικρών σιφωνίων, που ονομάζονται χειροσίφωνα και τα κρατούν οι στρατιώτες πίσω από τις σιδερένιες ασπίδες τους. Αυτά επινοήθηκαν και κατασκευάστηκαν πρόσφατα. Μ' αυτά το υγρό πυρ θα εκτοξεύεται καταπρόσωπο στους εχθρούς.

Ναυμαχικά Λέοντος Στ΄, έκδ. Α. Dain, Παρίσι 1943, 20, 29-30.

κή παράδοση καταστροφή του Αμορίου (838), ιδιαίτερης πατρίδας του Θεόφιλου.

Οι αραβικές κατακτήσεις έθεσαν τέρμα στην ελληνορωμαϊκή κυριαρχία στη Μεσόγειο, στις ακτές της οποίας εμφανίστηκε πλέον ένας νέος κόσμος. Τη βυζαντινή θαλασσοκρατορία διαδέχθηκε μια περίοδος συγκυριαρχίας των Αράβων και των Βυζαντινών στη Μεσόγειο και τα θαλάσσια σύνορα του

Το υγρόν πυρ. Μικρογραφία από το χειρόγραφο (12ος αι.) της Χρονογραφίας του Ιωάννη Σκυλίτζη (Μαδρίτη, Εθν. Βιβλιοθήκη).

Βυζαντίου υποχώρησαν στη γραμμή Κρήτη-Κύπρος-Λυκία/Κιλικία. Σχεδόν κάθε χρόνο γίνονταν επιδρομές (κούρσα) των αραβικών στόλων, με αποτέλεσμα ο πληθυσμός των νησιών και των ακτών του Αιγαίου να μειω-

θεί δραματικά και το εμπόριο να περιοριστεί. Από την άλλη πλευρά οι χερσαίες αραβικές επιδρομές έπληξαν το εμπόριο και περιόρισαν σημαντικά τις αγροτικές δραστηριότητες των μικρασιατικών πληθυσμών.

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ

1. Γιατί η απώλεια της Αιγύπτου υπήρξε βαρύ πλήγμα για τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία; (Συμβουλευτείτε και το σχετικό παράθεμα.)
2. Ποιοι ήταν οι τρόποι χρήσης του υγρού πυρός στη διάρκεια του 10ου αι., σύμφωνα με το σχετικό παράθεμα;
3. Να συζητήσετε την άποψη του ιστορικού H. Pirenne: «Η (Μεσόγειος) θάλασσα, που ήταν μέχρι τότε το κέντρο της Χριστιανοσύνης, έγινε το σύνορό της. Η μεσογειακή ενότητα θρυμματίστηκε».

5. Η Εικονομαχία

α. Συνθήκες εκδήλωσης της Εικονομαχίας

Οι δύο πρώτοι Ίσαυροι (Λέων Γ΄ και Κωνσταντίνος Ε΄) υπήρξαν, σε συνεργασία με εκπροσώπους του ανώτερου κλήρου, οι πρωτεργάτες του κινήματος της Εικονομαχίας, το οποίο συντάραξε για περισσότερο από έναν αιώνα το Βυζαντινό Κράτος (726-843). Αλλά η εικονομαχία δεν μπορεί να θεωρηθεί καρπός της βούλησης ενός ή δύο αυτοκρατόρων με ιδιότυπες θρησκευτικές ιδέες. Ιδεολογική βάση του κινήματος αυτού υπήρξαν οι **ανεικονικές αντιλήψεις*** των κατοίκων των ανατολικών επαρχιών, οι οποίες στηρίζονταν στο επιχείρημα ότι η απεικόνιση του θείου με ανθρώπινη μορφή δεν συμβιβάζεται με τον χαρακτήρα του Χριστιανισμού ως καθαρά πνευματικής θρησκείας. Εξάλλου, οι υπερβολές της λατρείας των εικόνων και των λειψάνων, μιας λατρείας που άγγιζε τα όρια της δεισδαιμονίας ανάμεσα στο λαό, ιδιαίτερα στις ευρωπαϊκές επαρχίες, προκαλούσαν σοβαρές αντιδράσεις.

Τα μέτρα που έλαβε η κεντρική εξουσία για την αντιμετώπιση του προβλήματος, κατά τις αρχές του 8ου αιώνα, δικαιολογούνται από την κρισιμότητα των περιστάσεων που αντιμετώπιζε η αυτοκρατορία την περίοδο αυτή: τα αραβικά πλοία όργωναν τις βυζαντινές θάλασσες και λεηλατούσαν ακτές, νησιά και πόλεις, παραλύοντας το εμπόριο και απειλώντας ακόμη και την ίδια τη Βασιλεύουσα (717). Την ίδια εποχή οι βυζαντινές επαρχίες στη Βαλκανική είχαν κατακλυσθεί από Σλάβους και υπέφεραν από τις επιδρομές ενός νέου γείτονα, των Βουλγάρων.

Μέσα στις συνθήκες αυτές ήταν φανερό ότι η σωτηρία της Αυτοκρατορίας εξαρτιόταν ολοκληρωτικά από τους αγροτικούς πληθυσμούς της Μ. Ασίας που υπηρετούσαν στους θεματικούς στρατούς και απέρριπταν την ιδέα της αναπαράστασης του θείου. Η εικονομαχική πολιτική ήταν η μόνη που θα μπορούσε να συμφιλιώσει την κεντρική εξουσία με τους πληθυσμούς αυτούς και την πολιτική αυτή αποφάσισαν να εφαρμόσουν οι αυτοκράτορες της δυναστείας των Ισαύρων.

Η πολιτική αναγκαιότητα της εικονομαχίας

Μέσα σ' αυτές τις συνθήκες γινόταν όλο και πιο φανερό, ότι η σωτηρία της Αυτοκρατορίας εξαρτιόταν αποκλειστικά από τους αγροτικούς πληθυσμούς του εσωτερικού της Μ. Ασίας. Δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία, ότι η εικονομαχική πολιτική, που ήταν εντελώς αντίθετη σ' ό,τι θύμιζε τον ελληνορωμαϊκό πολιτισμό και την παλιά ιδεολογία, θα μπορούσε να συμφιλιώσει την Κωνσταντινούπολη με τους αγροτικούς πληθυσμούς της ανατολικής Μ. Ασίας, που εξαθλιωμένοι και πάμφτωχοι αποζούσαν από τη γη, που τώρα όφειλαν να υπερασπίσουν από τους επιδρομείς.

Ε. Γλύκατζη-Αρβελέρ, *Η πολιτική ιδεολογία του Βυζαντινού Κράτους*, μετ. Τ. Δρακοπούλου, Αθήνα 1977, 34.

Η έκρηξη του ηφαιστείου της Θήρας και η έναρξη της εικονομαχίας

Τον ίδιο χρόνο (726), το καλοκαίρι, ανέβρασε η θάλασσα και σαν από καμίνι σηκώθηκε ατμός από το βυθό ανάμεσα στη Θήρα και τη Θηρασία. Αυτό κράτησε κάμποσες μέρες. Στο μέσο αυτό της φοβερής φωτιάς σχηματίστηκε ένα νέο νησί που συνενώθηκε με το νησί Ιερά. Όπως η Θήρα και η Θηρασία, έτσι και το νεοσχημάτιστο νησί όφειλε τη γένεσή του στην έκρηξη του ηφαιστείου και δημιουργήθηκε στη διάρκεια της βασιλείας του αντίχριστου Λέοντος. Ο αυτοκράτορας εξήγησε αυτό το σημάδι της θείας οργής εναντίον του με τρόπο ευνοϊκό για τον εαυτό του και σήκωσε ακόμη πιο αναίσχυντο πόλεμο εναντίον των αγίων και σεπτών εικόνων. Και ο λαός της Βασιλεύουσας εξαιτίας της απέραντης λύπης του για τις καινοφανείς διδασκαλίες προσπάθησε να επιτεθεί και να σκοτώσει τους στρατιώτες του αυτοκράτορα που καθαίρεσαν την εικόνα του Χριστού στη Χαλκή Πύλη. Και τότε πολλοί από αυτούς τιμωρήθηκαν για την ευσέβειά τους με ακρωτηριασμούς, μαστιγώσεις, εξορίες και πρόστιμα και ιδιαίτερα οι αριστοκράτες και επιφανείς.

Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, έκδ. C. de Boor, τόμ. 1, Λειψία 1883, 404-405.

Τα επιχειρήματα των εικονοκλαστών*

Οι εικόνες αναπληρώνουν τα είδωλα και άρα αυτοί που τις προσκυνούν είναι ειδωλολάτρες. Όμως δεν πρέπει να προσκυνούμε κατασκευάσματα των ανθρώπινων χεριών και κάθε είδους ομοίωμα. Πληροφόρησέ με ποιος μας άφησε ως κληρονομιά αυτήν την παράδοση, δηλαδή να σεβόμαστε και να προσκυνούμε κατασκευάσματα χεριών, και εγώ θα συμφωνήσω ότι αυτό είναι νόμος του Θεού.

Επιστολή του Λέοντος Γ΄ στον πάπα Γρηγόριο Β΄, στο: Μ. Karlan, Βυζάντιο και Ελλάδα, μετ. Μ. Βαρέττας, εκδ. Α. Δελιθανάσης, Αθήνα 1994, 158.

Β. Έναρξη της εικονομαχίας

Την αφορμή για την έναρξη της εικονομαχίας φαίνεται ότι έδωσε ένας καταστροφικός σεισμός που είχε επίκεντρο το θαλάσσιο χώρο μεταξύ Θήρας και Θηρασίας (726). Ο σεισμός ερμηνεύτηκε ως εκδήλωση θείας οργής, διότι, τάχα, η λατρεία των εικόνων αποτελούσε εκ-

Τα επιχειρήματα των εικονολατρών

Προσκυνώ και σέβομαι το Σταυρό και τη λόγχη, τον κάλαμο και το σπόγγο, με τα οποία οι θεοκτόνοι Ιουδαίοι βασάνισαν και ύβρισαν και τέλος σκότωσαν τον Κύριό μου, γιατί όλα αυτά στάθηκαν όργανο του έργου της σωτηρίας των ανθρώπων. Πώς λοιπόν, να μην προσκυνήσω και τις εικόνες που κατασκευάζουν οι πιστοί με αγαθή προαίρεση και με σκοπό τη δοξολογία και την ανάμνηση των παθημάτων του Χριστού;

Ότι δεν προσκυνώ την ύλη, είναι φανερό. Διότι, αν καταστραφεί το σχήμα ενός σταυρού που είναι κατασκευασμένος από ξύλο, το ρίχνω στη φωτιά να καεί. Το ίδιο συμβαίνει και με το ξύλο των εικονισμάτων, όταν καταστραφεί.

Ιωάννης Δαμασκηνός, Περί εικόνων, μετ. Α. Τσακτσίρας, στο: Α. Τσακτσίρας-Ζ. Ορφανουδάκης-Μ. Θεοχάρη, Ιστορία Ρωμαϊκή και Βυζαντινή, ΟΕΔΒ, Αθήνα 1999, 183.

δήλωση ειδωλολατρίας στο χώρο της Εκκλησίας. Το 726 ο Λέων Γ΄ εξαπέλυσε την πρώτη επίθεσή του κατά των εικόνων. Με διαταγή του ο στρατός απομάκρυνε από τη Χαλκή Πύλη των ανακτόρων μια εικόνα του Χριστού. Το οργισμένο πλήθος αντέδρασε και ξέσπασαν οδομαχίες. Η αντίδραση κατά της εικονομαχικής πολιτικής απλώθηκε από την πρωτεύουσα στο θέμα Ελλάδος (σημερινή ανατολική Στερεά Ελλάδα). Ο θεματικός στόλος κινήθηκε εναντίον του Λέοντος, αλλά κατατροπώθηκε κοντά στον Ελλήσποντο.

Το πρώτο επίσημο εικονομαχικό διάταγμα φαίνεται ότι εκδόθηκε το έτος 730 και προέβλεπε καταστροφή των εικόνων και διώξεις κατά των εικονοφίλων. Οι διώξεις αυτές πήραν στην πράξη διάφορες μορφές: βασανιστήρια, εξορίες, δημεύσεις περιουσιών.

Το διάταγμα βρήκε αντίθετη την εκκλησία της Ρώμης. Ο πάπας, δυσανεκτός, στράφηκε αργότερα προς τους Φράγκους και συνδέθηκε στενά με τους ηγεμόνες τους. Έτσι η εικονομαχία είχε αρνητικές συνέπειες για τις σχέσεις της Αυτοκρατορίας με τη Δύση.

Εικονομάχοι καλύπτουν την εικόνα του Χριστού με ασβέστη. Μικρογραφία από το Ψαλτήρι Χλουντώνφ (γύρω στο 830) (Μόσχα, Ιστορικό Μουσείο).

γ. Κορύφωση της εικονομαχίας

Η εικονομαχία κορυφώθηκε επί Κωνσταντίνου του Ε΄, οπότε και προσέλαβε διαστάσεις μιας ανελέητης εκστρατείας εναντίον των μοναχών και των μοναστηριών, που αποτελούσαν τα προπύργια της εικονολατρίας. Η εκστρατεία αυτή νομιμοποιήθηκε από τη σύνοδο της Ιέρειας (754), η οποία καταδίκασε τη λατρεία των εικόνων και αναθεμάτισε τους οπαδούς της. Το 787 όμως, επί Κωνσταντίνου ΣΤ΄ και Ειρήνης, η Ζ΄ Οικουμενική Σύνοδος καταδίκασε την εικονομαχία.

δ. Αναζωπύρωση και τέλος της Εικονομαχίας

Η εικονομαχία αναζωπυρώθηκε από τους αυτοκράτορες Λέοντα Ε΄ και Θεόφιλο, χωρίς πάντως να έχει την ορμή και το φανατισμό της πρώτης περιόδου. Τελικά, το Μάρτιο του 843, η σύνοδος, που συγκλήθηκε στην Κωνσταντινούπολη από τη μητέρα του αυτοκράτορα Μιχαήλ Γ΄, Θεοδώρα, και τους συνεργάτες της, Βάρδα και Θεόκτιστο, αποφάσισε την αποκατάσταση των εικόνων. Η απόφαση της συνόδου αυτής σήμανε την οριστική αποτυχία του κράτους να υποτάξει ολοκληρωτικά στη βούλησή του την Εκκλησία.

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ

1. Αφού μελετήσετε το σχετικό παράθεμα και με βάση την ιστορική αφήγηση, να εξετάσετε ποια πολιτική αναγκαιότητα επέβαλε την εικονομαχία και ποια λαϊκή αντίληψη υπηρέτούσε.

2. Ποια η ερμηνεία που έδωσαν στην έκρηξη του ηφαιστείου της Θήρας (παράθεμα) οι εικονομάχοι και ποια οι εικονολάτρες; Ποιο χαρακτηριστικό της μεσαιωνικής νοοτροπίας αποκαλύπτουν οι συγκεκριμένες ερμηνείες;

3. Να επισημάνετε τα κυριότερα επιχειρήματα των εικονομάχων και εικονολατρών (βλ. σχετικά παραθέματα) αφού λάβετε υπόψη σας τις αποφάσεις των συνόδων του 754 και του 787 (βλ. σελ. 92).

6. Κοινωνία και οικονομία**α. Η οικονομία (6ος-9ος αι.)**

Οι επιδημίες και οι φυσικές καταστροφές που συγκλόνισαν την αυτοκρατορία στο δεύτερο μισό του 6ου αι., σε συνδυασμό με τις απώλειες από τους πολέμους και τις εχθρικές εισβολές, προκάλεσαν μεγάλη μείωση του πληθυσμού της. Ωστόσο, παρά την οικονομική και δημογραφική κρίση που προκάλεσαν οι παραπάνω αιτίες, δεκάδες πόλεις επιβίωσαν κατά τη δύσκολη αυτή περίοδο. Πολλές μάλιστα από τις πόλεις αυτές, όπως η Έφεσος και η Νίκαια, συνέχισαν να ακμάζουν ως κέντρα εμπορίου και βιοτεχνίας.

Όμως οι αστικές δραστηριότητες περιορίζονται και το εξωτερικό εμπόριο φθίνει συνεχώς. Οι χερσαίοι δρόμοι του εμπορίου με την Ανατολή, τα λιμάνια και τα εμπορικά κέντρα της Συρίας και της Αιγύπτου ελέγχονται πια από τους Άραβες. Στις περιόδους ανακωχής, βέβαια, το αραβοβυζαντινό εμπόριο αναβιώνει. Οι Βυζαντινοί ωστόσο είναι υποχρεωμένοι να μοιράζονται τα κέρδη τους με τους Άραβες, στους οποίους καταβάλλουν τελωνειακούς δασμούς. Το εμπόριο με τη Δύση, στις αρχές του 8ου αι., μειώνεται στο ελάχιστο, χωρίς η επικοινωνία να διακοπεί εντε-

λώς. Πάντως οι θαλάσσιες επικοινωνίες παραμένουν εξαιρετικά επικίνδυνες εξαιτίας της δράσης των πειρατών.

Κατά τα τέλη του 8ου και τις αρχές του 9ου αι. ο πληθυσμός της αυτοκρατορίας αυξάνεται και φθάνει περίπου τα 11 εκατομμύρια, ενώ παράλληλα η οικονομία και το εμπόριο αρχίζουν να ανακάμπτουν. Ο Νικηφόρος Α΄ πήρε τολμηρά δημοσιονομικά μέτρα για την ανόρθωση της οικονομίας, τα οποία από τους αντιπάλους του και τον χρονογράφο Θεοφά-

νη χαρακτηρίστηκαν ως **κακώσεις**. Τα μέτρα αυτά ήταν τα ακόλουθα:

1. Η ακύρωση των φοροαπαλλαγών που είχε θεσπίσει η αυτοκράτειρα Ειρήνη και η εγγραφή των πολιτών στους φορολογικούς καταλόγους.

2. Η επιβολή του **καπνικού φόρου** (για κάθε εστία που καπνίζει, δηλαδή για κάθε νοικοκυριό) στους **παροίκους** (εξαρτημένους γεωργούς) των μονών και των ναών, καθώς και στα πολυάριθμα φιλανθρωπικά ιδρύματα.

3. Η καθιέρωση της συλλογικής ευθύνης της κοινότητας του χωριού για την καταβολή των φόρων.

4. Η απαγόρευση της τοκογλυφίας.

5. Η δημιουργία κλήρων για τους ναύτες στρατιώτες της Μ. Ασίας.

6. Η υποχρέωση των πλούσιων **ναυκλήρων** (πλοιοκτητών) της Κωνσταντινούπολης να δανειστούν από το κράτος με υψηλό επιτόκιο. Το τελευταίο αυτό μέτρο απέβλεπε στην ανάπτυξη του εμπορίου και της ναυσιπλοΐας.

Επιστολή του Μιχαήλ Β΄ στον ηγεμόνα των Φράγκων

(...) Βρήκαμε τους Χριστιανούς χωρισμένους σε δύο στρατόπεδα. Μεγάλος αριθμός ακολουθούσε τον τύραννο (δηλαδή τον σφετεριστή της νόμιμης αυτοκρατορικής εξουσίας) (Θωμά τον Σλάβο) και γι' αυτό το λόγο δεν ήμασταν σε θέση να τον καταπολεμήσουμε αποτελεσματικά. Ο Θωμάς επωφελήθηκε από αυτό και προσέelukσε πολλούς κοιντά του... Έπειτα πολιορκήσε και απέκλεισε από τη θάλασσα την Κωνσταντινούπολη το Δεκέμβριο της 15ης ινδικτιώνος (δηλαδή του έτους 821). Συγκροτήθηκε ναυμαχία και ο Θεός μας έδωσε τη νίκη. Ήταν ένα θαύμα. (...) Ο Θωμάς καταδικάστηκε σε αποκοπή των χεριών και των ποδιών και πέθανε στην αγχώνη. Από τους δυο γιους του ο ένας δολοφονήθηκε από τους δικούς μας ανθρώπους στην (Μικρά) Ασία, ο άλλος καταδικάστηκε στην ίδια με τον Θωμά ποινή... Από τότε όλοι οι Χριστιανοί του κράτους μας ξαναγύρισαν στην ενότητα και την ομόνοια. (...)

P. Lemerle, *Thomas le Slav, Travaux et memoires* 1 (1965) 256-257.

Η ανοικοδόμηση των πόλεων της Πελοποννήσου

Ένας στρατηγός από το γένος των Σκληρών, αφού πολέμησε με τους Σ(θ)λαβήνους, υπέταξε με τα όπλα και εκμηδένισε πλήρως το έθνος τους. Έτσι, επέτρεψε στους παλαιούς κατοίκους της Πελοποννήσου να ανακτήσουν τις περιουσίες τους. Ο αυτοκράτορας Νικηφόρος Α΄ πληροφορήθηκε τα νέα και γεμάτος χαρά φρόντισε να ξαναχτίσει τις πόλεις που ήταν σ' αυτό το μέρος, να ανοικοδομήσει τις εκκλησίες που κατεδάφισαν οι βάρβαροι και να κάνει χριστιανούς τους ίδιους τους βαρβάρους. Έτσι, ανοικοδόμησε εκ Βάθρων την Πάτρα και τη Σπάρτη.

Χρονικόν της Μονεμβασίας, έκδ. Ι. Dujev, Παλέρμο 1976, 18-22.

Β. Στρατιωτικοποίηση και εποικισμοί

Από τα μέσα του 7ου ως τα μέσα του 9ου αι. το Βυζάντιο διέρχεται μια περίοδο κρίσης, η οποία χαρακτηρίζεται από την έντονη κοινωνική παρουσία του στρατού. Η **στρατιωτικοποίηση** της μεσοβυζαντινής κοινωνίας εκφράζεται με την εμφάνιση των οικογενειακών επωνύμων και την οικοδόμηση πολλών κάστρων. Τα επώνυμα προσδιορίζουν, σχεδόν αποκλειστικά, στρατιωτικές αριστοκρατικές οικογένειες, ενώ τα κτισμένα σε δυσπρόσιτες περιοχές οχυρά κάστρα αντικαθιστούν τις πόλεις που παρακμάζουν. Στοιχείο στρατιωτικοποίησης, αλλά και ένδειξη εδραίωσης της βυζαντινής κυριαρχίας αποτελεί και η βαθμιαία επέκταση του δικτύου των θεμάτων (Μ. Ασία) ή τη δημιουργία νέων (Βαλκανική). Με τη δημιουργία **ναυτικών θεμάτων** η αυτοκρατορία κατόρθωσε να θωρακίσει τις παράλιες περιοχές, αλλού σε μικρότερο και αλλού σε μεγαλύτερο βάθος.

Ιδιαίτερες δυσχέρειες αντιμετώπιζε η αυτοκρατορία στις ευρωπαϊκές επαρχίες της, όπου είχαν εγκατασταθεί πολλοί σλαβικοί πληθυσμοί. Το Βυζαντινό κράτος, για να αντιμετωπίσει το πρόβλημα, εφάρμοσε μια συγκροτημένη **εποικιστική πολιτική**: πολλοί Σλάβοι μεταφέρθηκαν από τις σκλαβηνίες των Βαλκανίων σε περιοχές της Μ. Ασίας και, αντίστροφα, πολλοί μικρασιατικοί πληθυσμοί μετακινήθηκαν και εγκαταστάθηκαν κατά την περίοδο αυτή στις σκλαβηνίες της Θράκης, της Μακεδονίας και της Νότιας Ελλάδας. Από τα τέλη του 8ου αι. οι Σλάβοι άρχισαν να ενσωματώνονται στη βυζαντινή κοινωνία και σταδιακά να αφομοιώνονται.

γ. Το κίνημα του Θωμά του Σλάβου

Στα χρόνια της βασιλείας του Μιχαήλ Β' το κράτος συγκλονίστηκε από το κίνημα του Θωμά του Σλάβου, το οποίο εκδηλώθηκε το 821 στη Μικρά Ασία. Ο Θωμάς, ο οποίος στέφθηκε αυτοκράτορας από τον πατριάρχη Αντιοχείας, εμφανίστηκε ως εικονόφιλος και προστάτης των φτωχών, στους οποίους υποσχέθηκε απαλλαγή από τη φορολογία. Η αναταραχή που προήλθε από το κίνημα μεταδόθηκε από την ύπαιθρο στις πόλεις και στο στρατό. Από τα έξι μικρασιατικά θέματα μόνο δύο έμειναν πιστά στον αυτοκράτορα Μιχαήλ. Με τη σύμπραξη του ναυτικού θέματος των Κιβυρραιωτών, ο Θωμάς πέρασε στην Ευρώπη και πολιορκήσε την πρωτεύουσα. Η έκβαση της πολιορκίας κρίθηκε από το απόρθητο των τειχών της Βασιλεύουσας, τις λιποταξίες των πληρωμάτων του Θωμά, τη βαριά ήττα του

στόλου του μπροστά στην Κωνσταντινούπολη (φθινόπωρο του 822) και την επίθεση που δέχθηκε από τους Βουλγάρους, με τους οποίους είχε συμμαχήσει ο Μιχαήλ Β'. Ο στασιαστής αναγκάστηκε τότε να λύσει την πολιορκία και αρχικά κατόρθωσε να διαφύγει, αλλά τον Οκτώβριο του 823 συνελήφθη και θανατώθηκε. Το κίνημα του Θωμά δεν μπορεί να ερμηνευθεί ως λαϊκή εξέγερση και κοινωνική επανάσταση, αν και έπαιξαν κάποιο ρόλο σε αυτό οικονομικοί και κοινωνικοί παράγοντες. Επρόκειτο περισσότερο για εμφύλιο πόλεμο, μια σύγκρουση μεταξύ νομιμότητας και σφετερισμού της εξουσίας, που επηρεάστηκε κυρίως από τις προσωπικές φιλοδοξίες και τα κίνητρα του στασιαστή, από τον ανταγωνισμό των βυζαντινών επαρχιών με την κεντρική εξουσία και την πολιτική της και από τη διαμάχη για τις εικόνες.

Ο Μιχαήλ Β' μετά τη νίκη του αφαιρεί το στέμμα από το σφετεριστή Θωμά το Σλάβο. Μικρογραφία από το σλαβονικό χειρόγραφο της Χρονογραφίας του Κωνσταντίνου Μανασσή (14ος αι.) (Ρώμη, Βιβλιοθήκη του Βατικανού).

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ

1. Να σχολιάσετε τις οικονομικές μεταρρυθμίσεις του Νικηφόρου Α' και να επισημάνετε τυχόν αρνητικά στοιχεία τους.
2. Ποια στοιχεία πιστοποιούν τη βαθμιαία στρατιωτικοποίηση της βυζαντινής κοινωνίας;
3. Ποιες σκοπιμότητες εξυπηρετούσαν οι εποικισμοί;
4. Να επισημάνετε τον χαρακτήρα και τις αιτίες της αποτυχίας του κινήματος του Θωμά του Σλάβου.

7. Σλάβοι και Βούλγαροι

Πόλεμος και κατασκοπία

Και το μήνα Οκτώβριο (του έτους 773) ο αυτοκράτορας (Κωνσταντίνος Ε΄) έλαβε μήνυμα (μανδάτον) από τους κρυφούς φίλους του στη Βουλγαρία ότι ο χάνος (κύριος) της Βουλγαρίας στέλνει 12.000 στρατό και τους βογιάρους του, για να λεηλατήσουν τη σκλαβηνία της Βερζιτίας και να απαγάγουν τον πληθυσμό της στη Βουλγαρία. Και όσο οι απεσταλμένοι (αποκρισιάριοι) που είχαν έλθει από το Βούλγαρο χάνο παρέμεναν στην Πόλη, ο αυτοκράτορας υποκρινόταν ότι ετοιμάζει εκστρατεία κατά των Αράβων. Έτσι, βγήκαν από τις πύλες της Πόλης μόνο μικρά στρατιωτικά τμήματα και τα ανακτορικά στρατεύματα. Και αφού απέλυσε τους Βούλγαρους απεσταλμένους και έμαθε από τους κατασκόπους του ότι οι απεσταλμένοι εγκατέλειψαν τη βυζαντινή επικράτεια, συνέταξε το στρατό και ξεκίνησε εσπευσμένα. Μόλις έφτασε στα Λιθοσώρια, επέπεσε στις τάξεις των Βουλγάρων, χωρίς προηγουμένως να σαλπίσει επίθεση, τους έτρεψε σε φυγή και κέρδισε μεγάλη νίκη.

Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, έκδ. C. de Boor, τόμ. 1, Λειψία 1883, 447.

Εσωτερικές ταραχές στη Βουλγαρία

Αυτό το χρόνο (763) οι Βούλγαροι επαναστάτησαν και σκότωσαν τους κυρίους τους που κατόγονταν από τη βασιλεύουσα δυναστεία και όρισαν κύριό τους τον κακόβουλο Τελέτζη που ήταν τριάντα χρονών. Τότε πολλοί Σλάβοι τράπηκαν σε φυγή και προσχώρησαν στον αυτοκράτορα που τους εγκατέστησε στον ποταμό Αρτάνα της Βιθυνίας. (Μετά τη νίκη του βυζαντινού στρατού επί του Τελέτζη και των σλάβων συμμάχων του στην πεδιάδα της Αγκιάλου στις 30 Ιουνίου 763) οι Βούλγαροι στασίασαν και σκότωσαν τον Τελέτζη μαζί με τους άρχοντές του (δηλαδή τους βογιάρους του) και έβαλαν στη θέση του το Σαβίνο, γαμπρό του παλιού κυρίου τους Κορμεσίου. Μόλις όμως ο Σαβίνος, χωρίς καθυστέρηση, έστειλε μήνυμα στον αυτοκράτορα, ζητώντας ειρήνη, οι Βούλγαροι συγκάλεσαν λαϊκή συνέλευση και αντιστάθηκαν με πείσμα στα σχέδιά του, λέγοντας, «εξαιτίας σου η Βουλγαρία κινδυνεύει να υποδουλωθεί στους Ρωμαίους». Τότε ξέσπασε επανάσταση και ο Σαβίνος κατέφυγε στο κάστρο της Μεσημβρίας και προσχώρησε στον αυτοκράτορα. Οι Βούλγαροι έβαλαν στη θέση του ως κύριό τους τον Παγάνο.

Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, έκδ. C. de Boor, τόμ. 1, Λειψία 1883, 432-433.

α. Σκλαβηνίες

Οι μόνιμες εγκαταστάσεις των Σλάβων στη Χερσόνησο του Αίμου είναι γνωστές με τον όρο **σκλαβηνίες**. Στο γεωγραφικό χώρο της Ελλάδας, όπως προαναφέρθηκε, οι σκλαβηνίες αποτελούσαν αυτόνομες νησίδες σλαβικού πληθυσμού, μικρότερης ή μεγαλύτερης έκτασης. Στη διάρκεια του 9ου αι., οι σκλαβηνίες που βρίσκονταν στα βορειοδυτικά της Χερσονήσου του Αίμου εξελίχθηκαν στα πρώτα κρατίδια των Σέρβων και Κροατών. Η ύπαρξη και η ανάπτυξη των δύο αυτών κρατιδίων διευκόλυνε τον εκχριστιανισμό των δύο λαών επί Βασιλείου Α΄. Την ίδια εποχή (9ος αι.), οι σκλαβηνίες που βρίσκονταν στα νότια της Χερσονήσου του Αίμου άρχισαν να ενσωματώνονται στην επεκτεινόμενη θεματική διοίκηση του Βυζαντινού Κράτους. Οι σκλαβηνίες ήταν αρχικά ημιαυτόνομες και πλήρωνα φόρο υποτέλειας.

β. Η ίδρυση του κράτους των Βουλγάρων

Επί Κωνσταντίνου Δ΄ ιδρύθηκε στη Χερσόνησο του Αίμου το κράτος των Βουλγάρων, λαού που προωθήθηκε από τις ασιατικές στέπες στις εκβολές του Δούναβη. Οι Βούλγαροι νίκησαν το βυζαντινό στρατό και κατέκτησαν τα εδάφη μεταξύ Δούναβη, Αίμου και Ευξείνου Πόντου. Ο αυτοκράτορας υποχρεώθηκε να αναγνωρίσει σιωπηρά τη νέα κατάσταση και να υποσχεθεί την καταβολή ετήσιων χορηγιών για το μέλλον. Αυτό αποτελούσε πράξη σύνεσης, διότι στην περιοχή αυτή είχαν διεισδύσει ήδη σλαβικές φυλές, με συνέπεια αυτή να έχει αποσπαστεί ουσιαστικά από τον έλεγχο της αυτοκρατορίας.

Η συμφωνία με τους Βουλγάρους ανανεώθηκε αργότερα. Οι Βούλγαροι μάλιστα βοήθησαν το Λέοντα Γ΄ να αντιμετωπίσει τους Άραβες επιδρομείς μπροστά στα τείχη της Κωνσταντινούπολης.

Τον 8ο αιώνα ο Κωνσταντίνος Ε΄ προσπάθησε με αλλεπάλληλες εκστρατείες να κα-

Το Πρώτο Βουλγαρικό Κράτος.

ταλύσει το Βουλγαρικό Κράτος. Η διεξαγωγή του πολέμου υπήρξε δυσχερής για τους Βουλγάρους, καθώς αντιμετώπιζαν μια μεγάλη εσωτερική πολιτική κρίση που προκλήθηκε από τη σύγκρουση της αντιβυζαντινής με τη φιλοβυζαντινή παράταξη. Η παλαιά βουλγαρική αριστοκρατία ακολουθούσε αντιβυζαντινή πολιτική, ενώ το φιλοβυζαντινό κόμμα είχε τις ρίζες του στην εθνότητα που διαμορφωνόταν από την ανάμειξη των σλαβικών πληθυσμών με τις λαϊκές βουλγαρικές τάξεις. Η εξασθένηση των Βουλγάρων, αποτέλεσμα της εσωτερικής αυτής σύγκρουσης, συνέβαλε στην αποκατάσταση της βυζαντινής υπεροχής στη Χερσόνησο του Αίμου, αλλά ο αυτοκράτορας δεν μπόρεσε να πετύχει το σκοπό του.

γ. Η Βουλγαρία υπό τον Κρούμο

Η Βουλγαρία ισχυροποιήθηκε σημαντικά στις αρχές του 9ου αι., όταν προσάρτησε πρώην αβαρικά εδάφη. Τις εχθροπραξίες ανάμεσα στους Βουλγάρους και τους Βυζαντινούς εγκαινίασε ο χάνος Κρούμος με την κα-

τάκτηση της Σαρδικής (Σόφιας) και την εξόντωση των υπερασπιστών της (809). Ο αυτοκράτορας Νικηφόρος Α΄ εξεστράτευσε τότε κατά των Βουλγάρων και προχώρησε βαθιά στη βουλγαρική επικράτεια. Αλλά η επιχείρηση είχε τραγική γι' αυτόν έκβαση. Στις διαβάσεις του Αίμου ο στρατός του εκμηδενίστηκε ολοκληρωτικά. Ο ίδιος ο αυτοκράτορας έπεσε στο πεδίο της μάχης. Σύντομα ο Κρούμος επανέλαβε τις επιχειρήσεις του, κατακτώντας λιμάνια του Ευξείνου Πόντου. Η εμφάνισή του μπροστά στα τείχη της Κωνσταντινούπολης αποτέλεσε το αποκορύφωμα των επιθετικών ενεργειών του. Όμως ο βούλγαρος ηγέμονας πέθανε ξαφνικά (814) και έτσι το Βυζάντιο απαλλάχθηκε από έναν ισχυρό αντίπαλο. Ο διάδοχος του Κρούμου Ομουρτάγ συνήψε 30ετή συνθήκη ειρήνης. Μετά τη σύναψη της ειρήνης αυτής, στα βυζαντινοβουλγαρικά σύνορα επικράτησε, σχεδόν ως τα τέλη του αιώνα, αδιατάρακτη ειρήνη.

δ. Η οργάνωση του Βουλγαρικού Κράτους

Η δομή του Βουλγαρικού κράτους ως τον 9ο αι. χαρακτηρίζεται από τη διαφορετική συμμετοχή στη διακυβέρνηση της χώρας των δύο φυλετικών στοιχείων που συνέθεταν τον πληθυσμό του, δηλαδή των Πρωτοβουλγάρων και των σλαβικών φυλών, που είχαν εγκατασταθεί στην επικράτειά του και είχαν οργανωθεί σε σκλαβηνίες. Ο **χάνος*** και η πρωτοβουλγαρική αριστοκρατία καθόριζαν την κρατική πολιτική, ενώ οι αρχηγοί των σκλαβηνιών διατηρούσαν στις περιοχές τους μια ορισμένη αυτονομία και συμμετείχαν ως ένα βαθμό

μόνο στη διοίκηση. Υπήρχε, με άλλα λόγια, μια δυναρχία που αντιστοιχούσε στον εθνικό-φυλετικό дуΐσμό της χώρας.

Στη διάρκεια όμως του 9ου αι. ενισχύθηκε η κεντρική εξουσία, ενώ σταδιακά υποχώρησε η δύναμη των αρχηγών των σλαβικών φυλών. Από την άλλη πλευρά η αριθμητική υπεροχή των Σλάβων είχε ως αποτέλεσμα τον εκσλαβισμό των Βουλγάρων. Έτσι, οι Σλάβοι υποτάχθηκαν πολιτικά στην πρωτοβουλγαρική αριστοκρατία, αλλά αφομοίωσαν εθνολογικά τους ουννικής καταγωγής Βουλγάρους.

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ

1. Ποιο ήταν το μεγαλύτερο εσωτερικό πρόβλημα που αντιμετώπιζε το Πρώτο Βουλγαρικό Κράτος; Πότε και πώς λύθηκε το πρόβλημα αυτό;

2. Εκτός από τον πόλεμο και την επίσημη διπλωματία, με ποιους άλλους τρόπους ασκούσε το Βυζαντινό κράτος την εξωτερική πολιτική του; Συμβουλευτείτε το σχετικό παράθεμα.

8. Το Φραγκικό Κράτος υπό τις δυναστείες των Μεροβιγγείων και των Καρολιδών

α. Η εποχή των Μεροβιγγείων και η κρίση του Φραγκικού κράτους

Το σημαντικότερο "βαρβαρικό" κράτος της Δυτικής Ευρώπης ήταν το εκχριστιανισμένο Βασίλειο των Φράγκων, που ίδρυσε ο Χλωδοβίκος, ο γενάρχης της δυναστείας των Μεροβιγγείων (τέλος 5ου-αρχές 6ου αι.). Στα χρόνια των διαδόχων του ξέσπασαν εμφύλιοι πόλεμοι, με αποτέλεσμα το Φραγκικό Κράτος να διασπαστεί. Η κρίση επηρέασε συνολικά τον πολιτισμό των Φράγκων, ιδιαίτερα όμως την οικονομία τους, με την υποχώρηση του εμπορίου και της βιοτεχνίας, την εγκατάλειψη του οδικού δικτύου και την παρακμή των πόλεων. Έτσι, στα τέλη του 7ου και στις αρχές του 8ου αι. το πολιτικό σύστημα που εγκαθίδρυσαν οι Μεροβίγγειοι οδήγησε στην αποδυνάμωση του θεσμού της βασιλείας και

στην ανάδειξη περιφερειακών πολιτικών δυναμεων. Μία από αυτές ήταν και η εκκλησία.

β. Οι Καρολίδες και η ακμή της φραγκικής δύναμης

Στο Φραγκικό κράτος ιδιαίτερα σημαντικό ήταν το αξίωμα του **αυλάρχη*** (majordomus), το οποίο απέκτησε νέο κύρος, όταν ο αυλάρχης Κάρολος Μαρτέλος αναχαίτισε την προέλαση των Αράβων στο Πουατιέ της Γαλλίας (732). Ο Κάρολος Μαρτέλος, γόνος μιας ισχυρής αριστοκρατικής οικογένειας, υπήρξε ο ιδρυτής μιας νέας δυναστείας, της δυναστείας των Καρολιδών, που διαδέχθηκε τους Μεροβίγγειους υπό τις εξής συνθήκες: Ο πάπας, απειλούμενος από τους Λογγοβάρδους που ετοιμάζονταν να βαδίσουν κατά της Ρώμης, αναγκάστηκε να εγκαταλείψει το Βυζάντιο

και να προσεταιριστεί τους Φράγκους, στέφοντας το γιο του Καρόλου Μαρτέλου Πιπίνο **ελέω Θεού βασιλέα*** των Φράγκων (754). Η παπική ευλογία προσέδωσε στη φραγκική βασιλεία μεγάλο ηθικό κύρος και με τη στέψη αυτή επικράτησε στην Ευρώπη η αντίληψη της ελέω Θεού βασιλείας.

Ο Πιπίνος Α΄, ως αντάλλαγμα, δώρισε στην Αγία Έδρα την περιοχή από τη Ραβέννα μέχρι τη Ρώμη, η οποία κατέστη ο πυρήνας του Παπικού Κράτους. Ο Πιπίνος και οι γιοι του ονομάστηκαν πατρίκιοι των Ρωμαίων, τίτλος που συνεπαγόταν την υποχρέωση του βασιλικού οίκου να προστατεύει τη Ρώμη. Έτσι, ο παπισμός συνδέθηκε στενά με το Βασίλειο των Φράγκων, ενώ το χάσμα μεταξύ Ανατολής και Δύσης, που είχε αρχίσει να ανοίγει όταν κηρύχθηκε η εικονομαχία, έγινε τώρα πολύ βαθύ.

Όταν πέθανε ο Πιπίνος, το Φραγκικό Βασίλειο περιλάμβανε τη σημερινή Γαλλία και ένα μέρος της σημερινής Γερμανίας. Ο διάδοχός του Κάρολος ο Μέγας (Καρλομάγνος) κατέκτησε πολλά εδάφη και επεξεκτείνε σημαντικά την επικράτειά του.

Για να ενισχύσει την εσωτερική οργάνωση του κράτους του, ο Κάρολος πήρε τα ακόλουθα μέτρα:

1. Διαίρεσε τη φραγκική επικράτεια σε 200 περίπου κομητείες. Οι κόμητες ασκούσαν, με τη βοήθεια των επισκόπων, τη στρατιωτική και πολιτική διοίκηση, και συγχρόνως ήταν δικαστές και φοροεισπράκτορες.

2. Καθιέρωσε το θεσμό των βασιλικών απεσταλμένων, οι οποίοι θα επέβλεπαν την εφαρμογή των νόμων και των διαταγμάτων που εξέδιδε.

3. Προχώρησε σε εκκλησιαστική μεταρρύθμιση που συμπλήρωσε τη διοικητική μεταρρύθμιση. Η Εκκλησία απετέλεσε από τότε παράγοντα συνοχής και ενότητας.

γ. Το πρόβλημα των δύο αυτοκρατοριών

Η ανάμειξη του Καρόλου στα πράγματα της Ιταλίας χρονολογείται από το 774, όταν εκείνος κατέλυσε το κράτος των Λογγοβάρδων. Με την επιτυχία αυτή το Φραγκικό Κράτος

Ο Άγιος Πέτρος παραδίδει στον πάπα Λέοντα Γ΄ το μανδύα (pallium) και στο βασιλέα (rex) Καρλομάγνο μια σημαία. (Μωσαϊκό στο Ανάκτορο του Λατερανού, χρονολογούμενο πριν από τις 25 Δεκεμβρίου του 800).

ισχυροποιήθηκε, υποσκελίζοντας τα παλαιότερα γερμανικά βασίλεια, και η εξουσία του Καρόλου αναβαθμίστηκε: έγινε μια ισχυρή βασιλεία, που εξουσίαζε ένα κράτος με πολλούς λαούς.

Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία επιδίωξε αρχικά να προσεγγίσει διπλωματικά το νέο αντίπαλό της. Το 781 τελέστηκαν με κάθε επισημότητα οι αρραβώνες του Κωνσταντίνου ΣΤ΄ με τη Ροτρουόδη, κόρη του Καρόλου. Αλλά οι σχέσεις των δύο κρατών οδηγήθηκαν σε ρήξη και το συνοικέσιο τελικά ακυρώθηκε. Αργότερα, εσωτερικές διαμάχες ανάγκασαν τον πάπα Λέοντα Γ΄ να ζητήσει τη βοήθεια του Καρόλου, υποσχόμενος να τον στέψει αυτοκράτορα. Ο φράγκος βασιλιάς αποδέχθηκε την πρόταση.

Την ημέρα των Χριστουγέννων του έτους 800, στην εκκλησία του Αγίου Πέτρου στη Ρώμη, ο Κάρολος στέφθηκε, σύμφωνα με το βυζαντινό τυπικό, **Μέγας και ειρηνοποιός αυτοκράτωρ, κυβερνήτης του Ρωμαϊκού Κράτους**, υπό τις επευφημίες του λαού και του κλήρου. Ο Κάρολος όμως δεν επέλεξε τη Ρώμη, αλλά το Ααχεν ως έδρα του. Εκεί ανήγειρε ένα ανάκτορο, το παρεκκλήσιο του

Η στέψη του Καρλομάγνου από τη σκοπιά των Φράγκων

Επειδή δεν υπήρχε πια αυτοκράτορας στο έθνος των Ελλήνων και η αυτοκρατορική εξουσία βρισκόταν στα χέρια μιας γυναίκας, φάνηκε σωστό στον ίδιο τον πάπα Λέοντα και σ' όλους τους άγιους πατέρες που πήραν μέρος στη σύνοδο να δώσουν τον τίτλο του αυτοκράτορα στο βασιλιά των Φράγκων Κάρολο, που έχει στην κυριαρχία του την πόλη της Ρώμης, όπου συνήθιζαν πάντα να εδρεύουν οι καίσαρες, και τις άλλες πόλεις της Ιταλίας, της Γαλλίας και της Γερμανίας. Επειδή λοιπόν ο παντοδύναμος Θεός ευλόγησε να περάσουν όλες αυτές οι χώρες στην κυριαρχία του Καρόλου, οι κληρικοί της Συνόδου σκέφθηκαν ότι, σύμφωνα με το θέλημα του Θεού και το αίτημα όλων των Χριστιανών, εκείνος θα έπρεπε να έχει και τον τίτλο του αυτοκράτορα. Ο Κάρολος δεν ήθελε να εναντιωθεί σ' αυτό το θέλημα και, υποτασσόμενος ταπεινά στο Θεό, καθώς και στην επιθυμία που εκφράστηκε από όλο το χριστιανικό κόσμο, δέχθηκε τη χειροτονία του από τον πάπα Λέοντα και, μαζί μ' αυτή, τον τίτλο του αυτοκράτορα.

Από τα Χρονικά του Lorsch (*Annales Laureshamenses*), *Monumenta Germaniae Historica*, τόμ. Ι, 37, μετ. Α. Τσακτσίρας, στο: Α. Τσακτσίρας-Ζ. Ορφανουδάκης-Μ. Θεοχάρη, *Ιστορία Ρωμαϊκή και Βυζαντινή*, ΟΕΔΒ, Αθήνα 1999, 183.

Η στέψη του Καρλομάγνου από τη σκοπιά των Βυζαντινών

Αυτό το χρόνο (800), στις 25 Δεκεμβρίου, ο ρήγας των Φράγκων Κάρολος στέφθηκε (αυτοκράτορας) από τον πάπα Λέοντα. Και ενώ σκόπευε να επιτεθεί με στόλο στη Σικελία, άλλαξε γνώμη και αποφάσισε να ζητήσει σε γάμο την αυτοκράτειρα Ειρήνη. Για το σκοπό αυτό έστειλε τον επόμενο χρόνο πρεσβευτές στο Βυζάντιο.

Κι έφτασαν οι απεσταλμένοι του Καρόλου και του πάπα Λέοντος (στην Πόλη), ζητώντας από την Ειρήνη να παντρευτεί τον Κάρολο και έτσι να ενωθεί η Ανατολή με τη Δύση. Κι εκείνη θα δεχόταν αν δεν την εμπόδιζε ο Αέτιος, που είχε μεγάλη δύναμη και σκόπευε να κάνει αυτοκράτορα τον αδελφό του. Τον επόμενο χρόνο (802), τον Οκτώβριο, ο Νικηφόρος, πατρίκιος και γενικός λογοθέτης, έγινε αυτοκράτορας διώχνοντας την αυγούστα Ειρήνη.

Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, έκδ. C. de Boor, τόμ. 1, Λειψία 1883, 475-476.

οποίου διακοσμήθηκε με έργα τέχνης από τη Ραβέννα και την υπόλοιπη Ιταλία.

Η στέψη του Καρόλου είχε ως αποτέλεσμα να συνυπάρχουν αντιμέτωπες από το 800 και εξής δυο αυτοκρατορίες, μία ανατολική και μία δυτική. Γι' αυτό το λόγο η στέψη θεωρήθηκε από τους Βυζαντινούς ως σκάνδαλο και σφετερισμός των νομίμων και αποκλειστικών δικαιωμάτων τους στη ρωμαϊκή κληρονομιά και κυρίως του δικαιώματος χρήσης του όρου βασιλεύς των Ρωμαίων. Η διάσταση μεταξύ Ανατολής και Δύσης επεκτάθηκε τώρα και στην πολιτική σφαίρα. Η οικουμένη διασπάστηκε γλωσσικά, πολιτικά και θρησκευτικά σε δύο αντίπαλους κόσμους.

Οι Βυζαντινοί ανέμεναν ότι ο Κάρολος θα επιχειρούσε να υποτάξει την Ανατολική Αυτοκρατορία. Ο τελευταίος όμως επιδίωξε και πέτυχε το συμβιβασμό με το βυζαντινό αυτοκράτορα ύστερα από δύσκολες και μακρές διαπραγματεύσεις.

δ. Η διάσπαση της Αυτοκρατορίας του Καρόλου

Η δυναστεία των Καρολιδών συνένωσε το μεγαλύτερο μέρος του χριστιανικού κόσμου

Η διαίρεση του Φραγκικού Κράτους βάσει της Συνθήκης του Βερντέν (843).

της Δ. Ευρώπης (Γαλατία, Γερμανία και Ιταλία). Η διοικητική ενότητα του ετερογενούς αυτού κράτους άρχισε όμως να κλονίζεται, όταν εξέλιπε η επιβλητική προσωπικότητα του Μεγάλου Καρόλου.

Ο διάδοχος του τελευταίου, Λουδοβίκος ο Ευσεβής, διέπραξε λάθη που έπληξαν σοβαρά το κύρος της αυτοκρατορικής εξουσίας. Μετά το θάνατό του, το 840, οι τρεις γιοι του (Λουδοβίκος, Κάρολος Φαλακρός και Λοθάριος) διένειμαν, με τη συνθήκη του Βερντέν (843),

την κληρονομιά του. Ο πρώτος έλαβε τα εδάφη ανατολικά του Ρήνου, ο δεύτερος περιοχές της σημερινής Γαλλίας και ο τρίτος μια ζώνη που εκτεινόταν από το σημερινό Βέλγιο μέχρι την κεντρική Ιταλία.

Οι τρεις αυτές εδαφικές ενότητες επρόκειτο να αποτελέσουν τη βάση σχηματισμού τριών από τα μεγαλύτερα κράτη της σύγχρονης Ευρώπης, της Γερμανίας, της Γαλλίας και της Ιταλίας.

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ

1. Πώς είδαν οι Δυτικοί και πώς οι Βυζαντινοί την αυτοκρατορική στέψη του Καρόλου; Να λάβετε υπόψη σας το περιεχόμενο του κεφαλαίου και τα δυο παραθέματα.

2. Σχολιάστε τη στάση του Καρλομάγνου απέναντι στο Βυζάντιο μετά τη στέψη του.

3. Ο χρονογράφος Θεοφάνης αναφέρει ότι σχεδιαζόταν γάμος μεταξύ Ειρήνης και Καρόλου, ώστε να συνενωθούν οι δύο αυτοκρατορίες. Ανεξάρτητα από το βαθμό αξιοπιστίας της πληροφορίας αυτής, ποια προβλήματα νομίζετε ότι θα προκαλούσε αυτή η επιλογή;

Η Νύχτα και ο Όρθρος, από την «Προσευχή του Ησαΐα». Λεπτομέρεια από εικονογραφημένο χειρόγραφο του 10ου αι. Παρίσι, Εθνική Βιβλιοθήκη. Η απεικόνιση της Νύχτας παραπέμπει σε γυναικείες μορφές της Ελληνορωμαϊκής τέχνης. Χαρακτηριστικό δείγμα της τέχνης της Μακεδονικής Αναγέννησης.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Η ΕΠΟΧΗ ΤΗΣ ΑΚΜΗΣ: ΑΠΟ ΤΟΝ ΤΕΡΜΑΤΙΣΜΟ ΤΗΣ ΕΙΚΟΝΟΜΑΧΙΑΣ ΩΣ ΤΟ ΣΧΙΣΜΑ ΤΩΝ ΔΥΟ ΕΚΚΛΗΣΙΩΝ (843-1054)

Επί Μακεδονικής Δυναστείας, η Βυζαντινή Αυτοκρατορία φθάνει στη μέγιστη ακμή της. Ο συγκεντρωτισμός που επιτεύχθηκε με την οικονομική ανάπτυξη της Κωνσταντινούπολης, η κυριαρχία της αστικής αριστοκρατίας και η βαθμιαία αναδιοργάνωση του στρατού επέτρεψαν στο Βυζάντιο να ανακόψει τις αραβικές εισβολές και να περάσει στην αντεπίθεση. Χάρη στους επικούς αγώνες των μεγάλων στρατηγών-αυτοκρατόρων, Νικηφόρου Β΄ Φωκά, Ιωάννη Α΄ Τζιμισκή και Βασιλείου Β΄, το Βυζαντινό Κράτος κατόρθωσε να ανακτήσει τα μεγάλα νησιά του Αιγαίου και να κατακτήσει τη Συρία και τη Βουλγαρία. Το κύρος και η πολιτιστική ακτινοβολία του σε διεθνές επίπεδο φθάνουν τότε στο απόγειό τους.

Η σταθερότητα, εξάλλου, επέτρεψε τη βελτίωση της εσωτερικής οργάνωσης, την εύρυθμη λειτουργία της διοίκησης και την οικονομική ανάπτυξη. Τα αριστοκρατικά γένη των μεγάλων γαιοκτημόνων (Φωκάδες, Σκληροί, Δούκες) παραμένουν υπό τον έλεγχο της κεντρικής εξουσίας, η οποία προστατεύει την αγροτική κοινότητα από τις αρπακτικές διαθέσεις τους. Η πρακτική αυτή θα ανατραπεί επί των τελευταίων Μακεδόνων. Από τα μέσα του 11ου αι., εκδηλώνεται μεγάλη κρίση, λόγω και της μεταβολής του συσχετισμού δυνάμεων σε διεθνές επίπεδο.

Όσον αφορά τη Δύση, εκεί, εξαιτίας των φοβερών επιδρομών των Βίκινγκς και των Ούγγρων, αλλά και της εξασθένησης της κεντρικής εξουσίας, αποκρυσταλλώνεται και προσλαμβάνει την κλασική του μορφή το σύστημα της φεουδαρχίας. Στο πλαίσιο της φεουδαρχίας οι κοινωνικές τάξεις συνδέονται μεταξύ τους με εξαρτήσεις που βασίζονται στο θεσμό της υποτέλειας-προστασίας.

1. Προοίμιο της ακμής του Βυζαντινού Κράτους (843-867)

Η ιεραποστολή στη Μοραβία

Εκείνες τις ημέρες ο σλάβος ηγεμόνας Ραστισλάβος έστειλε απεσταλμένους στον Αυτοκράτορα Μιχαήλ με το εξής μήνυμα: «Εμείς οι Σλάβοι, όμως, είμαστε ένας απλοϊκός λαός και δεν υπάρχει κανένας που να μπορεί να μας διδάξει την αλήθεια και να μας εξηγήσει το αληθινό νόημα της Αγίας Γραφής. Γι' αυτό, αυτοκράτορα, στείλε μας έναν άνθρωπο ικανό να ανορθώσει όλη την αλήθεια». Τότε ο αυτοκράτορας είπε στο Φιλόσοφο: «Ακούς τι λένε, φιλόσοφε; Κανείς άλλος εκτός από σένα δεν μπορεί να φέρει σε πέρας αυτό το έργο. Κοίτα εδώ υπάρχουν πολλά δώρα, πάρε τον αδελφό σου, τον ηγούμενο Μεθόδιο, και πήγαινε, γιατί και οι δύο είστε από τη Θεσσαλονίκη και οι Θεσσαλονικείς μιλούν σλαβικά». Τότε ο Θεός αποκάλυψε στο φιλόσοφο τη σλαβική γραφή κι αυτός επινόησε αμέσως χαρακτήρες (γράμματα) και συνέθεσε ένα λόγο (αλφάβητο).

Ύστερα ξεκίνησε για το ταξίδι στη Μοραβία, παίρνοντας μαζί του και τον αδελφό του. Αυτός άρχισε να υποτάσσεται πειθήνια, να υπηρετεί το φιλόσοφο και να διδάσκει μαζί του. Όταν πέρασαν τρία χρόνια, επέστρεψαν και οι δύο από τη Μοραβία, αφού είχαν διδάξει πολλούς μαθητές.

Από το σλαβικό *Βίο του Μεθοδίου*, κεφ. 5, γερμ. μετ. J. Bujnoch, *Zwischen Rom und Byzanz, Slavische Geschichtsschreiber*, 1, Γκρατς - Βιέννη - Κολονία 1958, 88-89.

Στη διάρκεια της βασιλείας του Μιχαήλ Γ' (842-867) επιτεύχθηκε αισθητή πρόοδος στον τομέα της παιδείας και της οικονομίας, ενώ σημειώθηκαν σημαντικές στρατιωτικές επιτυχίες κατά των Αράβων στη Μ. Ασία.

α. Ο εκχριστιανισμός των Σλάβων

Οι Βυζαντινοί, κατά την περίοδο αυτή, στράφηκαν προς το σλαβικό κόσμο και επιδίωξαν τον εκχριστιανισμό του. Έτσι, ύστερα από μια ανεπιτυχή επίθεση των Ρώσων κατά της Κωνσταντινούπολης (860), βυζαντινοί ιεραπόστολοι εναπέθεσαν τα πρώτα σπέρματα του Χριστιανισμού στο νεοσύστατο Ρωσικό Κράτος.

Επακολούθησε το 863 η αποστολή ιεραποστόλων στη Μοραβία, ύστερα από πρόσκληση του ηγεμόνα της χώρας Ραστισλάβου. Επικεφαλής της πρεσβείας τοποθετήθηκαν ο

λόγιος και γνώστης της σλαβονικής, δηλαδή της αρχαίας σλαβικής γλώσσας, Κωνσταντίνος-Κύριλλος και ο αδελφός του Μεθόδιος από τη Θεσσαλονίκη. Ο Κωνσταντίνος επινόησε το λεγόμενο **γλαγολιτικό αλφάβητο*** και μετέφρασε την Αγία Γραφή στα σλαβονικά. Έτσι η Λειτουργία και το κήρυγμα στη Μοραβία άρχισαν να γίνονται στη σλαβονική γλώσσα. Στη Μοραβία οι δύο Θεσσαλονικείς εργάστηκαν με ακάματο ζήλο. Αργότερα οι μαθητές τους εκδιώχθηκαν από τη χώρα και ο φραγκικός κλήρος κυριάρχησε, αλλά ο βυζαντινός πολιτισμός, χάρη στο έργο των δύο αδελφών, πέτυχε να ριζώσει βαθιά. Οι Σλάβοι οφείλουν τις απαρχές της εθνικής φιλολογίας τους στους δύο αυτούς ιεραποστόλους. Στο ζήτημα του εκχριστιανισμού των Βουλγάρων το πατριαρχείο, σε συνεργασία με την αυτοκρατορική εξουσία, έδρασε δυναμικά. Συγκεκριμένα, όταν οι Βούλγαροι ζήτησαν από τον πάπα ιεραποστόλους, το Βυζάντιο επενέβη αστραπιαία, για να αποτρέψει την ένταξη της γειτονικής χώρας στη σφαίρα επιρροής της Δύσης. Στρατός και στόλος απέκλεισαν τα σύνορα και τα παράλια της Βουλγαρίας και έτσι ο βούλγαρος ηγεμόνας Βόρης αναγκάστηκε να ενδώσει. Το 864 μάλιστα βαπτίστηκε στην Κωνσταντινούπολη με ανάδοχο τον αυτοκράτορα και έλαβε το όνομα Μιχαήλ.

Διαμαρτυρία του Φωτίου κατά του πάπα

Άνδρες ασεβείς και απαίσιοι, άνδρες που αναδύθηκαν από το σκοτάδι, μιας και γεννήθηκαν στην Εσπερία (Δυτική Ευρώπη), επέπεσαν κατά του νεοπροσήλυτου στη χριστιανική ευσέβεια έθνους (δηλαδή των Βουλγάρων) σαν κεραυνός ή σεισμός ή σφοδρό χαλάζι ή, ακριβέστερα, σαν άγριο θηρίο στον αμπελώνα του Κυρίου (δηλαδή την Εκκλησία της Βουλγαρίας), και με δόντια και πόδια, δηλαδή με την αισχρή συμπεριφορά τους και τις κακοδοξίες τους, με θρασύτητα και τόλμη, τον άρπαξαν και τον λεηλάτησαν.

Δ.Α. Ζακυθινός, *Βυζαντινή Ιστορία (324-1071)*, Αθήνα 1977, 238.

Β. Ο ανταγωνισμός μεταξύ των δύο Εκκλησιών και το Πρώτο Σχίσμα

Μετά την αποδοχή του βαπτίσματος από το Βούλγαρο ηγεμόνα, ο ελληνικός κλήρος προχώρησε στην οργάνωση της Βουλγαρικής Εκκλησίας σύμφωνα με τις υποδείξεις του πατριάρχη Φωτίου. Ο Βόρης συνέτριψε την αντίσταση των βουλγάρων ευγενών (βογιάρων)*, που έμεναν πιστοί στην εθνική θρησκεία, αλλά γρήγορα απογοητεύθηκε από το γεγονός ότι η διοίκηση της Εκκλησίας ανατέθηκε σε έλληνα επίσκοπο και στράφηκε εκ νέου προς τη Ρώμη. Με τη συμπαράσταση του αυτοκράτορα, ο πατριάρχης Φώτιος απέκρουσε και τη νέα επέμβαση της Ρώμης και κατηγόρησε τη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία για θέματα λατρείας και εκκλησιαστικής τάξης, κυρίως όμως για το δόγμα ότι το Άγιο Πνεύμα εκπορεύεται και από τον Υιό (**filioque**). Το δόγμα αυτό τελικά απορρίφθηκε από τη Σύνοδο του 867 και ο πάπας Νικόλαος αναθεματίστηκε (**Πρώτο Σχίσμα**). Το βουλγα-

Η Βάπτισμα του Βούλγαρου ηγεμόνα Βόρη (Μιχαήλ). Μικρογραφία από το σλαβονικό χειρόγραφο της Χρονογραφίας του Κωνσταντίνου Μανασσή (Ρώμη, Βατικανή Βιβλιοθήκη).

ρικό ζήτημα διευθετήθηκε με απόφαση της Συνόδου που συγκλήθηκε το 870 στην Κωνσταντινούπολη: η Βουλγαρία θα υπαγόταν πλέον στη δικαιοδοσία του πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης.

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ

1. Στο σχεδιασμό του εκχριστιανισμού των σλαβικών λαών οι Βυζαντινές αρχές επέδειξαν σύνεση και διορατικότητα. Τεκμηριώστε την άποψη αυτή.
2. Ποιες διαφορές παρουσιάζουν οι τρόποι εκχριστιανισμού των Μοραβών, των Βουλγάρων και των Ρώσων;
3. Ποιες κατηγορίες εναντίον της Ρωμαϊκής Εκκλησίας διατυπώνει ο πατριάρχης Φώτιος στην επιστολή του; Πού οφείλεται κατά τη γνώμη σας η οξύτητα της διατύπωσής του;

2. Οικονομία

Η πόλη στα μάτια ενός περιηγητή (12ος αι.)

Η Κωνσταντινούπολη είναι μία θορυβώδης πόλη: από όλες τις χώρες έρχονται εδώ άνθρωποι από στεριά και θάλασσα, για να εμπορευθούν. Σ' όλο τον κόσμο δεν υπάρχει παρόμοια πόλη έξω από τη Βαγδάτη, τη μεγάλη πόλη, που ανήκει στο Ισλάμ. Η Κωνσταντινούπολη έχει αναρίθμητα κτίρια. Χρόνο με το χρόνο οι φόροι από όλη την Ελλάδα (δηλαδή τις βαλκανικές επαρχίες) μεταφέρονται εδώ, όπου τα κάστρα είναι γεμάτα από μεταξωτά ενδύματα, πορφύρα και χρυσάφι. Τέτοια κτίρια, τέτοια πλούτη δεν υπάρχουν πουθενά αλλού στην Ελλάδα. Λέγεται ότι καθημερινά έσοδα της Πόλης, δηλαδή τα ενοίκια από τα δημόσια καταστήματα και οι δασμοί που επιβάλλονται στους εμπόρους που έρχονται από τη στεριά και τη θάλασσα, φθάνουν τα 20.000 χρυσά νομίσματα.

Βενιαμίν εκ Τουδέλης, στο: A. Sharf, *Byzantine Jewry*, Νέα Υόρκη 1973, 135.

Οι ιχθυοπράτες

1. Οι ιχθυοπράτες να διαμένουν στις μεγάλες καμάρες της πόλης πουλώντας τα ψάρια που έπιασαν φρέσκα. Κάθε καμάρα να έχει έναν επιστάτη, για να επιβλέπει πώς έγινε η αγορά στην άκρη της θάλασσας και πώς γίνεται η εκποίηση των ψαριών. Για τις υπηρεσίες του να κερδίζει ένα **μυλιαρήσιον*** για κάθε χρυσό νόμισμα.

2. Δεν επιτρέπεται στους πωλητές να παστώνουν ή να πωλούν τα ψάρια στους ξένους, που ακολουθώντας τα μεταφέρουν στο εξωτερικό. Μόνο τα περισσευούμενα επιτρέπεται να παστωθούν, για να μη χαλάσουν.

3. Οι επιστάτες των ιχθυοπρατών πρέπει να έρχονται κάθε πρωί στον έπαρχο και να αναφέρουν πόσα λευκά ψάρια έπιασαν τη νύχτα, για να πωλούν τα ψάρια στους κατοίκους σύμφωνα με τους ορισμούς του. Όσοι τολμούν να ενεργούν αντίθετα στις διατάξεις να εκδιώκονται από το σύστημα, αφού δαρθούν και κουρευτούν.

Επαρχικόν Βιβλίον, 17, 1-4, εκδ. J. Koder, Βιέννη 1991, 126-128.

α. Οι δημογραφικές εξελίξεις και η αγροτική παραγωγή

Από τις αρχές του 9ου αιώνα παρατηρήθηκε αύξηση της αγροτικής παραγωγής και δημογραφική ανάκαμψη, κυρίως στις πόλεις, όπου, λόγω των περισσότερων δυνατοτήτων απασχόλησης, άρχισε να μεταναστεύει μέρος του αγροτικού πληθυσμού. Η τάση αυτή ενισχύθηκε στη διάρκεια του 10ου αι., επειδή τότε επεκτάθηκε η μεγάλη γαιοκτησία και αυξήθηκε η αγροτική φορολογία. Συγχρόνως υποχώρησαν οι επιδημίες. Η ακώλυτη, λοιπόν, φυσική αύξηση του αστικού πληθυσμού και η εσωτερική μετανάστευση συνέβαλαν αποφασιστικά στη δημογραφική ανάκαμψη.

β. Το εμπόριο και η βιοτεχνία

Κατά την ίδια περίοδο αναζωογονήθηκαν επίσης το εμπόριο και η βιοτεχνία. Οι χωρικοί επισκέπτονται όλο και πιο συχνά τα εμπορικά κέντρα, για να διαθέσουν στην αγορά το πλεόνασμα της παραγωγής τους και να αγοράσουν ό,τι δεν παράγουν οι ίδιοι. Ανάμεσα

Εμπορικοί δρόμοι που συνδέουν τη Μεσόγειο με την Ανατολή (μέσα 11ου αι.)

σ' αυτά τα κέντρα ξεχωρίζει η Κωνσταντινούπολη: με την εξαιρετική γεωπολιτική θέση της είναι κομβικό σημείο των μεγάλων εμπορικών δρόμων.

Μεγαλύτερη σημασία για την οικονομία έχουν αρχικά οι χερσαίοι δρόμοι, ενώ οι θαλάσσιοι αναπτύσσονται ιδιαίτερα από τη δεκαετία 960-970 και εξής, όταν ανακτώνται η Κρήτη, η Κύπρος και η βόρεια Συρία. Είναι η αρχή της μεγάλης ανάπτυξης του βυζαντινού εμπορίου: τώρα όλες οι μεγάλες χερσαίες και θαλάσσιες μεσογειακές αρτηρίες είναι υπό βυζαντινό έλεγχο.

Στις πόλεις ανθούν η κεραμική, η τέχνη της επεξεργασίας πολύτιμων λίθων, η βιοτεχνία λινών και μεταξωτών υφασμάτων και άλλες βιοτεχνίες. Σημαντικά κέντρα είναι η Χερσόνα, η Νικομήδεια, οι Σάρδεις, το Δυρράχιο, η Θήβα, η Αθήνα, η Κόρινθος και η Σπάρτη. Βιοτεχνικές δραστηριότητες αναπτύσσονται και στην ύπαιθρο, όπου καλύπτουν στοιχειώδεις ανάγκες του αγροτικού πληθυσμού. Εδώ λειτουργούν, για παράδειγμα, σιδηρουργεία, ενώ περιφερόμενοι σιδηρουργοί κατασκευάζουν και επισκευάζουν επί τόπου αγροτικά εργαλεία.

γ. Τα αστικά επαγγέλματα

Μεταξύ 10ου και 11ου αι. αυξάνεται ο αριθμός των απασχολούμενων στο εμπόριο και στη βιοτεχνία. Πολυάριθμοι χειρώνακτες (μεταφορείς, αγωγιάτες, ναυτικοί και λιμενεργά-

τες) εργάζονται στις πόλεις και τα λιμάνια. Η ανάγκη να τραφεί ο πληθυσμός των αστικών κέντρων (οι χειρώνακτες, ο δήμος, δηλαδή οι φτωχοί και άνεργοι πολίτες, η ανώτερη τάξη και ο κλήρος) καθιστά το μικρεμπόριο και τα επαγγέλματα που αφορούν τη διατροφή κυρίως οικονομικές δραστηριότητες στις μεγάλες πόλεις.

Τα αστικά, εμποροβιοτεχνικά κυρίως, επαγγέλματα είναι οργανωμένα σε προνομιοϋχά σωματεία, τα **συστήματα** (συντεχνίες), η λειτουργία των οποίων διέπεται από αυστηρούς κανόνες (**Επαρχικόν Βιβλίον**) και εποπτεύεται από τον **Έπαρχο της Πόλης** (δηλ. το διοικητή της). Τα συστήματα προμηθεύονται στην ίδια τιμή τις πρώτες ύλες και τα ξένα εμπορεύματα, αλλά είναι ελεύθερα να ρυθμίσουν τον όγκο της παραγωγής, το μισθό των υπαλλήλων και, ως ένα σημείο, την τιμή πώλησης των αγαθών. Αυστηρά ελέγχεται η ποιότητα και η διάθεση των πολύτιμων εμπορευμάτων, των οποίων η εξαγωγή από τη βυζαντινή επικράτεια απαγορεύεται. Τα μέλη των συστημάτων έχουν ποικίλα οικονομικά προνόμια και μπορούν να ασκούν πολιτική πίεση. Η εγγραφή στα συστήματα εξαρτάται από την αποδεδειγμένη επαγγελματική ικανότητα, ενώ η αποβολή συνοδεύεται από σωματικές ποινές. Αυτό ενισχύει τον κρατικό έλεγχο, ο οποίος επιδιώκει να διασφαλίσει όχι τόσο τα συμφέροντα των παραγωγών, όσο αυτά του ίδιου του κράτους και των καταναλωτών.

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ

1. Ποιοι παράγοντες συνέβαλαν στην αύξηση του πληθυσμού της αυτοκρατορίας κατά την περίοδο των Μακεδόνων;
2. Να επισημάνετε τους λόγους άνθησης του εμπορίου και να αναφέρετε τα σπουδαιότερα οικονομικά κέντρα της αυτοκρατορίας;
3. Ποιες υποχρεώσεις είχε το «σύστημα» των ιχθυοπρατών; Πώς λειτουργούσε ο έλεγχος των συστημάτων και τι επιδιωκόταν, πρωτίστως, μ' αυτόν (σχετικό παράθεμα);

3. Κοινωνία

α. Η ανώτερη αριστοκρατία

Η σύνθεση της κυρίαρχης τάξης στο Βυζαντινό κράτος είχε αλλάξει ήδη από τον 8ο αιώνα: το κράτος από τότε κατέβαλε προσπάθειες, για να αντικαταστήσει τους παλιούς μεγαλογαιοκτήμονες με μια παλατιανή αριστοκρατία που μισθοδοτούνταν για τα αξιώματα που κατείχε. Οι οικογένειες των νέων γαιοκτημόνων συνέρρεαν τώρα στην Κωνσταντινούπολη, για να εξασφαλίσουν ένα προσοδοφόρο αξίωμα και να ενταχθούν στην αριστοκρατία αυτή.

Από τα τέλη του 10ου αι., η αριστοκρατία της γης και η αριστοκρατία των αξιωμάτων συνδέονται με επιγαμίες. Η κυρίαρχη τάξη

Η αναχώρηση ενός φτωχού γεωργού

Κάποιου φτωχού γεωργού, την ώρα που όργωνε το χωράφι του, ξαφνικά το βόδι έπεσε στη γη και ψόφησε. Μην μπορώντας να υποφέρει τη ζημιά, άρχισε να κλαίει και να χτυπιέται από τη μεγάλη του λύπη, παραπονούμενος στο Θεό: «Κύριε, δεν είχα άλλο βιος ποτέ μου παρά μόνο αυτό το ζευγάρι. Τώρα πώς θα θρέψω τη γυναίκα μου και τα εννιά παιδάκια μου; Πώς θα πληρώσω του φόρους στον αυτοκράτορα; Πώς θα ξεπληρώσω τα δάνειά μου; Ξέρεις, Κύριέ μου, ότι το βόδι που ψόφησε ήταν χρεωμένο και δεν ξέρω τι να κάνω; Θα εγκαταλείψω λοιπόν το σπίτι μου και θα δραπετεύσω σε χώρα μακρινή, πριν το μάθουν οι χρεοφειλτές μου και πέσουν επάνω μου σαν άγρια θηρία».

Βίος αγίου Φιλαρέτου, εκδ. Μ. Fourmy – H. Leroy, Byzantion 9 (1934) 117-119.

Δείπνο πλουσίων. Μικρογραφία χειρογράφου του 14ου αι. (Παρίσι, Εθνική Βιβλιοθήκη).

ενοποιείται. Μέσα σ' αυτή την τάξη δεσπόζουν οι **βασιλικοί**, που μονοπωλούν τα κυριότερα στρατιωτικά και πολιτικά αξιώματα. Οι βασιλικοί κυριαρχούν πια κοινωνικά και οικονομικά στην Κωνσταντινούπολη και είναι ακόρεστοι για πλούτο, διότι γνωρίζουν ότι κάποια στιγμή μπορεί να χάσουν την αυτοκρατορική εύνοια.

Οι αγροτικές κοινότητες και ο δήμος υφίστανται την ασφυκτική πίεση των μεγάλων γαιοκτημόνων, των **δυνατών**, και περιέρχονται σταδιακά υπό την κηδεμονία και **προστασία*** τους.

Β. Η μεσαία τάξη

Στη διάρκεια του 10ου και του 11ου αι. διαμορφώνεται μια εμποροβιοτεχνική τάξη, η οποία αποτέλεσε την πηγή της αναμφισβήτητης ευημερίας του Βυζαντίου κατά την περίοδο αυτή. Αυτό αποδεικνύεται από την αύξηση της νομισματικής κυκλοφορίας (από το 10ο αι. και εξής). Την τάξη αυτή, που η ακμή της τοποθετείται στο πρώτο μισό του 11ου αιώνα, αποτελούσαν τολμηροί μεγαλέμποροι, οι οποίοι εγκατέλειπαν προσωρινά την οικογένειά τους, για να επιχειρήσουν μακρινά ταξίδια και να εμπορευτούν τα πολύτιμα προϊόντα της Ανατολής (καρυκεύματα, πολύτιμους λίθους και υφάσματα), από τα οποία εξασφάλιζαν τεράστια κέρδη. Η τάξη των επιχειρηματιών, στη διάρκεια του 11ου αι., άρχισε να συμμετέχει ενεργά στην πολιτική ζωή της αυτοκρατορίας. Έτσι, απέκτησε τη δυνατότητα να ενθρονίζει και να εκθρονίζει αυτοκράτορες, όπως λ.χ. τον Μιχαήλ Ε' Καλαφάτη (1041-1042), ενώ τα μέλη της έγιναν δεκτά στο σώμα της Συγκλήτου.

γ. Η κοινωνία του χωριού και η πάλη κατά των δυνατών

Το βυζαντινό **χωρίον*** (κοινότητα), που εμφανίζεται κατά τον 6ο αι., συγκροτείται από διάφορες κοινωνικές ομάδες. Εδώ δεσπόζει ο ιερέας με το αδιαμφισβήτητο ηθικό κύρος

Γεωργοί καλλιεργούν αμπελώνα. Μικρογραφία από Ευαγγέλιο (Παρίσι, Εθνική Βιβλιοθήκη).

του. Τη μεγαλύτερη οικονομική δύναμη κατέχουν, ωστόσο, οι **δυνατοί**, οι οποίοι ζουν, συχνά, κάπως απόμερα από το χωριό. Τον κορμό του πληθυσμού αποτελούν οι ελεύθεροι μικροϊδιοκτήτες, βοηθούμενοι συχνά από δούλους. Από τα τέλη του 8ου αι. σημειώνεται μια αποφασιστική στροφή στην εξέλιξη της αγροτικής κοινότητας. Οι κοινωνικές διαφορές εντείνονται και ευνοούν τη διαμόρφωση μιας νέας αριστοκρατίας, η οποία ανέρχεται στη διοικητική κλίμακα και πλουτίζει ταχύτατα. Οι μικροκαλλιεργητές, υπερφορτωμένοι από φόρους, προτιμούν να παραχωρήσουν τους κλήρους τους και να γίνουν **πάρουκοι*** των δυνατών, παραιτούμενοι εκούσια από μια οδυνηρή ελευθερία.

Ο φόρος των γεωργών που εγκατέλειπαν τη γη τους επιβάρυνε τους γείτονες, οι οποίοι, αδυνατώντας να πληρώσουν, τρέπονταν και αυτοί σε φυγή. Η αλληλεγγύη των μελών της

κοινότητας στράφηκε τελικά εναντίον τους.

Για τους λόγους αυτούς ο αγώνας κατά των δυνατών υπήρξε μια από τις σημαντικότερες πλευρές της εσωτερικής πολιτικής των Μακεδόνων. Το μεγαλύτερο πλήγμα για τους δυνατούς αποτέλεσε το **αλληλέγγυον**, νόμος που υποχρέωνε τους εύπορους γείτονες να καταβάλλουν τους φόρους των φτωχών αγροτών της κοινότητας.

Οφέλη από την ύπαρξη των μικροϊδιοκτητών (Νεαρά του έτους 935)

Το πλήθος των μικροϊδιοκτητών γης αποφέρει μεγάλη οφέλη στο κράτος με την καταβολή των κρατικών φόρων και την παροχή στρατιωτικών υπηρεσιών. Αυτά θα εκλείψουν, αν μειωθεί ο αριθμός των μικροκτηματιών.

Ι. Ζέπος – Π. Ζέπος, *Jus Graecoromanum*, Αθήνα 1931, τ. Α', 209.

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ

1. Ποιες αλλαγές σημειώθηκαν στη σύνθεση της αριστοκρατίας από τον 8ο μέχρι το 10ο αιώνα;
2. Ποιες ήταν οι αιτίες της αναχώρησης, και ποιους κινδύνους συνεπαγόταν η εξαφάνιση των ελεύθερων αγροτών και μικροϊδιοκτητών σύμφωνα με τα παραθέματα;
3. Ποια η σκοπιμότητα της θεσμοθέτησης του «αλληλεγγύου»;

Ο Λέων Στ' γονυπετής παραλαμβάνει τη Θεία Σοφία από τον ένθρονο Χριστό. Ψηφιδωτό από το νάρθηκα της Αγίας Σοφίας στην Κωνσταντινούπολη (τέλη 9ου αιώνα).

Νικηφόρος Φωκάς, Ιωάννης Τζιμισκής) προσπάθησαν να μη θίξουν το αίσθημα αυτό, σεβόμενοι τα δικαιώματα των νομίμων αυτοκρατόρων και υιοθετώντας τίτλους, όπως *βασιλεοπάτωρ, καίσαρ, συμβασιλεύς*.

Β. Οι σχέσεις Κράτους - Εκκλησίας

Αμφιλεγόμενο είναι το ζήτημα των σχέσεων Κράτους-Εκκλησίας. Υποστηρίχθηκε ότι το κράτος, επωφελούμενο από την εικονομαχία, υπέταξε τη Βυζαντινή Εκκλησία και ότι οι πατριάρχες μεταβλήθηκαν σε όργανα των εκάστοτε αυτοκρατόρων. Επισημαίνεται λ.χ. ότι αρκετοί πατριάρχες καθαιρέθηκαν (Φώτιος, Ιγνάτιος), ενώ δυο φορές το πατριαρχικό αξίωμα δόθηκε σε μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας. Μόνο στο δεύτερο μισό του 10ου αι. ο πατριάρχης Πολύευκτος κατέστησε την εξουσία του αρκετά ισχυρή και ανεξάρτητη, ώστε να επηρεάζει και τον ίδιο τον αυτοκράτορα.

Έχει όμως διατυπωθεί και η αντίθετη άποψη, κατά την οποία περιορίστηκε αισθητά η αυτοκρατορική εξουσία στο θρησκευτικό τομέα, ενώ το κύρος του πατριάρχη και της Εκκλησίας ενισχυόταν διαρκώς. Αν και η πλήρωση του πατριαρχικού θρόνου αποφασίζόταν από τον αυτοκράτορα, για το διορισμό και την καθαίρεση των εκκλησιαστικών λειτουργών ήταν απαραίτητη η συγκατάθεση

του κλήρου. Τέλος, η εκκλησιαστική σύνοδος είχε τον πρώτο λόγο σε εκκλησιαστικά και δογματικά θέματα.

γ. Η νομοθεσία

Με τα αξιόλογα νομοθετήματα της Μακεδονικής Δυναστείας επιδιώχθηκε συνειδητά η απομάκρυνση από το Δίκαιο των Εικονομάχων και η επιστροφή στο Ρωμαϊκό Δίκαιο, με προσαρμογές όμως που υπαγόρευαν τα νέα κοινωνικά και πολιτικά δεδομένα.

Η αναθεώρηση του ισχύοντος δικαίου άρχισε με την έκδοση του Προχείρου Νόμου (870-879), πρακτικού εγχειριδίου που περιλάμβανε διατάξεις Δημοσίου και Αστικού Δικαίου. Ο

Οι στόχοι του Πρόχειρου Νόμου

Επειδή επιλογή έκαναν και άλλοι πριν από εμάς (οι Ίσαυροι με την Εκλογή), θα έλεγε, ίσως, κανείς ότι, επιδιώκοντας να είναι συνοπτική η παρούσα συλλογή, καταλήξαμε σε μία δεύτερη Εκλογή. Γιατί πρέπει να ξέρετε πως εκείνη δεν ήταν εκλογή, αλλά ανατροπή των καλών νομοθετημάτων, πράγμα που απέβαινε σε βάρος του κράτους και συνεπώς θα ήταν παράλογο να ισχύει ακόμα. Μάλιστα και πριν από εμάς αυτοκράτορες την είχαν απορρίψει, όχι βέβαια ολόκληρη, αλλά όπου χρειαζόταν. Ενώ η δική μας συλλογή έγινε, για να καταστήσει γνωστά τα καλά νομοθετήματα.

Προοίμιο Προχείρου Νόμου, Ι. Ζέπος – Π. Ζέπος, *Jus Graecoromanum*, Αθήνα, 1931, τόμ. Β', 223-224.

Πρόχειρος Νόμος αντλεί πολλά στοιχεία από την **Εκλογή*** (νομικό έργο των Ισαύρων), παρά το γεγονός ότι ασκεί αρνητική κριτική σ' αυτήν. Σε μεγαλύτερο βαθμό επηρεάζεται από την Εκλογή η **Επαναγωγή**, μια συλλογή νομοθετημάτων που καθορίζουν με ακρίβεια τις αρμοδιότητες του αυτοκράτορα και του πατριάρχη, των δύο κεφαλών της οικουμένης, που συνεργάζονται στενά. Εμπνευστής της θεωρίας των δυο εξουσιών φαίνεται ότι ήταν ο Φώτιος.

Έργο της ίδιας εποχής ήταν επίσης τα **Βασι-**

λικά, η μεγαλύτερη νομική συλλογή της αυτοκρατορίας, η οποία στηρίχθηκε σε μεγάλο βαθμό στην ιουστινιάνεια νομοθεσία και για το λόγο αυτό αντανακλά κυρίως τις συνθήκες του 6ου αιώνα. Τις ιστορικές συνθήκες των αρχών του 10ου αιώνα αντικατοπτρίζουν κυρίως οι **Νεαρές***, από τις οποίες φαίνεται ότι το κράτος ταυτίζεται πλέον με τον αυτοκράτορα και τη στρατιωτική και γραφειοκρατική μηχανή του, η οποία επηρεάζει άμεσα την αστική ζωή και οικονομία.

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ

1. Ποιος ήταν ο χαρακτήρας της αυτοκρατορικής εξουσίας; Ποιο σημείο του πρώτου παραθέματος εκφράζει το Βυζαντινό επεκτατισμό;
2. Ποια η σχέση Πολιτείας και Εκκλησίας στο Βυζάντιο;
3. Ποια είναι η σχέση Εκλογής και Πρόχειρου Νόμου (βλ. σχετικό παράθεμα);

5. Η διεθνής ακτινοβολία του Βυζαντίου

α. Η Βυζαντινή διπλωματία

Σήμερα σε όλα τα κράτη υπάρχουν μόνιμες διπλωματικές αντιπροσωπείες άλλων κρατών (πρεσβείες και προξενεία) που ασχολούνται με διακρατικά προβλήματα. Αυτό δεν συνέβαινε στο Μεσαίωνα. Κάθε διακρατικό ζήτημα ρυθμιζόταν με ευκαιριακή αποστολή πρέσβων. Πάντως οι πρεσβευτές ήταν, σύμφωνα με το εθνικό δίκαιο του Μεσαίωνα, πρόσωπα σεβαστά και απαραβίαστα, όπως και σήμερα.

Για να στηρίξει την ασφάλειά του και τη διεθνή δύναμή του, το Βυζάντιο κατέφευγε συχνά στις υπηρεσίες μιας πολύ επιδέξιας διπλωματίας. Η βυζαντινή διπλωματία, εκτός από τη συχνότατη αποστολή πρέσβων σε ξένες χώρες, χρησιμοποιούσε ένα ευρύτατο φάσμα από τρόπους και μέσα, για να επιτύχει τους σκοπούς της. Τέτοια μέσα ήταν οι **χορηγίες** (σε χρήμα ή δώρα) στους ξένους ηγεμόνες, η **σύναψη** συμμαχιών (που βασίζονταν συχνά σε επιγαμίες) και εμπορικών συνθηκών και, το σπουδαιότερο, ο **εκχριστιανισμός** άλλων λαών.

Ο αυτοκράτορας χάραζε τις κατευθυντήριες γραμμές της εξωτερικής πολιτικής. Ο **Λογοθέτης*** του Δρόμου, στενός συνεργάτης του αυτοκράτορα, ήδη από τον 7ο αιώνα, ήταν υπεύθυνος για την υποδοχή ξένων πρεσβευτών, τον ορισμό των μελών των βυζαντινών πρεσβειών κ.ά.

β. Οι σχέσεις με τους Άραβες

Την εποχή αυτή η σφοδρότητα των αραβο-βυζαντινών συγκρούσεων φθάνει στο αποκορύφωμά της. Σημαντική απώλεια για το Βυζάντιο υπήρξε η άλωση της Θεσσαλονίκης (904), η οποία οδήγησε τη βυζαντινή κυβέρνηση στη λήψη μέτρων για την ενίσχυση του βυζαντινού στόλου. Στα μέσα του 10ου αι. έδρασε ένας από τους μεγαλύτερους στρατηγούς του Μεσαίωνα, ο Ιωάννης Κουρκούας. Αποκορύφωμα των επιτυχιών του στρατηγού αυτού υπήρξε η άλωση της συριακής Έδεσσας (944) και η ανάκτηση του ιερού μανδηλίου

Οι αντίπαλοι του Βασιλείου Β΄ προσκυνούν το θριαμβευτή αυτοκράτορα που δέχεται τα σύμβολα της εξουσίας του από τους αγγέλους. Μικρογραφία από χειρόγραφο ψαλτήρι των αρχών του 11ου αιώνα (Βενετία, Μαρκανή Βιβλιοθήκη).

Υποδοχή ξένου πρεσβευτή

Μπροστά στον αυτοκρατορικό θρόνο στεκόταν ένα χάλκινο, επιχρυσωμένο δέντρο, από το οποίο έβγαιναν φωνές διαφόρων πτηνών. Ο θρόνος του αυτοκράτορα ήταν με τόση τέχνη κατασκευασμένος, που, ενώ προς στιγμή βρισκόταν χαμηλά, ύστερα σηκωνόταν ψηλότερα και αμέσως μετά φαινόταν πανύψηλος. Τεράστια λιοντάρια, από ξύλο ή από μέταλλο επιχρυσωμένο, στέκονταν φρουροί του θρόνου και βρυχώνταν με ανοικτό στόμα και κινούμενη γλώσσα, ενώ χτυπούσαν με την ουρά στο δάπεδο. Σ' αυτή την αίθουσα οδηγήθηκα μπροστά στον αυτοκράτορα στηριζόμενος στους ώμους δύο ευνούχων. Κατά την είσοδό μου τα λιοντάρια βρυχώνταν και τα πουλιά τιτίβιζαν.(...) Ύστερα από τριπλή προσκύνηση μπροστά στον αυτοκράτορα σήκωσα το κεφάλι και είδα τον αυτοκράτορα, ενώ προηγούμενως καθόταν σε ένα μικρό υπερυψωμένο θρόνο, να έχει ανυψωθεί σχεδόν ως την οροφή της αίθουσας και να είναι ντυμένος με άλλη στολή.

Λιουτπράνδος, Ανταπόδοσις, VI, 5.

Ο Βυζαντινός στρατός υπό τον Νικηφόρο Φωκά αποβιβάζεται στον Χάνδακα (Ηράκλειο) και ανακαταλαμβάνει την Κρήτη από τους Άραβες (961). Μικρογραφία από τη Χρονογραφία του Ιωάννη Σκυλίτζη (Μαδρίτη, Εθνική Βιβλιοθήκη).

ου, όπου, κατά την παράδοση, ήταν αποτυπωμένη η μορφή του Χριστού.

Οι επιτυχίες του Κουρκούα προετοίμασαν την ανάκτηση των μεγαλονήσων Κρήτης (961) και Κύπρου (965), η οποία συνέβαλε στο σημαντικό περιορισμό της πειρατικής δραστηριότητας του αραβικού στόλου. Οι μεγάλοι, τέλος, «στρατιωτικοί» αυτοκράτορες Νικηφόρος Φωκάς και Ιωάννης Τζιμισκής επεξέτειναν και πάλι τα σύνορα του Κράτους ως τη Συρία και την Παλαιστίνη. Η Κιλικία και η Συρία, όπου υπήρχαν ισχυρές βάσεις του αραβικού στόλου, προσαρτήθηκαν στο Βυζάντιο.

Ας σημειωθεί πάντως ότι οι σχέσεις με τους

Άραβες δεν ήταν πάντα εχθρικές. Συχνά υπογράφονταν συνθήκες ειρήνης που επέτρεπαν την ανταλλαγή των αιχμαλώτων και την ανάπτυξη των πολιτιστικών επαφών και των εμπορικών ανταλλαγών.

γ. Οι σχέσεις με τους Βουλγάρους

γ1. Οι Βούλγαροι υπό τον Συμεών

Ο εκχριστιανισμός των Βουλγάρων επηρέασε την πολιτική και πολιτισμική τους εξέλιξη. Ο Συμεών, διάδοχος του Βόρη, μετέφερε την πρωτεύουσα από την Πλίσκα, λίκνο της αρχαίας αριστοκρατίας, στην Πρεσλάβα. Η νέα πρωτεύουσα διακοσμήθηκε με μεγαλοπρεπή κτίρια, ενώ παράλληλα ενθαρρύνθηκε η μετάφραση έργων της βυζαντινής λογοτεχνίας.

Η αραβοβυζαντινή συνθήκη του 969 (παρ. 20)

Όσον αφορά τη δεκάτη που επιβάλλεται σε αυτούς που έρχονται από τις χώρες των Ρωμαίων, οι τελωνειακοί υπάλληλοι του αυτοκράτορα συνεργάζονται με τους τελώνες του Καργκαβάι και του Μπακγιούρ (άραβες τοπάρχες της Συρίας). Σ' όλα τα εμπορεύματα, όπως χρυσάφι, ασήμι, ελληνικά χρυσοῦφανα μεταξωτά υφάσματα, οι αυτοκρατορικοί τελώνες επιβάλλουν τη δεκάτη. Στα συνήθη υφάσματα, τα λινά υφάσματα και τα μεταξωτά με λουλούδια διαφόρων χρωμάτων, τα ζώα και τα άλλα εμπορεύματα, είναι οι τελώνες του Καργκαβάι και του Μπακγιούρ εκείνοι που επιβάλλουν τη δεκάτη. Όλα τα υπόλοιπα δικαιώματα εισπράττονται ακολούθως από τους τελώνες του αυτοκράτορα.

M. Canard, *Histoire de la dynastie des Hamdanides de Jazira et de Syrie*, Α', Παρίσι 1953, 835.

Ο Ρωμανός Α΄ Λακαπηνός ψέγει τον Συμεών για τις απαιτήσεις του

Γιατί, πες μου, τι περισσότερο κατάφερες με το να γράφεις τον εαυτό σου βασιλέα Βουλγάρων και Ρωμαίων, χωρίς σ' αυτό να είναι σύμφωνος και βοηθός σου ο Θεός; Τι περισσότερο κέρδισες που με τόσο βία πήρες τη γη μας; Πού είναι οι φόροι που παίρνεις από αυτή;

Αν πρέπει κάποιος να ονομάζεται βασιλεύς Ρωμαίων και Βουλγάρων, πρέπει να ονομαζόμαστε εμείς, που και το όνομα αυτό το πήραμε από το Θεό και την εξουσία, όπως όλοι παραδέχονται, και όχι εσείς που αγωνίζεσθε να το αποκτήσετε με αίματα και σφαγές.

Βυζαντινά κείμενα (Αετός, Βασική Βιβλιοθήκη, 3), επιμ. Δ.Α Ζακυθηνός, Αθήνα 1958, 134.

Επί Συμεών η παλαιοσλαβική εκκλησιαστική λογοτεχνία γνώρισε την πρώτη ακμή της.

Με τον Συμεών, ο οποίος χαρακτηρίστηκε ως **ημιαργείος** (=ημιέλληνας) επειδή είχε σπουδάσει στη σχολή της Μαγναύρας στην Κωνσταντινούπολη, εγκαινιάζεται μια περίοδος έντασης στις βυζαντινοβουλγαρικές σχέσεις, κατά την οποία και οι δύο δυνάμεις αγωνίζονται για την κυριαρχία στα Βαλκάνια. Ο Συμεών απέβλεπε στη δημιουργία μιας βουλγαροβυζαντινής αυτοκρατορίας με αυτοκράτορα τον ίδιο, γι' αυτό και αντικατέστησε τον αρχαίο τίτλο των βουλγάρων ηγεμόνων **χάνος*** με τον βυζαντινό τίτλο βασιλεύς. Το 913, μάλιστα, έφθασε μπροστά στα τείχη της Κωνσταντινούπολης, αλλά οι ελπίδες του για κατάληψη διαψεύστηκαν. Έτσι προχώρησε σε διαπραγματεύσεις με τον πατριάρχη Νικόλαο Μυστικό, που ασκούσε τότε καθήκοντα αντιβασιλέως. Ο πατριάρχης ενίσχυσε με την ευχή του το ηθικό κύρος του βούλγαρου ηγεμόνα. Αυτό το ηθικό κύρος, σε συνδυασμό με τις επιτυχίες του κατά των Βυζαντινών, εκμεταλλεύθηκε ο Συμεών, για να αυτοαναγορευθεί αργότερα Βασιλεύς των Βουλγάρων και Ρωμαίων. Οι Βυζαντινοί όμως δεν του αναγνώρισαν ποτέ τον τίτλο του βασιλέως. Οι βυζαντινές πηγές αναφέρουν τον Συμεών πάντοτε ως άρχοντα της Βουλγαρίας.

Το 924 ο Συμεών εμφανίστηκε ξανά μπροστά στα τείχη της Κωνσταντινούπολης. Ωστόσο ο βούλγαρος ηγεμόνας δεν ήταν σε θέση, από στρατιωτική άποψη, να καταλάβει τη βυζαντινή πρωτεύουσα. Δεν διέθετε στόλο, ενώ οι διαρκείς αγώνες με τους Σέρβους και τους Κροάτες είχαν εξασθενήσει τις δυνάμεις του.

Ο διάδοχός του Πέτρος συνήψε ειρήνη με το Βυζάντιο, νυμφεύθηκε την εγγονή του αυτοκράτορα Ρωμανού Λακαπηνού και έλαβε τον τίτλο που με τόσο πάθος είχε επιζητήσει ο πατέρας του: βασιλεύς της Βουλγαρίας.

γ2. Η ίδρυση νέου Βουλγαρικού κράτους από τον Σαμουήλ. Η υποταγή του στο Βυζάντιο.

Μετά τις παραπάνω επιτυχίες του Πέτρου,

Από τη Βυζαντινορωσική συνθήκη του 944

Οι (ρώσοι) πρεσβευτές και οι έμποροι, οι οποίοι στέλνονται στους αυτοκράτορες οφείλουν να κομίζουν έγγραφα, όπου αναφέρεται ότι «απέστειλα τόσα πλοία», ώστε να αναγνωρίζουμε από αυτά, ότι έρχονται με φιλικές προθέσεις. Αν έλθουν όμως χωρίς έγγραφα και είναι στην εξουσία μας, τότε θα τους θέσουμε υπό επιτήρηση, μέχρι να ενημερώσουμε τον ηγεμόνα τους. Όταν έλθουν, οφείλουν να διαμένουν στο ναό του Αγίου Μάμαντος. Θα τους στείλουμε τότε ένα υπάλληλο, για να καταγράψει τα ονόματά τους, και θα λάβουν το μηνιαίο βοήθημα, πρώτα αυτοί που έρχονται από το Τσερνίγκωφ, τέλος εκείνοι που έρχονται από το Περεγιάσλάβ. Οφείλουν να εισέρχονται στην Πόλη από μία καθορισμένη πύλη, συνοδευόμενοι από αυτοκρατορικούς υπαλλήλους, χωρίς όπλα, 50 άνδρες κάθε φορά. Επιτρέπεται να εμπορεύονται ανάλογα με τις ανάγκες τους και να επιστρέφουν πάλι στη χώρα τους.

Οι αποχωρούντες Ρως λαμβάνουν από εμάς όλα τα αναγκαία εφόδια και ό,τι είναι αναγκαίο για τα πλοία, σύμφωνα με τα προκαθορισμένα. Δεν επιτρέπεται όμως να διαχειμάζουν κοντά στο ναό του Αγίου Μάμαντος.

Die altrussische Nestorchronik, γερμ. εκδ. R. Trautman, Λειψία 1931, 30-31.

λίγα χρόνια αργότερα, το 976, ο νέος ηγεμόνας των Βουλγάρων Σαμουήλ γίνεται ο αρχιτέκτονας ενός νέου βουλγαρικού κράτους με κέντρο τη βορειοδυτική Μακεδονία (Πρέσπα-Αχρίδα). Ο Σαμουήλ, στη συνέχεια, επεκτείνει τις βουλγαρικές κτήσεις μέχρι το Δούναβη και την κεντρική Ελλάδα.

Η προέλαση του Σαμουήλ ανησύχησε το Βυζάντιο. Αρχικά ο αυτοκράτορας Βασίλειος Β', επειδή αντιμετώπιζε τότε εσωτερικά προβλήματα, περιορίστηκε σε διπλωματικά μέτρα. Αργότερα όμως, οι Βυζαντινοί απέπτυξαν έντονη στρατιωτική δράση κατά των Βουλγάρων με πρώτη επιτυχία στην περιοχή του Σπερχειού από τον στρατηγό Νικηφόρο Ουρανό (997). Δεκαεννιά χρόνια αργότερα, το 1014, στη μάχη του Κλειδίου, κοντά στο Στρυμόνα, η νίκη των Βυζαντινών υπήρξε καθοριστική για την τύχη του βουλγαρικού κράτους: η Βουλγαρία, το 1018, υποτάσσεται και προσαρτάται στο Βυζάντιο, που με τη σειρά του εφαρμόζει πολιτική εντατικού εξελληνισμού της Παλαιοβουλγαρικής Εκκλησίας.

Ο ανήλικος Κωνσταντίνος Ζ΄ Πορφυρογέννητος, η μητέρα του Ζωή, ο πατριάρχης Νικόλαος Μυστικός και άλλοι ανώτατοι βυζαντινοί αξιωματούχοι γευματίζουν και συνομιλούν με τον Συμεών. Μικρογραφία από το σλαβονικό χειρόγραφο της Χρονογραφίας του Κωνσταντίνου Μανασσή (Ρώμη, Βιβλιοθήκη του Βατικανού).

δ. Οι σχέσεις με τους Ρώσους

Το Βυζάντιο απειλήθηκε πολλές φορές από τους Ρώσους, παράλληλα όμως ανέπτυξε με το κράτος του Κιέβου εμπορικές σχέσεις που ρυθμίστηκαν με ειδικές συνθήκες. Ρώσοι έμποροι και πρεσβευτές, ταξιδεύοντας με τα μονόξυλά τους στον ποταμό Δνείπερο και τον Εύξεινο, επισκέπτονταν το Βυζάντιο, για να ανταλλάξουν τα προϊόντα τους (γούνες, σκλάβους κ.λπ.) με τα περιζήτητα βυζαντινά μεταξωτά.

Το 957 η ηγεμονίδα του Κιέβου Όλγα επισκέφθηκε την Κωνσταντινούπολη. Με την

επίσκεψη αυτή φαίνεται ότι τέθηκαν οι βάσεις του δεύτερου και οριστικού εκχριστιανισμού των Ρώσων. Επισήμως αυτός ολοκληρώθηκε στα τέλη του 10ου αι. Ο Βασίλειος Β΄ υποσχέθηκε να δώσει στο ρώσο ηγεμόνα Βλαδίμηρο ως σύζυγο την αδελφή του Άννα, αν ο ίδιος και το έθνος του ασπάζονταν το χριστιανισμό. Τα γεγονότα εξελίχθηκαν σύμφωνα με τις υποσχέσεις και τις προθέσεις του Βασιλείου Β΄ και η βάπτιση του Βλαδίμηρου έλαβε χώρα πιθανότατα στη Χερσώνα.

Ο γάμος του ρώσου ηγεμόνα με την **πορφυρογέννητη*** πριγκίπισσα ήταν το μέσο, για να αποκτήσει η Ρωσία διεθνές κύρος και όλα τα αγαθά που συνεπαγόταν η διάδοση της Ορθοδοξίας και του βυζαντινού πολιτισμού στη χώρα αυτή. Με τις βυζαντινές ιεραποστολές στοιχεία κοινωνικής και πολιτικής οργάνωσης, θεσμοί, η βυζαντινή τέχνη και ο βυζαντινός πολιτισμός εισήχθησαν στη Ρωσία και αποτέλεσαν τη βάση του ρωσικού πολιτισμού και της ρωσικής πνευματικής παράδοσης.

ε. Η Βυζαντινή πολιτική στην Ιταλία και η Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία του Γερμανικού Έθνους

Ο αυτοκράτορας Νικηφόρος Φωκάς ακολούθησε με ευλάβεια την πολιτική των προκατόχων του στην Ιταλία για να προστατεύσει τις εκεί βυζαντινές επαρχίες από τους Άραβες και να ενισχύσει τη βυζαντινή επιρροή στη Ρώμη και στα ημιαυτόνομα κρατίδια της κεντρικής Ιταλίας. Μετά τη στέψη του Όθωνος Α΄ ως αυτοκράτορα των Ρωμαίων (962) και

Ο Λιουτπράνδος επισκέπτεται την Πόλη για δεύτερη φορά (968-969)

Στη 4 Ιουνίου... φτάσαμε στην Κωνσταντινούπολη, απέναντι από τη Χρυσή Πύλη, και περιμέναμε εκεί έφιπποι μέχρι τις έντεκα η ώρα κάτω από καταρακτώδη βροχή. Κατά τις έντεκα η ώρα ο Νικηφόρος, παραβλέποντας την πρεσβευτική ιδιότητά μας και κρίνοντας ότι δεν είμαστε άξιοι να εισέλθουμε έφιπποι στην Πόλη, διέταξε να μας οδηγήσουν πεζούς στο μαρμάρινο, μισητό, άνυδρο και ανοικτό μέγαρο, που αναφέραμε πιο πάνω. Στις 7 Ιουνίου... οδηγήθηκα μπροστά στον κουροπαλάτη και λογοθέτη Λέοντα, τον αδελφό (του Νικηφόρου), όπου φιλονίκησαμε εντονότατα για την αυτοκρατορική τιτλοφορία Σας.

Γιατί αυτός δεν σας αποκαλούσε αυτοκράτορα, δηλαδή Βασιλέα στη γλώσσα του, αλλά ρήγα* από το δικό μας *regem*. Αλλά όταν του έκανα την παρατήρηση, ότι η σημασία είναι η ίδια και μόνο ο χαρακτηρισμός είναι διαφορετικός, μου απάντησε ότι πήγα όχι για ειρήνη, αλλά για φιλονικία...

Αναφορά του Λιουτπράνδου για την πρεσβεία στην Κωνσταντινούπολη, 2-4, Β. Σ. Καραγεώργος, *Η Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία*, τόμ. Α΄, Αθήνα 1987, 499-501.

Οι γάμοι Όθωνος Β' και Θεοφανούς.
Ελεφαντοστό του 10ου αι. (Παρίσι,
Μουσείο Cluny).

την ίδρυση της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας του Γερμανικού Έθνους, τα κρατίδια αυτά έγιναν το μήλο της έριδος μεταξύ του Βυζαντίου και της Γερμανικής Αυτοκρατορίας. Ο Νικηφόρος Φωκάς αρνήθηκε να αναγνωρί-

σει τον αυτοκρατορικό τίτλο του Όθωνος και απαίτησε την αποχώρησή του από τα βυζαντινά εδάφη που είχαν κατακτήσει πρόσφατα οι Γερμανοί. Από τις πρεσβείες που ανταλλάχθηκαν σπουδαιότερη ήταν αυτή του επισκόπου Κρεμόνας Λιουτπράνδου (968). Οι διαπραγματεύσεις όμως κατέληξαν σε ναυάγιο και ο πρεσβευτής αναγκάστηκε να επιστρέψει άπρακτος στη χώρα του.

Οι σχέσεις, πάντως, των δύο αυτοκρατοριών βελτιώθηκαν επί Ιωάννη Τζιμισκή, ιδίως από τότε που ο διάδοχος του Όθωνα Α', ο Όθων Β', έλαβε ως σύζυγο την ανεινιά του βυζαντινού αυτοκράτορα Θεοφανώ. Η Θεοφανώ έφερε στην αυλή των Οθωνιδών τις συνήθειες και τις παραδόσεις του βυζαντινού πολιτισμού. Οι ιταλικές κτήσεις, όμως, χάθηκαν οριστικά για το Βυζάντιο το 1071, όταν τις κατέκτησαν οι Νορμανδοί.

στ. Το Σχίσμα μεταξύ των δύο Εκκλησιών

Η νορμανδική κατάκτηση διευκολύνθηκε έμμεσα από το Σχίσμα του 1054, το οποίο προκάλεσε έντονη αντιβυζαντινή διάθεση

στην Ιταλία και παρεμπόδιζε τη συνεργασία Ρώμης και Κωνσταντινούπολης. Η έριδα, η οποία οδήγησε στο Σχίσμα των δύο Εκκλησιών, ξεκίνησε από διαφωνίες αναφερόμενες σε θεολογικά και δογματικά ζητήματα, όπως ήταν η νηστεία του Σαββάτου, η αγαμία του κλήρου, η χρήση των αζύμων στη Θεία Λειτουργία και, κυρίως, το δόγμα της Ρωμαϊκής Εκκλησίας περί εκπόρευσης του Αγίου Πνεύματος και από τον Υιό. Κύρια αιτία όμως του Σχίσματος υπήρξε η διεκδίκηση, εκ μέρους της Ρώμης, της πρωτοκαθεδρίας στο χριστιανικό κόσμο, την οποία δεν μπορούσε να αποδεχθεί η Κωνσταντινούπολη.

Το Βυζάντιο και το πρωτείο της Ρώμης

Όπως ...η πολιτειακή αποδέσμευση της Δύσης μεταίωσε τη βυζαντινή ιδέα της οικουμενικής αυτοκρατορίας, έτσι και η προσάρτηση του σλαβικού κόσμου από την Εκκλησία της Κωνσταντινούπολεως υπέσκαψε την ιδέα της οικουμενικότητας της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας στην Ανατολή ...Με στήριγμα την αχανή σλαβική ενδοχώρα η βυζαντινή Εκκλησία δεν μπορούσε πια να αναγνωρίσει το πρωτείο της Ρώμης.

G. Ostrogorsky, *Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους*, μετ. Ι. Παναγόπουλος, τ.Β', Αθήνα 1979, 222.

Για το Σχίσμα μεγάλες ευθύνες πρέπει να αποδοθούν στον πατριάρχη Μιχαήλ Κηρυλάριο και στον καρδινάλιο Ουμβέρτο, εκπρόσωπο της Ρώμης στις διαπραγματεύσεις της Κωνσταντινούπολης. Οι δύο αδιάλλακτοι ιεράρχες εξώθησαν τα πράγματα στα άκρα. Οι συζητήσεις τερματίστηκαν με αμοιβαίους αφορισμούς. Οι σύγχρονοι δεν έδωσαν στο γεγονός ιδιαίτερη προσοχή. Η κοσμοϊστορική σημασία του Σχίσματος έγινε αντιληπτή αργότερα και κυρίως τις παραμονές της Άλωσης της Κωνσταντινούπολης από τους Τούρκους.

Ζ. Οι σχέσεις με τις ιταλικές ναυτικές πόλεις

Στη διάρκεια του 10ου αι. αναπτύχθηκαν οικονομικά οι ιταλικές ναυτικές πόλεις, ιδιαίτερα η Βενετία, και έγιναν στενότερες οι σχέσεις τους με το Βυζάντιο. Ο Βασίλειος Β', για να ανταμείψει τους Βενετούς που μετέφεραν με τα πλοία τους τα βυζαντινά στρατεύματα στο θέμα της Λογγοβαρδίας (Ιταλία), συνήψε μαζί τους μια ευνοϊκή εμπορική συνθήκη. Εγκαινιάσθηκε έτσι μια πολιτική παραχώρησης προνομίων στο ιταλικό και ιδιαίτερα το βενετικό εμπορικό κεφάλαιο, που, μακροπρόθεσμα, απέβη μοιραία για τα συμφέροντα της αυτοκρατορίας.

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ

1. Ποια ήταν τα μέσα με τα οποία οι Βυζαντινοί ασκούσαν τη διπλωματία (συμβουλευτείτε το σχετικό παράθεμα);
2. Σε ποιους περιορισμούς υποβαλλόταν η διάθεση ρωσικών προϊόντων στην αγορά της Κωνσταντινούπολης κατά το 10ο αι. (σχετικό παράθεμα);
3. Ποιες ήταν οι φιλοδοξίες του Βούλγαρου τσάρου Συμεών και ποια τα αίτια της τελικής αποτυχίας των σχεδίων του (σχετικό παράθεμα);
4. Ποιες ήταν οι αφορμές και ποια τα βαθύτερα αίτια του Σχίσματος (σχετικό παράθεμα);

6. Οι διάδοχοι του Βασιλείου Β' (1025-1054)

α. Η οικονομία

Μετά το θάνατο του Βασιλείου Β' αρχίζει μια περίοδος, η οποία χαρακτηρίζεται από τη συνέχιση της οικονομικής ανάπτυξης και συγχρόνως από πολιτική αστάθεια. Η αύξηση της αγροτικής παραγωγής και η ανάπτυξη του εξωτερικού εμπορίου προκάλεσαν συσσώρευση αγαθών που δεν εξισορροπήθηκε όμως με ανάλογη αύξηση του κυκλοφορούντος νομίσματος. Για να ικανοποιήσει τη μεγαλύτερη ζήτηση ρευστού χρήματος από την αγορά, ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος Θ' νόθευσε το χρυσό βυζαντινό νόμισμα* (solidus) με άργυρο. Με την υποτίμηση αυτή που ανερχόταν σε 18% και με τις υποτιμήσεις που ακολούθησαν μέχρι το τέλος του αιώνα το χρυσό βυζαντινό νόμισμα, το δολλάριο του Μεσαίωνα, όπως το αποκάλεσε ο ιστορικός S. Lopez, έπαυσε να κυριαρχεί στις διεθνείς αγορές.

β. Η κοινωνική πολιτική

Στο επίπεδο της κοινωνικής πολιτικής, οι διάδοχοι του Βασιλείου Β' πήραν μια σειρά μέτρων που υπονόμευαν μακροπρόθεσμα τη συνοχή της βυζαντινής κοινωνίας. Η κατάργηση του αλληλεγγύου και η εγκατάλειψη του αγώνα κατά των δυνατών είχαν μοιραίες συνέπειες: οι μεγαλογαιοκτήμονες απορρόφησαν τα κτήματα των μικρών γεωργών, με αποτέλεσμα αυτοί να εξελιχθούν σε παροίκους. Η εξέλιξη αυτή υπονόμευσε αφενός την αμυντική ισχύ, αφού προϋπόθεση για τη στράτευση ενός πολίτη ήταν η κατοχή αγροτικού κλήρου, αφετέρου την οικονομική ευρωστία του κράτους. Επί Κωνσταντίνου Θ' Μονομάχου οι δυνατοί εξαιρέθηκαν από τη φορολογία, απέκτησαν σημαντικές δικαστικές και διοικητικές δικαιοδοσίες και αύξησαν την κτηματική τους περιουσία. Επίσης, πολλές φορές το κράτος αναγκάζοταν να εκμισθώνει τους φόρους σε ιδιώτες. Αυτό, μακροπρόθεσμα, είχε ως συνέπεια να περιοριστούν τα δημόσια έσοδα και να καταπιέζονται οικονομικά οι γεωργοί.

Συνοπτικά, κατά την περίοδο αυτή το Βυ-

ζαντινό Κράτος διατήρησε την ισχύ του και η Βυζαντινή κοινωνία εξακολούθησε να ευημερεί, αλλά, συγχρόνως, δημιουργήθηκαν οι προϋποθέσεις και εμφανίστηκαν τα πρώτα συμπτώματα μιας κρίσης, που έμελλε να εκδηλωθεί με ιδιαίτερη ένταση κατά τις επόμενες δεκαετίες.

γ. Πολιτική αστάθεια

Οι συχνές εναλλαγές αυτοκρατόρων, οι δολοπλοκίες και οι έριδες χαρακτηρίζουν την περίοδο αυτή. Οι διαμάχες ξεσπούσαν κυρίως ανάμεσα στους δυνατούς, οι οποίοι είχαν αποκτήσει αίγλη από τους πολέμους, και στην πολιτική αριστοκρατία της πρωτεύουσας, που είχε ενισχυθεί από την πολιτική του Βασιλείου Β'.

Το Δολλάριο του Μεσαίωνα

Από το 312, που πρωτοεμφανίζεται, ως τα μέσα του 11ου αι., το βυζαντινό νόμισμα θα μείνει σταθερό και καθαρό. Ίσως δεν είναι ανάγκη να αναζητήσουμε άλλη εξήγηση για τον πρωταρχικό ρόλο που έπαιξε στη μυθική ιστορία του βυζαντίου, αλλά και στο μαζικό υποσυνείδητο των λαών του Μεσαίωνα.

Ο Κοσμάς Ινδικοπλεύστης (6ος αι.) θα στηρίξει τη θεωρία του για την αιωνιότητα της βυζαντινής Αυτοκρατορίας στο «ότι με το νόμισμα αυτών (δηλαδή των βυζαντινών) εμπορεύονται όλα τα έθνη και είναι δεκτό σε κάθε τόπο από το ένα ως το άλλο άκρο της γης και θαυμάζεται από κάθε άνθρωπο και κάθε βασιλική εξουσία. Και τέτοιο νόμισμα δεν υπάρχει σ' άλλο κράτος».

Χλαμυδοφόρος αυτοκράτορας, κρατώντας στο χέρι σφαίρα σταυροφορούσα και σκήπτρο, εστεμμένος από Άγγελο Κυρίου ή από τον ίδιο το Χριστό με χαραγμένα τα ηχηρά ονόματα της (αυτοκρατορικής) εξουσίας... κυκλοφορούσε, χάρη στο νόμισμα, από τη μια γωνιά της αυτοκρατορίας στην άλλη, περνούσε στα χέρια ανθρώπων κάθε τύπου, διαλαλώντας τη στρατιωτική ισχύ της αυτοκρατορίας (σύμβολο της η χλαμύδα), το θεοστίχικο της αυτοκρατορικής αρχής (ο θεόστεπτος βασιλεύς είναι τοποτηρητής του Χριστού στη γη), το παγκόσμιο και οικουμενικό της θεοπρόβλητης εξουσίας (σημάδια τους το σκήπτρο και η σφαίρα) και τέλος τα βυζαντινά αναφαίρετα δικαιώματα στη ρωμαϊκή κληρονομιά.

Ε. Αρβελέρ, *Αρχαιολογία*, 1, (1981), 39-40.

Οι θρίαμβοι των Μακεδόνων αυτοκρατόρων στα πεδία των μαχών δημιούργησαν ένα αίσθημα υπερβολικής αυτοπεποίθησης που εξηγεί και την αδιαφορία την οποία επέδειξαν οι διάδοχοι του Βασιλείου Β' για τα συμφέροντα της αυτοκρατορίας. Δείγμα αλαζονείας υπήρξε και η καθιέρωση του θεσμού του **εξαργυρισμού** (δηλαδή εξαγορά της θητείας), και η βαθμιαία επάνδρωση του βυζαντινού στρατού από ξένους μισθοφόρους, τη στιγμή που νέοι, άκρως επικίνδυνοι εχθροί, απειλούσαν τα δυτικά, τα βόρεια και τα ανατολικά σύνορα του κράτους.

Χρυσό νόμισμα του Ιωάννη Τζιμισκή (Αθήνα, Νομισματικό Μουσείο).

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ

1. Σε έναν πίνακα με δυο στήλες, σημειώστε, αριστερά, τις οικονομικοκοινωνικές μεταβολές που έλαβαν χώρα επί των επιγόνων του Βασιλείου και δεξιά, περιληπτικά, τις συνέπειές τους.
2. Ποια η σημασία των βυζαντινών νομισμάτων για τη διάδοση της αυτοκρατορικής ιδεολογίας, σύμφωνα με το παράθεμα;

7. Οικονομία και κοινωνία στη Δυτική Ευρώπη. Το σύστημα της Φεουδαρχίας

α. Χαρακτηριστικά και εξέλιξη

Η κοινωνία του Φραγκικού Κράτους ήταν μια κοινωνία κυρίως αγροτική. Τη μεγάλη μάζα του πληθυσμού αποτελούσαν οι αγρότες. Οι συνθήκες ανασφάλειας που κυριαρχούσαν την εποχή των Μεροβιγγείων στην Ευρώπη οδήγησαν τους αδύναμους να αναζητήσουν την προστασία των ισχυρών, δηλαδή των αρχόντων. Έτσι οι διάφορες κοινωνικές ομάδες συνδέθηκαν μεταξύ τους με δεσμούς εξάρτησης. Οι ιεραρχικά ανώτεροι άρχοντες παραχωρούσαν σε άλλους ευνοούμενους υποτελείς τους (βασάλους) εκτάσεις γης, για τις οποίες απαιτούσαν ως αντάλλαγμα πίστη, υποτέλεια και διάφορες υπηρεσίες, ενώ ανέλαβαν την υποχρέωση να τους παρέχουν προστασία και κάθε είδους βοήθεια. Η γη που παραχωρούνταν ονομαζόταν φέουδο και από τη λέξη αυτή ολόκληρη η ευρωπαϊκή μεσαιωνική κοινωνία αποκλήθηκε φεουδαρχική και οι άρχοντές της φεουδάρχες. Η επίσημη ανα-

Ο όρκος πίστης και υποταγής (Homagium). Ο υποτελής βάζει τα δύο χέρια του στα χέρια του φεουδάρχη. Από μια τελετή περιβολής. Μικρογραφία του 13ου αι. Αρχαία Διαμερίσματα Ανατολικών Πυρηνάων. Perpignan.

γνώριση ενός άρχοντα ως υποτελούς ενός άλλου ισχυρότερου άρχοντα γινόταν με τη λεγόμενη **τελετή της περιβολής**. Η παραμέληση των υποχρεώσεων εκ μέρους των υποτελών συνεπαγόταν την αφαίρεση του φέουδου.

Στην κορυφή της κοινωνικής πυραμίδας ήταν ο βασιλιάς. Οι άμεσοι υποτελείς του (κόμητες, βαρώνοι, μαρκήσιοι κ.ά), που ήταν συγχρόνως και φεουδάρχες, αποτελούσαν την αριστοκρατία. Από αυτούς εξαρτιόνταν οι κατώτεροι υποτελείς, οι οποίοι έπαιρναν επίσης γαίες ως αντάλλαγμα για τις υπηρεσίες τους. Κάτοχοι φέουδων μπορούσαν να είναι και οι εκκλησιαστικοί άρχοντες. Το υπόλοιπο τμήμα της κοινωνικής πυραμίδας συγκροτούσαν οι ελεύθεροι γεωργοί, που ήταν μικροϊδιοκτήτες, οι πάροικοι που αποτελούσαν την πλειονότητα των αγροτών και απολάμβαναν μια περιορισμένη ελευθερία, η οποία κατά τόπους παρουσίαζε διαβαθμίσεις (ήταν δεμένοι με τη γη, κατέβαλλαν τέλη στο φεουδάρχη της περιοχής και δεν μπορούσαν χωρίς την άδειά του να νυμφευθούν) και, τέλος, οι δούλοι που χαρακτηρίζονταν από νομική άποψη ως κινητά αντικείμενα.

Β. Η επικράτηση του συστήματος της φεουδαρχίας

Το σύστημα της φεουδαρχίας αναπτύχθηκε στη διάρκεια του 8ου αιώνα, μετά την κατάρρευση της δυναστείας των Μεροβιγγείων. Σταθμό στη διαμόρφωση του συστήματος αποτέλεσαν οι μεταρρυθμίσεις του Καρλομάγνου. Ο στρατός, τον οποίο παλαιότερα αποτελούσαν ελεύθεροι αγρότες υπό την ηγεσία του αυτοκράτορα, αλλάζει χαρακτήρα, γίνεται φεουδαρχικός. Τίθεται, δηλαδή, υπό την ηγεσία των φεουδάρχων, καθένας από τους οποίους συμμετέχει με τους υποτελείς του και τον οπλισμό τους. Τη δυνατότητα αυτή αποκτούν οι φεουδάρχες χάρη στην οικονομική και πολιτική δύναμη που σε τοπικό επίπεδο

Το φεουδαρχικό συμβόλαιο

Στα μέσα του Απριλίου, μια Πέμπτη (του έτους 1127) δόθηκε όρκος υποταγής στον κόμη της Φλάνδρας, ως έκφραση σεβασμού και πίστης, με την τάξη που θα ιστορήσουμε στη συνέχεια. Πρώτα έκαναν όρκο έτσι: ο κόμης ρωτούσε τον μέλλοντα υποτελή αν θέλει ανεπιφύλακτα να γίνει ακόλουθός του και εκείνος απαντούσε «θέλω». Ύστερα αδελφώνονταν μ' έναν ασπασμό ενώ ο υποτελής είχε βάλει τα χέρια του στα χέρια του κόμη. Σ' ένα δεύτερο στάδιο ο υποτελής έταζε αφοσίωση στον τελετάρχη του κόμη μ' αυτά τα λόγια: «Ορκίζομαι στην πίστη μου ότι από αυτή τη στιγμή θα είμαι πιστός στον κόμη Γουλιέλμο και θα κρατήσω τον όρκο μου σε κάθε περίπτωση, με καλή πίστη και χωρίς δόλο». Σ' ένα τρίτο στάδιο ο υποτελής ορκιζόταν το ίδιο στα ιερά λείψανα των αγίων. Μετά το μέρος αυτό της τελετής ο κόμης με τη ράβδο, που κρατούσε στα χέρια του, έκανε τη βεβαίωση της περιβολής του αξιώματος σε όλους εκείνους που έταξαν σ' αυτόν πίστη και σεβασμό και πήραν όρκο, με τον τρόπο που ιστορήσαμε.

Απόσπασμα από το έργο του χρονογράφου Galbert de Bruges, *Ιστορία του φόνου του Καρόλου του Καλού, κόμη της Φλάνδρας*.

τους εξασφαλίζει το φέουδο. Ανάλογα αποτελέσματα είχε η διοικητική μεταρρύθμιση του Καρόλου, διότι στους βασιλικούς αξιωματούχους παραχωρούνταν γαίες. Οι τρεις αυτές λειτουργίες της φεουδαρχίας (στρατιωτική, οικονομικοκοινωνική και πολιτική) αναπτύχθηκαν πλήρως στο κράτος του Καρόλου και στα κράτη που το διαδέχθηκαν. Έτσι, κατά τους δύο επόμενους αιώνες (10ο και 11ο), οπότε η διάλυση των κρατών των Καρολιδών και οι εχθρικές επιδρομές δημιούργησαν κλίμα ανασφάλειας και ενίσχυσαν την ανάγκη προστασίας των κατοίκων, το φεουδαρχικό σύστημα γενικεύθηκε.

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ

1. Πόσα και ποια στάδια περιλάμβανε η «τελετή της περιβολής»; Συμβουλευτείτε το σχετικό παράθεμα και την εικόνα.

2. Ποια ήταν τα κυριότερα χαρακτηριστικά της φεουδαρχίας;

Η Άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Σταυροφόρους. Τοιχογραφία από την αίθουσα του Μεγάλου Συμβουλίου, στο Ανάκτορο των Δόγηδων, Βενετία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

ΑΠΟ ΤΟ ΣΧΙΣΜΑ ΤΩΝ ΔΥΟ ΕΚΚΛΗΣΙΩΝ ΩΣ ΤΗΝ ΑΛΩΣΗ ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗΣ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΣΤΑΥΡΟΦΟΡΟΥΣ (1054-1204)

Η περίοδος 1054-1204 χαρακτηρίζεται από μεγάλες ανακατατάξεις τόσο στη Βυζαντινή αυτοκρατορία όσο και έξω από αυτήν. Τα κύρια χαρακτηριστικά της είναι η ανάπτυξη της μεγάλης γαιοκτησίας και η εντεινόμενη οικονομική διείσδυση των Ιταλών στη Βυζαντινή επικράτεια. Οι Κομνηνοί κατόρθωσαν με μεγάλες προσπάθειες να ανασυγκροτήσουν προσωρινά το κράτος (1081-1185), αλλά το τίμημα που πληρώθηκε ήταν βαρύ. Η διάδοχη δυναστεία των Αγγέλων δεν μπόρεσε να ανακόψει την καθοδική πορεία του κράτους.

Στον τομέα της εξωτερικής πολιτικής η Βυζαντινή Αυτοκρατορία υπέστη, κατά την ίδια περίοδο, μια σειρά από ανεπανόρθωτες καταστροφές, όπως ήταν η απώλεια των κτήσεων της στην Ιταλία και η κατάκτηση ενός μεγάλου μέρους της Μικράς Ασίας από τους Σελτζούκους Τούρκους.

Στη Δύση, έλαβαν χώρα σημαντικές μεταβολές: οι κλιματολογικές αλλαγές, η δημογραφική ανάπτυξη και τα τεχνολογικά επιτεύγματα συνέβαλαν στην αύξηση της αγροτικής παραγωγής και κατέστησαν δυνατή την ανάπτυξη του εσωτερικού και διεθνούς εμπορίου και την αναβίωση των πόλεων. Η εξουσία του πάπα ενισχύθηκε και επιβλήθηκε σε βάρος της κοσμικής εξουσίας των γερμανών βασιλέων. Ένα από τα σημαντικότερα γεγονότα της εξεταζόμενης περιόδου υπήρξαν οι Σταυροφορίες, που εξέφρασαν την ισχύ της παπικής εξουσίας και τον οικονομικό επεκτατισμό της Ευρώπης, ενώ παράλληλα υπονόμισαν το Βυζάντιο και συνέβαλαν στην πτώση του.

1. Εσωτερική κρίση και εξωτερικοί κίνδυνοι (1054-1081)

α. Πολιτική αστάθεια και οικονομικά προβλήματα

Μετά το θάνατο του Βασιλείου Β' (1025), όπως ήδη αναφέρθηκε, στο Βυζαντινό κράτος επικράτησε για μεγάλο χρονικό διάστημα πολιτική αστάθεια. Στο διάστημα αυτό, το οποίο ξεπέρασε το μισό αιώνα, άλλοτε υπερίσχυε η

παράταξη των πολιτικών και επέβαλλε αυτοκράτορα της επιλογής της και άλλοτε η στρατιωτική αριστοκρατία, η οποία προωθούσε δικούς της εκπροσώπους. Στις πολιτικές εξελίξεις δυναμική ήταν και η ανάμειξη της Εκκλησίας, ιδίως επί των ημερών του φιλόδοξου πατριάρχη Μιχαήλ Κηρουλαρίου.

Ο στρατός του Ρωμανού Δ΄ Διογένη

Ο Αυτοκράτορας ξεκίνησε για την εκστρατεία βιαστικά, με στρατό που δεν άρμοζε σε αυτοκράτορα των Ρωμαίων, αλλά που ήταν χαρακτηριστικός των καιρών: τον αποτελούσαν Βούλγαροι, Ούζοι και άλλοι ξένοι που έτυχε να βρίσκονται εκεί, καθώς επίσης και Φράγκοι και Βαράγγοι. Όλοι αυτοί πήραν την αυτοκρατορική εντολή να πάνε στη Φρυγία, που βρίσκεται στο θέμα Ανατολικόν, και όπου έβλεπε κανείς το απίθανο αυτό θέαμα: οι περίφημοι στρατιώτες των Ρωμαίων, που είχαν υποτάξει Ανατολή και Δύση, δεν ήταν παρά λίγοι άνδρες, τσακισμένοι από τη φτώχεια και το άγχος και άοπλοι... Επειδή για πολλά χρόνια κανένας αυτοκράτορας δεν είχε επιχειρήσει εκστρατείες, οι στρατιώτες ήταν άσχετοι και άχρηστοι, και στερημένοι από μισθό και τις συνηθισμένες προμήθειες. Ήταν δειλοί και φυγόμαχοι και φαίνονταν ανίκανοι για οποιαδήποτε γενναία πράξη... Σε αντίθεση οι στρατιώτες του εχθρού ήταν τολμηροί, επίμονοι, πεπειραμένοι και γενικά κατάλληλοι για πόλεμο.

Γεώργιος Κεδρηνός, II, 668-669, στο: Σπ. Βρυώνης, Η παρακμή του Μεσαιωνικού Ελληνισμού της Μικράς Ασίας και η διαδικασία του εξισλαμισμού (11ος-15ος αι.), μετ. Κ. Γαλαταριώτου, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1996, 82.

Οι συνέπειες της μάχης του Ματζικέρτ

Από την εποχή των διαδόχων του Διογένη, οι Βάρβαροι καταπάτησαν τα σύνορα της αυτοκρατορίας των Ρωμαίων... Η δύναμη των βαρβάρων δεν περιορίστηκε παρά μόνο όταν άρχισε η βασιλεία του πατέρα μου (Αλεξίου Α΄ Κομνηνού). Εξακόντισαν σπαθιά και λόγχες κατά των Χριστιανών, έκαναν μάχες, πολέμους, σφαγές. Πόλεις αφανίστηκαν, περιοχές λαφυραγωγήθηκαν, ολόκληρη η χώρα των Ρωμαίων βάφτηκε με το αίμα των Χριστιανών. Ορισμένοι έπεσαν θλιβερά από τόξα και λόγχες, άλλοι σύρθηκαν από τα σπίτια τους στην αιχμαλωσία στις πόλεις της Περσίας. Πάνω απ' όλα βασίλευε ο τρόμος, και όλοι έτρεχαν να κρυφτούν στις σπηλιές, τα δάση, τα βουνά τους λόφους...

Άννα Κομνηνή III, 229, στο: Σπ. Βρυώνης, ό.π., 147-148.

Η πολιτική αυτή αστάθεια είχε βαρύτατες συνέπειες στην κρατική οικονομία. Στα μέσα του 11ου αιώνα εφαρμόστηκε σε μεγάλη έκταση το σύστημα της εκμίσθωσης των φόρων, εντάθηκε η εξαγορά των αξιωμάτων, έγινε περικοπή των στρατιωτικών δαπανών

και αυξήθηκαν οι παροχές προς την Αυλή, την Εκκλησία και τους γειτονικούς λαούς. Συνέπεια της πολιτικής αυτής ήταν να οδηγηθεί η κρατική οικονομία σε πτώχευση.

Β. Εξωτερικά προβλήματα. Η μάχη του Ματζικέρτ (1071)

Εκτός από την οικονομία, ισχυρό πλήγμα δέχθηκε κατά την περίοδο αυτή και η άμυνα του κράτους στην Ιταλία και τη Βαλκανική. Πολύ μεγαλύτερο αναδείχθηκε όμως το πρόβλημα της άμυνας στην Ανατολή. Εκεί, οι Σελτζούκοι Τούρκοι, απόγονοι του φυλάρχου Σελτζούκ, κινήθηκαν περί το έτος 1000 προς τα δυτικά και με πρωτοφανή ταχύτητα εξαφάνισαν τα τελευταία ίχνη της αραβικής κυριαρχίας στην Εγγύς Ανατολή, επωφελούμενοι από τη διάσπαση και την παρακμή του Χαλιφάτου, δηλαδή του αραβικού κράτους.

Τις καταστροφικές εισβολές των Σελτζούκων στις ανατολικές επαρχίες του βυζαντινού κράτους προσπάθησε να τερματίσει ο αυτοκράτορας Ρωμανός Δ΄ Διογένης (1067-1071). Η αποφασιστική μάχη δόθηκε στο Ματζικέρτ το 1071, όπου ο βυζαντινός στρατός αποδεκατίστηκε. Ο ίδιος ο Ρωμανός αιχμαλωτίστηκε, αλλά συνήψε συνθήκη ειρήνης και αφέθηκε ελεύθερος. Όταν ο αυτοκράτορας επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη, οι πολιτικοί του αντίπαλοι τον εξόντωσαν. Οι Σελτζούκοι Τούρκοι χρησιμοποίησαν αυτό το γεγονός ως πρόφαση και ακύρωσαν τη συνθήκη ειρήνης. Έτσι η ήττα των Βυζαντινών στο Ματζικέρτ μετατράπηκε σε συμφορά, αφού μέσα σε μια δεκαετία οι Τούρκοι κατέκτησαν το μεγαλύτερο μέρος της Μ. Ασίας.

γ. Άλλα εξωτερικά και εσωτερικά προβλήματα

Τον ίδιο χρόνο που οι Βυζαντινοί ηττήθηκαν στο Ματζικέρτ, ο ηγέτης των Νορμανδών Ροβέρτος Γουισκάρδος κατέλαβε τις τελευταίες βυζαντινές κτήσεις στην Ιταλία, ενώ και στις ακτές της Αδριατικής και στο Δούναβη η βυζαντινή επικυριαρχία άρχισε να κλονίζεται.

Στο εσωτερικό του κράτους η οικονομι-

κή κρίση εντάθηκε. Οι τιμές του ψωμιού και των άλλων βασικών καταναλωτικών αγαθών εκτοξεύθηκαν στα ύψη και ξέσπασε αιματηρή λαϊκή εξέγερση κατά των υπευθύνων της οικονομικής πολιτικής. Στην πολιτική κρίση

που επακολούθησε έδωσε τέρμα η ενθρόνιση του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού (1081), που ήταν εκπρόσωπος της στρατιωτικής αριστοκρατίας της Μ. Ασίας.

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ

1. Γιατί ηττήθηκε στο Ματζικέρτ ο ικανός στρατιωτικός και αυτοκράτορας Ρωμάνος Δ΄ Διογένης (σχετικό παράθεμα);

2. Ποιες ήταν οι συνέπειες της ήττας του Βυζαντινού στρατού στη μάχη του Ματζικέρτ (σχετικό παράθεμα);

2. Η εσωτερική πολιτική των Κομνηνών (1081-1185)

α. Η διοίκηση και η οικονομία

Στα χρόνια του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού αυξήθηκε υπερβολικά ο αριθμός των αξιωμάτων και η διοίκηση έπαψε να χαρακτηρίζεται από την άκαμπτη συγκεντρωτική γραφειοκρατία της προηγούμενης περιόδου. Αυξήθηκε επίσης ο αριθμός των θεμάτων της αυτοκρατορίας με συνέπεια να μειωθούν η έκταση και η σημασία τους.

Η οικονομική πολιτική του Αλέξιου ήταν κερδοσκοπική: αντί να επιδιώξει τη νομισματική σταθερότητα, ο αυτοκράτορας εκμεταλλεύτηκε τη συνεχή υποτίμηση του νομίσματος λόγω της νόθευσής του και, απαιτώντας να του καταβάλλονται οι φόροι σε νομίσματα πλήρους αξίας, ουσιαστικά αύξανε διαρκώς τους φόρους. Επί πλέον οι φορολογούμενοι επιβαρύνθηκαν με υποχρεωτική προσφορά εργασίας σε έργα οδοποιίας, σε κατασκευές γεφυρών κ.ά. Η φορολογική πολιτική και κυρίως η απληστία ορισμένων ιδιωτών, στους οποίους το κράτος ανέθετε την είσπραξη των φόρων, επιδείνωνε ακόμη περισσότερο τη θέση του λαού και ιδίως των αγροτών.

Χρυσό νόμισμα του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού («μανουελάτο») (Αθήνα, Νομισματικό Μουσείο).

β. Ο στρατός και ο θεσμός της πρόνοιας

Ο βυζαντινός στρατός δεν στελεχώνεται τώρα μόνο από μισθοφόρους αλλά κυρίως από **προνοιάρχους**. Έτσι ονομάστηκαν οι στρατιωτικοί εκείνοι στους οποίους ο αυτοκράτορας παραχωρούσε αγροτικές εκτάσεις ή το δικαίωμα είσπραξης φόρων, με αντάλλαγμα την παροχή στρατιωτικής υπηρεσίας. Οι παροχές αυτές ονομάζονταν **πρόνοιες***, δεν αποτελούσαν ιδιοκτησία του προνοιάρου αλλά του κράτους και επομένως ούτε μεταβιβάζονταν ούτε κληρονομούνταν. Οι προνοιάρηδες ήταν έφιπποι πολεμιστές, που συμμετείχαν στον πόλεμο επικεφαλής ομάδας, που η αριθμητι-

Ο αριστοκρατικός πατριωτισμός των Κομνηνών

Εξυπνέτησαν και οι δύο περίοδοι (η εικονομαχική και των Κομνηνών) πριν απ' όλα την εθνική επιταγή, δηλαδή την αντιμετώπιση του εξωτερικού εχθρού. Και οι δύο... εξαιτίας της αναγκαιότητας των καιρών, προκάλεσαν την στρατιωτικοποίηση της Αυτοκρατορίας, των θεσμών και της κοινωνίας της. Κατά τη διάρκεια αυτών των δύο περιόδων έγινε δυνατό να κινητοποιηθεί το έθνος και να σωθεί η Βυζαντινή πατρίδα.

Ωστόσο, η εικονομαχία και η περίοδος των Κομνηνών διαφέρουν σ' ένα βασικό σημείο: τους κοινωνικούς προσανατολισμούς των εμπνευστών τους. Ενώ οι Ίσαυροι στηρίχθηκαν κυρίως στο λαϊκό εθνικό στοιχείο, οι Κομνηνοί έφεραν σε πέρας την προσπάθειά τους, ευνοώντας κυρίως την αριστοκρατία της χώρας, δηλαδή τις μεγάλες αστικές και στρατιωτικές οικογένειες, που σφετερίστηκαν τον κρατικό μηχανισμό και έμειναν πάντα αλληλέγγυες σε μία δράση σχεδόν οικογενειακή, γιατί πολλές από αυτές συνδέονταν μεταξύ τους με οικογενειακούς δεσμούς.

Ε. Γλύκατζη-Αρβελέρ, *Η πολιτική ιδεολογία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, μετ. Τ. Δρακοπούλου, Αθήνα 1977, 83.

κή της δύναμη ήταν ανάλογη με την έκταση της πρόνοιας που τους είχε παραχωρηθεί. Ο θεσμός της πρόνοιας παρουσιάζει κάποιες ομοιότητες με θεσμούς της φεουδαρχίας, για την οποία έχει ήδη γίνει λόγος. Σε καμία περίπτωση όμως δεν μπορεί να γίνει λόγος για ταύτιση των δύο συστημάτων.

Στα χρόνια των Κομνηνών ο στρατός έγινε η κυρίαρχη τάξη στο Βυζάντιο και ζούσε εις βάρος του εξαθλιωμένου πληθυσμού. Γι' αυτό και πολλοί έσπευδαν να καταταγούν στο στρα-

Μέτρα για το λαό

Δεν αξίωναν πια τίποτε από αυτόν που είχε εξοφλήσει τους φόρους του, δεν τον ξεγύμνωναν πια, όπως πριν, παίρνοντάς του και το τελευταίο πουκάμισο, δεν βασάνιζαν πια το λαό μέχρι θανάτου. Και μόνο η αναφορά του ονόματος του Ανδρόνικου επενεργούσε σαν μαγικό και οι φοροεισπράκτορες γίνονταν καπνός.

Νικήτας Χωνιάτης, *Διήγησης χρονική*, εκδ. Ι. Α. van Dieten, Βερολίνο 1975, 325.

τό σε αντίθεση με παλαιότερες εποχές, που τον απέφευγαν και προτιμούσαν άλλα επαγγέλματα.

γ. Η προσπάθεια για μεταρρύθμιση

Για τον αγροτικό κόσμο μόνο ένας από τους Κομνηνούς ενδιαφέρθηκε, ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Α'. Αυτός προσπάθησε να προστατεύσει τους χωρικούς από τις καταχρήσεις των δυνατών. Αγωνίστηκε επίσης να εξαλείψει τη διαφθορά και τις καταχρήσεις στη δημόσια διοίκηση. Η χρήση βίας όμως, από την πλευρά του, αμαύρωσε την κοινωνική του πολιτική και σύντομα η βασιλεία του εξελίχθηκε σε τυραννία. Η αγανάκτηση του λαού ξέσπασε με πολλούς τρόπους και το πρόγραμμά του για ριζική αλλαγή απέτυχε. Μια άλλη αρνητική συνέπεια της πολιτικής του ήταν η επιδείνωση των σχέσεων με τη Δύση, η οποία ακολούθησε επιθετική πολιτική κατά του Βυζαντίου.

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ

1. Να περιγράψετε το θεσμό της πρόνοιας και το ρόλο των προνοιαρίων.
2. Τι επιδίωξε με τη μεταρρύθμισή του ο Ανδρόνικος Α' Κομνηνός; (Βλέπε και σχετικό παράθεμα.) Γιατί απέτυχε η προσπάθεια αναμόρφωσης της Βυζαντινής κοινωνίας;

3. Η Ανατολική πολιτική των Κομνηνών. Η εξάπλωση του Ισλάμ και η απώλεια της Μικράς Ασίας

Ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός και οι άμεσοι διάδοχοί του Ιωάννης Β΄ και Μανουήλ Α΄ αντιμετώπισαν, άλλοτε με διπλωματικές μεθόδους και άλλοτε με νικηφόρες εκστρατείες, τους Σελτζούκους που κατείχαν ήδη το μεγαλύτερο μέρος της Μ. Ασίας. Το 1162 ο σουλτάνος αναγκάστηκε να υπογράψει συνθήκη με βάση την οποία υποσχόταν να παραδώσει πολλές πόλεις και να παρέχει στρατιωτική βοήθεια στο Βυζάντιο. Αθέτησε όμως τις υποσχέσεις του αυτές και, εκμεταλλευόμενος τους περισπασμούς που αντιμετώπιζε ο Μανουήλ Α΄ στην Ιταλία, προχώρησε σε επιθετικές ενέργειες. Για να τις αποκρούσει ο Μανουήλ, εμφανίστηκε το 1176 με ισχυρές δυνάμεις στις ορεινές διαβάσεις της κεντρικής Μικράς Ασίας.

ας, κοντά στο Μυριοκέφαλο, όπου όμως υπέστη φοβερή καταστροφή. Ο βυζαντινός στρατός σχεδόν εξολοθρεύτηκε.

Η κυριότερη συνέπεια των τουρκικών κατακτήσεων ήταν η απώλεια της Μ. Ασίας και ο εξισλαμισμός μεγάλου τμήματος του πληθυσμού της. Η εξέλιξη αυτή οφειλόταν κατά πρώτο λόγο στις καταλήψεις πόλεων, που συνοδεύονταν από λεηλασίες και φοβερές σφαγές, καθώς οι επιδρομείς εμπνέονταν από την ιδέα του αφανισμού των εχθρών του Ισλάμ. Καταστράφηκαν 60 τουλάχιστον πόλεις, μερικές περισσότερο από μία φορά. Χαρακτηριστικά παραδείγματα για το μέγεθος της τραγωδίας που έπληξε τους αστικούς πληθυσμούς αποτελούν το Δορύλαιο και η συριακή

Τα όρια της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας επί Κομνηνών (1081-1185)

Ματζικέρτ και Μυριοκέφαλον

Και στέλνοντας αγγελιοφόρους (ο Μανουήλ Κομνηνός) ανακοίνωσε τα συμβάντα στους Κωνσταντινουπολίτες, παρουσιάζοντας τον εαυτό του κατά κάποιο τρόπο ομοιοπαθή με το Ρωμανό Διογένη, καθώς ο αυτοκράτορας εκείνος, όπως και αυτός ο ίδιος, κήρυξε κάποτε τον πόλεμο στους Τούρκους, αλλά έχασε το μεγαλύτερο μέρος του στρατού και πιάστηκε αιχμάλωτος.

Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική Διήγησης*, εκδ. Ι. Α. Dieten, Βερολίνο 1975, 191.

Οι μικρασιατικοί πληθυσμοί αφανίζονται από τις σφαγές και την πείνα

Από την αρχή της χρονιάς (1079-1080) η πείνα ερήμωσε τις περιοχές που κατοικούσαν οι Χριστιανοί, οι οποίες είχαν ήδη αφανισθεί από τις άγριες και φονικές τουρκικές ορδές. Καμιά επαρχία δεν διέφυγε την ερήμωση. Παντού οι Χριστιανοί είχαν παραδοθεί στην κόψη του σπαθιού ή είχαν σκλαβωθεί με αποτέλεσμα να σταματήσουν οι καλλιέργειες των αγρών και να υπάρχει έλλειψη ψωμιού. Οι γεωργοί και οι εργάτες είχαν σφαγεί ή είχαν οδηγηθεί στην αιχμαλωσία και στη σκλαβιά. Η πείνα είχε απλωθεί παντού. Πολλές επαρχίες ήταν έρημες από τους κατοίκους τους. Το ανατολικό έθνος (οι Αρμένιοι) δεν υπήρχε πια και η χώρα των Ελλήνων έκειτο σε ερείπια.

Από το έργο του χρονογράφου Ματθαίου από τη συριακή Έδεσσα, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. Θ', 48.

Μετά τη μάχη του Ματζικέρτ (1071) τούρκοι νομάδες πλημμύρισαν τη Μ. Ασία. Μικρογραφία που εικονίζει τουρκομάνο ιππέα (Κωνσταντινούπολη, Βιβλιοθήκη Τοπκαπί).

πόλη Έδεσσα. Τις καταστροφές των Τούρκων συμπλήρωσαν η πείνα και η πανούκλα.

Πολλοί πληθυσμοί αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τις εστίες τους και να καταφύγουν σε ορεινές περιοχές, σε οχυρωμένα αστικά κέντρα ή στις γειτονικές χριστιανικές χώρες. Το κύριο ρεύμα των φυγάδων κινήθηκε προς τις δυτικές ακτές της Μικράς Ασίας και προς τα νησιά του Αιγαίου. Το αποτέλεσμα ήταν να ερημώσουν εκτεταμένες περιοχές και να εποικιστούν από τους Τούρκους.

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ

1. Ποιες ήταν οι συνέπειες της στρατιωτικής ήττας των Βυζαντινών στο Μυριοκέφαλο;
2. Ποιες επιμέρους αιτίες οδήγησαν στον εξισλαμισμό μεγάλου μέρους του πληθυσμού της Μ. Ασίας; Συμβουλευτείτε και το σχετικό παράθεμα.

4. Η ιταλική και η Βαλκανική πολιτική των Κομνηνών

α. Οι σχέσεις με τις ιταλικές ναυτικές δημοκρατίες

Η Βενετία είχε προσφέρει στον Αλέξιο Α' βοήθεια για την απόκρουση της νορμανδικής απειλής. Σε αντάλλαγμα για τη βοήθεια αυτή, το Βυζάντιο παραχώρησε τίτλους και χρηματικές χορηγίες σε βενετούς αξιωματούχους. Σημαντικότερα ήταν τα εμπορικά προνόμια. Με το **χρυσόβουλλο*** του έτους 1082 οι Βενετοί απέκτησαν το δικαίωμα να εμπορεύονται ελεύθερα στην Κωνσταντινούπολη και τις υπόλοιπες περιοχές της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, χωρίς να πληρώνουν καθόλου δασμούς. Επί πλέον τους παραχωρήθηκαν πολλά καταστήματα και τρεις αποβάθρες στην Κωνσταντινούπολη. Η συμφωνία του 1082 έθεσε τα θεμέλια του αποικιακού κράτους της Βενετίας στην Ανατολή, αλλά συγκλόνισε το εμπορικό σύστημα της αυτοκρατορίας, η οποία έπαυσε να κυριαρχεί στις μεσογειακές αγορές και έχασε το ρόλο του μεσάζοντα στο εμπόριο με την Ανατολή.

Ο Ιωάννης Β' Κομνηνός επιχείρησε να αντιδράσει, αλλά οι Βενετοί επιτέθηκαν στα νησιά του Αιγαίου και ο αυτοκράτορας αναγκάστηκε να επικυρώσει στο ακέραιο τη συνθήκη του 1082. Το δυσβάστακτο για το βυζαντινό εμπόριο βάρος των προνομίων προς τους Βενετούς προσπάθησε να αποσείσει και ο Μανουήλ Α' Κομνηνός. Ο φιλόδοξος αυτοκράτορας, ο οποίος εμπνεόταν από το όραμα

Εμπορικά προνόμια στους Βενετούς

Και παραχώρησε στους Βενετούς όλα τα εμπορικά καταστήματα που υπήρχαν από την παλιά εβραϊκή σκάλα μέχρι τη Βίγλα καθώς και όλες τις ενδιάμεσες σκάλες (αποβάθρες). Ακόμη τους χάρισε πολλά ακίνητα στη Βασιλεύουσα και στο Δυρράχιο και όπου αλλού του ζητήσανε. Αλλά το σπουδαιότερο απ' όλα πως τους επέτρεψε το ελεύθερο εμπόριο σ' όλες τις περιοχές που βρίσκονταν στην εξουσία των Ρωμαίων, ώστε να εμπορεύονται άνετα και όπως ήθελαν, χωρίς να πληρώνουν ούτε ένα νόμισμα για δασμούς (κομμέρκιον) και άλλους φόρους και να είναι έξω από κάθε έλεγχο.

Άννα Κομνηνή, *Αλεξιάς VI, 10*, έκδ. B. Leib, τόμ. II, Παρίσι, 1943, 54-55.

της οικουμενικής κυριαρχίας, έκλεισε συνθήκες με τη Γένουα και την Πίζα, με αποτέλεσμα να ξεσπάσει σφοδρή διαμάχη με τη Βενετία το 1171. Μέσα σε μια μέρα όλοι οι βενετοί κάτοικοι της αυτοκρατορίας συνελήφθησαν και οι περιουσίες, τα πλοία και τα εμπορεύματά τους κατασχέθηκαν. Η διαμάχη προκάλεσε τη διακοπή των σχέσεων των δύο κρατών για μια δεκαετία. Οι σφαγές και οι λεηλασίες σε βάρος των Λατίνων επαναλήφθηκαν και το 1182, ύστερα από μια αυθόρμητη εξέγερση των λαϊκών μαζών της πρωτεύουσας κατά των Δυτικών.

Τα βίαια αυτά γεγονότα και η προσπάθεια της βυζαντινής κυβέρνησης να εξισορροπεί τη βενετική ναυτική και εμπορική υπεροχή παρέχοντας προνόμια στους αντιπάλους της,

Ομοίωμα μεσαιωνικού Βενετικού εμπορικού πλοίου (Βενετία, Ναυτικό Μουσείο).

Ο Μανουήλ Α΄ αντιδρά στη βενετική αλαζονεία

Αφού απέκτησαν μεγάλο πλούτο (οι Βενετοί που είχαν εγκατασταθεί στο Βυζαντινό Κράτος) έγιναν τόσο φαντασμένοι και ξεδιάντροποι που όχι μόνο επέτρεπαν αυθαιρεσίες σε βάρος των Ρωμαίων, αλλά, επιπλέον, περιφρονούσαν ακόμη και τις απειλές και τις εντολές του Αυτοκράτορα. Ο αυτοκράτορας γι' αυτό σταμάτησε να τους ευνοεί. Όταν έφερνε στο μυαλό του τις αγριότητες που διέπραξαν στην Κέρκυρα ή πληροφορούσαν ενέργειές τους που αποδείκνυαν την εκθρόνισή τους και αναστατώνονταν από τις ανοησίες τους, τότε άφριζε από την οργή σαν κύμα που το φουσκώνει η άγρια και μανιασμένη καταιγίδα. Επειδή η απείθαρχη συμπεριφορά τους του φαινόταν ανυπόφορη, έστειλε επιστολές σ' όλο το Ρωμαϊκό Κράτος με τη διαταγή, μια ορισμένη μέρα, να συλληφθούν οι Βενετοί και να δημευθεί η περιουσία τους.

Νικήτας Χωνιάτης, *Διήγησις χρονική*, εκδ. Α. Van Dieten, Βερολίνο 1975, 171.

ανησυχούσαν τις βενετικές αρχές. Γι' αυτό ορισμένοι κύκλοι στο εσωτερικό της Βενετίας διαμόρφωσαν σταδιακά την άποψη ότι μόνο η οριστική εξάλειψη του Βυζαντίου θα μπορούσε να διασφαλίσει τη μονοπωλιακή θέση της Γαληνοτάτης Δημοκρατίας στο εμπόριο της Ανατολής. Εκφραστής της πολιτικής αυτής υπήρξε ο δόγης της Βενετίας Ερρίκος Δάνδολος.

Β. Η πολιτική των Κομνηνών στη Βαλκανική Χερσόνησο

Στα Βαλκάνια ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός αντιμετώπισε με επιτυχία τις επιδρομές των Πατζινάκων και των Κομάνων, δύο λαών τουρκικής καταγωγής. Από την εποχή του Ιωάννη Β΄ Κομνηνού αρχίζει να εκδηλώνεται έντονη διαμάχη μεταξύ του Βυζαντίου και της αναδυόμενης συγγικής δύναμης. Ο Ιωάννης προσπάθησε να παρέμβει στις διαμάχες για τη διαδοχή του συγγρικού θρόνου, μια πολιτική που συνέχισε και ο διάδοχός του Μανουήλ. Το 1164 υπογράφηκε μια πολύ ευνοϊκή για το Βυζάντιο συνθήκη με τους Ούγγρους, που ανανεώθηκε τρία χρόνια αργότερα. Με τη συνθήκη αυτή περιήλθαν στο Βυζάντιο η Δαλματία, η Κροατία, η Βοσνία και η περιοχή του Σιρμιού. Επιτυχίες είχε επίσης το Βυζάντιο και κατά του σέρβου ηγέτη Στέφανου Νεμάνια.

Τα αποτελέσματα όμως όλων των παραπάνω επιτυχιών άρχισαν να εξανεμίζονται επί Ανδρονίκου Κομνηνού. Στις δύο τελευταίες δεκαετίες του 12ου αιώνα οι Ούγγροι και ο Νεμάνια αποδεσμεύθηκαν εύκολα από τη βυζαντινή επιρροή, ενώ η Βοσνία πέρασε στον έλεγχο του πάπα. Το μεγαλύτερο όμως πλήγμα για το κύρος της αυτοκρατορίας στη Βαλκανική Χερσόνησο υπήρξε η ίδρυση του Δεύτερου Βουλγαρικού Κράτους υπό τους αδελφούς Πέτρο και Ασάν (1185). Η ανασύσταση του Βουλγαρικού Κράτους σήμανε το οριστικό τέλος της βυζαντινής κυριαρχίας στα Βαλκάνια.

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ

1. Ποιο ήταν το σημαντικότερο από τα εμπορικά προνόμια που δόθηκαν στους Βενετούς με τη συνθήκη του έτους 1082 και ποια η σημασία του κατά τη γνώμη σας; (Βλέπε σχετικό παράθεμα.)
2. Τι επιδίωκαν, γενικά, οι Κομνηνοί με την παραχώρηση προνομίων και στις άλλες ναυτικές δυνάμεις της εποχής;
3. Γιατί ο Μανουήλ, σύμφωνα με το σχετικό παράθεμα, αποφάσισε να συλλάβει τους Βενετούς υπηκόους του και να κατασχέσει τις περιουσίες τους;

5. Οικονομικές μεταβολές στη Δυτική Ευρώπη

α. Ο πληθυσμός και η γεωργία

Στα μέσα του 11ου αιώνα παρουσιάζονται στη Δυτική Ευρώπη και τη Βόρεια Ιταλία οι πρώτες ενδείξεις μιας αρχόμενης ακμής. Ο πληθυσμός αυξάνεται και οι καλλιεργούμενες εκτάσεις επεκτείνονται με εκχερσώσεις και αποξηράνσεις. Συγχρόνως ζωντανεύουν το εμπόριο και η βιοτεχνία και ιδρύονται νέες πόλεις. Το χρήμα χρησιμοποιείται και πάλι στις συναλλαγές.

Ουσιαστικά πραγματοποιείται μια **γεωργική επανάσταση**, η οποία εκφράζεται με την αύξηση των καλλιεργούμενων εκτάσεων και της συγκομιδής και με τεχνολογικές καινοτομίες, όπως είναι το τροχοφόρο άροτρο και η τετράτροχη άμαξα. Η έλλειψη λιπάσματος επιβάλλει την τριζωνική καλλιέργεια. Το χωράφι χωρίζεται σε τρεις ζώνες που καλλιεργούνται εκ περιτροπής. Επιτυγχάνεται έτσι καλύτερη αξιοποίηση των δυνατοτήτων του αγρού και ο πληθυσμός εξασφαλίζει περισσότερη και καλύτερης ποιότητας τροφή. Οι μεταβολές συνέβαλαν στην πραγματοποίηση

του αγροτικού εποικισμού και στο σχηματισμό αστικών κοινοτήτων.

β. Οι πόλεις

Κατά την περίοδο αυτή ιδρύονται πολλές νέες πόλεις και επεκτείνονται οι παλαιοί οικιστικοί πυρήνες, ενώ ανεγείρονται φρούρια. Ο έντονος ρυθμός ανάπτυξης των πόλεων επηρεάζει με τη σειρά του την ύπαιθρο. Βάση της ζωής στην πόλη είναι ο καταμερισμός της εργασίας, ο οποίος επιβάλλεται από την πρόοδο της τεχνολογίας. Ο νερόμυλος, του οποίου η χρήση επεκτείνεται στη Δύση, γίνεται πλέον η κύρια πηγή ενέργειας. Στα τέλη του 12ου αιώνα προστίθεται ο ανεμόμυλος. Οι πόλεις γίνονται κέντρα εντατικής οικοδόμησης και συναλλαγών, κινητήριες δυνάμεις της παραγωγής. Παράγουν και θέτουν σε κυκλοφορία εμπορεύματα, διαδίδουν τεχνικές και νέες ιδέες. Αναλαμβάνουν τον κοινωνικοοικονομικό και πνευματικό ρόλο που διαδραμάτιζαν οι μονές στον Πρώιμο Μεσαίωνα.

Εμπορικός δρόμος μεσαιωνικής πόλης. Μικρογραφία σε χειρόγραφο του 15ου αι.

γ. Το εμπόριο

Αυτή την εποχή σημειώνεται πρόοδος του εμπορίου, αφού το αγροτικό πλεόνασμα διατίθεται στις πόλεις. Οι εμπορικές δραστηριότητες εμφανίζονται στα μέσα του 11ου αιώνα και αναπτύσσονται ιδιαίτερα στη διάρκεια του 12ου αιώνα. Πρόκειται για ένα εμπόριο με ευρεία ακτίνα δράσης. Αναπτύσσεται κατά μήκος των οδικών αξόνων που συνδέουν τα έσχατα σημεία της Χριστιανοσύνης, ενώ άλλοι δρόμοι κατευθύνονται προς τα μεγάλα μουσουλμανικά και βυζαντινά κέντρα της Μεσογείου. Μεγάλα εμπορικά κέντρα είναι οι ιταλικές ναυτικές πόλεις, ενώ στο Βορρά ακμάζουν η Μπρυζ και η Βρέμη. Πρωταγωνιστούν εβραίοι και χριστιανοί έμποροι από τη Βενετία και την Πράγα, οι οποίοι διακι-

νούν κυρίως δούλους, προϊόντα πολυτελείας και καταναλωτικά αγαθά (γούνες, μπαχαρικά, χρωματιστά υφάσματα της Φλάνδρας, αλάτι, ξύλο, σίδηρος, σιτάρι κ.ά.). Για τη μεταφορά των εμπορευμάτων στην ξηρά χρησιμοποιούνται μεγάλες τετράτροχες άμαξες ή καραβάνια ημιόνων. Στη θάλασσα το εμπόριο διεξάγεται με γαλέρες και κόγκες (τύπος πλοίων του Βορρά)· ως σημειωθεί ότι περί το 1200 καθιερώνεται η χρήση της πυξίδας και του πρυμναίου πηδαλίου.

Από τα τέλη του 12ου αιώνα αρχίζει να διαδίδεται ο θεσμός των εμποροπανηγύρεων, ιδιαίτερα στη Φλάνδρα και στη γαλλική Καμπανία. Προικισμένες με προνόμια, οι εμποροπανηγύρεις αποτελούν στην ουσία μια διαρκή αγορά, όπου δεν προσφέρονται μόνο

Τεχνολογικές καινοτομίες στο Μεσαίωνα. Απεικονίσεις πρυμναίου πηδαλίου και ανεμόμυλου σε σφραγίσματα πόλεων της Κεντρικής Ευρώπης (13ος αι.).

εμπορεύματα, αλλά γίνονται και ανταλλαγές νομισμάτων από ειδικευμένους αργυραμοιβούς-τραπεζίτες και χορηγούνται πιστώσεις κυρίως από εβραίους επιχειρηματίες και από τις πλούσιες μονές. Είναι οι πρώτες εκδηλώσεις του χρηματοπιστωτικού συστήματος.

Συμβόλαιο ίδρυσης ναυτικής εταιρείας

Μάρτυρες: Σιμόνε Μπουκούτσιο, Οτζέριο, Πελόζο, Ριμπάλντο ντι Σάουρο και Τζενοάρτνο Τόσκα.

Ο Σταμπίλε και ο Αρσάλντο Τζεραπόν συγκρότησαν εταιρεία, στην οποία, όπως εξηγούν, ο Σταμπίλε συνεισέφερε ποσό 88 λιρών και ο Αρσάλντο ποσό 44 λιρών. Ο Αρσάλντο παίρνει το ποσό αυτό μαζί του για να το επενδύσει στην Τύνιδα ή όπου αλλού πλεύσει το πλοίο του Μπαλντιζόνε Γκράσσο και του Τζιράρδο, που ο ίδιος χρησιμοποιεί. Επιστρέφοντας παραδίδει τα κέρδη στον Σταμπίλε ή στον αντιπρόσωπό του για τη διανομή. Μετά την αφαίρεση του κεφαλαίου μοιράζουν τα κέρδη εξ ημισείας. Το συμβόλαιο κλείσθηκε στον Οίκο του Κεφαλαίου στις 29 Σεπτεμβρίου 1163. Πέραν αυτών ο Σταμπίλε εξουσιοδοτεί τον Αρσάλντο να στείλει χρήματα με πλοίο της επιλογής του στη Γένουα.

J. Le Goff, *Das Hochmittelalter, Fischer Weltgeschichte 11*, Φραγκφούρτη 1965, 50.

Στο μεσογειακό κόσμο, και ιδιαίτερα στη Βενετία και στη Γένουα, γενικεύεται από το 12ο αιώνα η πρακτική της συγκρότησης ναυτικών εταιρειών, που επενδύουν στο θαλάσσιο εμπόριο, αποκομίζοντας τεράστια κέρδη.

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ

1. Μελετήστε με προσοχή το παράθεμα που περιλαμβάνει συμβόλαιο ίδρυσης ναυτικής εταιρείας. Πώς προβλεπόταν να γίνει η διανομή των κερδών της ιδρυόμενης ναυτικής εταιρείας;

2. Τι δηλώνει ο όρος «γεωργική επανάσταση»;

3. Η παροιμιώδης έκφραση «Ο πέμπτος τροχός της αμάξης» (αυτός που δεν τον υπολογίζουν καθόλου, ο «ανύπαρκτος»), η οποία εμφανίστηκε τον 11ο-12ο αι., σε ποια τεχνολογική καινοτομία της εποχής παραπέμπει; Συζητήστε τη σχέση γλώσσας-οικονομίας-τεχνολογίας.

6. Κοινωνία και εξουσία στη Δυτική Ευρώπη

α. Οι κοινωνικές τάξεις

Όπως προαναφέρθηκε, η ανώτερη αριστοκρατία προέρχεται από άμεσους υποτελείς του βασιλιά, τους ευγενείς της καρολίδειας εποχής. Από τον 11ο αιώνα επεκτείνεται το σύστημα της υποτελείας και, εκτός από τους παλαιούς κληρονομικούς φεουδάρχες, δημιουργείται μια νέα κατηγορία κατώτερων υποτελών, την πλειονότητα των οποίων αποτελούσαν οι **ιππότες**. Οι ιππότες έφεραν βαριά και ακριβή πανοπλία.

Η πολεμική τέχνη του ιππότη προϋπέθετε σκληρή εκπαίδευση από την παιδική του ηλικία. Στα 12 ή 14 χρόνια του ο ιππότης έπαιρνε το χρίσμα στο πλαίσιο ειδικής τελετής, με την

οποία συνειδητοποιούσε ότι ως ιππότης δεν είχε μόνο δικαιώματα, αλλά και υποχρεώσεις, όπως το να υπερασπίζεται την πίστη και τη δικαιοσύνη, να βοηθά τους αδύναμους και τους καταπιεσμένους.

Οι ιππότες αποτελούσαν εξαρχής μία τάξη σχετικά ανοιχτή σε τολμηρούς τυχοδιώκτες, οι οποίοι ήταν εκπαιδευμένοι και συγκέντρωναν ορισμένες οικονομικές προϋποθέσεις. Έτσι οι πρωτότοκοι, που κληρονομούσαν την πατρική περιουσία, πύκνωναν τις τάξεις των ιπποτών, οι οποίοι περιφέρονταν αναζητώντας την τύχη τους ή συμμετείχαν στις χριστιανικές εκστρατείες, ενώ οι αποκλειόμενοι από την πατρική περιουσία γίνονταν δεκτοί στην Εκκλησία ή στις μονές.

Έντονη κινητικότητα παρατηρείται και στην αγροτική τάξη. Η θέση των αγροτών βελτιώνεται σημαντικά και πολλοί από αυτούς μεταπηδούν στην τάξη των ιπποτών. Μερικές φορές απελευθερώνονται ολόκληρες αγροτικές κοινότητες. Συνήθως όμως οι αγρότες αποκτούν την ελευθερία τους δραπετεύοντας στις πόλεις ή σε άλλες αγροτικές περιοχές, τις οποίες εποίκιζαν και εκχέρσωναν.

β. Οι κάτοικοι των πόλεων

Οι ομάδες που ασχολούνται με το εμπόριο και τη βιοτεχνία αποκτούν στη διάρκεια του 11ου αι. ελευθερίες και προνόμια και συνήθως συμμαχούν με τα κατώτερα στρώματα της αριστοκρατίας εναντίον των ισχυρών φεουδαρχών. Έτσι στα τέλη του 12ου αιώνα εμφανίζεται μία νέα κοινωνία, των αστών με διαφορετική δομή, που αντιπαρατίθεται, με τη δραστηριότητά της και την κοινωνική και πολιτική οργάνωσή της, στην κοινωνική διάρθρωση της φεουδαρχικής υπαίθρου.

γ. Η σύγκρουση Εκκλησίας και Κράτους

Η πάλη μεταξύ της Εκκλησίας της Ρώμης και της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας του Γερμανικού Έθνους για την κυριαρχία του κόσμου συνδέεται στενά με τη μεταρ-

Η εξέγερση του πληθυσμού της Λαόν κατά του επισκόπου (1115)

Κύριος των κατοίκων του Λαόν ήταν ο επίσκοπος... Ήταν ένας τυχοδιώκτης, ο οποίος έναντι ενός μεγάλου ποσού χρημάτων τους είχε παραχωρήσει γραπτές ελευθερίες. Λίγο αργότερα πλήρωσε στο βασιλιά Λουδοβίκο ΣΤ΄ 700 λίρες, για να του δώσει το δικαίωμα να ανακαλέσει το χάρτη (Charta Libertatum), που ο ίδιος ο βασιλιάς είχε εγκρίνει ένα χρόνο πριν. Επιπλέον, ζήτησε από τους κατοίκους να του πληρώσουν 700 λίρες! Έξαλλοι αυτοί οι τελευταίοι έκλεισαν τα μαγαζιά τους. «Δεν ήταν μόνο από θυμό...», διηγείται ένας καλός γέρος αυτόπτης μάρτυρας, «αλλά συνωμοτούσαν με όρκο να σκοτώσουν τον επίσκοπο και τους συνενόχους του».

Ο επίσκοπος δεν έδινε σημασία στις προειδοποιήσεις: «Τι νομίζετε ότι μπορούν να κάνουν αυτοί με τις εξεγέρσεις τους; Αν ο Γιάννης, ο νέγρος υπηρέτης μου, αρπάξει από τη μύτη τον πιο επίφοβο από αυτούς... δεν θα ακουστεί κι... Τους υποχρέωσα να καταργήσουν την κοινότητά τους». Την επομένη, Μεγάλη Παρασκευή, ξαφνικά μια μεγάλη ταραχή ξεσπάει στην πόλη. Με φωνές «Κομμούνα! Κομμούνα!» (δηλ. Κοινότητα), ορδές οπλισμένων... ορμούν στο επισκοπικό μέγαρο... Στο τέλος ο επίσκοπος, βλέποντας ότι έχασε το παιγνίδι, φόρεσε τα ρούχα ενός υπηρέτη του, κατέφυγε στο υπόγειο και κρύφτηκε σ' ένα βαρέλι. Όμως, ένας από τους εξεγερμένους τον ανακάλυψε, τον έσυρε έξω, τραβώντας τον από τα μαλλιά, και τον κατακρεούργησαν.

Από το έργο του χρονογράφου Guilbert de Nogent, στο: Β. Κρεμμυδάς – Φ. Πισπιρίγκου, *Ο μεσαιωνικός κόσμος*, Αθήνα 1985, 139.

Ο Ερρίκος ο Δ΄ παρακαλεί την κόμησσα Ματθίλδη και τον ηγούμενο του Cluny να μεσολαβήσουν στον Πάπα. Μικρογραφία από το «Βίο της Ματθίλδης» (περί το 1164).

ρύθμιση της Καθολικής Εκκλησίας, που ανέλαβε ο πάπας Γρηγόριος Ζ΄ (1073-1085). Η μεταρρύθμιση αυτή απέβλεπε στην κατάργηση της σιμωνίας (εξαγορά αξιωμάτων), στην επιβολή της αγαμίας του κλήρου και, κυρίως, στην απαγόρευση της περιβολής, δηλαδή του διορισμού των επισκόπων από τον αυτοκράτορα. Η πρώτη φάση αυτού του αγώνα ονομάστηκε για το λόγο αυτό διαμάχη για την περιβολή. Η διαμάχη άρχισε το 1075 με μία παπική γνωμοδότηση (Dictatus Papae), που καθόριζε τις βασικές αρχές της παπικής κυριαρχίας.

Ο αυτοκράτορας Ερρίκος Δ΄ απάντησε με τη σύνοδο της Βορμς (1076), η οποία χαρακτήρισε τον πάπα ως ψευδομοναχό και αρ-

Αποσπάσματα από την παπική γνωμοδότηση

Μόνο ο επίσκοπος Ρώμης μπορεί να καθαιρεί επισκόπους.

Με εκείνους, οι οποίοι αναθεματίζονται από τον πάπα, οι πιστοί δεν μπορούν πια να ζουν κάτω από την ίδια στέγη.

Ο πάπας είναι ο μοναδικός άνθρωπος του οποίου φιλούν τα πόδια όλοι οι ηγεμόνες.

Ο πάπας μπορεί να καθαιρεί αυτοκράτορες.

Καμία σύνοδος δεν μπορεί να συγκληθεί χωρίς την έγκρισή του.

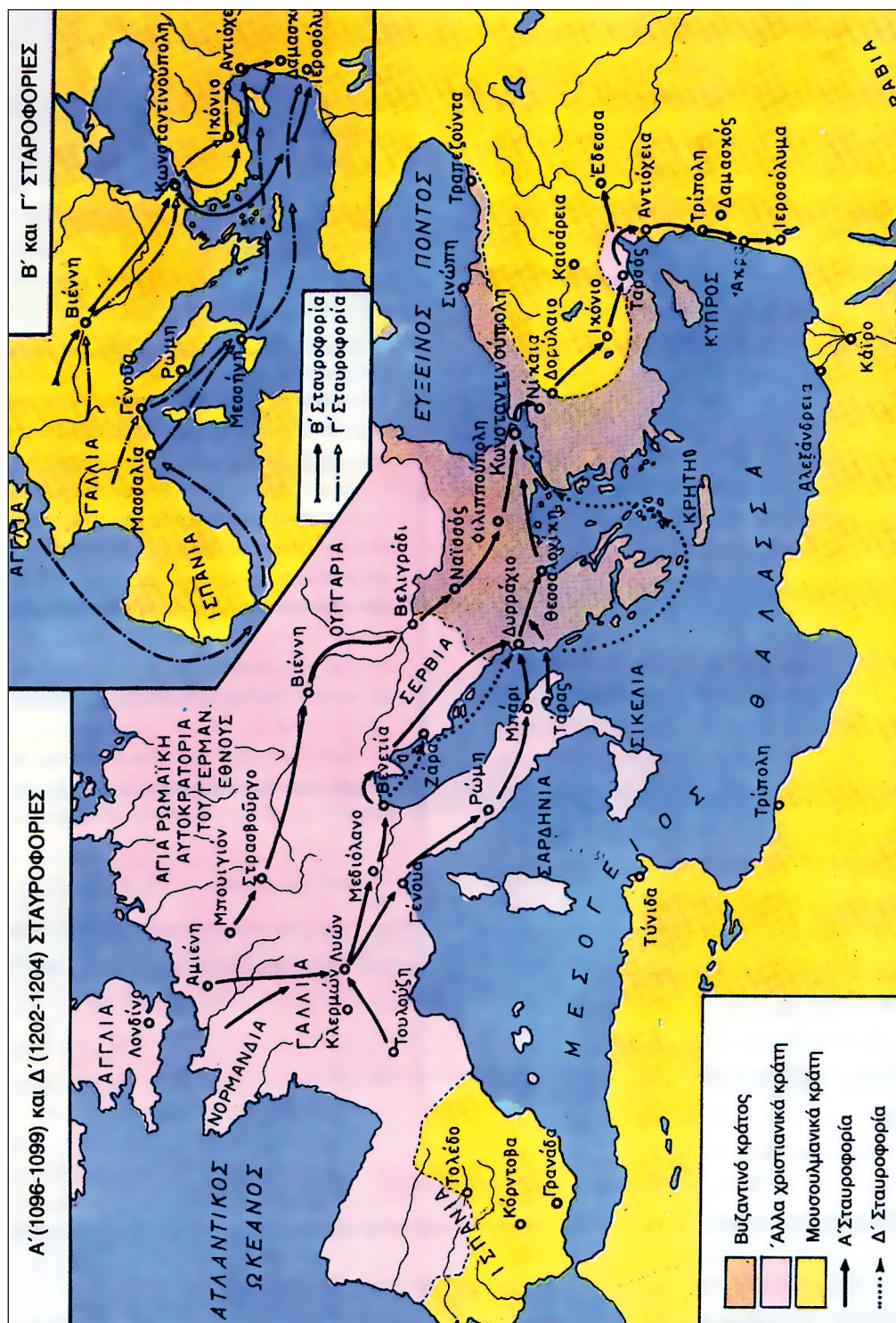
J. Le Goff, *Das Hochmittelalter*, Fischer Weltgeschichte 11, Φραγκφούρτη 1965, 90.

πακτικό λύκο και τον καθαίρεσε. Ο πάπας με τη σειρά του αναθεμάτισε τον αυτοκράτορα, του αφαίρεσε κάθε εξουσία στη Γερμανία και την Ιταλία και απαγόρευε στους πιστούς να υπακούουν στις εντολές του. Οι περισσότεροι Γερμανοί ηγεμόνες εκμεταλλεύθηκαν τον αναθεματισμό, για να ενισχύσουν τη δύναμή τους εξέλεξαν δικό τους βασιλιά και προσκάλεσαν τον πάπα στη Γερμανία. Λέγεται ότι ο Ερρίκος αναγκάστηκε τότε να υποκύψει και να ταπεινωθεί μπροστά στον πάπα, στο φρούριο Κανόσσα (1077).

Η σύγκρουση συνεχίστηκε από τον ίδιο τον Ερρίκο και τους διαδόχους του με αναθέματα, στρατιωτικά και άλλα μέτρα. Η φάση αυτή τερματίστηκε με τη συμφωνία της Βορμς (1122), που αποτελούσε πρακτικά νίκη της Εκκλησίας, αφού διαχώριζε τις σφαίρες της κοσμικής και εκκλησιαστικής εξουσίας. Η δύναμη της Εκκλησίας πάντως εκδηλώθηκε κυρίως με τις Σταυροφορίες.

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ

1. Γιατί οι ιππότες συγκίνησαν και ενέπνευσαν τους λογοτέχνες;
2. Συζητήστε τα αιτήματα των εξεγερμένων κατοίκων της Λαόν και τη συμπεριφορά του επισκόπου της πόλης σύμφωνα με το παράθεμα.
3. Να συζητήσετε τη σχέση κοσμικής-εκκλησιαστικής εξουσίας στη Δύση.

7. Οι Σταυροφορίες

α. Οι αιτίες

Η ιδέα των Σταυροφοριών που γεννήθηκε στη Δυτική Ευρώπη στη διάρκεια του 11ου αι. προήλθε από το συνδυασμό δύο παραγόντων: της αναβίωσης της αρχαίας παράδοσης των προσκυνημάτων στους Αγίους Τόπους στη διάρκεια του 10ου αι. και της έντονης φημολογίας, που αναπτύχθηκε στη Δύση από το τέλος της χιλιετίας, για ωμότητες σε βάρος των προσκυνητών από την πλευρά των Αράβων και των Τούρκων. Οι τελευταίοι, κύριοι της Βαγδάτης και προστάτες των Χαλιφών ήδη από το 1055, κατέκτησαν τη Συρία και κυρίευσαν τα Ιεροσόλυμα. Οι δυτικοί χρονογράφοι του 12ου αι. αναφέρουν το φανατισμό των Τούρκων ως κύρια αιτία των Σταυροφοριών. Όμως η άποψη αυτή δεν επιβεβαιώνεται από την ιστορική έρευνα. Η πρωτοβουλία προήλθε από τους πάπες, οι οποίοι είχαν ήδη προσδώσει χαρακτήρα ιερού πολέμου στην επιχείρηση ανάκτησης (Reconquista) των χριστιανικών εδαφών της Ισπανίας από τους Άραβες.

Στην πραγματικότητα η ιδέα της σταυροφορίας, η οποία, κατά την επικρατέστερη άποψη, ήταν ξένη στο Βυζάντιο, προσέφερε στον παπισμό την ευκαιρία να ενισχύσει τη θέση του έναντι των γερμανών ηγεμόνων και ιδιαίτερα του Ερρίκου του Δ'. Οι πάπες, στον αγώνα τους κατά του Ερρίκου Δ', επιδίωκαν την υποστήριξη των βυζαντινών αυτοκρατόρων. Από την πλευρά του ο Αλέξιος Α', στα δύσκολα χρόνια του πολέμου με τους Πατζινάκες και τους Κομάνους, είχε προσπαθήσει να στρατολογήσει μισθοφόρους στη Δύση. Από τον πάπα όμως ο Αλέξιος ανέμενε μισθοφόρους, όχι σταυροφόρους. Επί πλέον, οι σταυροφόροι εμφανίστηκαν μπροστά στην Κωνσταντινούπολη σε μία εποχή που ο Αλέξιος είχε απαλλαγεί από τους κινδύνους και ετοιμαζόταν να εκστρατεύσει στην Ανατολή. Για το λόγο αυτό έγιναν δεκτοί με δυσπιστία.

Το Νοέμβριο του 1095 ο πάπας Ουρβανός Β' κήρυξε την Πρώτη Σταυροφορία. Σύμ-

Ο πάπας κηρύσσει τη Σταυροφορία

«Γενναιότατοι στρατιώτες... Μην αφήνετε να σας κρατήσει στην πατρίδα ούτε η ιδιοκτησία ούτε η οικογενειακή φροντίδα. Γιατί αυτή η χώρα, που περιβάλλεται από όλες τις μεριές από θάλασσα και οροσειρές, είναι υπερπλήρης από σας. Δεν της περισσεύουν τα πλούτη. Μόλις και μεταβίας μπορεί να θρέψει αυτούς που την καλλιεργούν. Γι' αυτό αλληλοτρώνγεστε και σπαράζετε μεταξύ σας. Πάψτε πια τις εκθρότητες, ας σταματήσουν οι διαφωνίες κι ας πάρουν τέλος οι πόλεμοι μεταξύ σας· αφήστε κάθε μίσος και διχογνωμία να κοιμηθούν. Πάρτε το δρόμο για τους Αγίους Τόπους, ελευθερώστε αυτή τη γη από το γένος του Διαβόλου και υποτάξτε τη σε σας. Η βασιλική πόλη (Ιερουσαλήμ)... είναι τώρα αιχμάλωτη από τους εχθρούς της και έχει υποφέρει τόσο... ώστε να έχει καταργηθεί η λατρεία... Γι' αυτό το λόγο αναλάβετε αυτό το ταξίδι για την άφεση των αμαρτιών σας και εξασφαλίστε την αθάνατη δόξα του Βασιλείου των Ουρανών».

Από το έργο του ιστορικού Γουλιέλμου από την Τύρο *Historia rerum in partibus transmarinis gestarum*, στο: *Select Documents of European History*, έκδ. Laffan, Νέα Υόρκη 1929, 55-56.

Συμφωνία του Αλέξιου Α' με τους Σταυροφόρους

Κι έτσι ο Γκοντοφρέ (Γοδεφρείδος του Μπουγιόν) δεν άργησε να κάνει το θέλημα του αυτοκράτορα. Αφού παρουσιάστηκε λοιπόν μπροστά του, ορκίστηκε τον όρκο που του ζήτησε: όσες πόλεις και εδάφη ή φρούρια ανήκαν προηγουμένως στην αυτοκρατορία των Ρωμαίων και κατορθώσει να τα κυριεύσει, (ο Γοδεφρείδος) να τα παραδίδει στον αρχηγό που θα έστελνε ο αυτοκράτορας γι' αυτό το σκοπό. Όταν έδωσε αυτόν τον όρκο και πήρε αρκετά χρήματα, ο αυτοκράτορας τον κράτησε στο παλάτι, έφαγαν μαζί στο ίδιο τραπέζι και διασκέδασαν πλούσια, ύστερα ο Γκοντοφρέ πέρασε απέναντι στον Πελεκάνο και καταυλίστηκε εκεί.

Άννα Κομνηνή, *Αλεξιάς*, IX, 11, έκδ. B. Leib, τόμ. III, Παρίσι, 1945, 226.

φωνα με μεταγενέστερους χρονογράφους, οι οποίοι μας δίνουν βέβαια τη γενική ιδέα και όχι το ακριβές περιεχόμενο του λόγου, ο πάπας κάλεσε τους πιστούς σε ιερό πόλεμο κατά των Αράβων για την απελευθέρωση των Αγίων Τόπων και έκλεισε το λόγο του με το σύνθημα: «Ο Θεός το θέλει».

Β. Οι τρεις πρώτες σταυροφορίες

Πολλοί πιστοί, διαποτισμένοι από την ιδέα του ιερού πολέμου, ανταποκρίθηκαν με ενθουσιασμό στο κήρυγμα του πάπα. Είδαν στην πρόσκλησή του μία ευκαιρία, για να εξασφαλίσουν την αιώνια σωτηρία και, συγχρόνως, να βελτιώσουν τη δεινή οικονομική θέση τους. Οι στρατιές της Πρώτης Σταυροφορίας προήλθαν κυρίως από περιοχές όπως η Φλάνδρα, η Προβηγκία, η Ν. Ιταλία κ.ά., όπου στο β' μισό του 11ου αι. σημειώθηκε μεγάλη αύξηση του πληθυσμού και εκδηλώθηκαν, με ιδιαίτερη ένταση, πείνα και επιδημίες.

Η Πρώτη σταυροφορία (1096-1099) περιλάμβανε πολλές και διαφορετικές στρατιές. Στην αρχή ξεκίνησε μία ανοργάνωτη λαϊκή σταυροφορία, αποτελούμενη από φτωχούς και αγρότες. Διέσχισαν ληλατώντας τη βυζαντινή επικράτεια, αλλά στη Μ. Ασία εξοντώθηκαν ή αιχμαλωτίστηκαν από τους Τούρκους.

Ακολούθησαν οι φεουδάρχες. Οι στρατιές τους προωθήθηκαν στο βυζαντινό έδαφος. Ο Αλέξιος επιδίωξε να διασφαλίσει τα βυζαντινά συμφέροντα και έπεισε τους σταυροφόρους να του υποσχεθούν πίστη. Στη συνέχεια, με τη βοήθεια του Αλεξίου, οι σταυροφόροι πέρασαν στη Μ. Ασία και νίκησαν τους Τούρκους στο Δορύλαιο (1097). Τα εδάφη αποδόθηκαν, βάσει συμφωνίας, στο Βυζαντινό Κράτος. Τα Ιεροσόλυμα καταλήφθηκαν με έφοδο τον Ιούλιο του 1099 και μετατράπηκαν, όπως και άλλες κατακτημένες περιοχές, σε φραγκικό βασίλειο.

Η λατινική κυριαρχία φαινόταν ότι θα διαρκούσε. Όμως οι Μουσουλμάνοι σημείωσαν σημαντικές στρατιωτικές επιτυχίες σε βάρος των σταυροφορικών κρατιδίων. Η εξέλιξη αυτή προκάλεσε τη Δεύτερη και Τρίτη Σταυροφορία (12ος αι.), που τελείωσαν με επώδυνες στρατιωτικές ήττες για τους Σταυροφόρους, καθώς και με απώλειες για το Βυζάντιο. Ο βασιλιάς της Αγγλίας Ριχάρδος ο Λεοντόκαρδος κατέλαβε την Κύπρο και την πούλησε στους Φράγκους Λουζινιάν. Έτσι εγκαταστάθηκε στη Μεγαλόνησο η Λατινοκρατία, η οποία διήρκεσε τέσσερις περίπου αιώνες.

γ. Τα αποτελέσματα των τριών πρώτων σταυροφοριών

Ουσιαστικά κανένας από τους επισήμως προβληθέντες ή απώτερους στόχους των τριών πρώτων σταυροφοριών (κατάκτηση Αγίων Τόπων, παροχή βοήθειας στους Έλληνες, συνένωση της Χριστιανοσύνης) δεν πραγματοποιήθηκε. Η κατάκτηση των Αγίων Τόπων δεν διήρκεσε για πολύ. Το μίσος Χριστιανών και Μουσουλμάνων αναζωπυρώθηκε. Οι τρεις πρώτες σταυροφορίες αύξησαν επίσης την εχθρότητα μεταξύ Ελλήνων και Λατίνων, με αποτέλεσμα η Τέταρτη Σταυροφορία να οδηγήσει στην άλωση της Κωνσταντινούπολης. Τέλος, στο πλαίσιο των κοινών εκστρατειών οξύνθηκαν οι αντιπαλότητες: οι προσωπικοί ανταγωνισμοί των ηγετών, οι εθνικοί ανταγωνισμοί, οι αντιθέσεις μεταξύ κληρικών και λαϊκών, μεταξύ των γηγενών Λατίνων και των νέων σταυροφόρων που έφταναν από τη Δύση.

Από οικονομική άποψη τα οφέλη για τους σταυροφόρους ήταν περιορισμένα, αν και ενισχύθηκε η παρουσία των ιταλικών ναυτικών πόλεων στα λιμάνια της Ανατολής. Αν οι σταυροφορίες πλούτισαν τη Δύση, αυτό συνέβη σε βάρος των πρωταγωνιστών τους. Οι ιππότες αποδεκατίστηκαν και έγιναν φτωχότεροι, καθώς οι επιχειρήσεις στοίχιζαν πολλά θύματα και το υπερπόντιο ταξίδι αποδείχθηκε πολυέξοδο. Και η Εκκλησία περισσότερα έχασε, παρά κέρδισε. Τα μοναχικά τάγματα που δημιούργησε επέστρεφαν συχνά ηττημένα στη Δύση, εκτρέπονταν σε λεηλασίες και προκαλούσαν την απογοήτευση και την οργή.

δ. Η Τέταρτη Σταυροφορία

Στα τέλη του 12ου αι. η πολιτική ατμόσφαιρα στην Κωνσταντινούπολη ήταν βαριά. Το Βυζάντιο είχε απειληθεί σοβαρά από τους Νορμανδούς και οι σχέσεις με τους Βενετούς ήταν οξυμένες, ενώ ο γερμανός αυτοκράτορας Ερρίκος ΣΤ' επεξεργαζόταν επεκτατικά σχέδια σε βάρος της Αυτοκρατορίας. Η πολιτική, στρατιωτική και οικονομική αδυναμία της Αυτοκρατορίας ήταν εμφανέστατη. Μέσα

Μπροστά στα τείχη της Κωνσταντινούπολης

(Οι σταυροφόροι) δεν μπορούσαν καθόλου να σκεφτούν πώς μπορεί να υπάρχει σ' όλον τον κόσμο μια τόσο πλούσια πόλη, όταν είδαν τα ψηλά τείχη και τους πλούσιους πύργους και τα πλούσια παλάτια και τις ψηλές εκκλησίες της, που ήταν τόσες πολλές που κανείς δεν θα το πίστευε, αν δεν το έβλεπε με τα μάτια του, κι ακόμα το μήκος και το πλάτος της πόλης που κυβερνούσε όλες τις υπόλοιπες. Και μάθετε πως δεν υπήρξε άνθρωπος τόσο ασυγκίνητος που να μην ανατριχιάσει.

Γοδοφρείδος Βιλλεαρδουίνος, *Η κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης*, 128, μετ. Γ. Αντύπας, Αθήνα 1985.

Ο πάπας Ιννοκέντιος στηλιτεύει το μένος των Σταυροφόρων

Αυτοί οι πιστοί του Χριστού, που όφειλαν να στραφούν εναντίον των απίστων, κολύπησαν στο χριστιανικό αίμα. Δεν λογάριασαν, ούτε θρησκεία, ούτε ηλικία, ούτε φύλο. Και δεν τους άρκεσε που πήραν τους θησαυρούς της Αυτοκρατορίας και που ξεπουπούλιασαν τους ιδιώτες, μικρούς και μεγάλους, αλλά θέλησαν να βάλουν χέρι και στα πλούτη των εκκλησιών, από τις ιερές τράπεζες, τους είδαν να παίρνουν εικόνες και σταυρούς και να φεύγουν.

Από το βιβλίο: Β. Κρεμμυδάς – Φ. Πισπιρίγκου, *Ο μεσαιωνικός κόσμος*, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1985, 150.

σ' αυτό το κλίμα εκδηλώθηκε η Τέταρτη Σταυροφορία.

Η ιδέα της Τέταρτης Σταυροφορίας ανήκε στο φιλόδοξο και δυναμικό πάπα Ιννοκέντιο Γ'. Ένα διάχυτο πνεύμα θρησκευτικότητας, ανάμεικτο με το ιπποτικό αίσθημα, πλαισίωναν έναν ασαφή και απροσδιόριστο σκοπό. Η ιδέα προπαγανδίστηκε στις χώρες της Δ. Ευρώπης και αρχηγός των φεουδαρχών ορίστηκε ο Βονιφάτιος ο Μομφερρατικός. Η Βενετία αποφασίστηκε να είναι τόπος συγκέντρωσης του στρατού. Προορισμός η Αίγυπτος ή η Συρία. Σύμφωνα με τη σύμβαση που υπογράφηκε στη Βενετία τον Απρίλιο του 1201, η **Γαληνοτάτη Δημοκρατία*** ανέλαβε, έναντι αμοιβής, να μεταφέρει με το στόλο της στην Ανατολή και να εφοδιάζει με τρόφιμα τα στρατεύματα επί ένα έτος.

Τα χάλκινα άλογα, που αφαιρέθηκαν από τον Ιππόδρομο της Κωνσταντινούπολης (1204) και τοποθετήθηκαν μπροστά στο ναό του Αγίου Μάρκου της Βενετίας.

Τον Ιανουάριο του 1203 οι σταυροφόροι αποδέχθηκαν την πρόταση του έκπτωτου βυζαντινού αυτοκράτορα Ισαακίου Β' Αγγέλου για την αποκατάστασή του στο θρόνο. Η απόφαση της επίθεσης κατά της Κωνσταντινούπολης φαίνεται ότι οριστικοποιήθηκε στην Κέρκυρα, ενδιάμεσο σταθμό της εκστρατείας. Οι σταυροφόροι έφθασαν μπροστά στα τείχη της Βασιλεύουσας τον Ιούνιο του 1203.

ε. Η άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Σταυροφόρους

Γενική ήταν η εντύπωση ότι η παραμονή των σταυροφόρων στην Κωνσταντινούπολη θα ήταν προσωρινή και ότι μετά την αποκατάσταση του Ισαακίου Β' Αγγέλου θα αναχωρούσαν με προορισμό τους Αγίους Τόπους. Οι Λατίνοι κατέλαβαν την Κωνσταντινούπολη στις 17 Ιουλίου του 1203 και αποκατέστησαν τον Ισαάκιο. Παρέμειναν όμως εκεί για να διαχειμάσουν. Η αντιπαράθεση με τον πληθυσμό της πρωτεύουσας οξύνθηκε εξαιτίας της αλαζονικής συμπεριφοράς των Λατίνων, οι οποίοι επέβαλαν και βαρύτατη φορολογία. Την έκρυθμη κατάσταση εκμεταλλεύτηκε ο Αλέξιος Ε' Δούκας Μούρτζουφλος για να καταλάβει πραξικοπηματικά το θρόνο.

Στα τέλη Μαρτίου του 1204 οι σταυροφόροι συνυπέγραψαν τη συμφωνία διανομής της Βυ-

ζαντινής Αυτοκρατορίας (Διανομή της **Ρωμανίας***). Η άλωση πραγματοποιήθηκε στις 13 Απριλίου 1204. Ο Αυτοκράτορας Αλέξιος Ε΄ είχε τραπεί προηγουμένως σε φυγή εγκαταλείποντας την Κωνσταντινούπολη στις άγριες διαθέσεις των σταυροφόρων. Κύριοι της Βασιλεύουσας οι τελευταίοι, επέβαλαν τώρα το δίκαιο του κατακτητή. Οι σφαγές και οι λεηλασίες ξεπέρασαν κάθε προηγούμενο. Πο-

λύτιμα έργα τέχνης διοχετεύτηκαν στη Δύση, για να κοσμήσουν τους καθεδρικούς ναούς και τους πύργους των ευγενών.

Με την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Σταυροφόρους αρχίζει η μακρά περίοδος της Φραγκοκρατίας στον ελλαδικό χώρο, η οποία διαρκεί σε ορισμένες περιοχές μέχρι το 17ο αιώνα.

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ

1. Ο πάπας επικαλείται μια σειρά από λόγους, που επιβάλλουν τη συμμετοχή των πιστών στη σταυροφορία (σχετικό παράθεμα). Να επισημάνετε τους λόγους αυτούς και να τους διακρίνετε σε πνευματικούς-θρησκευτικούς και σε υλικούς.
2. Ποια υποχρέωση ανέλαβαν οι σταυροφόροι έναντι του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού; (βλέπε σχετικό παράθεμα).
3. Ποιες ήταν οι εντυπώσεις που προκάλεσε στους σταυροφόρους το επιβλητικό θέαμα της Βασιλεύουσας; (βλέπε σχετικό παράθεμα). Συσχετίστε τις εντυπώσεις αυτές με τη συμπεριφορά που έδειξαν, όταν εισέβαλαν στην Κωνσταντινούπολη (σχετικό παράθεμα).
4. Ποια ήταν τα κυριότερα αίτια και οι άμεσες συνέπειες της άλωσης της Κωνσταντινούπολης από τους Λατίνους με βάση τα παραθέματα και την ιστορική αφήγηση;

Ο αυτοκράτορας Ιωάννης Η΄ Παλαιολόγος στη σύνοδο Φλωρεντίας-Φερράρας (1439). Πίνακας του B. Gozzoli, ανάκτορο Medici Riccardi, Φλωρεντία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

Η ΛΑΤΙΝΟΚΡΑΤΙΑ ΚΑΙ Η ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΕΙΑ ΕΠΟΧΗ (1204-1453). Ο ΥΣΤΕΡΟΣ ΜΕΣΑΙΩΝΑΣ ΣΤΗ ΔΥΣΗ

Η ύστερη Βυζαντινή Περίοδος διακρίνεται σε δύο βραχύτερες επιμέρους περιόδους: την περίοδο της Λατινικής Αυτοκρατορίας της Κωνσταντινούπολης (1204-1261) και την Παλαιολόγεια Περίοδο (1261-1453). Κατά τη δεύτερη περίοδο το Βυζάντιο συρρικνώνεται βαθμιαία σε ένα αδύνατο και μικρό σε έκταση κράτος, πριν καταλυθεί οριστικά από τους Οθωμανούς. Η καταστροφή της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας αποδίδεται στους εμφυλίους πολέμους, στην παρακμή του στρατού και της οικονομίας, στη στάση των δυτικών δυνάμεων, στην επέκταση των Σέρβων, αλλά πρωτίστως στην ισχύ των Οθωμανών Τούρκων. Παράλληλα, όμως, με την παρακμή του κρατικού μηχανισμού γεννιούνται νέες δυνάμεις. Είναι η νεοελληνική εθνότητα και η συνείδηση του Νέου Ελληνισμού, η οποία εκκολάφθηκε στο πλαίσιο της εθνικής και δογματικής διαφοράς με τους φράγκους κατακτητές.

Στη Δύση το φεουδαρχικό σύστημα έχει πλήρως αναπτυχθεί κατά το 13ο αιώνα και αρχίζει ήδη η παρακμή του, εξαιτίας μιας βαθιάς και πολύπλευρης κρίσης που επιτείνεται από φυσικές καταστροφές. Συγχρόνως η βασιλική εξουσία σε ορισμένες ισχυρές ευρωπαϊκές χώρες (Αγγλία, Γαλλία) ενισχύεται σε βάρος των φεουδαρχών. Εξαίρεση αποτελεί η Γερμανία.

1. Τα λατινικά κράτη και η αντίσταση των Ελλήνων

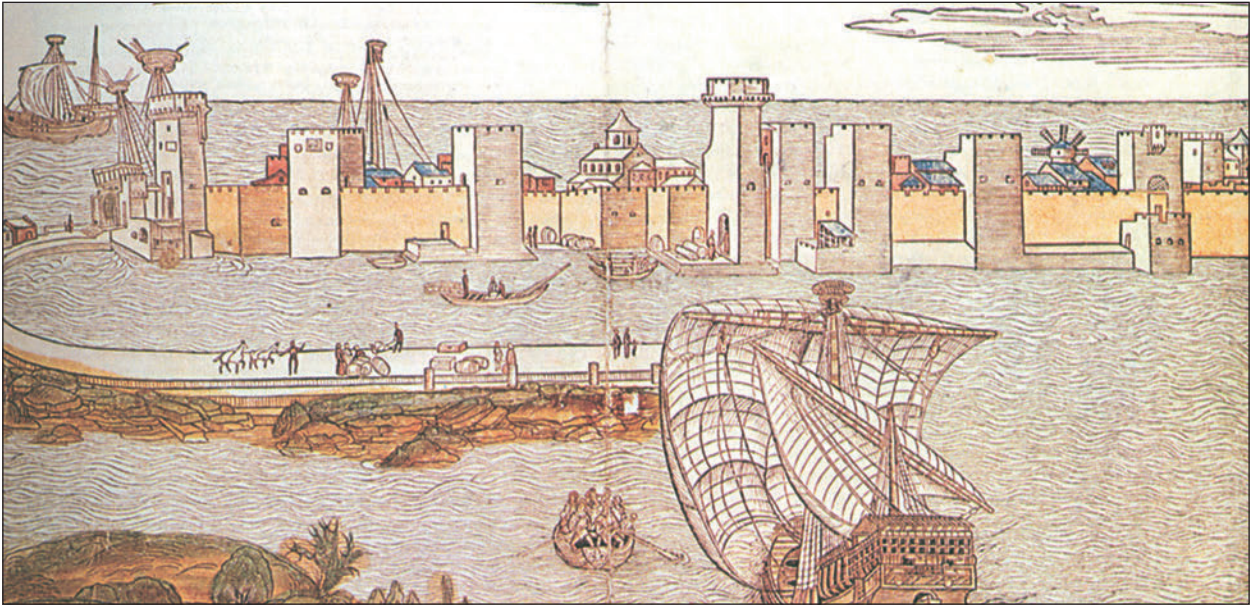
α. Τα λατινικά κράτη

Στη θέση της Βυζαντινής αυτοκρατορίας που καταλύθηκε από τους Σταυροφόρους το 1204, δημιουργήθηκε μια σειρά ελληνικών και λατινικών κρατών (βλ. και χάρτη, σελ. 66). Από τη διανομή της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας τη μερίδα του λέοντος αποκόμισαν οι Βενετοί που ιδιοποιήθηκαν τα πιο σημαντικά νησιά και λιμάνια του Ιονίου και του Αιγαίου Πελάγους, καθώς και μεγάλο μέρος της πρωτεύουσας.

Στην Αυτοκρατορία της Κωνσταντινούπολης που ιδρύθηκε από τους Σταυροφόρους, ο

Βενετός δόγης Ερρίκος Δάνδολος επέβαλε ως αυτοκράτορα τον κόμη Βαλδουίνο της Φλάνδρας. Η εξουσία, πάντως, των Φράγκων Σταυροφόρων ήταν συγκριτικά πολύ αδύναμη, καθώς η επικράτειά τους κατακερματίστηκε σε ένα περίπλοκο σύστημα πολλών κρατιδίων. Ο Βονιφάτιος ο Μομφερρατικός, άμεσος υποτελής του Βαλδουίνου, ίδρυσε το βραχύβιο Βασίλειο της Θεσσαλονίκης (περιλάμβανε τα εδάφη μεταξύ Μοσυνόπολης, δηλ. της σημερινής Κομοτηνής, και Αξιού).

Ο Βονιφάτιος ίδρυσε το 1204 δύο υποτελή κρατίδια στη Νότια Ελλάδα: το Δουκάτο της

Το λιμάνι της Μεθώνης· μια από τις κυριότερες βάσεις της Βενετίας στην Ανατολή, κατά το 15ο αι. (Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη).

Αθήνας και το Πριγκηπάτο της Αχαΐας. Το πρώτο περιλάμβανε την Αττική, τη Βοιωτία και τη Μεγαρίδα και αργότερα την Αργολίδα. Κατά το 14ο αιώνα κυριάρχησαν εδώ για εβδομήντα χρόνια οι Καταλανοί που είχαν ορίσει ως πρωτεύουσα τη Θήβα. Τέλος στην καταλανική κυριαρχία έθεσε η φλωρεντινή οικογένεια των Ατζαγιόλι, η οποία κυβέρνησε

το Δουκάτο μέχρι την κατάληψη της Αθήνας από τους Οθωμανούς Τούρκους, το 1456.

Το Πριγκηπάτο της Αχαΐας υπό τη διοίκηση των Βιλλεαρδουίνων είχε ισχυρή φεουδαρχική οργάνωση και εντελώς δυτικό τρόπο ζωής. Ήταν ένα κομμάτι της Γαλλίας, μεταμοσχευμένο σε ελληνικό έδαφος. Από την επικράτεια του Πριγκηπάτου πολύ σύντομα η Μεθώνη και η Κορώνη παραχωρήθηκαν στη Βενετία.

Ο αυτοκράτορας της Νίκαιας Μιχαήλ Παλαιολόγος κατόρθωσε, χάρη στη νίκη του επί των Φράγκων στη μάχη της Πελαγονίας (1259), να αποσπάσει από το Πριγκηπάτο της Αχαΐας τα κάστρα Μυστράς, Μάνη, Γεράκι και Μονεμβασία, τα οποία αποτέλεσαν τον

Η πόλη του Μυστρά

Ο Μυστράς ήταν διαιρεμένος σε διάφορες συνοικίες, η μία επάνω από την άλλη, ερείπια των οποίων σώζονται και σήμερα. Η συνοικία της Μητρόπολης, την οποία εξυπηρετούσε ένας στρωμένος με ποταμίσιες πέτρες δρόμος, με τον καθεδρικό ναό του Αγίου Δημητρίου, που οικοδομήθηκε το 1302, και με το μοναστήρι της Περιβλέπτου, του δεύτερου μισού του 14ου αιώνα η πλουσιότερη, όπως φαίνεται, συνοικία της Ευαγγελίστριας, περιβαλλόμενη αριστερά από το λόφο της Παντάνασσας, δεξιά από την εκκλησία του Βροντοχίου και από εκείνη των Αγίων Θεοδώρων η άνω πόλη, που καταλαμβάνονταν από το μεγάλο παλάτι... Εδώ δέσποζε η βασιλική με νάρθηκα της Αγίας Σοφίας, της εκκλησίας της αυλής, κτισμένη από το δεσπότη Μανουήλ Καντακουζηνό το 1350. Το παλάτι ήταν περιτριγυρισμένο από διώροφα σπίτια με μπαλκόνια. Εκατό μέτρα πιο ψηλά ορθώνονταν οι γκριζοί τοίχοι και τα μεγάλα ρήγματα του κάστρου του Βιλλεαρδουίνου...

Α. Guillou, *Ο Βυζαντινός Πολιτισμός*, μετ. Ρ. Odorico – Σμ. Τσοχανταρίδου, Αθήνα 1996, 351.

Το κάστρο του Μυστρά

Το κάστρο του Μυστρά στάθηκε ένα από τα δυνατότερα καστέλια του Μοριά για τη στρατηγική του θέση· το έχτισε με πολύ μεράκι ο φράγκος πρίγκιπας Γουλιέλμος Βιλλεαρδουίνος το 1249, ύστερα από την κατάληψη της Μονεμβασίας. Έβαλε μέσα πύργους για τους ιππότες, σπίτια για τους φύλακες, αποθήκες, πλακόστρωτες αυλές, το στόλισε με ψηλές τοξοθυρίδες και το έκανε «κάστρον ισχυρόν, με άνδρας ανδρειωμένους», για να προσέχει απ' εδώ τις ανυπότακτες φυλές που είχαν πλημμυρίσει τον Ταΰγετο...

Α. Ταρσούλη, *Κάστρα και πολιτείες του Μοριά*, 71-72.

πυρήνα του ελληνικού κρατιδίου που είναι γνωστό με το όνομα Δεσποτάτο του Μορέως. Ο **δεσπότης*** του Μορέως Θεόδωρος Α΄ Παλαιολόγος (1382-1406) πέτυχε να ενισχύσει σε σημαντικό βαθμό τη βυζαντινή εξουσία, μαχόμενος κατά της τοπικής αριστοκρατίας και των λατινικών κρατιδίων. Μέχρι το 1432 οι περισσότερες λατινικές κτήσεις της Πελοποννήσου είχαν επανακτηθεί από τους Έλληνες.

β. Έλληνες και Φράγκοι

Η σχετική ομοιότητα του θεσμού της βυζαντινής πρόνοιας με το δυτικό φέουδο διευκόλυνε την επιβολή της λατινικής κυριαρχίας. Οι προνοϊάριοι διέθεταν υπολογίσιμη δύναμη και μπορούσαν να αντιτάξουν αντίσταση στους κατακτητές, παραιτούνταν όμως οι περισσότεροι από αυτή και υποτάσσονταν, όταν εξασφάλιζαν την κατοχή των κτημάτων τους.

Πάντως, ο πληθυσμός αντιστάθηκε στους Λατίνους κυρίως του σε αρκετές περιπτώσεις, κυρίως εξαιτίας των δογματικών διαφορών. Επίσης, πολλοί ευγενείς κατέφυγαν σε ελεύθερες περιοχές, όπου, με τη συνδρομή των εντοπίων, οργάνωσαν νέα κράτη. Αυτά αποτέλεσαν πόλους συσπείρωσης των δυνάμεων που αγωνίστηκαν για την αποκατάσταση της Αυτοκρατορίας.

Ενσωμάτωση ελληνικών γαιών στο δυτικό φεουδαρχικό σύστημα

Εγώ, ο σεβαστός Νικόλαος Μονιάνης και εγώ, ο σεβαστός Μιχαήλ Μολλεσίνο, και όλοι όσοι κατοικούν από το ποτάμι Πετρέα ως τον τόπο Άκτους, αναγνωρίζουμε ότι λάβαμε από σένα, τον ευγενέστατο κύριο Γραδονίγο, με εντολή του Υψηλότατου Δόγη και του Δούκα της Κρήτης και του Μεγάλου και Μικρού Συμβουλίου, την περιοχή από το ποτάμι Πετρέα ως τον τόπο Άκτους ως φέουδο με την εύνοια του Δόγη της Βενετίας. Ορκιζόμαστε ότι θα μείνουμε πιστοί και υποταγμένοι στην τιμή του Δόγη και των διαδόχων του και στο Δούκα της Κρήτης. Θα τηρούμε αληθινή υπακοή και θα αναγκάζουμε τους Ανατολίτες (δηλαδή τους Βυζαντινούς) να φύγουν και θα τους εγκαθιστούμε έξω από εδώ... Αν οι ίδιοι θελήσουν να περάσουν στην υποταγή Σου, θα λάβουν γαίες από τον Πετρέα ως τις πηγές του ποταμού Σέλμωνος (Αλλιώς) θα τους πολεμήσουμε μέχρι να υποταχθούν στην Υψηλότητά Σου και (τότε) θα τους επαινέσουμε και θα τους δώσουμε μια λίτρα δηνάρια και θα τους προμηθεύσουμε κερί... Όσο για τους βιλάνους (δουλοπάροικοι) που διαπιστώθηκε ότι ανήκουν στην περιοχή Ρεθύμνου, θα τους επιστρέψουμε στους φεουδάρχες της θα επιστρέψουμε και όλους τους δούλους της Κοινότητας (Ρεθύμνου).

Από έγγραφο του έτους 1222, στο: D. J. Geanakoplos, *Byzantium, Church, Society and Civilization seen through Contemporary Eyes*, Σικάγο 1984, 70.

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ

1. Γιατί, κατά τη γνώμη σας, οι Βενετοί δεν ενδιαφέρθηκαν παρά μόνο σε ελάχιστες περιπτώσεις να αποκτήσουν ηπειρωτικές κτήσεις;
2. Ποια η στάση της ελληνικής γαιοκτητικής αριστοκρατίας και του αγροτικού πληθυσμού έναντι των κατακτητών;
3. Να συζητήσετε το περιεχόμενο της φράσης του Βιβλίου: «Το Πριγκηπάτο της Αχαΐας ήταν ένα κομμάτι της Γαλλίας, μεταμοσχευμένο στο ελληνικό έδαφος».
4. Να επισημάνετε τα πρόσωπα και τις κοινωνικές ομάδες που αναφέρονται στο τελευταίο παράθεμα και να σχεδιάσετε τη φεουδαρχική πυραμίδα της κρητικής κοινωνίας.

2. Τα Ελληνικά κράτη: Τραπεζούς, Ήπειρος, Νίκαια

α. Η Αυτοκρατορία της Τραπεζούντας

Αμέσως μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους σταυροφόρους (1204) ιδρύθηκε στις νοτιανατολικές ακτές του Ευξείνου Πόντου, από τους Μεγάλους Κομνηνούς, η Αυτοκρατορία της Τραπεζούντας. Στην αυτοκρατορία ενσωματώθηκαν μετά την κατάκτησή τους η Σινώπη, η Παφλαγονία και η Ηράκλεια του Πόντου. Αργότερα, η κατάληψη της Σινώπης από τους Σελτζούκους απέκοψε την αυτοκρατορία από τη δυτική Μ. Ασία. Έτσι, η αυτοκρατορία της Τραπεζούντας έζησε σε απομόνωση επί 250 χρόνια και δεν άσκησε μεγάλη επίδραση στις τύχες του Βυζαντίου.

Ένας ξένος για την αυτοκρατορία της Τραπεζούντας

Το Βασίλειο της Τραπεζούντας, που ανήκει στους λάτρεις του Σταυρού, είναι μια μεγάλη αυτοκρατορία. Ο μονάρχης κάθεται σε θρόνο, φοράει στέμμα, διαθέτει εισοδήματα αντάξια ενός βασιλέως και πολυάριθμη αυλή και χαίρει μεγάλης εκτίμησης εκ μέρους του πάπα. Αυτός και οι υπήκοοί του διακρίνονται για την τέλεια ομορφιά τους. Οι κάτοικοι είναι (ακόμη) φιλοπόλεμοι και ατρόμητοι άνδρες. Αδιάκοπα διασχίζουν τη χώρα τους ταξιδευτές που κατευθύνονται προς την επαρχία Κριβν, την έρημο του Καμπσάκ και άλλες χώρες στο Βορρά. Η Αυτοκρατορία της Τραπεζούντας είναι μεγαλύτερη από το Βασίλειο της Γεωργίας και πιο σπουδαία στα μάτια των χριστιανών μοναρχών, γιατί ο πληθυσμός της είναι μεγαλύτερος και τολμηρότερος. Ο βασιλιάς της Τραπεζούντας είναι από γενιά περισσότερο ένδοξη και υπερέχει πολύ σε δύναμη από τον τωρινό αυτοκράτορα του Βυζαντίου. Οι στρατιώτες του, αν και είναι λίγοι αριθμητικά και άσχημα εξοπλισμένοι, είναι ήρωες και μοιάζουν με φοβερά λιοντάρια που δεν αφήνουν ποτέ τη λεία να τους ξεφύγει.

Από το έργο του μαροκινού γεωγράφου και ιστορικού Αλ-Ουμάρι (περ. 1350), στο: A. Bryer, *Shipping in the Empire of Trebizond, Mariner's Mirror* 52 (1966) 3-4.

β. Το κράτος της Ηπείρου

Το κράτος της Ηπείρου ιδρύθηκε και οργανώθηκε από τον Μιχαήλ Κομνηνό Δούκα. Διάδοχός του υπήρξε ο αδελφός του Θεόδω-

ρος (1215), ο οποίος εγκαινίασε μία περίοδο νικηφόρας επέκτασης. Επί της διακυβέρνησής του το κράτος της Ηπείρου κατέστη σοβαρός ανταγωνιστής της Νίκαιας στην προσπάθεια αποκατάστασης της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Κορυφαία επιτυχία του Θεοδώρου ήταν η άλωση της Θεσσαλονίκης και η κατάλυση του Λατινικού Βασιλείου της (1224). Ακολούθως ο Θεόδωρος στέφθηκε στη Θεσσαλονίκη αυτοκράτωρ Ρωμαίων. Όταν όμως ο Θεόδωρος στράφηκε το 1230 κατά του τσάρου των Βουλγάρων Ιωάννη Ασάν Β', υπέστη συντριπτική ήττα σε μάχη κοντά στον ποταμό Έβρο και ο ίδιος συνελήφθη αιχμάλωτος. Τότε ο Ασάν ίδρυσε βραχύβια αυτοκρατορία, εκτεινόμενη μέχρι το Δυρράχιο.

γ. Η Αυτοκρατορία της Νίκαιας και η ανασύσταση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας

Το κυριότερο από τα ελληνικά κράτη ιδρύθηκε στη δυτική Μικρά Ασία με κέντρο τη Νίκαια. Εκεί, γύρω από τον Θεόδωρο Λάσκαρη, συγκεντρώθηκαν όλες οι πιστές στο κράτος δυνάμεις των Βυζαντινών. Οι απειλές που αντιμετώπιζε το κράτος αυτό ήταν πολλές. Όμως, όταν το 1205 οι Λατίνοι ηττήθηκαν από τους Βουλγάρους, άνοιξε ο δρόμος για την εδραίωση του κράτους της Νίκαιας. Το 1208 ο Θεόδωρος στέφθηκε αυτοκράτορας και βασιλιάς των Ρωμαίων. Ο διάδοχός του Ιωάννης Βατάτζης κατόρθωσε να επεκτείνει σημαντικά την επικράτειά του και να ανυψώσει τη μικρή αυτοκρατορία σε σημαντική δύναμη.

Εξίσου σημαντικά υπήρξαν τα επιτεύγματα του Ιωάννη Βατάτζη στο χώρο της εσωτερικής πολιτικής. Ο Βατάτζης προσπάθησε να πατάξει τις καταχρήσεις στη διοίκηση και ίδρυσε πολλά φιλανθρωπικά ιδρύματα, για να απαλύνει την ένδεια και τα βάρη των φτωχών. Εξάλλου, με τη δημιουργία στρατιωτικών κτημάτων εξασφάλισε ένα αποτελεσματικό σύστημα άμυνας των ανατολικών συνόρων του.

Νόμισμα του Ιωάννη Γ' Δούκα Βατάτζη (1222-1254), (Αθήνα, Νομισματικό Μουσείο).

Στο πλαίσιο του οικονομικού προγράμματός του ο Ιωάννης Βατάτζης απέδωσε ιδιαίτερη σημασία στην ανόρθωση της αγροτικής οικονομίας. Στόχος της οικονομικής πολιτικής του ήταν η αυτάρκεια και γι' αυτό απαγόρευσε την εισαγωγή ειδών πολυτελείας από τις ιταλικές πόλεις.

Ο Ιωάννης Βατάτζης κατέστησε το κράτος του μία διεθνώς υπολογίσιμη δύναμη. Όταν πέθανε, οι κτήσεις στη Μ. Ασία ήταν απόλυτα ασφαλείς, ενώ μεγάλο τμήμα των Βαλκανίων ήταν υπό την εξουσία του. Η Ήπειρος και η εξασθενωμένη Βουλγαρία δεν αποτελούσαν πια σοβαρό κίνδυνο, ενώ η Λατινική Αυτοκρατορία βρισκόταν σε αξιοθρήνητη κατάσταση. Χρειάζοταν ακόμη μία τελευταία προσπάθεια, για να ανακτηθεί η Κωνσταντινούπολη.

Αυτό το έργο πραγματοποιήθηκε από τον Μιχαήλ Παλαιολόγο. Το 1261 ο Μιχαήλ συνήψε με τους Γενουάτες συνθήκη, με την οποία οι τελευταίοι ανέλαβαν να προσφέρουν στον Μιχαήλ πολεμική βοήθεια κατά της Βενετίας με αντάλλαγμα τελωνειακές και φορολογικές απαλλαγές, λιμάνια και εμπορικές περιοχές

Η εσωτερική πολιτική του Ι. Βατάτζη

Ο ίδιος ο αυτοκράτορας ξεχώρισε ένα κομμάτι γης, αρόσιμο και κατάλληλο για αμπελουργία, τόσο μεγάλο, ώστε να μπορεί να καλύψει τις ανάγκες του αυτοκρατορικού τραπεζιού και εκείνες που απασχολούσαν το φιλόanthρωπο και κοινωνικά ευαίσθητο αυτοκράτορα (εννοώ τα γηροτροφεία, πτωχοκομεία και νοσοκομεία που φρόντιζαν τους αρρώστους)· τη φροντίδα τους ανέθεσε σε ανθρώπους που είχαν καλή γνώση της γεωργίας και της αμπελουργίας και έτσι κάθε χρόνο είχε μεγάλη και άφθονη σοδειά καρπών. Αλλά δεν ήταν μόνο αυτό· απέκτησε επίσης κοπάδια αλόγων, βοδίων, προβάτων και χοίρων και πολλά είδη εξημερωμένων πουλιών· από αυτά εξασφάλιζε πλούσιο εισόδημα κάθε χρόνο. Το ίδιο συνιστούσε να κάνουν όχι μόνο οι συγγενείς του, αλλά και οι άλλοι ευγενείς. Επιθυμούσε να καλύπτει ο καθένας τις ανάγκες του από δικές του πηγές, έτσι ώστε να μη βάζει αρπακτικό χέρι στην περιουσία των φτωχών και ασθενέστερων τάξεων και συνάμα η Ρωμαϊκή Πολιτεία να απαλλαγεί τελείως από την κοινωνική αδικία. Σύντομα οι αποθήκες είχαν γεμίσει καρπούς, ενώ οι δρόμοι και τα σοκάκια, οι μάντρες και οι σταύλοι μόλις μπορούσαν να χωρέσουν τα ζώα και τα σμήνη των πουλιών.

Νικηφόρος Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία II*, 6, έκδ. L. Schopen, τόμ. I, Βόννη 1829, 42.

της Αυτοκρατορίας. Με τα προνόμια αυτά θεμελιώθηκε η δύναμη της Γένουας στην Ανατολή, ενώ στις 25 Ιουλίου του ίδιου έτους, η Κωνσταντινούπολη έπεσε σαν ώριμος καρπός στα χέρια του στρατηγού της Νίκαιας Αλέξιου Στρατηγόπουλου. Ο Μιχαήλ Παλαιολόγος στέφθηκε τότε (Σεπτέμβριος 1261) για δεύτερη φορά αυτοκράτορας ως Μιχαήλ Η'. Η στέψη αυτή έγινε στο ναό της Αγίας Σοφίας και συμβόλιζε την αναγέννηση της Αυτοκρατορίας στις ακτές του Βοσπόρου.

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ

1. Ποιες πληροφορίες για την ισχύ και το διεθνές κύρος της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας μας δίνει ο Αλ-Ουμάρ; Διαβάστε το σχετικό παράθεμα.

2. Ποιοι ήταν οι στόχοι και πού οφείλεται η αποτελεσματικότητα της εσωτερικής (οικονομικής, κοινωνικής και στρατιωτικής), καθώς και της εξωτερικής πολιτικής του Ιωάννη Βατάτζη; Διαβάστε και το σχετικό παράθεμα από τον Νικ. Γρηγορά.

3. Μιχαήλ Η΄ και Ανδρόνικος Β΄ Παλαιολόγοι

α. Ο Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος και η πολιτική του

Με την ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης το Βυζαντινό Κράτος κατέστη και πάλι υπολογίσιμη δύναμη. Μεγάλοι κίνδυνοι απειλούσαν όμως την αυτοκρατορία μετά την ανασύστασή της. Ο Μιχαήλ Η΄ (1261-1282) έπρεπε να αντιμετωπίσει την επιθετικότητα των Λατίνων και να αποκαταστήσει τη βυζαντινή κυριαρχία στα ελλαδικά εδάφη. Η επιτυχία του δεύτερου στόχου θα εξασφαλιζόταν, όμως, μόνο αν επιτυγχανόταν ο πρώτος.

Για να περιορίσει, λοιπόν, την επιθετικότητα των Λατίνων, ο Μιχαήλ δεν δίστασε να αποδεχθεί την εκκλησιαστική Ένωση με τη Ρώμη, η οποία επιβεβαιώθηκε από τη σύνοδο

της Λυών (1274). Η Ένωση όμως προκάλεσε στο Βυζάντιο μια βαθιά εσωτερική κρίση. Ο Μιχαήλ, πεπεισμένος για την ορθότητα της πολιτικής του, αντέδρασε με διώξεις και φυλακίσεις των αντιπάλων της Ένωσης.

Εκτός από τον πάπα, με διπλωματικά μέσα αντιμετώπισε ο Μιχαήλ και τις ιταλικές ναυτικές δημοκρατίες: ακύρωσε τη συμμαχία με τους Γενουάτες, για να προσεταιρισθεί τους ανταγωνιστές τους Βενετούς (1265), αργότερα όμως συμάχησε και πάλι με τη Γένουα (1267). Η ταυτόχρονη συμμαχία με τις μεγάλες ναυτικές δυνάμεις ήταν μία ευφυής πολιτική πράξη.

Στο Βορρά ο Μιχαήλ εξασφάλισε με ένα πλέγμα συμμαχιών τα σύνορα του κράτους

Το Βυζάντιο επί Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου (1261-1282)

Η σύνοδος της Λυών (1274). Ο Καρδινάλιος Μποναβεντούρα, που υποστήριζε την αναγκαιότητα της ένωσης των δύο εκκλησιών, υποδέχεται τους απεσταλμένους του Βυζαντίου και συνομιλεί μαζί τους (ελαιογραφία, Παρίσι, Λούβρο).

του. Πιο επικίνδυνος από όλους τους αντιπάλους του αποδείχθηκε ο Κάρολος ο Ανδεγαυός, κυρίαρχος του βασιλείου της Νεάπολης και της Σικελίας. Ο Μιχαήλ, πάντως, κατόρθωσε να ματαιώσει τη σχεδιαζόμενη κατά του Βυζαντίου επιχείρηση του Καρόλου με τη βοήθεια του βασιλιά της Γαλλίας.

Στα τέλη του 13ου αιώνα, ο Κάρολος έγινε και πάλι επικίνδυνος, όταν οι ηγεμόνες της Βαλκανικής και η Βενετία συμμαχήσαν μαζί του εναντίον του Βυζαντίου. Μία φοβερή καταστροφή, όμως, διέλυσε για πάντα τις φιλοδοξίες του Καρόλου: Στη Σικελία εκδηλώθηκε λαϊκή εξέγερση κατά της δυναστείας των Ανδεγαυών που τελείωσε με τη σφαγή και την εκδίωξη των Γάλλων, ο λεγόμενος **Σικελικός Εσπερινός** (31 Μαρτίου 1282). Καθοριστικές για την οργάνωση και επιτυχή έκβαση της εξέγερσης αυτής υπήρξαν η δραστηριότητα της βυζαντινής διπλωματίας και η στρατιωτική βοήθεια που πρόσφερε ο βασιλιάς Πέτρος της Αραγωνίας.

Η προσπάθεια του Μιχαήλ να επανακτήσει τις παλαιές βυζαντινές επαρχίες είχαν ελάχιστη επιτυχία. Η πολιτική του ήταν φιλόδοξη και μεγαλόπνοη, αλλά εξάντλησε τις δυνάμεις και τα μέσα του κράτους.

Β. Ο Ανδρόνικος Β΄ Παλαιολόγος και η πολύπλευρη εξασθένηση του Βυζαντινού Κράτους

Επί Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου (1282-1328) η οργάνωση του Βυζαντινού Κράτους εξασθενούσε συνεχώς και οι δεσμοί ανάμεσα στο κέντρο και τις επαρχίες, οι οποίες συχνά περιέρχονταν στα χέρια φιλόδοξων ευγενών, γίνονταν όλο και πιο χαλαροί.

Στη διάρκεια του 14ου αι. οι άρχοντες επεξέτειναν τα κτήματά τους και αύξησαν τον αριθμό των παροίκων τους. Μέσα στη γενική αθλιότητα, αυτοί ζούσαν μια ζωή γεμάτη ανέσεις και προνόμια, απαλλαγμένοι από φορολογικές υποχρεώσεις. Αντίθετα, τα αγροτικά κτήματα, ακόμη και αυτά της κατώτερης αριστοκρατίας, μειώνονταν συνεχώς, επειδή τα απορροφούσαν οι μεγάλοι γαιοκτήμονες.

Νόθευση και υποτίμηση του βυζαντινού νομίσματος

Αλλά οι αυτοκράτορες νόθευσαν το νόμισμα, για να ανταποκριθούν στις ανάγκες των καιρών. Γιατί παλαιότερα, στα χρόνια της βασιλείας του Ιωάννη Βατάτζη, τα δύο τρίτα του βάρους του νομίσματος (=16 κεράτια) ήταν καθαρός χρυσός· την αξία αυτή διατήρησε ο γιος και διάδοχός του (Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρις). Ύστερα, επί Μιχαήλ (Παλαιολόγου), όταν ανακτήθηκε η Κωνσταντινούπολη, εξαιτίας των αναγκαστικών δόσεων προς τους Ιταλούς, τα παλαιά σημεία πάνω στο νόμισμα αντικαταστάθηκαν από την εικόνα της Κωνσταντινούπολης στην πίσω πλευρά του και η αξία του χρυσού νομίσματος μειώθηκε ακόμη ένα κεράτιο, έτσι που περιείχε πια μόνο 15 κεράτια από τα εικοσιτέσσερα. Μετά το θάνατο του Μιχαήλ Η΄, στις αρχές (Βασιλείας του Ανδρόνικου Γ΄) το νόμισμα περιείχε 14 κεράτια χρυσού και τώρα πια μόνο το μισό του βάρους του είναι καθαρός χρυσός. Γι' αυτό το λόγο οι τροφές ήταν δυσεύρετες και πολύ δύσκολο να αγορασθούν, αν παρουσιάζονταν κάπου, και ο λαός έμοιαζε να είναι αιχμάλωτος (της οικονομικής ανάγκης) και υπέφερε από πείνα.

Γεώργιος Παχυμέρης, έκδ. I. Bekker, τόμ. 2 (Βόννη 1835), 493-494.

Οι ξένοι μισθοφόροι επικράτησαν τώρα σχεδόν ολοκληρωτικά στο βυζαντινό στρατό, με αποτέλεσμα να επιβαρυνθεί το κράτος με δυσβάστακτες οικονομικές υποχρεώσεις. Αυτό οδήγησε τον Ανδρόνικο Β΄ να διαπράξει

ένα μοιραίο λάθος: μείωσε υπερβολικά τη δύναμη του βυζαντινού στρατού και περιόρισε σημαντικά το στόλο.

Η **οικονομική κρίση** εκδηλώθηκε κυρίως με τη νόθευση και υποτίμηση του άλλοτε πανίσχυρου χρυσού νομίσματος (υπέρπυρον), από τις αρχές του 14ου αι. Νέοι φόροι επιβλήθηκαν και τα χρήματα χρησιμοποιήθηκαν, κυρίως για να συντηρείται μια μικρή στρατιωτική δύναμη και για να εξαγοράσει ο αυτοκράτορας την ειρήνη από τους ισχυρούς γείτονές του. Όπως σημείωνε με πικρή ειρωνεία ο ιστορικός Νικηφόρος Γρηγοράς, η στάση αυτή θύμιζε τους ανθρώπους εκείνους, οι οποίοι, για να εξαγοράσουν τη φιλία των λύκων, κόβουν τις φλέβες τους και τους δίνουν να πιουν και να φουσκώσουν από το αίμα τους. Έτσι το Βυζάντιο ήταν επόμενο να καταρρεύσει, διότι δεν μπορούσε να ανταποκριθεί στις υποχρεώσεις που δημιούργησε ούτε να αμυνθεί για την ύπαρξή του.

Στην **εξωτερική πολιτική** του ο Ανδρόνικος δέχτηκε ανεπανόρθωτα πλήγματα. Στο Βορ-

ρά έχασε πολλά εδάφη από την αναδυόμενη σερβική δύναμη, στη θάλασσα εγκαταλείφθηκε από τους Γενουάτες και ταπεινώθηκε από τους Βενετούς, στους οποίους κατέβαλε υψηλές αποζημιώσεις (1294). Αυτό επέτεινε τη στρατιωτική και οικονομική εξάντληση της αυτοκρατορίας. Το σοβαρότερο όμως πλήγμα ήταν η απώλεια της Μ. Ασίας, η οποία μέχρι το 1300 είχε υποταχθεί ουσιαστικά στους Τούρκους.

Η κατάσταση επιδεινώθηκε με τον **εμφύλιο πόλεμο** ανάμεσα στο νόμιμο αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β' και τον εγγονό του Ανδρόνικο Γ' Παλαιολόγο (1321-1328). Με τη συμπράξη των ευγενών ο εγγονός προκάλεσε επανάσταση στη Θράκη, επωφελούμενος από τη δυσανεξία των αγροτικών πληθυσμών. Ο εμφύλιος πόλεμος (1321-1328) τελείωσε με την ήττα του Ανδρόνικου Β' και την παραίτησή του από το θρόνο, προκάλεσε όμως μεγάλες καταστροφές στη Θράκη και άφησε ελεύθερο το πεδίο στους εχθρούς του κράτους.

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ

1. Ποιες ομοιότητες παρουσιάζει η εξωτερική πολιτική του Μιχαήλ Η΄ με εκείνη του Μανουήλ Κομνηνού;
2. Ποιες συνέπειες είχε, κατά τη γνώμη σας, η σημαντική μείωση της αριθμητικής δύναμης του Βυζαντινού στόλου και του Βυζαντινού στρατού;
3. Πού οφειλόταν και ποιες συνέπειες είχε η υποτίμηση του χρυσού νομίσματος για το λαό σύμφωνα με το παράθεμα και την αφήγηση;

4. Προσπάθειες ανόρθωσης της Αυτοκρατορίας και εμφύλιος πόλεμος

α. Οι ανορθωτικές προσπάθειες

Υπό την καθοδήγηση του αυτοκράτορα Ανδρονίκου Γ΄ Παλαιολόγου (1328-1341) και του άμεσου συνεργάτη του Ιωάννη Καντακουζηνού, έγινε μια σοβαρή, αλλά ατελέσφορη προσπάθεια να αποκατασταθεί εν μέρει το κύρος του Βυζαντινού Κράτους.

Στο εξωτερικό την κατάσταση επιδείνωσε η αδιάκοπη προέλαση των Οθωμανών στη Μ. Ασία και των Σέρβων στη Μακεδονία, παράλληλα με την προοδευτική εξασθένηση των ελληνικών και λατινικών κρατιδίων. Παρά τις δυσχέρειες, ο Ανδρόνικος κατόρθωσε, χάρη στη δραστηριοποίηση ενός μικρού στόλου, που ναυπηγήθηκε με τα πλούτη της βυζαντινής αριστοκρατίας, και τη βοήθεια των σελτζούκων μισθοφόρων του, να ανακτήσει για λίγο τη Λέσβο και την πόλη της Φώκαιας και να προσαρτήσει τη Θεσσαλία και την Ήπειρο. Ο Ιωάννης Καντακουζηνός μετά το θάνατο του Ανδρονίκου (1341) αντιμετώπισε τους εχθρούς της αυτοκρατορίας με στρατό που είχε δημιουργήσει με δικά του χρήματα. Αυτό γέννησε μεγάλες ελπίδες για το μέλλον της Αυτοκρατορίας.

β. Ο εμφύλιος πόλεμος και τα αστικά κινήματα

Οι ελπίδες του Ιωάννη Καντακουζηνού δεν ευοδώθηκαν. Οι ξένες δυνάμεις επενέβησαν εντονότερα από ποτέ στις εσωτερικές διαμάχες του Βυζαντίου, ενώ οι θρησκευτικές αντιθέσεις τροφοδοτούσαν τις πολιτικές διαμάχες.

Βαθύτερες ήταν οι κοινωνικές αντιθέσεις, οι οποίες οξύνθηκαν από την οικονομική κρίση. Οι εξαθλιωμένες λαϊκές μάζες στράφηκαν με οργή εναντίον μιας ολιγάριθμης τάξης αριστοκρατών, οι οποίοι είχαν συγκεντρώσει όλο τον πλούτο στα χέρια τους. Οι κοινωνικοί αυτοί αγώνες διεξάγονταν κυρίως στις πόλεις. Στην Αδριανούπολη ξέσπασε επανάσταση εναντίον της τοπικής αριστοκρατίας, η οποία δεν άργησε να διαδοθεί και στις άλλες πόλεις της Θράκης. Οι αριστοκράτες, που ήταν οπαδοί του Ιωάννη Καντακουζηνού, εξοντώθηκαν.

Οι κοινωνικές συγκρούσεις έλαβαν τις μεγαλύτερες διαστάσεις στη Θεσσαλονίκη, όπου συνυπήρχε ο προκλητικός πλούτος με την αθλιότητα. Εδώ η μεσαία και οι κατώτερες τάξεις, καθοδηγούμενες από τη φιλελεύθερη παράταξη των Ζηλωτών, εξεγέρθηκαν και κα-

Στα μέσα του 14ου αι. μνημονεύεται η ύπαρξη βιοτεχνίας υφασμάτων στη Θεσσαλονίκη. Στην εικόνα: εργαστήριο υφαντικής. Μικρογραφία από χειρόγραφο του 14ου αι. (Ρώμη, Βιβλιοθήκη του Βατικανού).

τέλαβαν την εξουσία (1342). Ο διοικητής και ένα μέρος της αριστοκρατίας δραπέτευσαν από την πόλη και οι περιουσίες τους δημεύθη-

καν. Για επτά ολόκληρα χρόνια (1342-1349) η δεύτερη μεγάλη πόλη της αυτοκρατορίας ήταν υπό τον έλεγχο των Ζηλωτών και του εξεγερμένου λαού.

Ο χαρακτήρας του καθεστώτος των Ζηλωτών

Το καθεστώς των Ζηλωτών δεν θυμίζει άλλη γνωστή μορφή διακυβέρνησης. Δεν ήταν αριστοκρατία, όπως αυτή που καθιέρωσε ο Λυκούργος στο κράτος των Λακεδαιμονίων... Ούτε ήταν δημοκρατία, όπως το πρώτο πολίτευμα που εγκαθίδρυσε στην Αθήνα ο Κλεισθένης όταν αύξησε τον αριθμό των φυλών από τέσσερις σε δέκα. Δεν έμοιαζε με το καθεστώς του Ζάλευκου στους Επιζεφύριους Λοκρούς ούτε με αυτό που εγκαθίδρυσε στη Σικελία ο Χαρώνδας από την Κατάνη. Ούτε ήταν μεικτό πολίτευμα προερχόμενο από το συνδυασμό και τη σύνθεση δύο ή τριών διαφορετικών πολιτευμάτων, που αναμείχθηκαν με σκοπό να δώσουν κάτι νέο· τέτοια ήταν τα πολιτεύματα των Κυπρίων και της αρχαίας Ρώμης, που λέγεται ότι εγκαθιδρύθηκε από το λαό, όταν εξεγέρθηκε εναντίον των υπάτων. Το καθεστώς των Ζηλωτών ήταν μάλλον μια παράξενη οχλοκρατία, που δημιουργήθηκε και διευθυνόταν σύμφωνα με τις περιστάσεις. Κάποιοι θρασείς και παράτολμοι άνθρωποι σχημάτισαν μια ιδιαίτερη ομάδα, επέβαλαν την εξουσία τους και εκτελούσαν τους υπόλοιπους. Καθοδηγούσαν το λαό με δημαγωγικούς λόγους, ώστε να πραγματοποιεί τις θελήσεις τους. Δήμευσαν τις περιουσίες των πλουσίων, ενώ οι ίδιοι ζούσαν μέσα στην πολυτέλεια. Σε κανένα πολίτη δεν επιτρεπόταν να υπακούει σε άλλους ηγέτες και οι αποφάσεις τους είχαν την ισχύ νόμου.

Νικηφόρος Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, έκδ. L. Schopen, τόμ. II, Βόννη 1829, 795.

Η Θεσσαλονίκη το δέκατο τέταρτο αιώνα

Το 14ο αι. η Θεσσαλονίκη ήταν, ακόμη, μια μεγάλη διεθνής αγορά. Εδώ μπορούσε να βρει κανείς προϊόντα από όλες τις χώρες. Ένα από τα ισχυρότερα και περισσότερο θορυβώδη στοιχεία της πόλης ήταν οι ναυτικοί· αναμφίβολα μερικοί από αυτούς δεν ασχολούνταν μόνο με τη νόμιμη μεταφορά εμπορευμάτων, αλλά και με την πειρατεία. Οι ναυτικοί ήταν οργανωμένοι σε συντεχνία και ασκούσαν μεγάλη επιρροή στη ζωή της πόλης. Υπήρχε εδώ επίσης μια πολυάριθμη μεσαία τάξη, που όφειλε την ευημερία της στο εμπόριο και τη βιοτεχνία. Ένας εκκλησιαστικός συγγραφέας του 14ου αι. παραπονείται ότι ο λαός της Θεσσαλονίκης ενδιαφερόταν περισσότερο για το χρήμα και τις συναλλαγές παρά για το λόγο του Θεού. Έτσι, είχαν μεταβάλει τον οίκο του Θεού σε τόπο αγοράς, αφού εκεί συζητούσαν τις δοσοληψίες τους αντί να ακούουν την Αγία Γραφή. Ένα μεγάλο μέρος, πιθανόν η πλειοψηφία του λαού της Θεσσαλονίκης ασχολούνταν με τη γεωργία. Πολλοί από τους κατοίκους της, εξηγεί ο Παλαμάς σ' ένα λόγο του, εξορμούν στην ύπαιθρο, για να θερίσουν τα σπαρτά και να μεταφέρουν τη σοδειά στην πόλη. Οι φτωχοί ήταν πολλοί, ενώ μερικοί αριστοκράτες ήταν υπερβολικά εύποροι.

P. Charanis, *Internal Strife in Byzantium during the 14th Century, Byzantion* 15 (1940-1941), 212-213.

Η τελική επικράτηση όμως του Ιωάννη ΣΤ΄ Καντακουζηνού επί του νομίμου αυτοκράτορα Ιωάννη Ε΄ (1347) έκρινε οριστικά την τύχη του καθεστώτος των Ζηλωτών, οι οποίοι είχαν ταχθεί στο πλευρό του τελευταίου. Το 1350 η Θεσσαλονίκη παραδόθηκε στον Ιωάννη ΣΤ΄ Καντακουζηνό.

Η εξέγερση του λαού

(Οι εξεγερμένοι) έσερναν (τους αριστοκράτες) στους δρόμους της πόλης δεμένους από το λαιμό με σχοινιά σαν δούλους. Ο (πρώην) δουλοπάροικος έσερνε χτυπώντας τον κύριό του, ο δούλος αυτόν που τον είχε πουλήσει, ο αγρότης-στρατιώτης το στρατηγό, ο γεωργός τον πολεμιστή (δηλ. τον προνοιάριο).

Δημήτριος Κυδώνης, *Patrologia Graeca*, τόμ. 109, στήλη 648 D.

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ

1. Προσπαθήστε να προσδιορίσετε, λαμβάνοντας υπόψη και τα σχετικά παραθέματα, τις πολιτικές και κοινωνικές δυνάμεις που έδρασαν στη διάρκεια της κυριαρχίας του αυτόνομου αστικού καθεστώτος της Θεσσαλονίκης.

2. Ο Νικηφόρος Γρηγοράς χαρακτηρίζει το καθεστώς των Ζηλωτών ως οχλοκρατία (βλ. σχετικό παράθεμα). Από ποια σκοπιά βλέπει τα πράγματα; Ποια είναι η δική σας άποψη;

5. Η άνοδος της σερβικής δύναμης υπό τον Στέφανο Δουσάν (1331-1355)

Η δύναμη του Σερβικού κράτους αναπτύχθηκε ιδιαίτερα, όταν έγινε κράλης (βασιλιάς) ο Στέφανος Β΄ Μιλούτιν (1282-1321). Με την κατάκτηση των Σκοπίων (1282) η Σερβία άρχισε να επεκτείνεται σε βάρος των βυζαντινών κτήσεων. Για να αντιμετωπίσει τη σερβική προέλαση, ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β΄ Παλαιολόγος έδωσε ως σύζυγο την κόρη του στο σέρβο ηγεμόνα. Ο γάμος αυτός συνέβαλε σημαντικά στην αύξηση της βυζαντινής επιρροής στη Σερβία. Από τότε άρχισε ο έντονος εξελληνισμός της σερβικής αυλικής ζωής και διοίκησης.

Σταθμό στην εξέλιξη της σερβικής δύναμης αποτέλεσε η νίκη κατά των Βουλγάρων (1330). Με τη νίκη αυτή τέθηκαν στη Χερσόνησο του Αίμου τα θεμέλια της σερβικής ηγεμονίας, η οποία οικοδομήθηκε από το με-

γάλο ηγεμόνα Στέφανο Δουσάν (1331-1355). Επωφελούμενος από το βυζαντινό εμφύλιο πόλεμο ο Δουσάν, ο οποίος εξέφραζε τις επεκτατικές τάσεις της σερβικής αριστοκρατίας, δημιούργησε, με αστραπιαίες εκστρατείες και ελάχιστη δαπάνη δυνάμεων, ένα ισχυρό κράτος, που εκτεινόταν από το Δούναβη μέχρι τον Κορινθιακό, από την Αδριατική και το Δυρράχιο μέχρι το Αιγαίο και τις Σέρρες. Μόνο τα οχυρά τείχη της Θεσσαλονίκης αντιστάθηκαν στη νικηφόρα προέλασή του. Το 1346 ο Στέφανος Δουσάν στέφθηκε στα Σκόπια βασιλεύς Σέρβων και Ελλήνων. Πρόθεση του Δουσάν ήταν να δημιουργήσει μια σερβο-ελληνική αυτοκρατορία στη θέση της παραπαίουσας βυζαντινής. Η έλλειψη στόλου όμως απέβη ολέθρια για τα σχέδιά του να καταλάβει την Κωνσταντινούπολη. Στην οργάνωση της

Ο Σέρβος κράλης υποδέχεται με τιμές μια Βυζαντινή πρεσβεία

Το πρωί μας προσκάλεσαν και φτάσαμε στο παλάτι του άρχοντα· εκεί μας τίμησαν, βαδίζοντας σε πομπή πολυάριθμοι ευγενείς νέοι με γιορταστική στολή, όπως συνηθίζεται. Η όλη πομπή και παρέλαση ήταν γενικά χαριτωμένη και συγχρόνως γεμάτη αιδημοσύνη και ομορφιά, αφού έδειξε πολύ έντονα το σεβασμό της χώρας (των Σέρβων) για την ευγενή πρεσβεία ενός ισχυρότερου δεσπότη (δηλ. του αυτοκράτορα), η οποία είχε να συζητήσει σπουδαϊστά ζητήματα. Και η πομπή ήταν ασυνήθιστη σε σχέση με όσες προηγήθηκαν. Ο ρήγας (δηλ. ο κράλης) ήταν στολισμένος, καθώς μια πανδαισία πολύτιμων λίθων και μαργαριταριών σκέπαζε το σώμα του και ήταν κατάφορτος από χρυσάφι. Όλο το παλάτι άστραφτε με έπιπλα σκεπασμένα από μεταξωτά και χρυσοστόλιστα καλύμματα. Όλα γύρω του είχαν ετοιμαστεί και ήσαν ασυνήθιστα στολισμένα και πολύ χαριτωμένα. Το σκηνικό στο σύνολό του μιμούνταν τον αυτοκρατορικό ζήλο των ρωμαίων ευγενών, τον οποίο συναγωνιζόταν σαν πεζός που παραβγαίνει δίπλα σε άρμα από τη Λυδία...

Θεοδώρου Μετοχίτου Πρεσβευτικός, 516-530, Λ. Μαυρομαμάτης, *La fondation de l'empire serbe. Le kralj Milutin*, Θεσσαλονίκη 1975, 103-104.

Χρυσόβουλλο του Στεφάνου Δουσάν
(Άγιον Όρος, Μονή Χιλανδαρίου).

αυλής, στη διοίκηση και στο νομικό σύστημα της αυτοκρατορίας του ο Δουσάν ακολούθησε σε μεγάλο βαθμό βυζαντινά πρότυπα.

Όταν το 1355 ο Στέφανος Δουσάν πέθανε, η αυτοκρατορία του διασπάστηκε. Δεν υπήρχε πλέον στα Βαλκάνια δύναμη ικανή να αναχαιτίσει την προέλαση των Τούρκων.

ΕΡΩΤΗΣΗ

Το 1266 μια Βυζαντινή πρεσβεία επισκέφθηκε την έδρα του σέρβου Κράλη. Οι πρεσβευτές βρήκαν την αυλή του απλή και φτωχή και συγκλονίστηκαν από το γεγονός ότι η κόρη του ρακένδυτη εργαζόταν σκυμμένη πάνω από τον αργαλειό. Αλλά και οι Σέρβοι σχολίασαν ειρωνικά την πολυτέλεια της πρεσβείας. Να συγκρίνετε τις πληροφορίες αυτές με τις εντυπώσεις του Μετοχίτη (παράθεμα), από την επίσκεψη στην αυλή του Στέφανου Β' Μιλούτιν, στα τέλη του αιώνα. Ποιες διαφορές διαπιστώνετε και πού τις αποδίδετε;

6. Οι Οθωμανοί και η ραγδαία προέλασή τους

α. Η κατάκτηση της Μ. Ασίας

Οι νομάδες Τούρκοι, που αργότερα έγιναν γνωστοί ως Οθωμανοί, προέρχονταν από την Κεντρική Ασία. Ωθούμενοι από τους Μογγόλους, μετακινήθηκαν προς τα δυτικά και εγκαταστάθηκαν κοντά στην Προύσα (1281). Η μικροσκοπική αυτή ηγεμονία προσέελκυσε πλήθος από μισθοφόρους που αναζητούσαν λάφυρα και από καλλιεργητές που αναζητούσαν κτήματα.

Ιδρυτής του Οθωμανικού κράτους θεωρείται ο Οσμάν ή Οθμάν (1289-1326), ο οποίος έκανε τις πρώτες κατακτήσεις, αξιοποιώντας τον παλιό ισλαμικό θεσμό των γαζήδων (φανατικών πολεμιστών της πίστης). Οι κατακτήσεις του Οσμάν διευκολύνθηκαν από τη διάλυση των βυζαντινών ακριτικών σωμάτων μετά το 1261. Η πρώτη νικηφόρα σύγκρουση του Οσμάν με τα βυζαντινά στρατεύματα έγινε το 1301 κοντά στην Προύσα. Το 1326 η Προύσα καταλήφθηκε από τον Ορχάν, διάδοχο του Οσμάν, ο οποίος την έκανε πρωτεύουσά του.

Ο Σουλτάνος Ορχάν (1326-1360), ο οποίος έθεσε τα θεμέλια της μελλοντικής επέκτασης των Οθωμανών. Μικρογραφία από χειρόγραφο του 16ου αι. (Κωνσταντινούπολη, Βιβλιοθήκη Τοπκαπί).

β. Η οργάνωση του κράτους των Οθωμανών

Η οργάνωση του κράτους επιτεύχθηκε από τους σουλτάνους Ορχάν (1326-1362) και Μουράτ Α΄ (1362-1389). Η κατάκτηση της οχυρής Νίκαιας (1331) και της Νικομήδειας – τελευταία πράξη της τραγωδίας της βυζαντινής Μ. Ασίας – εξασφάλισε στους Οθωμανούς σημαντικά αστικά κέντρα και τον απόλυτο έλεγχο της Βιθυνίας.

Η σχετική θρησκευτική ανεκτικότητα που επέδειξαν οι Τούρκοι έναντι των αγροτικών χριστιανικών πληθυσμών περιόρισε τις αντιδράσεις των τελευταίων και διευκόλυνε την

Γιατί παραδόθηκε η Προύσα

Ο (βυζαντινός) άρχοντας (Μπαράς) είχε έναν βεζίρη που τον έλεγαν Σαρός. Αυτός δεν έφυγε. Και αυτός ήταν η αιτία να παραδοθεί τούτο το κάστρο (δηλαδή η Προύσα). Κι αυτός είχε πάρα πολλά πράγματα. Και μόνος του θέλησε να τα προσφέρει. Κι αυτά ο Ορχάν γαζή τα δώρισε στους πολεμιστές του Ισλάμ. Ρώτησε ο Ορχάν γαζή αυτόν τον βεζίρη; «Όταν δώσατε αυτό το κάστρο, από τι υποφέρατε και το δώσατε;» Ο Σαρός είπε: «Το δώσαμε για διάφορους λόγους. Ο ένας είναι ότι το κράτος σας μεγαλώνει μέρα με τη μέρα και το δικό μας κράτος μικραίνει. Αυτό το ξέραμε καλά. Ένας άλλος είναι ότι ο πατέρας σου έκανε επιδρομές εναντίον μας κι έφευγε. Μπόρεσε να καθυποτάξει τα χωριά μας. Σας δήλωσαν υποταγή και δεν φρόντιζαν καθόλου πια για μας. Κι εμείς πάλι μάθαμε πως αυτά βρήκαν την ησυχία τους. Άλλος λόγος είναι ότι ο άρχοντάς μας συγκέντρωσε πολλά πράγματα. Αλλά δεν ωφελούσε. Γιατί δεν βρισκόταν κανείς που να μπορεί να δώσει χρήματα. Όταν ερχόταν η ώρα, κανένας δεν αγόραζε. Όταν είχαμε ανάγκη, δεν ερχόταν κανένας αγοραστής. Το κάστρο έγινε για μας φυλακή. Κι ένας άλλος λόγος είναι πως, όταν ο ηγεμόνας έχει εξασθενήσει, η χώρα καταστρέφεται γρήγορα. Κι ένας άλλος πάλι λόγος είναι πως ακούσαμε εκείνον τον χαμένο, τον άρχοντα της Κίτε (πρόκειται για τη βυζαντινή πόλη Κατοικία). Κι ένας άλλος πάλι λόγος είναι ότι από τον κόσμο δεν λείπουν οι αλλαγές. Και τώρα γίνεται μια αλλαγή για μας». Αυτή η κατάκτηση έγινε το έτος Εγίρας 726 (=1326).

Χρονικό του Ασίκ Πασάζαντε, κεφ. 57, στο: Ε. Α. Ζαχαριάδου, *Ιστορία και Θρύλοι των παλαιών σουλτάνων (1300-1400)*, Αθήνα 1991, 162-163.

ενσωμάτωσή τους στην οθωμανική κοινωνία. Σημαντικότερες ήταν οι στρατιωτικές μεταρρυθμίσεις. Το αρχικό όργανο των κατακτήσεων, το σώμα των νομάδων εθελοντών ιππέων, αντικαταστάθηκε από ιππείς-τιμαριούχους. Η παραχώρηση τιμαρίων συνέδεε άρρηκτα τους ιππείς με τον σουλτάνο και συγχρόνως ενίσχυε την επιθυμία τους για κατακτήσεις. Το σώμα των ιππέων τιμαριούχων είχε ως αντίβαρο και συμπλήρωμα το σώμα των γενιτσάρων, αποτελούμενο από εθελοντές μισθοφόρους ή στρατιώτες στρατολογούμενους με τη βία από τους υποτελείς χριστιανικούς πληθυσμούς. Οι γενίτσαροι ανήκαν στην προσωπική υπηρεσία του σουλτάνου και αποτέλεσαν ανεξάντλητη πηγή διοικητικών υπαλλήλων και στρατιωτών.

Αποφασιστική σημασία για την εξέλιξη από τη νομαδική ορδή στο οργανωμένο κράτος είχε η βασιλεία του Ορχάν. Ο Ορχάν ήταν ο πρώτος οθωμανός εμίρης που περιβλήθηκε τον αυτοκρατορικό τίτλο του σουλτάνου.

Οι κατακτήσεις των Οθωμανών από τα μέσα του 14ου μέχρι τα μέσα του 15ου αι.

γ. Η οθωμανική προέλαση στα Βαλκάνια. Το Βυζάντιο υποτελές

Η τελευταία εκατονταετία της ζωής του Βυζαντίου χαρακτηρίζεται από την αγωνία μπροστά στην προέλαση των Οθωμανών. Η αυτοκρατορία ήταν σε απελπιστική κατάσταση, αφού είχε ακρωτηριαστεί εδαφικά και είχε καταρρεύσει οικονομικά. Το κρατικό ταμείο ήταν εντελώς άδειο, το διοικητικό σύστημα σε πλήρη διάλυση. Το νόμισμα είχε υποτιμηθεί και όλες οι πηγές εσόδων είχαν εξαντληθεί.

Ο Ορχάν υπήρξε ο πρώτος που οδήγησε το λαό του σε κατακτήσεις στην Ευρώπη. Οι Τούρκοι, το 1354, επωφελούμενοι από ένα μεγάλο σεισμό, κατέλαβαν το φρούριο της Καλλίπολης. Στην Κωνσταντινούπολη ο λαός καταλήφθηκε από πανικό, πιστεύοντας ότι κινδύνευε άμεσα. Επί Μουράτ Α' (1361-1389) οι πόλεις της ερημωμένης Θράκης υπέκυψαν η μία μετά την άλλη: το 1361 καταλήφθηκε το Διδυμότειχο και λίγο αργότερα η Αδριανούπολη, όπου ο σουλτάνος μετέφερε την πρωτεύουσά του (περί το 1365).

Λίγο αργότερα, οι σλάβοι ηγεμόνες και η Βουλγαρία αναγκάστηκαν να αναγνωρίσουν την ηγεμονία του σουλτάνου, ενώ το Βυζάντιο υποχρεώθηκε να προσφέρει φόρο υποτελείας στους Οθωμανούς και να θέτει στρατιωτικές δυνάμεις στη διάθεση του σουλτάνου.

Η αποφασιστική μάχη όμως που έκρινε το μέλλον της Χερσονήσου του Αίμου έλαβε χώρα στο Κοσσυφοπέδιο (1389). Ο σέρβος ηγεμόνας Λάζαρος, επικεφαλής των βοσνιακών και σερβικών στρατευμάτων, συγκρούστηκε με τον Μουράτ. Στην αρχή φάνηκε ότι η τύχη ευνοούσε τους Σέρβους. Ο ίδιος ο σουλτάνος δολοφονήθηκε. Όμως οι υπέρτερες οθωμανικές δυνάμεις, καθοδηγούμενες από τον διάδοχο του Μουράτ Βαγιαζίτ, απέσπασαν τελικά τη νίκη. Οι Σέρβοι αναγκάστηκαν να αναγνωρίσουν την επικυριαρχία του σουλτάνου.

Η πίεση στην αδύναμη Βυζαντινή Αυτοκρατορία αυξήθηκε τώρα σημαντικά. Ο σουλτάνος ήταν σε θέση να ελέγχει τη διαδοχή στο θρόνο και να επιβάλλει απόλυτα τη θέλησή

του. Το 1390 επέβαλε στο θρόνο τον Ιωάννη Ζ΄, ενώ ο διάδοχός του Μανουήλ διαβιούσε στην αυλή του σουλτάνου και μάλιστα αναγκάστηκε να συμμετάσχει στην επιτυχή οθωμανική εκστρατεία εναντίον της τελευταίας βυζαντινής πόλης της Μ. Ασίας, της Φιλαδέλφειας.

Ο Μανουήλ τελικά δραπέτευσε και ανέλαβε

το 1391 τη διακυβέρνηση της Βασιλεύουσας, που αριθμούσε τότε μόλις 50 χιλιάδες κατοίκους, σε μια από τις πιο δύσκολες περιόδους της βυζαντινής ιστορίας. Ακολούθησε ο πρώτος αποκλεισμός της Κωνσταντινούπολης από τα στρατεύματα του Βαγιαζήτ (1393-1394), ενώ τα σύνορα της οθωμανικής κυριαρχίας έφθαναν ήδη στο Δούναβη.

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ

1. Ποιοι παράγοντες συνέβαλαν, κατά την άποψή σας, στην ανάπτυξη της στρατιωτικής ισχύος των Οθωμανών;
2. Γιατί οι Οθωμανοί επεκτάθηκαν γρήγορα στη Χερσόνησο του Αίμου;

7. Η άλωση της Κωνσταντινούπολης

α. Αναζήτηση Βοήθειας στη Δύση

Ο κίνδυνος από την προέλαση των Τούρκων ανάγκασε τον Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγο (1391-1425) να ταξιδέψει στη Δύση για να ζητήσει βοήθεια. Παντού (Βενετία, Παρίσι, Λονδίνο) έγινε δεκτός με μεγάλες τιμές και προκάλεσε στους Δυτικούς αισθήματα θαυμασμού και συμπάθειας, το ταξίδι του όμως στην πράξη δεν είχε ουσιαστικό αποτέλεσμα. Ενώ ακόμη βρισκόταν στο Παρίσι, έλαβε μια πολύ σημαντική είδηση: Ο σουλτάνος των Τούρκων Βαγιαζήτ είχε υποστεί πανωλεθρία στη μάχη της Άγκυρας από το στρατό των Μογγόλων του Ταμερλάνου (1402). Η ήττα αυτή προκάλεσε μεγάλη εσωτερική κρίση στο κράτος των Οθωμανών και το Βυζάντιο έπαψε να πληρώνει φόρο υποτέλειας και εξασφάλισε, παρά την αδυναμία του, παράταση ζωής μισού αιώνα.

Ο κίνδυνος άρχισε να αναβιώνει όμως από το 1421, όταν ανέβηκε στο θρόνο των σουλ-

τάνων ο Μουράτ Β΄, ο οποίος επανέλαβε την επιθετική πολιτική του Βαγιαζήτ και ανέτρεψε σύντομα την προηγούμενη κατάσταση. Το 1422 άρχισε συστηματική πολιορκία της Κωνσταντινούπολης, η οποία σώθηκε για μια ακόμη φορά χάρη στην αντοχή των τειχών της. Το 1423 οι Τούρκοι εισέβαλαν στην Πελοπόννησο και την κατέστησαν φόρου υποτελή (1426).

Ο Ιωάννης Η΄ Παλαιολόγος σε μετάλλιο του φλωρεντινού χαράκτη V. Pisano (Παρίσι, Hotel des Medailles).

Το 1425 έγινε αυτοκράτορας ο Ιωάννης Η΄ Παλαιολόγος (1425-1448), ο οποίος έκανε μια τελευταία προσπάθεια να εξασφαλίσει βοήθεια από τη Δύση. Στη Σύνοδο της Φερράρας-Φλωρεντίας δέχθηκε την πλήρη υποταγή της Ορθόδοξης στην Καθολική Εκκλησία (1438-1439). Ο βυζαντινός λαός όμως δεν αποδέχθηκε τις συμφωνίες αυτές. Το εχθρικό λαϊκό αίσθημα κατά των Λατίνων συμπυκνώνεται στην περίφημη φράση του μεγάλου δούκα Λουκά Νοταρά, όταν πληροφορήθηκε την Ένωση: *Είναι προτιμότερο να δω να κυριαρχεί στην αγορά της Πόλης το φακίολι (τουρμπάνι) των Τούρκων παρά η καλύπτρα των Λατίνων!*

Στο μεταξύ οι Τούρκοι αντιμετώπιζαν δυσχέρειες στη Βαλκανική από το βοεβόδα της Τρανσυλβανίας Ιωάννη Ουνυάδη και τον αλβανό ηγέτη Γεώργιο Σκεντέρμπεη, οι οποίοι πέτυχαν λαμπρές νίκες εναντίον τους. Σταυροφορία όμως, που οργανώθηκε στη Δύση, για να σταματήσει την προέλαση των Τούρκων, συντρίφθηκε τελικά στη Βάρνα το (1444).

Στιγμιότυπα από την πολιορκία της Πόλης

Το πρωί (της 7ης Μαΐου) πάλι οι Τούρκοι έβαλαν με το μεγάλο τηλεβόλο λίγο χαμηλότερα κι εγκρέμισαν ένα μεγάλο κομμάτι - τα ίδια δεύτερη και τρίτη φορά. Κι όταν ήταν πια μεγάλο το χάλασμα, αμέσως πλήθος ασκέρια όρμησαν αλαλάζοντας στο μέρος αυτό πατώντας ο ένας πάνω στον άλλον -τα ίδια και οι Έλληνες από τη μεριά της πόλης: και χτυπούσαν πρόσωπο με πρόσωπο ουρλιάζοντας σαν θηρία. Ήταν φριχτό να βλέπει κανείς και των δυο τη δύναμη και παρατολμία. Ο Γιουστινιάνης με κάμποσους πολεμιστές όρμησε κραυγάζοντας απάνω στους Τούρκους με τόση αφοβία, ώστε εν ριπή οφθαλμού τους επέταξε κάτω από τα τείχη κι εγέμισε το καντάκι σκοτωμένων. Ένας δε γενίτσαρος, ο Αμουράτ, πολύ δυνατός στο κορμί, έφτασε ως το Γιουστινιάνη κι άρχισε να τον χτυπά με θηριωδία. Τότε κάποιος από τους Έλληνες επήδησε από το τείχος και του πήρε το κεφάλι με το πελέκι κι έτσι έσωσε το Γιουστινιάνη από το θάνατο.

Η πολιορκία και η άλωση της Πόλης από τους Τούρκους το 1453. Το Ρωσικό Χρονικό του Νέστορα Ισκεντέρη, απόδ. Μ. Αλεξανδρόπουλος, Αθήνα 1978, 58.

Β. Η Άλωση

Η εξέλιξη των γεγονότων οδήγησε ώστε οι Τούρκοι να μείνουν απερίσπαστοι από απειλές και να αφοσιωθούν στην πολιορκία της Κωνσταντινούπολης, που αποτέλεσε ένα από τα δραματικότερα γεγονότα της παγκόσμιας ιστορίας. Προηγήθηκε η οικοδόμηση στις ευρωπαϊκές ακτές των στενών του Βοσπόρου ενός επιβλητικού φρουρίου. Το Ρούμελη-Χισάρ, όπως ονομάστηκε, απέκοψε την πρωτεύουσα από τα λιμάνια του Ευξείνου και της στέρησε τη δυνατότητα να προμηθεύεται σιτηρά από εκεί. Ακολουθώντας ο σουλτάνος Μωάμεθ Β΄ εισέβαλε στις ελληνικές κτήσεις της Πελοποννήσου, για να εμποδίσει τον Δεσπότη του Μορέως να σπεύσει σε βοήθεια της

Η απάντηση των Ελλήνων στις προτάσεις των Τούρκων για την παράδοση της Κων/πολης

Ο γιος του άρχοντα της Σινώπης, κάποιος Ισμαήλ, έκανε προτάσεις στους Έλληνες για ειρήνευση, λέγοντάς τους τα εξής: «Έλληνες, δεν καταλαβαίνετε ότι βρίσκεσθε στην κόψη του ξυραφιού; Γιατί δεν στέλνετε μία πρεσβεία για ειρήνη στο Σουλτάνο; Αν θελήσετε, μπορώ να μεσολαβήσω εγώ να γίνει μία συμφωνία με το Σουλτάνο με την απαραίτητη βέβαια αμοιβή. Αν δε γίνει αυτή η συμφωνία, ο πληθυσμός όλος θα σκλαβωθεί, ακόμη και τις γυναίκες και τα παιδιά και όλους σας ο Σουλτάνος θα σας εξοντώσει, και δε θα υπάρξει μεγαλύτερη συμφορά. Γι' αυτό λοιπόν να στείλετε όσο πιο γρήγορα μπορείτε ένα έμπιστο πρόσωπο στο στρατόπεδο του Σουλτάνου, έτσι ώστε όταν πάει εκεί να μπορώ εγώ να διαπραγματευτώ την ειρήνη». Αυτά έλεγε στους Έλληνες, οι οποίοι συσκέπτονταν. Θεώρησαν τελικά ότι έπρεπε να στείλουν έναν αγγελιαφόρο για να πληροφορηθούν τις προθέσεις του Σουλτάνου και τότε να αποφασίσουν ποιο είναι το καλύτερο και πιο συμφέρον για αυτούς. Έστειλαν λοιπόν έναν άσημο άντρα για να μάθουν ποια ήταν η γνώμη του Σουλτάνου. Όταν αυτός έφτασε στο τουρκικό στρατόπεδο, αφού είχε προηγηθεί και ο Ισμαήλ, ο Σουλτάνος πρόσταξε να πληρώνεται στον ίδιο κάθε χρόνο φόρος, ύψους 100000 (νομισμάτων). Αν οι Έλληνες δεν ήταν σε θέση να κάνουν αυτό, θα μπορούσαν να πάνε όπου ήθελαν, αφού εγκαταλείψουν την πόλη παίρνοντας μαζί τα υπάρχοντά τους. Μόλις αυτές οι προτάσεις ανακοινώθηκαν στους Έλληνες, αυτοί αποφάσισαν να αγωνιστούν με κίνδυνο της ζωής τους, παρά έτσι χωρίς αντίσταση να εγκαταλείψουν την πόλη και να φύγουν μακριά με τα πλοία.

(Λαόνικος Χαλκοκονδύλης, *Ιστοριών Αποδείξεις δέκα, Απόδειξη, VIII*)

Το τουρκικό πυροβολικό μπροστά στην Κωνσταντινούπολη. Μικρογραφία χειρογράφου (Κωνσταντινούπολη, Βιβλιοθήκη Τοπκαπί).

Πόλης. Μετά τις προκαταρκτικές αυτές ενέργειες άρχισε η τακτική πολιορκία της Πόλης, την οποία ανέλαβε να υπερασπισθεί με αυτοθυσία ο Κωνσταντίνος ΙΑ΄ Παλαιολόγος (1449-1453).

Στην κρίσιμη αυτή στιγμή η βοήθεια της Δύσης υπήρξε ισχνή και ανεπαρκής. Ένας από αυτούς που έσπευσαν σε βοήθεια ήταν ο γενουάτης πολεμιστής Ιουστινιάνης. Όμως, η υπεροπλία των Τούρκων σε έμψυχο (αναλογία 10 προς 1) και άψυχο υλικό ήταν συντριπτική. Όπως παρατηρήθηκε εύστοχα, τα καρόνια έκριναν τα πάντα.

Με τη γενική επίθεση της 29ης Μαΐου η Κωνσταντινούπολη, παρά την ηρωική αντίσταση των ολιγάριθμων υπερασπιστών της, έπεσε στα χέρια των Τούρκων. Ακολούθησαν φοβερές σφαγές και λεηλασίες. Αυτό επιτάχυνε την πτώση και των υπόλοιπων ελεύθερων περιοχών. Τελευταία η Τραπεζούντα υπέκυψε στους Οθωμανούς το 1461. Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία δεν υπήρχε πια.

γ. Το Βυζάντιο μετά την Άλωση

Η πνευματική παράδοση του Βυζαντίου δεν έσβησε με την Άλωση της Κωνσταντινούπολης και την υποταγή της αυτοκρατορίας. Η επίδρασή της παρέμεινε αισθητή στα ευρωπαϊκά κράτη, ενώ συνετέλεσε στη διατήρηση της πνευματικής ταυτότητας των Βαλκανικών λαών. Κληρονόμος των πνευματικών παραδόσεων και των πολιτικών ιδεών του Βυζαντίου φιλοδόξησε, μετά την Άλωση, να γίνει η Ρωσία. Η Μόσχα θεωρήθηκε ως Τρίτη Ρώμη, ιδίως από τότε που ο τσάρος Ιβάν Γ΄, ο θεμελιωτής της ενότητας των ρωσικών χωρών, νυμφεύθηκε την ανηψιά του τελευταίου βυζαντινού αυτοκράτορα, υιοθέτησε το δικέφαλο αετό στα λάβαρα του και εισήγαγε στη Μόσχα το βυζαντινό τελετουργικό.

Η Δυτική Ευρώπη, εξάλλου, στα χρόνια του Ανθρωπισμού και της Αναγέννησης, βρήκε στο Βυζάντιο την πηγή, από την οποία γεύθηκε τους καρπούς του αρχαίου πνεύματος.

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ

1. Μπορείτε να εξηγήσετε τις αντιδυτικές διαθέσεις μεγάλης μερίδας του λαού και των αξιωματούχων κατά τις παραμονές της Άλωσης;

2. Ποια ήταν η κυριότερη προσφορά του Βυζαντίου στον ευρωπαϊκό πολιτισμό;

3. Μελετήστε το παράθεμα από τον Λ. Χαλκοκονδύλη και απαντήστε στις εξής ερωτήσεις:

α) Συμφωνείτε με την άποψη του μεσολαβητή Ισμαήλ ότι ήταν μάταιος ο αγώνας των υπερασπιστών της Κων/πόλης;

β) Ποια η απάντηση των Ελλήνων στην πρόταση του Τούρκου Σουλτάνου για την παράδοση της πόλης;

8. Η δυτική Ευρώπη στη διάρκεια του ύστερου Μεσαίωνα

α. Οικονομική και δημογραφική ανάπτυξη

Ο 13ος αιώνας ήταν για τη δυτική Ευρώπη εποχή ευμάρειας. Η αγροτική παραγωγή αυξήθηκε, ενώ η εφαρμογή καινοτομιών, όπως ο νερόμυλος, το υδραυλικό πρίονι και ο ποδοκίνητος αργαλειός, επέτρεψε την ανάπτυξη της βιοτεχνίας μεταξωτών και άλλων πολυτελών ενδυμάτων, κυρίως στη Φλάνδρα και τη Βόρεια Ιταλία.

Η αύξηση της παραγωγής επέδρασε ευνοϊκά στο εμπόριο. Η ανάπτυξή του συνδέθηκε με την κατασκευή δρόμων, τη βελτίωση της ναυτικής τεχνολογίας και τη γενίκευση του θεσμού των εμποροπανηγύρεων. Συγχρόνως

Κατασκευαστές ενδυμάτων και ταπετσαριών. Από ιταλικό χειρόγραφο που χρονολογείται περί το 1400.

άρχισαν να αναδεικνύονται νέες πόλεις όπως η Φλωρεντία και το Μιλάνο.

Δείγμα της οικονομικής ευρωστίας, ιδίως των ιταλικών πόλεων, ήταν και το γεγονός ότι τα νομίσματά τους, όπως τα βενετικά δουκάτα, εκτόπισαν σιγά σιγά από τις διεθνείς αγορές τα βυζαντινά και τα ισλαμικά νομίσματα και έδωσαν στη Δύση οικονομικό κύρος και νομισματική ανεξαρτησία.

Ο 13ος αιώνας είναι επίσης εποχή δημογραφικής ανάπτυξης, τόσο στην ύπαιθρο, όσο και στις πόλεις. Ο πληθυσμός των δυτικοευρωπαϊκών χωρών σχεδόν διπλασιάστηκε, ενώ ο πληθυσμός ορισμένων ανεπτυγμένων οικονομικά πόλεων, όπως π.χ. της Φλωρεντίας, πολλαπλασιάστηκε.

β. Κοινωνικές μεταβολές

Οι οικονομικές μεταβολές ενίσχυσαν την κεντρική εξουσία στις χώρες της Δύσης και μείωσαν τη δύναμη των μικρών φεουδαρχών. Η ανώτερη όμως αριστοκρατία διατήρησε τη θέση της και συνεργάστηκε με την κεντρική εξουσία.

Στην ύπαιθρο, πολλοί αγρότες κατόρθωσαν να εξαγοράσουν τις υποχρεώσεις τους προς τους φεουδάρχες και να βελτιώσουν θεαματικά τη θέση τους. Η μεγάλη μάζα όμως γινόταν σταδιακά όλο και φτωχότερη.

Στις πόλεις οι επαγγελματίες οργανώθηκαν σε συντεχνίες. Αλλά, παρόλο που οι περισσότεροι είχαν πλήρη πολιτικά δικαιώματα, την πόλη κυβερνούσε συνήθως μια μικρή ομάδα ισχυρών οικογενειών, οι **πατρίκιοι**, που συγκροτούσαν σχεδόν κατά αποκλειστικότητα τα δημοτικά συμβούλια.

γ. Η κρίση της φεουδαρχίας

Η περίοδος από το 1270 περίπου ως το 1330 ήταν περίοδος κρίσης. Η αύξηση του πληθυσμού ξεπέρασε το ρυθμό ανάπτυξης της αγροτικής παραγωγής και παρουσιάστηκε σοβαρό πρόβλημα επισιτισμού. Επί πλέον, οι αγρότες παρήγαν τώρα κατά προτίμηση προϊόντα που προορίζονταν για το διεθνές εμπόριο (π.χ. κρασί, λινάρι κ.λπ.) αντί των δημητριακών. Έτσι η οικονομία εξαρτήθηκε από την εμπορική συγκυρία και το πρόβλημα επισιτισμού εντάθηκε. Μια σειρά, εξάλλου, από φυσικές καταστροφές, όπως π.χ. πλημμύρες, προκάλεσαν μεγάλες ζημιές τόσο στην αγροτική οικονομία όσο και στο εμπόριο και τη βιοτεχνία, ενώ και οι γεννήσεις μειώθηκαν σημαντικά.

Το μεγαλύτερο πλήγμα για την ευρωπαϊκή κοινωνία του 14ου αι. ήταν ο Μαύρος Θάνατος, επιδημία βουβωνικής πανώλης που από το 1347 ως το τέλος του αιώνα διαδόθηκε σε όλη την Ευρώπη και εξόντωσε περίπου τα δύο πέμπτα του ευρωπαϊκού πληθυσμού.

Τη δημογραφική και οικονομική φθορά που προκάλεσαν η πείνα και οι επιδημίες, συ-

μπλήρωσε ο καταστροφικός και μακροχρόνιος Εκατονταετής Πόλεμος (1339-1453) ανάμεσα στη Γαλλία και την Αγγλία.

Η εξαθλίωση των φτωχών και η επιβολή νέων φόρων προκάλεσαν εξεγέρσεις τόσο στις πόλεις (π.χ. στη Φλωρεντία) όσο και στην ύπαιθρο, εξεγέρσεις που κατεστάλησαν βίαια, αλλά είχαν μακροπρόθεσμα δύο θετικά αποτελέσματα: τη συμμετοχή των συντεχνιών στα δημοτικά συμβούλια των πόλεων και την αύξηση των μισθών των εργαζομένων στις βιοτεχνίες. Οι κοινωνικές αυτές συγκρούσεις εξέφρασαν τη γενικότερη κρίση της φεουδαρχίας και προετοίμασαν την αλλαγή των κοινωνικών και πολιτικών σχέσεων.

δ. Η συγκρότηση κρατών και η αιχμαλωσία της Αβινιόν

Ήδη από τα τέλη του 13ου αι. οι βασιλείς στην Αγγλία και ιδίως στη Γαλλία προσπάθησαν με τη βοήθεια των αστών (εμπόρων, τραπεζιτών και βιοτεχνών) να υποτάξουν τους φεουδάρχες και να συγκροτήσουν ισχυρά κράτη. Στην προσπάθειά του αυτή ο βασιλιάς της Γαλλίας βρέθηκε αντιμέτωπος με τον πάπα και τον υποχρέωσε, με τη σύμφωνη γνώμη μιας γενικής συνέλευσης στην οποία συμμετείχαν και αστοί, να μεταφέρει την έδρα του από τη Ρώμη στην Αβινιόν (1309-1378). Το γεγονός αυτό αποτέλεσε την αποκαλούμενη αιχμαλωσία της Αβινιόν, μια από τις μεγαλύτερες ταπεινώσεις που δέχθηκε ποτέ η κεφαλή της καθολικής εκκλησίας. Η ταπείνωση της Αβινιόν και κάποια φαινόμενα διαφθοράς (φιλαργυρία, εξαγορά αξιωμάτων και ευνοιοκρατία) στους κόλπους της ιεραρχίας συνέβαλαν στο να τραυματιστεί το ηθικό κύρος της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας και να αρχίσει να διατυπώνεται ήδη από τα τέλη του Μεσαίωνα το αίτημα για θρησκευτική μεταρρύθμιση.

Στη Γαλλία, η μοναρχία παρουσίασε ισχυρές τάσεις για συγκεντρωτική εξουσία και κατόρθωσε να επιβληθεί στους φεουδάρχες. Στην Αγγλία όμως, οι φεουδάρχες συνεργάστηκαν με τον κλήρο και τους αστούς και

Πορεία αυτομαστιγούμενων κατά το έτος 1348. Μικρογραφία από χειρόγραφο του 14ου αι. Σύμφωνα με το κείμενο, οι προσκυνητές περιφέρονταν με σταυρούς και σημαίες στα χέρια, προσπαθώντας να εξορκίσουν την πανούκλα.

επέβαλαν σημαντικούς περιορισμούς στη βασιλική εξουσία. Τις απαιτήσεις τους τις διατύπωσαν στην περίφημη **Μεγάλη Χάρτα των Ελευθεριών** (Magna Charta, 1215), την οποία αναγκάστηκε να αποδεχθεί ο βασιλιάς Ιωάννης Α΄ ο Ακτήμονας.

Τα επόμενα χρόνια ιδρύθηκε το Αγγλικό Κοινοβούλιο, το οποίο αποτελούσαν ευγενείς και αστοί. Από το κοινοβούλιο αυτό, που συνεδρίασε για πρώτη φορά το 1295, προήλθαν η Βουλή των Αντιπροσώπων και η Βουλή των Λόρδων.

Σημειώσεις ενός μοναχού για το Μαύρο Θάνατο στην Πομερανία

Η πανούκλα χτύπησε όλη τη γη για είκοσι σχεδόν χρόνια, προκαλώντας μεγάλη ακρίβεια και πείνα. Όταν ήλθαμε στη μονή, ένα κιλό σίκαλη στοίχιζε 10 σελίνια (υποδιαίρεση της γκίλντας), δηλαδή μισή γκίλντα (είδος νομίσματος). Στα μέρη μας σήμερα το κιλό στοικίζει μια γκίλντα, αλλά στον πορθμό και στα σύνορα μιάμιση γκίλντα· γι' αυτό πολλοί λαϊκοί πέθαναν από την πανούκλα και την πείνα. Ο Θεός έστειλε τότε την επιδημία του στον κόσμο και ερήμωσε τη γη.

H. Busley κ.ά., *Geschichtliche weltkunde, Ausgabe für Gymnasien in Bayern*, τόμ. 2, Φραγκφούρτη 1981, 157.

Από τη Μεγάλη Χάρτα των Ελευθεριών (1215)

Η Αγγλική Εκκλησία παραμένει ελεύθερη, τα δικαιώματα και οι ελευθερίες της απαραβίαστες. Δεν επιτρέπεται να επιβληθούν φόροι στο Βασίλειό μας, χωρίς την έγκριση του Κοινοβουλίου. Η πόλη του Λονδίνου πρέπει να διατηρήσει όλα τα αρχαία προνόμιά της και τις ελεύθερες συνήθειές της. Εκτός αυτού επιβεβαιώνουμε ότι όλες οι άλλες πόλεις, οι κώμες, τα χωριά και τα λιμάνια διατηρούν τα αρχαία προνόμιά τους. Κανείς ελεύθερος άνθρωπος δεν επιτρέπεται να συλληφθεί ή να φυλακισθεί ή να χάσει την περιουσία του ή να εξορισθεί ή να θιγεί με οποιοδήποτε τρόπο, εκτός αν υπάρχει σχετική νόμιμη απόφαση ανθρώπου της τάξης του ή αν αυτό προβλέπεται από τους νόμους της χώρας.

H. Busley κ.ά., *Geschichtliche Weltkunde, Ausgabe fur Gymnasien in Bayern*, τόμ. 2, Φραγκφούρτη 1981, 99-100.

Αντίθετα με τη Γαλλία και την Αγγλία, στη Γερμανία δεν μπόρεσε να συγκροτηθεί ενιαίο κράτος που θα συνένωνε τα φέουδα και τα επί μέρους κρατίδια, γιατί εκεί οι μεγάλοι φεουδάρχες κατόρθωσαν να επιβάλουν χωρίς περιορισμούς τη βούλησή τους στους βασιλείς.

Κάστρο του 14ου αιώνα Bodiam, Sussex (Αγγλία).

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ

1. Τι είδους δικαιώματα προστάτευε ο Μεγάλος Χάρτης των Ελευθεριών και ποια σημασία είχε για το αγγλικό πολιτικό σύστημα;
2. Πώς εκδηλώθηκε και πού οφειλόταν η παρακμή του παπισμού στη διάρκεια του 14ου αιώνα;

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

Ο ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΓΡΑΜΜΑΤΑ, ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ, ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ, ΤΕΧΝΗ

Κατά τη διάρκεια του Μεσαίωνα, ο χώρος της Μεσογείου από πολλές απόψεις αποτελεί και πολιτισμική ενότητα. Στα γράμματα, την επιστήμη, την τεχνολογία και τις τέχνες όλοι οι λαοί που κατοικούν σ' αυτόν το χώρο έχουν να επιδείξουν αξιόλογα επιτεύγματα. Παρά τις εθνικές, δογματικές και λοιπές διαφορές μεταξύ Βυζαντίου και Δύσης, μεταξύ χριστιανικού και ισλαμικού κόσμου, οι πολιτισμικές επικοινωνίες, οι ποικίλες διασταυρώσεις και αλληλεπιδράσεις, που παρατηρούνται σε όλη τη διάρκεια του Μεσαίωνα, διαμορφώνουν ένα κοινό πολιτιστικό πλαίσιο, στο οποίο βρίσκονται οι ρίζες του νεότερου δυτικού πολιτισμού.

Στο Βυζάντιο, ο πολιτισμός που αναπτύσσεται είναι συνέπεια μιας πρωτότυπης σύνθεσης ελληνιστικών, ρωμαϊκών και χριστιανικών στοιχείων. Σλάβοι, Βούλγαροι και Ρώσοι θα δεχθούν άμεσα τις βυζαντινές επιρροές.

Στη Δυτική Ευρώπη, η οποία υφίσταται αρχικά τις αρνητικές συνέπειες των αλληπάλληλων επιδρομών των γερμανικών φύλων, η επαφή με την κλασική αρχαιότητα οδηγεί, στους τελευταίους αιώνες του Μεσαίωνα, στην πνευματική και καλλιτεχνική ανγέννηση.

Οι Άραβες, στηριγμένοι και στην ελληνιστική παράδοση, δημιούργησαν ένα δικό τους πολιτισμό και συνέβαλαν στην πολιτισμική ανάπτυξη της Δυτικής Ευρώπης.

1. Ο Βυζαντινός πολιτισμός

α. Γράμματα, επιστήμες, τεχνολογία

Η Φιλοσοφία. Η χριστιανική σκέψη κυριάρχησε στην πνευματική εξέλιξη του Βυζαντίου. Ο χαρακτήρας της χριστιανικής θρησκείας και οι συχνές έριδες για δογματικά ζητήματα έστρεψαν το ενδιαφέρον σε περιοχές της διάνοησης που δεν ευνοούσαν τη συνέχιση της αρχαίας ελληνικής και λατινικής πνευματικής παράδοσης. Ωστόσο, η αρχαία ελληνική φιλοσοφία δεν ήταν άγνωστη στους Βυζαντινούς, ενώ, αντίθετα, στη Δυτική Ευρώπη διαδόθηκε μόλις το 12ο αιώνα, από αραβικές μεταφρά-

σεις των έργων του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη.

Στην περίοδο της εικονομαχίας, σημαντικοί εκκλησιαστικοί συγγραφείς, όπως ο **Ιωάννης ο Δαμασκηνός**, αντλούσαν φιλοσοφικά επιχειρήματα από τα έργα του Αριστοτέλη, του Πλάτωνα και των Νεοπλατωνικών, για να ενισχύσουν τις θέσεις τους υπέρ των εικόνων και γενικότερα υπέρ του χριστιανικού δόγματος.

Η πλατωνική φιλοσοφία άσκησε μεγάλη επίδραση στους βυζαντινούς λογίους. Στην περίοδο της μακεδονικής δυναστείας, ο ση-

μαντικότερος λόγιος ήταν ο **Μιχαήλ Ψελλός**, πολυγραφότατος συγγραφέας, του οποίου τα ενδιαφέροντα καλύπτουν τη φιλοσοφία, τη θεολογία και κάθε είδος επιστήμης της εποχής του. Ο Μιχαήλ Ψελλός διηύθυνε τη Φιλοσοφική Σχολή του **Πανδιδακτηρίου** (Πανε-

Το διάταγμα της εικονομαχικής συνόδου της Ιερέας (754)

Ομόφωνα ορίζουμε ότι οι παντός είδους εικόνες που έχουν κατασκευασθεί από κάθε είδους υλικό και έχουν ζωγραφιστεί από τον κακότεχνο χρωστήρα των εικονογράφων θα είναι στο μέλλον απόβλητες από τις χριστιανικές εκκλησίες και ξένες και αποκρουστικές για τους Χριστιανούς. Και κανένας πια να μην έχει το δικαίωμα να ασκεί το ανόσιο και ασεβές αυτό επάγγελμα. Όποιος τολμά από δω και πέρα να κατασκευάζει ή να προσκυνά ή να τοποθετεί σε εκκλησία ή ιδιωτική κατοικία ή να αποκρύπτει εικόνες, αν αυτός είναι επίσκοπος ή διάκονος, να καθαιρείται, αν είναι μοναχός ή λαϊκός, να αναθεματίζεται και να είναι υπόλογος απέναντι στους αυτοκρατορικούς νόμους, με την κατηγορία ότι στρέφεται ενάντια στις διαταγές του Θεού και είναι εχθρός των πατροπαράδοτων δογμάτων.

H. Hennephof (εκδ.) *Textus Byzantinos ad Iconomachiam pertinentes in usum academicum*, Λέιντεν 1969, 73.

Οι αποφάσεις και ο λεγόμενος «όρος» της Ζ΄ Οικουμενικής Συνόδου (787)

Ανατράπηκαν οι αποφάσεις της εικονοκλαστικής συνόδου (754) μετά από εμπεριστατωμένη εισήγηση, που πιθανότατα έκαμε ο πατριάρχης Ταράσιος. Η εικονομαχία καταδικάστηκε ως αίρεση, αποφασίσθηκε η καταστροφή της εικονομαχικής φιλολογίας και η αναστήλωση των εικόνων, χωρίς να γίνει διάκριση στο υλικό κατασκευής τους ή στον χώρο που ήταν εκτεθειμένες. Ο συνοδικός «Όρος» προσδιόριζε επακριβώς τον σκοπό της «εικονικής ανατυπώσεως»: «αυτοί που κοιτάζουν τις εικόνες θυμούνται και ποθούν τις εικονιζόμενες μορφές και απονέμουν σ' αυτές ασπασμό και τιμητική προσκύνηση, όχι την αληθινή λατρεία που ταιριάζει μόνο στη θεία φύση. Γιατί η τιμή που απονέμεται στην εικόνα μεταβαίνει στην πρωτότυπη έννοια και όποιος προσκυνάει την εικόνα προσκυνάει (ουσιαστικά) την υπόσταση του εικονιζόμενου σ' αυτή».

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. Η' (Αθήνα 1979), 40.

πιστημίου) της **Μαγναύρας**, που είχε ιδρυθεί τον 9ο αιώνα στην Κωνσταντινούπολη.

Αργότερα, κατά τις τελευταίες δεκαετίες της ιστορίας του Βυζαντίου, παρατηρείται σφοδρή αντίθεση μεταξύ πλατωνικών, με επικεφαλής τον **Γεώργιο Γεμιστό** ή **Πλήθωνα** (1360-1452) και αριστοτελικών, με επικεφαλής τον **Γεώργιο Σχολάριο Γεννάδιο** (1405-1468). Η μεγαλύτερη προσφορά του Πλήθωνα στον ευρωπαϊκό πολιτισμό είναι η συμβολή του στην ίδρυση της Πλατωνικής Ακαδημίας στη Φλωρεντία και γενικότερα στην αναγέννηση των πλατωνικών σπουδών στην Ιταλία. Ο Γεώργιος Σχολάριος, πρώτος πατριάρχης μετά την Άλωση, ήταν βαθύς γνώστης της δυτικής θεολογίας και μετέφρασε, από τα λατινικά, έργα του Θωμά Ακινάτη και άλλων συγγραφέων. Οι αριστοτελικοί φιλόσοφοι της τελευταίας περιόδου του Βυζαντίου αποκατέστησαν την αυθεντική αριστοτελική σκέψη, μεταφράζοντας σωστά – σε αντίθεση με τους Άραβες – στα λατινικά τα έργα του Αριστοτέλη, και έτσι συνέβαλαν σημαντικά στην ευρωπαϊκή Αναγέννηση.

Πολύ σημαντικό για την πρόοδο της φιλοσοφίας και των γραμμάτων στο Βυζάντιο υπήρξε το έργο που επιτέλεσαν πολλά μοναστήρια και κυρίως η Μονή Στουδίου στην Κωνσταντινούπολη, όπου γινόταν συστηματική αντιγραφή χειρογράφων των κλασικών συγγραφέων.

Η Χρονογραφία-Ιστοριογραφία. Η χρονογραφία είναι ένα είδος που αναπτύχθηκε από βυζαντινούς συγγραφείς με την πρόθεση να προβληθεί η συμβολή του Βυζαντίου στην ιστορία της σωτηρίας του ανθρώπου. Τα χρονικά είναι γραμμένα σε απλή γλώσσα, περιγράφουν κατά κανόνα αξιοπερίεργα φαινόμενα, σεισμούς, καταιγίδες, εκλείψεις κ.ά., με αυστηρή χρονολογική σειρά, συνήθως από κτίσεως κόσμου. Οι συγγραφείς τους δεν ενδιαφέρονται για την αντικειμενική παρουσίαση των γεγονότων και απευθύνονται σε αγνώστες με χαμηλή μόρφωση. Σε αρκετές περιπτώσεις, όταν οι χρονογραφίες αφορούν

ιστορικά πρόσωπα ή γεγονότα για τα οποία οι ιστορικές μαρτυρίες είναι ελάχιστες ή ανύπαρκτες, αποτελούν μοναδικές πηγές πληροφόρησης για τους ιστορικούς, δεν χαρακτηρίζονται όμως πάντοτε από αξιοπιστία. Σημαντικοί χρονογράφοι της περιόδου της Εικονομαχίας είναι ο **Θεοφάνης ο Ομολογητής**, που η χρονογραφία του αναφέρεται στην περίοδο από τον 3ο ως τις αρχές του 9ου αιώνα και ο **Γεώργιος Μοναχός**, του οποίου η χρονογραφία αποτελεί παγκόσμια ιστορία από κτίσεως κόσμου ως το 842 μ.Χ.

Η ιστοριογραφία αποτελεί είδος που αναπτύχθηκε από συγγραφείς, οι οποίοι είχαν συνήθως ως πρότυπα τους ιστορικούς της ελληνικής κλασικής αρχαιότητας. Οι ιστοριογράφοι αυτοί στόχευαν στην αντικειμενική περιγραφή και αναζητούσαν τις αιτιακές σχέσεις των ιστορικών γεγονότων, ενώ στην πλειονότητά τους ήταν ανώτεροι διοικητικοί υπάλληλοι ή και μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας. Ο **Μιχαήλ Ψελλός** στη Χρονογραφία του περιγράφει γεγονότα της σύγχρονης του ιστορίας. Κυρίαρχη φυσιογνωμία στην ιστοριογραφία της εποχής των Κομνηνών είναι η **Άννα Κομνηνή**, από τους μεγαλύτερους ιστορικούς του Βυζαντίου, η οποία στο σύγγραμμά της *Αλεξιάς* περιγράφει τα ιστορικά συμβάντα της εποχής της βασιλείας του Αλέξιου Α΄ Κομνηνού, του πατέρα της. Οι ιστορικοί της Άλωσης **Μιχαήλ Κριτόβουλος** και **Γεώργιος Σφραντζής** επιχειρούν να μιμηθούν τον Ηρόδοτο και τον Θουκυδίδη. Ο **Λαόνικος Χαλκοκονδύλης**, τέλος, τόνισε την ενότητα του Χριστιανικού κόσμου απέναντι των Οθωμανών.

Η Λογοτεχνία. Κατά τους πρώτους αιώνες της ιστορίας του Βυζαντίου το κυριότερο λογοτεχνικό είδος που αναπτύσσεται είναι η εκκλησιαστική υμνογραφία. Κορυφαίος εκπρόσωπός της είναι ο Ιωάννης Δαμασκηνός (675-754), ο οποίος συνέθεσε αριστουργηματικούς κανόνες, ύμνους και τροπάρια σε αρχαία ποιητικά μέτρα. Σημαντικοί επίσης

Η σημασία της Ιστορίας

Η παρουσία της ιστορίας γίνεται πρόχωμα πανίσχυρο εναντίον του ρεύματος του χρόνου και, κατά κάποιο τρόπο, σταματά την ακάθεκτη ροή του. Και όλα όσα γίνονται στο πέρασμά του, εκείνα μεν που ξεχωρίζουν τα αρπάζει, τα συγκρατεί και τα σφίγγει δυνατά και δεν τ' αφήνει να γλιστρήσουν στον βυθό της λησμονιάς. Αυτά γνωρίζοντας καλά εγώ η Άννα, κόρη των βασιλέων Αλεξίου και Ειρήνης και γέννημα και θρέμμα της πορφύρας και κάθε άλλο παρά άγευστη από παιδεία, αφού και τα ελληνικά έχω στο έπακρο σπουδάσει και την ρητορική δεν παραμέλησα και μελέτησα εξονυχιστικά και τα συγγράμματα του Αριστοτέλους και τους διαλόγους επίσης του Πλάτωνος και αφού βασάνισα το μυαλό μου με την τετράδα των μαθηματικών επιστημών (όσα η φύση και η μελέτη των επιστημών έδωσαν και ο Θεός από ψηλά επιβράβευσε πρέπει να διαλαλούνται κι ας μη θεωρηθεί περιαιτολογία· έπειτα βοήθησαν πολύ και οι περιστάσεις), εγώ λοιπόν η Άννα θέλω με τούτη μου τη συγγραφή να αφηγηθώ τις πράξεις του πατέρα μου.

Άννα Κομνηνή, *Αλεξιάς*, πρόλογος, μετ. Α. Γεωργιάδου.

υμνογράφοι είναι ο **Κοσμάς ο Μελωδός**, ο **Θεόδωρος Στουδίτης** και η **Κασσία** ή **Κασσιανή**, στην οποία οφείλεται το γνωστό τροπάριο *Κύριε, η εν πολλαίς αμαρτίαις περιπεσούσα γυνή...* που ψάλλεται τη Μεγάλη Τρίτη.

Κατά τους επόμενους αιώνες η υμνογραφία παρακμάζει. Κατά το 10ο αιώνα εμφανίζονται τα πρώτα **ακριτικά τραγούδια**, εμπνευσμένα από τους αγώνες των ακριτών κατά των Αράβων, που σηματοδοτούν την αρχή της νεοελληνικής δημοτικής ποίησης. Το σημαντικότερο έργο της εποχής των Μακεδόνων αυτοκρατόρων είναι το έπος *Βασίλειος Διγενής Ακρίτας*, το οποίο απηχεί αραβικές επιδράσεις και γράφτηκε τον 11ο αιώνα. Κατά το 12ο αιώνα επικρατεί στη λογοτεχνία η δημώδης γλώσσα, την οποία χρησιμοποίησαν και πολλοί λόγιοι. Ο κυριότερος από αυτούς τους λογίους είναι ο **Θεόδωρος Πρόδρομος** (γνωστός ως Πτωχοπρόδρομος), διάσημος για τα πτωχοπροδρομικά ποιήματά του, στα οποία διεκτραγωδεί προσωπικές περιπέτειες, ασκώντας ταυτόχρονα κοινωνική κριτική.

Κατά την περίοδο των Παλαιολόγων ανα-

πτύχθηκε κυρίως το έμμετρο **ιπποτικό μυθιστόρημα** σε δημώδη γλώσσα, υπό την επίδραση είτε του ελληνιστικού μυθιστορηματος είτε δυτικών προτύπων (π.χ. *Ιμπέριος και Μαργαρώνα*). Εξαιρετικό ιστορικό και γλωσσικό ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης το έμμετρο *Χρονικόν του Μορέως*, γραμμένο από κάποιον εξελληνισμένο, αλλά όχι με φιλικά αισθήματα για τους Έλληνες, Φράγκο.

Η Θεολογία. Οι διαμάχες για δογματικά και γενικότερα θεολογικά ζητήματα που απασχόλησαν τους Βυζαντινούς, κυρίως κατά τους

Ο Φώτιος χαρακτηρίζει το ρήτορα Αισχίνη

Ο λόγος του είναι αυθόρμητος και πηγαίος και επιτρέπει να θαυμάζουμε όχι τόσο την τέχνη, όσο το χαρακτήρα του. Διότι η δεινότητά του διαπιστώνεται με τους λόγους, περισσότερο όμως είναι απόδειξη του χαρακτήρα του. Και όσον αφορά τις λέξεις που χρησιμοποιεί, είναι ανεπιτήδευτος και εύστοχος, όσο για τη σύνθεση των λόγων του δεν είναι ούτε πολύ χαλαρός όπως ο Ισοκράτης, ούτε πολύ συνοπτικός και συνθετικός όπως ο Λυσίας. Όμως δεν υστερεί καθόλου από τον Δημοσθένη στην πνοή και στην ένταση. Χρησιμοποιεί περιεχόμενο και γλώσσα όχι για να επιδείξει τέχνη, αλλά επειδή το επιβάλλει η αναγκαιότητα των πραγμάτων. Γι' αυτό και η γλώσσα του φαίνεται κατά κάποιον τρόπο αθώα, ώστε να ταιριάζει και στους δημόσιους και ιδιωτικούς λόγους (...).

Φώτιος, *Μυριόβιλος*, Migne, *Patrologia Graeca*, 103, στήλη 117.

πρώτους αιώνες της αυτοκρατορίας, είχαν ως συνέπεια την ανάδειξη σημαντικών εκκλησιαστικών συγγραφέων. Έτσι, τον 7ο αιώνα ο **Μάξιμος Ομολογητής** ασχολήθηκε στα συγγράμματά του με τις δύο φύσεις του Χριστού, αντικρούοντας τις απόψεις των μονοφυσιτών και μονοθελητών. Την ίδια περίοδο ο **Ιωάννης ο της κλίμακος** ή **Ιωάννης Σχολαστικός** στο έργο του *Περί Παραδείσου* περιγράφει τις βαθμίδες της κλίμακας, η οποία οδηγεί τον άνθρωπο από τη γη στον ουρανό, δηλαδή στην πνευματική ολοκλήρωση. Το έργο αυτό αγαπήθηκε πολύ στο Μεσαίωνα και μεταφράστηκε στα λατινικά, τα αραμαϊκά, τα αραβικά, τα γερμανικά και σε άλλες ευρωπαϊκές γλώσσες. Από τους πιο ονομαστούς εκκλησιαστικούς συγγραφείς της περιόδου της Εικονομαχίας είναι ο **Ιωάννης Δαμασκηνός**.

Στην περίοδο των Μακεδόνων ο σημαντικότερος εκπρόσωπος όχι μόνο των εκκλησιαστικών αλλά και των κλασικών γραμμάτων υπήρξε ο πατριάρχης **Φώτιος**. Το σπουδαιότερο έργο του είναι η *Βιβλιοθήκη ή Μυριόβιβλος*, όπου παρέχονται σημαντικές πληροφορίες για πολλά έργα αρχαίων ελλήνων και χριστιανών συγγραφέων, τα οποία δεν σώζονται. Σημαντικοί επίσης εκκλησιαστικοί συγγραφείς της περιόδου αυτής είναι οι Θεσσαλονικείς αδελφοί **Κωνσταντίνος (Κύριλλος)** και **Μεθόδιος**, με κυριότερη προσφορά τους τη μετάφραση στα σλαβικά από τα ελληνικά

Ο Πατριάρχης Φώτιος ένθρονος σε δημόσια συζήτηση. Μικρογραφία από χειρόγραφο (Μαδρίτη, Εθνική Βιβλιοθήκη).

λειτουργικών βιβλίων και βιβλίων από την Παλαιά και Καινή Διαθήκη. Ο **Συμεών Νέος Θεολόγος** (949-1022) είναι ο σπουδαιότερος βυζαντινός μυστικιστής και διάσημος θεολόγος της περιόδου αυτής. Τα συγγράμματά του και οι απόψεις του συγκινούσαν ιδιαίτερα τους μοναχούς. Ο Συμεών κηρύσσει ότι ο πιστός, για να πετύχει την ένωση με τον Θεό, τη θέωση, πρέπει να απαλλαγεί από κάθε κακό και να καταφύγει σε δάκρυα, νηστείες και άλλες πράξεις μετάνοιας.

Κατά το 14ο αιώνα, το σημαντικότερο θεολογικό κίνημα στο Βυζάντιο, που επηρέασε πολύ και τους ρώσους θεολόγους, ήταν ο **Ησυχασμός** (με τη μοναξιά, τη σιωπή, τον ασκητισμό, την προσευχή και την καρδιά, μέσα στην οποία είναι συγκεντρωμένη η νόηση, επιτυγχάνεται η επικοινωνία με τον Θεό). Επικεφαλής του κινήματος του Ησυχασμού ήταν ο **Γρηγόριος Παλαμάς** (1296-1359/60).

Η Επιστήμη και η Τεχνολογία. Οι Βυζαντινοί ενδιαφέρθηκαν για τις φυσικές επιστήμες, τα Μαθηματικά, την Αστρονομία και την Ιατρική, όπως αποδεικνύει το έργο σημαντικών ανθρώπων του πνεύματος. Στην εποχή του Ηρακλείου ο **Στέφανος ο Αλεξανδρινός** δίδαξε στο πανεπιστήμιο της Κωνσταντινούπολης φιλοσοφία, μαθηματικά και μουσική, αλλά με τα μαθηματικά αναμειγνύει και πολλά στοιχεία αστρολογίας, πράγμα συνηθισμένο κατά το Μεσαίωνα. Ο **Αλέξανδρος ο Τραλλιανός** (525-605) ασχολήθηκε με την ιατρική και θεωρείται ο σημαντικότερος γιατρός στην ιστορία του Βυζαντίου. Ο σημαντικότερος επιστήμονας του 9ου αιώνα είναι ο **Λέων ο Φιλόσοφος ή Μαθηματικός**. Ασχολήθηκε με τα αρχαία μαθηματικά και τις φυσικές επιστήμες και συνέγραψε έργα, όπου συνδυάζει επιστημονικές, αστρολογικές και μαντικές απόψεις. Σημαντικοί φιλόσοφοι και λόγιοι του Βυζαντίου υπήρξαν επίσης και ονομαστοί επιστήμονες, μαθηματικοί, αστρονόμοι, γιατροί κ.ά., όπως ο **Μιχαήλ Ψελλός**, ο **Γεώργιος Ακροπολίτης**, ο **Γεώργιος Παχυμέρης**, ο **Θεόδωρος Μετοχίτης** κ.ά.

Οι Βυζαντινοί επιδίδονταν στην κατασκευή αστρολάβων, ηλιακών ρολογιών και βαλλιστρών. Η σημαντικότερη όμως τεχνολογική επινόηση για στρατιωτικούς σκοπούς ήταν το υγρόν πυρ, ένα μίγμα από εύφλεκτα υλικά που δεν έσβηνε όταν ερχόταν σε επαφή με το νερό και εκτοξευόταν στα εχθρικά πλοία με ειδικούς σωλήνες. Στον **Λέοντα το Φιλόσοφο ή Μαθηματικό** αποδίδεται η επινόηση ενός είδους οπτικού τηλεγράφου, ενός συστήματος με το οποίο προειδοποιούνταν οι Βυζαντινοί για τις αραβικές επιδρομές στα σύνορα της αυτοκρατορίας.

Β. Η Βυζαντινή τέχνη

Μια από τις αρνητικές συνέπειες της εικονομαχικής κρίσης του 8ου και 9ου αιώνα ήταν οι εκτεταμένες καταστροφές έργων τέχνης και η ανάσχεση της καλλιτεχνικής δημιουργίας. Ωστόσο, στους επόμενους αιώνες της Μακεδονικής δυναστείας, παρατηρείται σημαντική ανάπτυξη της τέχνης, γεγονός που οφείλεται, σε μεγάλο βαθμό, σε αξιόλογους αυτοκράτορες, από τους οποίους ορισμένοι υπήρξαν προστάτες των τεχνών ή ακόμα και καλλιτέχνες. Κατά τον 11ο και 12ο αιώνα η οικονομική καχεξία του κράτους επηρεάζει άμεσα την καλλιτεχνική δημιουργία, ενώ, αντίθετα, κατά το 14ο και 15ο αιώνα η τέχνη εμφανίζει ορισμένα χαρακτηριστικά που θα δικαιολογούσαν τον όρο αναγέννηση. Πρόκειται για την **Παλαιολόγεια Αναγέννηση**, που παρουσιάζεται παράλληλα ή ανεξάρτητα από τη δυτική αναγέννηση.

Η Αρχιτεκτονική

Το βασικό αρχιτεκτονικό σχέδιο των βυζαντινών ναών στηρίζεται στο ορθογώνιο παραλληλόγραμμο σχήμα που είχαν οι **βασιλικές**, δημόσια ρωμαϊκά κτίσματα. Με την προσθήκη του **τρούλου** τον 6ο αιώνα, στην Αγία Σοφία της Κωνσταντινούπολης, δημιουργήθηκε ένας νέος ρυθμός, η **τρουλαία βασιλική**, ο οποίος εξελίχθηκε σταδιακά σε όλη τη διάρκεια της βυζαντινής ιστορίας. Ωστόσο, ορισμένα χαρακτηριστικά του ρυθμού αυτού παρέμειναν σταθερά, όπως π.χ. η κόγχη στην

Η Αγία Σοφία Θεσσαλονίκης, αρχές 8ου αι.

Το Καθολικό της μονής Μεγίστης Λαύρας, Άγιον Όρος, 10ος αι. Αθωνίτικος τύπος του «σταυροειδούς εγγεγραμμένου».

Ο Όσιος Λουκάς, Βιοιτία, 11ος αι.

Η «Νέα Εκκλησία», που έκτισε ο Βασίλειος Α΄, όπως απεικονίζεται σε μικρογραφία του 12ου αιώνα, Παρίσι, Εθνική Βιβλιοθήκη.

ανατολική πλευρά και ο νάρθηκας στη δυτική. Μετά την εικονομαχία, στη διάρκεια της Μακεδονικής δυναστείας, επικράτησε ο ρυθμός του **εγγεγραμμένου σταυροειδούς με τρούλο**, στον οποίο το βασικό αρχιτεκτονικό σχέδιο αποτελείται από ένα σταυρό, εγγεγραμμένο σε τετράγωνο. Παραλλαγή του ρυθμού αυτού είναι ο **αγιορείτικος τύπος**, στον οποίο καταλήγουν σε κόγχες οι τρεις από τις τέσσερις κεραίες του σταυρού: η ανατολική, η βόρεια και η νότια. Σε ορισμένες περιπτώσεις κατασκευάζονται τρούλοι και πάνω από κάθε κεραία του σταυρού, δημιουργώντας έτσι τον **πεντάτρουλο ρυθμό**. Ο **οκταγωνικός τύπος**, στον οποίο ο τρούλος στηρίζεται σε οκτάγωνο, εφαρμόστηκε σε μερικούς από τους λαμπρότερους βυζαντινούς ναούς (Μονή Δαφνίου, Μονή Χίου, Όσιος Λουκάς, Άγιοι Θεόδωροι Μυστρά κ.λπ.). Σημαντικά έργα βυζαντινής αρχιτεκτονικής κτίστηκαν αργότερα στην ευρύτερη περιοχή της βυζαντινής ακτινοβολίας στη Δύση, όπως π.χ. ο Άγιος Μάρκος της Βενετίας.

Το μέγεθος των βυζαντινών ναών και ο πλούτος στον εικονογραφικό διάκοσμο με-

Ο Άγιος Μάρκος της Βενετίας. Ο ναός σχεδιάστηκε σύμφωνα με το ναό των Αγίων Αποστόλων στην Κωνσταντινούπολη και το εσωτερικό του διακοσμήθηκε από βυζαντινούς καλλιτέχνες.

ταβάλλονται ανάλογα με την οικονομική και πολιτική κατάσταση της αυτοκρατορίας. Σε περιόδους ακμής οι ναοί που χτίζονται έχουν συνήθως μεγάλες διαστάσεις και πλούσιο διάκοσμο, ενώ συμβαίνει το αντίθετο σε περιόδους παρακμής. Οι εξωτερικές επιφάνειες των ναών προδίδουν, κατά κανόνα, προχειρότητα ως προς τα χρησιμοποιούμενα υλικά, ενώ αντίθετα, οι εσωτερικοί χώροι κοσμούνται με **ψηφιδωτά, τοιχογραφίες, φορητές εικόνες** και έργα ξυλογλυπτικής. Μόνο από

Η Παναγία των Χαλκίων, Θεσσαλονίκη. Εγκαινιάστηκε το 1028.

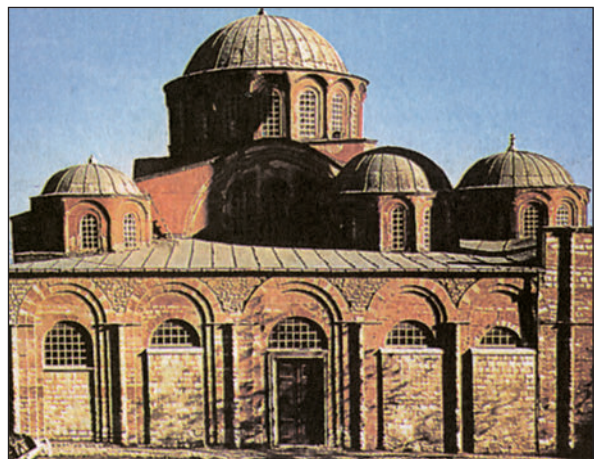

Θεσσαλονίκη, οι Άγιοι Απόστολοι, 1312-1315. Αντιπροσωπευτικό δείγμα παλαιολόγειας εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής.

Η μονή των Μαγγάνων (κτίστηκε από τον Κωνσταντίνο Θ')

Ο ναός, σαν ουρανός, στολίστηκε παντού με χρυσά άστρα ή, ακριβέστερα, ο ουράνιος θόλος κατά διαστήματα διακοσμήθηκε με χρυσό, ενώ όλος ο ναός καλύφθηκε με χρυσό, σαν να πήγαζε από ένα κέντρο και το χρυσό ρεύμα κατάκλυζε την επιφάνεια. Και όλοι θαύμαζαν όλα τα μέρη, το μέγεθος του ναού, το κάλλος της συμμετρίας, την αναλογία των μερών, τη συνύπαρξη κάθε είδους ομορφιάς, τα τρεχούμενα νερά, τον περίβολο, τα άνθη, τα δροσερά βότανα που ποτίζονταν ακατάπαυστα, τις σκιές των δέντρων, το χάσμα του λουτρού.

Μιχ. Ψελλός, *Χρονογραφία*, VI, 185-187.

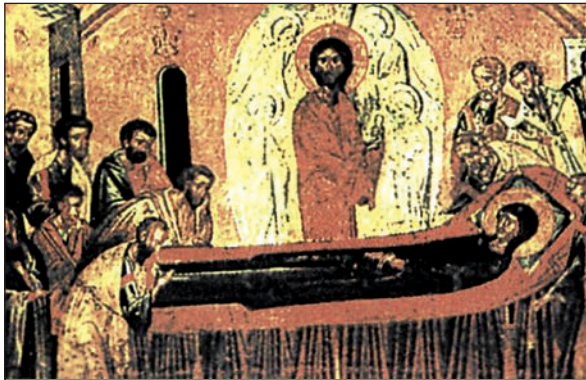
Η αρχική εκκλησία της Μονής της Χώρας στην Κωνσταντινούπολη (1081-1118), πρότυπο αρχιτεκτονικής για πολλούς βυζαντινούς ναούς.

Η σκηνή του Νιπτήρα. Ψηφιδωτό του 11ου αι. από τη Μονή του Οσίου Λουκά.

Η Ανάληψη του Χριστού. Μικρογραφία από το περίφημο Ευαγγέλιο του Ραμπούλα, Συρία, 586 μ.Χ.

Η Κοίμηση της Θεοτόκου. Τοιχογραφία, μέσα 15ου αι., Περίβλεπτος Μυστρά.

Ο Ιησούς Χριστός ανάμεσα στον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο Θ' Μονομάχο (1042-1055) και τη σύζυγό του Ζωή. Ψηφιδωτό από την Αγία Σοφία, Κωνσταντινούπολη, μέσα 11ου αι.

την περίοδο της Μακεδονικής δυναστείας και εξής παρατηρείται η τάση να κοσμούνται και οι εξωτερικές επιφάνειες των ναών με κεραμοπλαστική και άλλα διακοσμητικά στοιχεία.

Η Ζωγραφική

Οι **ανεικονικές αντιλήψεις*** για τη ζωγραφική, που επικράτησαν κατά την περίοδο της εικονομαχίας, προκάλεσαν οπισθοδρόμηση της θρησκευτικής ζωγραφικής, η οποία, την περίοδο αυτή, περιορίζεται στην απεικόνιση συμβόλων και φυσιοκρατικών παραστάσεων. Το κλίμα αυτό μεταβάλλεται στην περίοδο της Μακεδονικής δυναστείας, κατά την οποία διαμορφώνεται το πρόγραμμα της εικονογράφησης στο εσωτερικό των ναών: Στην κορυφή του τρούλου εικονογραφείται ο Παντοκράτορας, περιστοιχιζόμενος από αγγέλους και προφήτες, στην ανίδα του ιερού η Θεοτόκος, ανάμεσα στους αρχαγγέλους Μιχαήλ και Γαβριήλ, στα λοφία του τρούλου οι τέσσερις Ευαγγελιστές και στους τοίχους οι δεσποτικές γιορτές, οι Άγιοι και οι Μάρτυρες. Τα λαμπρότερα έργα της **μνημειακής ζωγραφικής*** ανήκουν στην **ψηφιδογραφία** (Δαφνί, Νέα Μονή Χίου, Όσιος Λουκάς κ.ά.), η οποία αναπτύσσεται σε περιόδους οικονομικής άνθησης.

Στην Παλαιολόγεια περίοδο, οπότε η οικο-

Ο Ρογήρος Β' στέφεται αυτοκράτορας, Ψηφιδωτό, 12ος αι. Μαρτοράνα, Σικελία.

Άγιος Δημήτριος, φορητή εικόνα, γύρω στα 1300, αυγοτέμπερα σε ξύλο, εργαστήριο Πανσελήνου, Μονή Βατοπεδίου, Άγιον Όρος.

Ανάγνωση της εικόνας:

«Στην εικόνα αυτή ο άγιος εικονίζεται σε προτομή, στον τύπο του στρατιωτικού αγίου. Το σώμα του, που αποδίδεται με συστροφή, είναι πλατύ με ριχτούς ώμους και δίνει την εντύπωση ότι συμπιέζεται για να χωρέσει στα στενά όρια της εικόνας. Στο πρόσωπο του αγίου με τους ζεστούς χρωματικούς τόνους που διαβαθμίζονται μαλακά, με το γαλήνιο, ελαφρά μεγαλοχολικό βλέμμα, που απευθύνεται στον προσκυνητή, αποδίδεται με εκφραστική ζωντάνια το πορτραίτο νέου σε ηλικία πολεμιστή, μάρτυρα της εκκλησίας, στην απεικόνιση του οποίου ο καλλιτέχνης χρησιμοποίησε ασφαλώς δάνεια από αρχαίες πηγές, που ανάγονται στην παλαιοχριστιανική περίοδο...»
Ευθύμιος Ν. Τσιγαρίδας, *Φορητές εικόνες, στον κατάλογο «Θησαυροί του Αγίου Όρους»*, 1997, σελ. 72-73.

Η «εις Άδου κάθοδος», τοιχογραφία, Μονή της Χώρας, Κωνσταντινούπολη. Αριστουργηματική σύνθεση ανώνυμου ζωγράφου.

νομική κρίση δεν επιτρέπει την κατασκευή πολυδάπανων ψηφιδωτών, το βάρος δίνεται στις τοιχογραφίες και τις φορητές εικόνες. Δραματικές σκηνές γεμάτες πάθος απεικονίζονται με ιδιαίτερη δύναμη, που αποδεικνύει την ύπαρξη μεγάλων καλλιτεχνών. Πράγματι, την εποχή αυτή έζησαν ο **Μανουήλ Πανσέληνος**, ο μεγάλος ζωγράφος των τοιχογραφιών του Πρωτάτου στο Άγιο Όρος, και ο **Θεοφάνης ο Έλληνας**, γνωστός κυρίως για την καλλιτεχνική δραστηριότητά του στη Ρωσία.

Στη βυζαντινή ζωγραφική η ελευθερία του

Η Άλωση της Κωνσταντινούπολης (1204) και η Παλαιοιολόγια Αναγέννηση

Η λεηλασία της Κωνσταντινούπολης από τους Σταυροφόρους το 1204 και η εγκαθίδρυση της φραγκικής κυριαρχίας στο μεγαλύτερο τμήμα της αυτοκρατορίας αποδιοργάνωσαν τα εργαστήρια τέχνης. Εντούτοις, μακριά από το να εξαφανιστεί, η βυζαντινή τέχνη αναστήθηκε κάτω από μια καινούρια μορφή και, μακριά από το να εξαντληθεί, εκδήλωσε τη ζωτικότητα της με νέες δημιουργίες. Η πολυτελής τέχνη της προηγούμενης περιόδου ήταν η έκφραση της βυζαντινής κοινωνίας και ικανοποιούσε το γούστο της για το πομπώδες, την αυστηρή ιεραρχία, τον αφηρημένο συμβολισμό. Αντίθετα, η τέχνη των Παλαιοιολόγων χρησιμοποιεί τεχνικές λιγότερο δαπανηρές και φαίνεται ότι βρήκε στα αρχαία πρότυπα το μυστικό της ζωής και της κίνησης, των γραφικών στοιχείων, της παθητικής συγκίνησης.

L. Brehier, *La civilisation byzantine*, σελ. 442-443.

καλλιτέχνη περιορίζεται στο ελάχιστο, εφόσον οι μορφές επιβάλλεται να εικονογραφούνται σύμφωνα με συγκεκριμένους κανόνες. Η απουσία του βάθους, η αδιαφορία για τις φυσικές αναλογίες και την απόδοση της τρίτης διάστασης, η μετωπική απεικόνιση των μορφών, η αυστηρότητα και επισημότητα είναι μερικά από τα βασικά χαρακτηριστικά της

Οι Απόστολοι Ιωάννης ο Θεολόγος και Παύλος. Γλυπτική σε ελεφαντοστέινο πλακίδιο, 10ος αι., Βενετία, Αρχαιολογικό Μουσείο.

βυζαντινής αγιογραφίας. Με τον τρόπο αυτό η βυζαντινή τέχνη προσπαθεί να εκφράσει τη ματαιιότητα του φυσικού κόσμου και να προβάλει την αιωνιότητα, σύμφωνα με τις βασικές αντιλήψεις του Χριστιανισμού για την επίγεια και μετά θάνατον ζωή.

Μικρογραφία - Μικροτεχνία* - Μικρογλυπτική

Πολλά από τα βυζαντινά χειρόγραφα εικονογραφούνται με **μικρογραφίες**, κυρίως αυτά που προέρχονται από τα αυτοκρατορικά εργαστήρια. Το ύφος και οι προθέσεις της μνημειακής ζωγραφικής για προβολή της πολιτικής και θρησκευτικής εξουσίας διαπιστώνονται και σε αρκετές κατηγορίες μικρογραφιών, ειδικότερα στα αριστοκρατικά ψαλτήρια του 10ου αιώνα. Τα έργα **μικροτεχνίας** και **μικρογλυπτικής**, από πολύτιμα μέταλλα, σμάλτο, ξύλο και ελεφαντόδοντο, προκαλούν εντύπωση για την ποικιλία των συνθέσεων και την εξαιρετικά λεπτή επεξεργασία των υλικών. Η μεγάλη ακμή της μικρογλυπτικής συμπίπτει με την επικράτηση του κλασικισμού, ιδιαίτερα στην εποχή του Κωνσταντίνου του Πορφυρογέννητου.

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ

1. Ποιες επιπτώσεις είχε η εικονομαχία στην τέχνη;
2. Να αναφερθείτε στη συμβολή των Μιχαήλ Ψελλού και πατριάρχη Φωτίου στην ανάπτυξη των γραμμάτων.
3. Ποιοι είναι οι κυριότεροι αρχιτεκτονικοί ρυθμοί των βυζαντινών ναών και ποιο το εικονογραφικό πρόγραμμα της βυζαντινής εκκλησιαστικής ζωγραφικής;
4. Τι γνωρίζετε για τον Θεόδωρο Πρόδρομο και για τα πτωχοπροδρομικά ποιήματα;
5. Ποιος είναι ο σκοπός της ιστορίας κατά την Άννα την Κομνηνή; Συμφωνείτε με την άποψή της (βλέπε σχετικό παράθεμα);
6. Ποιες ήταν οι συνέπειες για το βυζαντινό πολιτισμό από την Άλωση της Πόλης το 1204, σύμφωνα με το σχετικό παράθεμα;

2. Ο Μεσαιωνικός δυτικός πολιτισμός

α. Γράμματα, επιστήμες, τεχνολογία

Τα μοναστήρια ως πνευματικά κέντρα.

Στη δυτική Ευρώπη, μέχρι τα μέσα του 9ου αιώνα, περίπου, οι μόνοι χώροι όπου μπορούσαν να καλλιεργηθούν τα γράμματα και οι τέχνες ήταν τα μοναστήρια και οι αυλές των βασιλιάδων. Συνήθως οι μονές διέθεταν βιβλιοθήκη, όπου οι μοναχοί-γραφείς αντέγραφαν τη Βίβλο, πατερικά κείμενα, χρονικά, βιογραφίες Αγίων, επιστημονικά και ποιητικά έργα της λατινικής γραμματείας και γερμανικά ηρωικά άσματα. Στα ιδιότυπα αυτά μοναστικά σχολεία μπορούσε κανείς να λάβει λόγια ή θρησκευτική παιδεία. Γι' αυτό, δεν φαίνεται να είναι τυχαίο ότι πολλοί από τους μοναχούς προέρχονταν από τις οικογένειες των ευγενών. Η αρχή των πνευματικών δραστηριοτήτων στα μοναστήρια της δυτικής Ευρώπης τοποθετείται περίπου στο 650.

Κληρικοί είναι και οι κυριότεροι εκπρόσωποι της πνευματικής ζωής, όπως ο Γρηγόριος, επίσκοπος της γαλατικής πόλης Τουρ (6ος αι.), ο οποίος θεωρείται ο μεγαλύτερος ιστορικός της μεσαιωνικής Δύσης, μετά την πτώ-

ση της Ρώμης, και ο Ισίδωρος, επίσκοπος της Σεβίλλης (6ος-7ος αι.), ο οποίος θεωρείται πρόδρομος της Καρολίδειας Αναγέννησης.

Η Καρολίδεια Αναγέννηση. Στην εποχή του Καρλομάγνου η Ευρώπη γνωρίζει μια αξιοσημείωτη πνευματική άνθηση, με κέντρο την αυλή του. Στην πρωτεύουσά του, το Ακβίσγραν (σημερινό Άαχεν), ο αυτοκράτορας ίδρυσε ένα είδος Ακαδημίας, όπου συγκεντρώνονταν συγγραφείς, ποιητές, καλλιτέχνες, θεολόγοι και φιλόσοφοι, αρχιτέκτονες και μουσικοί, προερχόμενοι από όλη την Ευρώπη, και συζητούσαν για θέματα εκκλησιαστικά, καλλιτεχνικά και επιστημονικά. Στο αυτοκρατορικό αυτό Διδακτήριο δόθηκε ιδιαίτερη σημασία στην αντιγραφή βιβλίων και καθιερώθηκε ένα νέο είδος γραφής, περισσότερο ευανάγνωστης, η **καρολίδεια μικρογράμμη γραφή**. Εκεί ανακαλύφθηκαν τα κείμενα της λατινικής λογοτεχνίας και χρησιμοποιήθηκαν ως πρότυπα στην ποίηση, ενώ η ρωμαϊκή τέχνη επηρέασε αποφασιστικά τους καλλιτέχνες της αυλής του Καρόλου. Εκεί ακόμη διδάσκονταν αρχαίες γλώσσες, ρητο-

Μουσικοί στη μεσαιωνική Δυτική Ευρώπη. Μικρογραφία από την ει-
κονογραφημένη εγκυκλοπαίδεια του 9ου αι. *De rerum natura* (Για τη
φύση των πραγμάτων), που συνέγραψε ο αρχιεπίσκοπος Ραβάνος Μαύ-
ρος (Rhabanus Maurus, 784-856) και αποτελεί σημαντική πηγή για τη
Μεσαιωνική Ιστορία της Ευρώπης.

Σελίδα από καρολίδειο χειρόγραφο του
9ου αι., όπου απεικονίζονται θεατρικές
μάσκες. Τέμπερα σε περγαμηνή, Βιβλιο-
θήκη Βατικανού.

ρική, γεωμετρία, γεωγραφία, μουσική κ.ά., ενώ ο αυτοκράτορας διέταξε την ίδρυση σχολείων στην επικράτειά του. Η μικρής διάρκειας αυτή πνευματική κίνηση, η οποία σε μεγάλο βαθμό οφείλεται στην ευρεία αντίληψη και διανοητικότητα του Καρλομάγνου, δικαιολογημένα ονομάστηκε **Καρολίδεια Αναγέννηση**.

Η παιδεία του Καρλομάγνου

Κατά τη διάρκεια του γεύματος άκουγε λίγη μουσική και κάποιο ανάγνωσμα. Του διάβαζαν ιστορικές αφηγήσεις για τα μεγάλα γεγονότα της αρχαιότητας. Αγαπούσε πολύ τα έργα του αγίου Αυγουστίνου και ιδιαίτερα την *πολιτεία του Θεού*. Η μητρική του γλώσσα δεν του αρκούσε, γι' αυτό αφοσιώθηκε στην εκμάθηση ξένων γλωσσών και έμαθε τόσο καλά τα λατινικά, ώστε εκφραζόταν καλύτερα με αυτά παρά με τη μητρική του γλώσσα. Δεν συνέβαινε το ίδιο με τα ελληνικά που περισσότερο τα καταλάβαινε παρά τα μιλούσε. Επιχείρησε, επίσης, να γράψει, αλλά μ' αυτό καταπίστηκε πολύ αργά και τα αποτελέσματα ήταν πενιχρά.

Εγινάρδος (770-840), *Η ζωή του Καρλομάγνου*.

Η Λογοτεχνία. Κατά τους πρώτους αιώνες του Μεσαίωνα όλα τα συγγράμματα στη δυτική Ευρώπη γράφονται στα Λατινικά. Την περίοδο

Ντομένικο ντι Μικελίνο (1417-1491). Ο Δάντης και η Ουράνια Πόλη, τοιχογραφία στον καθεδρικό ναό της Φλωρεντίας. Απεικονίζεται ο ποιητής με φόντο τα οράματα από το *Υπερπέραν* που περιγράφονται στη *Θεία Κωμωδία*.

αυτή δεν υπάρχουν σημαντικοί επώνυμοι ποιητές. Το πιο αξιόλογο αγγλοσαξονικό ποιητικό έργο του 7ου αιώνα είναι το έπος *Μπέογουλφ*, που δίνει σημαντικές πληροφορίες για τον πολιτισμό της εποχής του. Στη γαλλική γλώσσα μόλις στα μέσα του 9ου αιώνα άρχισαν να γράφονται τα πρώτα κείμενα, που ήταν *Βίοι Αγίων*. Κατά το 12ο αιώνα γράφονται ορισμένα αξιόλογα έργα στις εθνικές γλώσσες, όπως το *Άσμα του Ρολάνδου*, στη γαλλική δημώδη γλώσσα, και το έπος των *Νιμπελούγκεν* στη γερμανική γλώσσα.

Κατά το 13ο και 14ο αιώνα στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες διαβάζονται κυρίως τα ιπποτικά έμμετρα μυθιστορήματα, που ως κεντρικό θέμα έχουν τον έρωτα. Το προβάδισμα όμως στη λογοτεχνική παραγωγή έχει η Ιταλία, όπου η λογοτεχνία γνωρίζει πραγματική αναγέννηση. Στο μεγαλύτερο πνευματικό κέντρο, τη Φλωρεντία, ζουν και δημιουργούν τρεις μεγάλοι ιταλοί ποιητές: ο **Δάντης** (1263-1321), ο **Πετράρχης** (1304-1374) και ο **Βοκκάκιος** (1313-1375). Η *Θεία Κωμωδία* του Δάντη θεωρείται ένα από τα μεγαλύτερα έργα της παγκόσμιας ποίησης. Ο Πετράρχης έγινε γνωστός για τα λατινικά και ιταλικά *Λυρικά* του ποιήματα και ο Βοκκάκιος για το *Δεκαήμερο*, συλλογή διηγημάτων, όπου καυτηριάζεται η υποκρισία των ηθών της εποχής και τονίζεται η χαρά της ζωής και του έρωτα.

Η Επιστήμη και η Τεχνολογία. Μεγάλη σημασία για την πορεία των επιστημών στη δυτική Ευρώπη έχει η ίδρυση των πανεπιστημίων, λίγο πριν από το τέλος του 12ου αιώνα. Τα πρώτα πανεπιστήμια ιδρύθηκαν στην **Μπολόνια**, την **Οξφόρδη** και το **Παρίσι** με την υποστήριξη αλλά και τον έλεγχο της Εκκλησίας. Οι αντιπαραθέσεις για επιστημονικά θέματα και θεολογικά ζητήματα, στο πλαίσιο των πανεπιστημίων, προκάλεσαν την ανάγκη να ερευνηθεί ο φυσικός κόσμος, γεγονός που αποτέλεσε σταθμό στην πνευματική πορεία της Ευρώπης και συντέλεσε στην αναγέννηση των γραμμάτων και των τεχνών.

Κατά το 13ο αιώνα επικρατεί η μορφή του Ιταλού θεολόγου **Θωμά Ακινάτη**, ο οποίος στα

Διδασκαλία σε Πανεπιστήμιο (14ος αι.). Δημοτική Βιβλιοθήκη του Καμπρέ.

έργα του επιχειρεί να συμβιβάσει την παλαιά γνώση με το δόγμα, προσαρμόζοντας τον Αριστοτέλη στις ανάγκες της χριστιανικής πίστης. Όμως, το πιο ρηξικέλευθο πνεύμα της εποχής αυτής και προάγγελος της νέας εποχής στην επιστήμη υπήρξε ο άγγλος φιλόσοφος και μελετητής του Αριστοτέλη **Ρογήρος Βάκων** (1214-1274), που κατόρθωσε να απελευθερωθεί από τη σχολαστική φιλοσοφία και να προαναγγείλει την πειραματική μέθοδο στην επιστήμη.

Η χρήση των πυροβόλων όπλων από το 14ο αι. άλλαξε σημαντικά την πολεμική τακτική. Στην εικόνα, το πυροβολικό σε δράση κατά την πολιορκία της Ορλεάνης. Μικρογραφία από χειρόγραφο του 15ου αι. Παρίσι, Εθνική Βιβλιοθήκη.

Η ζωή της Παρθένου, Βιτρό, παράθυρο του καθεδρικού ναού της Σαρτρ (1194-1260).

Η σχέση Επιστήμης και Θρησκείας

Όπως ο αστρολόγος και ο φυσικός φτάνουν στο ίδιο συμπέρασμα ότι η Γη είναι στρογγυλή, ο αστρολόγος βασισμένος στα μαθηματικά, δηλ. κάνοντας αφαίρεση της ύλης, ο φυσικός πάλι με υπολογισμούς στηριγμένους στην ύλη, έτσι και τίποτα δεν εμποδίζει τα ίδια γεγονότα (που πραγματεύονται τα φιλοσοφικά συστήματα, σύμφωνα με τα οποία γίνονται γνωστά με το φως του φυσικού λόγου) να τα διερευνά και μια άλλη επιστήμη και να τα κάνει γνωστά χάρη στο φως της Θείας Αποκαλύψεως.

Θωμάς Ακινάτης, στο: Ζ.Ν. Τσιρπανλής, *Η Δυτική Ευρώπη στους Μέσους Χρόνους*, σελ. 199.

Οι τεχνολογικές πρόοδοι ήταν ελάχιστες στη διάρκεια του Μεσαίωνα και οι περισσότερες από αυτές έγιναν κατά τους τελευταίους αιώνες. Αρκετές από αυτές έχουν σχέση με τη γεωργική παραγωγή και αποτελούν βελτίωση γνωστών μεθόδων εκμετάλλευσης της δύναμης του αέρα ή του νερού, όπως για παράδειγμα οι νερόμυλοι. Η τεχνική της **υαλογραφίας** (βιτρό) αναπτύσσεται από το 12ο αιώνα, υπηρετώντας εκκλησιαστικές κυρίως ανάγκες, όπως και η τεχνική της **ελαιογραφίας**. Η πιο σημαντική τεχνολογική πρόοδος είναι ίσως η εφεύρεση του **πυροβόλου όπλου** κατά το 14ο αιώνα.

Η σκηνή του Νιπτήρα. Μικρογραφία από το Ευαγγέλιο του Όθωνος Γ', περίπου 1000, Μόναχο, Βαυαρική Κρατική Βιβλιοθήκη.

Β. Η Τέχνη

Στη δυτική Ευρώπη, η εποχή μέχρι τον Καρλομάγνο είναι περίοδος αβεβαιότητας και αναζητήσεων, όσον αφορά την τέχνη, γι' αυτό είναι δύσκολο να διακρίνουμε μεγάλα έργα και να τα εντάξουμε σε κάποιο καλλιτεχνικό ύφος. Ωστόσο, όπως όλοι οι λαοί, το ίδιο και τα γερμανικά φύλα είχαν δική τους τέχνη, πριν αρχίσουν τη μεγάλη μετανάστευσή τους. Τα στοιχεία της καλλιτεχνικής τους παράδοσης δεν τα περιφρόνησαν, αλλά τα διασταύρωσαν με την ελληνορωμαϊκή και βυζαντινή τέχνη, ενώ αργότερα δέχτηκαν την ευεργετική επίδραση και της αραβικής. Η περίοδος των μεγάλων αναζητήσεων, της αβεβαιότητας και της ρευστότητας στη δυτική Ευρώπη κλείνει στα μέσα του 11ου αιώνα με την εμφάνιση της **ρομανικής αρχιτεκτονικής**, η οποία είναι η πρώτη σαφώς δυτικοευρωπαϊκή τέχνη. Από τα μέσα του 11ου αιώνα η δυτικοευρωπαϊκή τέχνη αποκτά τη δική της ταυτότητα. Παράγοντες που συνέβαλαν στην εξέλιξη της θρησκευτικής τέχνης είναι η ανερχόμενη παπική δύναμη και ο θρησκευτικός ενθουσιασμός των πιστών.

Ο ενθουσιασμός των πιστών στην ανοικοδόμηση των γοθικών ναών

Συντεχνίες έγιναν κατά μίμηση αυτής που συστάθηκε στο ναό της Σαρτρ. Έβλεπες χιλιάδες πιστούς, άνδρες και γυναίκες, να μπαίνουν στο ζυγό και να σέρνουν βαριά κάρα φορτωμένα με όλα τα αναγκαία για τους εργάτες, ξύλα, ασβέστη, κρασί, σιτάρι, λάδι. Ανάμεσα σ' αυτούς τους εθελοντές υπάρχουν ισχυροί άρχοντες και ευγενικής καταγωγής γυναίκες. Μεταξύ τους βασιλεύει απόλυτη πειθαρχία και βαθιά σιγή. Τη νύχτα σχηματίζουν στρατόπεδο με τα κάρα τους, που τα φωτίζουν με κεριά και ψάλλουν εκκλησιαστικούς ύμνους. Μαζί τους οδηγούν και τους αρρώστους με την ελπίδα να γιατρευτούν. Οι καρδιές τους είναι ενωμένες. Αν ανάμεσά τους υπάρχει κάποιος τόσο σκληρός που να μη συγχωρεί τους εχθρούς του, η προσφορά του απομακρύνεται από το κάρο, γιατί θεωρείται ακάθαρτη, και ο ίδιος διώχνεται προσβλητικά από την κοινωνία του αγίου λαού.

Επιστολή του Αιμόν, ηγουμένου του Saint-Pierre-sur-Dives, που γράφτηκε το 1145, στο: E. Male, Notre-Dame de Chartres, σελ. 25-26.

Ο θρόνος του Καρλομάγνου στο παρεκκλήσιο των ανακτόρων στο Άαχεν.

Ο Χριστός ως Κριτής, αριστούργημα της ρομανικής γλυπτικής. Autun (Γαλλία), καθεδρικός ναός Saint Lazare, 12ος αι.

Η Αρχιτεκτονική

Η ιουστινιάνεια αρχιτεκτονική, κυρίως ο ναός της Αγίας Σοφίας, επηρέασε σημαντικά την προκαρολίδεια αρχιτεκτονική. Ο Καρλομάγνος έκτισε το σημαντικότερο ίσως ναό της εποχής του, το παρεκκλήσιο των ανακτόρων του στο Άαχεν, κατά το αρχιτεκτονικό σχέδιο του Αγίου Βιταλίου στη Ραβέννα και του ναού των Αγίων Σέργιου και Βάκχου στην Κωνσταντινούπολη. Οι βυζαντινές επιδράσεις συνεχι-

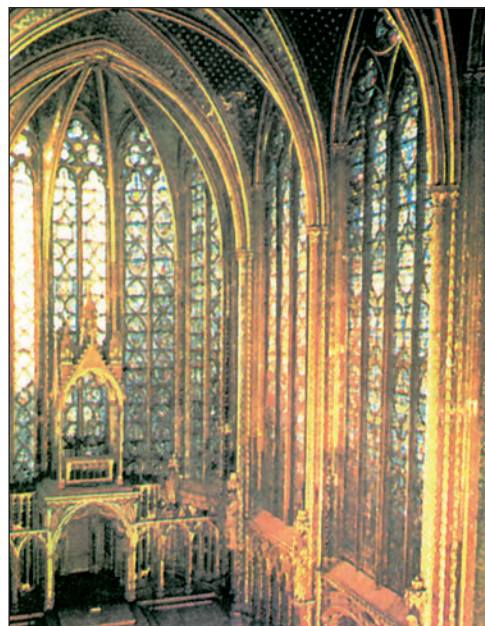
ζονται και κατά τους επόμενους αιώνες, μέχρι την εμφάνιση του ρομανικού και του γοτθικού ρυθμού.

Ο ρομανικός ρυθμός έχει ως αφετηρία τη ρωμαϊκή βασιλική και κύρια χαρακτηριστικά του είναι η συμπαγής και στέρεη δομή, οι αψίδες, τα ημικυκλικά τόξα και οι λίθινοι θόλοι, οι πύργοι των κωδωνοστασίων, η χρήση της γλυπτικής του ανθρώπινου σώματος, κυρίως στο εξωτερικό του ναού, και οι τοιχογραφίες στο εσωτερικό. Εντυπωσιακό παράδειγμα ρομανικού ρυθμού στην Ιταλία είναι η μητρόπολη της Πίζας με το περίφημο κεκλιμένο κωδωνοστάσιό της (12ος αι.).

Ο γοτθικός ρυθμός έχει ως κύρια χαρακτηριστικά το μεγάλο ύψος, τα τεθλασμένα και οξυκόρυφα τόξα, τη χρησιμοποίηση εξωτερικών τοξοτών αντηρίδων για τη στήριξη των τοίχων, τα μεγάλα παράθυρα που επιτρέπουν τον καλύτερο φωτισμό των ναών και διακοσμούνται με υαλογραφήματα, τα οποία παίρνουν τη θέση των τοιχογραφιών. Περίφημοι γοτθικοί ναοί είναι η Παναγία των Παρισίων (12ος αι.), οι καθεδρικοί ναοί της Σαρτρ (12ος-13ος αι.), της Ρενς, της Κολωνίας (13ος αι.) και πολλοί άλλοι, γιατί ο ρυθμός γνώρισε τεράστια εξά-

Η Παναγία των Παρισίων, 13ος αι.

Τα διακοσμημένα με αριστουργηματικά υαλώματα παράθυρα της Sainte-Chapelle στο Παρίσι (ολοκληρώθηκε το 1250).

Η γοτθική τέχνη: τέχνη της πόλης

Η τέχνη των γοθικών καθεδρικών ναών είναι τέχνη της πόλης και της αστικής τάξης, σε αντιδιαστολή με τη μοναστηριακή κι αριστοκρατική ρομανική τέχνη· είναι της πόλης και της αστικής τάξης με την έννοια ότι οι λαϊκοί έπαιρναν όλο και μεγαλύτερο μέρος στο χτίσιμο των μεγάλων καθεδρικών ναών, ενώ η καλλιτεχνική επίδραση του κλήρου μειωνόταν αντίστοιχα, κι επειδή η ανέγερση των εκκλησιών αυτών είναι αδιανόητη δίχως τον πλούτο των πόλεων, με κόστος πολύ μεγαλύτερο από τους πόρους κάθε μεμονωμένου ιεράρχη.

Α. Χάουζερ, *Κοινωνική ιστορία της τέχνης, τόμ. Α*, 254-255.

Ελεφάντινο κάλυμμα βιβλίου, προερχόμενο από το εργαστήριο της Αυλής του Καρλομάγνου, αρχές 9ου αι. Ναρμπόν (Γαλλία). Θησαυροφυλάκιο του καθεδρικού ναού.

Καθεδρικός ναός της Σαρτρ, δυτική πρόσοψη, κεντρική πύλη. Στα γλυπτά απεικονίζονται άγγελοι και γέροντες της Αποκάλυψης.

Η θέση του Τζιόττο στην Κοινωνία

Η φήμη του Τζιόττο απλώθηκε παντού. Οι Φλωρεντινοί ήταν περήφανοι γι' αυτόν. Ενδιαφέρονταν για τη ζωή του και ήταν πολλά τα ανέκδοτα που κυκλοφορούσαν για το πνεύμα του και την επιδεξιότητά του. Και αυτό ήταν κάτι καινούργιο. Τίποτα τέτοιο δεν είχε συμβεί ως τότε. Ακόμη και οι ίδιοι οι καλλιτέχνες δεν ενδιαφέρονταν και τόσο ν' αποκτήσουν φήμη. Πολύ συχνά δεν υπογράφαν και τα έργα τους. Και από αυτή επίσης την άποψη, ο φλωρεντινός Τζιόττο εγκαινιάζει ένα εντελώς νέο κεφάλαιο στην ιστορία της τέχνης. Από εκεί και πέρα η ιστορία της τέχνης, αρχικά στην Ιταλία και αργότερα σε άλλες χώρες, είναι η ιστορία των μεγάλων καλλιτεχνών.

Ε. Χ. Γκόμπριτς, *Ιστορία της Τέχνης*, σελ. 153-154.

πλώση στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης, βόρεια των Άλπεων, μέχρι το 19ο αιώνα.

Η Γλυπτική

Η βυζαντινή επιρροή είναι εμφανής σε πολλά έργα μικρογλυπτικής και μεταλλοτεχνίας της μεσαιωνικής τέχνης της δυτικής Ευρώπης. Η δυτική τέχνη φαίνεται ότι κατά το μεγαλύτερο μέρος του Μεσαίωνα δέχθηκε την επιρροή της βυζαντινής και ως προς την έλλειψη ενδιαφέροντος για τη μνημειακή γλυπτική. Έτσι, γλυπτό διάκοσμο αποκτούν οι ναοί στη Δύση ουσιαστικά από την εποχή που αρχίζει να επικρατεί ο ρομανικός ρυθμός. Από το 13ο αιώνα η γοτθική γλυπτική δημιουργεί έργα επηρεασμένα κυρίως από την ελληνιστική τέχνη, αποδίδοντας με θεατρικό τρόπο τις σκηνές και εκφράζοντας αμεσότερα και εντονότερα τα ανθρώπινα συναισθήματα.

Η Ζωγραφική

Στο μεγαλύτερο μέρος του Μεσαίωνα η ευρωπαϊκή ζωγραφική είναι επηρεασμένη από τη βυζαντινή, όπως φαίνεται από τις **μικρογραφίες** των εκκλησιαστικών χειρογράφων. Κατά το 13ο αιώνα, παρατηρείται στην ευρωπαϊκή ζωγραφική εκκοσμίκευση των θρησκευτικών θεμάτων, στα οποία αντανakλάται η φεουδαρχική κοινωνική δομή και η αναπτυσσόμενη αστική τάξη. Παρατηρείται ακόμη η προσπάθεια να αποδοθούν με πιο φυσικό τρόπο οι μορφές, γεγονός που δικαιολογεί το δανεισμό στοιχείων από την κλασική αρχαιότητα. Έτσι μειώνεται η ακαμψία των μορφών, ενώ δίνεται έμφαση στην απόδοση των συναισθημάτων. Η τάση αυτή εξαπλώνεται σε όλη την Ευρώπη κατά το 14ο αιώνα και είναι γνωστή ως **διεθνής γοτθικός ρυθμός**. Την περίοδο αυτή εμφανίζεται ο **Τζιόττο** (1266-1337), ένας από τους μεγαλύτερους ζωγράφους στην ιστορία της τέχνης, που απομακρύνεται τόσο από τη βυζαντινή παράδοση όσο και από τη γοτθική ζωγραφική και σηματοδοτεί την αρχή της νεότερης ζωγραφικής. Τα έργα του χαρακτηρίζονται από πρωτοτυπία και αυθορμητισμό.

Τζιόττο, Ο Επιτάφιος Θρήνος, τοιχογραφία, Παρεκκλήσιο της Αρένας, Πάδουα. Ολοκληρώθηκε μάλλον το 1306.

Τζεντίλε ντα Φαμπιάνο (1370-1427), Η προσκύνηση των Μάγων, 1423, Φλωρεντία, Πινακοθήκη Ουφίτσι. Χαρακτηριστικό έργο του διεθνούς γοθικού ρυθμού, που κυριαρχούσε στην Ευρώπη ως το 1450 περίπου. Ο πίνακας αποδεικνύει τη μεγάλη αλλαγή στην απόδοση των θρησκευτικών θεμάτων. Το θέμα της Γέννησης περιορίζεται σε σπουδαιότητα και τονίζεται το κοσμικό στοιχείο με την απεικόνιση της κοινωνίας των αριστοκρατών και των αστών.

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ

1. Γιατί οι 13ος και 14ος αιώνες αποτελούν σταθμό για την ιταλική λογοτεχνία;
2. Από τους μεγάλους στοχαστές της Δύσης Θωμά Ακινάτη και Ρογήρο Βάκωνα ποιος ήρθε σε ρήξη με το μεσαιωνικό πνεύμα και γιατί θεωρείται πρωτοπόρος στην επιστήμη;
3. Με βάση ποια στοιχεία εξηγείται ο χαρακτηρισμός της εποχής του Καρλομάγνου ως περιόδου πολιτιστικής αναγέννησης;
4. Ποια σημαντική αλλαγή σημειώνεται στα μέσα του 11ου αι. στην εξέλιξη του δυτικοευρωπαϊκού πολιτισμού;
5. Υπάρχουν διαφορές ανάμεσα στη βυζαντινή και τη γερμανική εικαστική περιγραφή της σκηνής του Νιπτήρα (Να παρατηρήσετε τις αντίστοιχες εικόνες).
6. Να αναφέρετε τα κυριότερα χαρακτηριστικά του ρομανικού και του γοθικού ρυθμού.
7. Γιατί ο Τζιόττο θεωρείται πρωτοπόρος ζωγράφος; Συμβουλευτείτε και το σχετικό παράθεμα.

ΘΕΜΑ ΓΙΑ ΣΥΖΗΤΗΣΗ: Να σχολιάσετε τη συμμετοχή του λαού στην ανοικοδόμηση των γοθικών ναών με βάση τα παραθέματα.

3. Η Βυζαντινή πολιτισμική παράδοση στους Βαλκανικούς λαούς και τη Ρωσία

Με τον εκχριστιανισμό τους οι Βούλγαροι, οι Σέρβοι και οι Ρώσοι, κατά τον 9ο και 10ο αιώνα, γνώρισαν το βυζαντινό πολιτισμό και επηρεάστηκαν σημαντικά από αυτόν. Την περίοδο αυτή μεταφράστηκε στη σλαβική και τη βουλγαρική γλώσσα το μεγαλύτερο μέρος της βυζαντινής υμνογραφίας, καθώς και βυζαντινά νομικά κείμενα. Πάντως, όπως φαίνεται από τα ρωσικά ιστορικά κείμενα, τα Χρονικά,

οι Ρώσοι εμφανίζονται να έχουν ιδιαίτερη πολιτισμική ταυτότητα και να είναι αποστασιοποιημένοι από τα βυζαντινά πρότυπα.

Στο χώρο της τέχνης, Βούλγαροι, Σέρβοι και Ρώσοι επέδειξαν σχετικά νωρίς καλλιτεχνική ευαισθησία και αξιόλογες κατασκευαστικές ικανότητες. Στα έργα της τέχνης τους διασταυρώνονται η βυζαντινή παράδοση, η πολιτισμική τους ιδιαιτερότητα, δυτικές επι-

Ο Ενταφιασμός του Χριστού, Άγιος Παντελεήμων, Νέρεζι, 12ος αι. «Η έκφραση του πάθους και της οδύνης αποτελεί καινοτομία της εποχής, όχι μόνο για τη Βυζαντινή, αλλά και για την ευρωπαϊκή ζωγραφική» (Μ. Χατζηδάκης, Ι.Ε.Ε., Θ', σελ. 405).

Η Παναγία του Βλαδιμίρ, η πιο δημοφιλής ρωσική εικόνα και αριστούργημα της βυζαντινής ζωγραφικής, 12ος αι. (Μόσχα, Πινακοθήκη Τρετιάκοφ).

Ο Ευαγγελισμός. Η μία πλευρά αμφιπρόσωπης βυζαντινής εικόνας, γύρω στα 1295, τέμπρα σε ξύλο, Αχρίδα, Εθνικό Μουσείο. (Η εικόνα προέρχεται από την Κωνσταντινούπολη).

Βυζάντιο και Ρωσία

Δεχόμενοι τη βυζαντινή Ορθοδοξία, οι Ρώσοι θεώρησαν ως δεδομένα τα δόγματα και τους κανόνες, αλλά έμαθαν επίσης από τους Έλληνες ότι τα δόγματα είναι δυνατόν να εκφραστούν σε λειτουργικό κάλλος, σε μουσική, σε πλαστικές τέχνες και σε πρότυπα ασκητικής συμπεριφοράς. Τις πλευρές αυτές του Χριστιανισμού τις αγάπησαν πάνω απ' όλα και τις ανέπτυξαν από πολύ νωρίς με το δικό τους εντόπιο τρόπο.

Ι. Μέγιερντορφ, *Βυζάντιο και Ρωσία*, σελ. 56.

Αντρέι Ρουμπλιόφ, Η Αγία Τριάδα, φορητή εικόνα, γύρω στα 1422-1427, Μόσχα, Πινακοθήκη Τρετιάκοφ. Το μόνο έργο που με βεβαιότητα ανήκει στον Ρουμπλιόφ. Ο ζωγράφος ταυτίζει την Αγία Τριάδα με το θέμα της φιλοξενίας του Αβραάμ. Ο Ρουμπλιόφ έχει ήδη απομακρυνθεί από τη βυζαντινή τέχνη και κατακτά το προσωπικό του ύφος.

δράσεις, όσον αφορά τους Σέρβους, και ανατολικές, όσον αφορά τους Ρώσους. Κατά τον 11ο αιώνα στη σερβική Αχρίδα κτίστηκαν εντυπωσιακοί ναοί με θαυμάσιες τοιχογραφίες, ενώ το σημαντικότερο ρωσικό μνημείο

Η Αγία Σοφία του Κιέβου, 1045-1050.

είναι η Αγία Σοφία του Κιέβου, που διακοσμήθηκε με ψηφιδωτά και τοιχογραφίες από βυζαντινούς καλλιτέχνες. Ο σημαντικότερος από αυτούς ήταν ο **Θεοφάνης ο Έλληνας**, ο οποίος, όπως προαναφέρθηκε, ανέπτυξε κατά το 14ο αιώνα καλλιτεχνική δραστηριότητα στη Ρωσία, όπου πρόσφερε πολλά στη διαμόρφωση της ρωσικής ζωγραφικής και είχε μαθητή τον **Αντρέι Ρουμπλιόφ**, κορυφαίο ρώσο ζωγράφο.

ΕΡΩΤΗΣΗ

Ποια η επίδραση της βυζαντινής ζωγραφικής στην εξέλιξη της ρωσικής με βάση και το σχετικό παράθεμα;

4. Ο Αραβικός πολιτισμός

α. Η πόλη κέντρο του αραβικού πολιτισμού

Παρόλο που οι Άραβες ήταν νομαδικός λαός, κέντρο του πολιτισμού τους υπήρξαν οι πόλεις, οι οποίες ήταν πολυάνθρωπες, κατά πολύ μεγαλύτερες από τις σύγχρονές τους ευρωπαϊκές. Το **Μεγάλο Τζαμί** ήταν το κυριότερο μνημείο της πόλης, κέντρο διδασκαλίας

Οι Άραβες και οι αρχαίοι Έλληνες

(Ο Αλ Μαμούν) δημιούργησε σχέσεις με τους βυζαντινούς αυτοκράτορες, τους έκανε πλούσια δώρα και τους παρακάλεσε να του κάνουν δώρο βιβλία φιλοσοφίας που είχαν στην κατοχή τους. Κι εκείνοι του έστειλαν έργα του Πλάτωνα, του Αριστοτέλη, του Ιπποκράτη, του Γαληνού, του Ευκλείδη, του Πτολεμαίου και των άλλων, όποια είχαν. Ο Αλ Μαμούν λοιπόν διάλεξε τους καλύτερους μεταφραστές και τους ανάθεσε να μεταφράσουν αυτά τα έργα με κάθε δυνατή προσοχή. Αφού έγινε η μετάφραση, όσο μπορούσε καλύτερα, ο χαλίφης παρακίνησε τους υπηκόους του να τα διαβάσουν και τους ενθάρρυνε να τα μελετήσουν. Στη συνέχεια της βασιλείας αυτού του ηγεμόνα η επιστημονική κρίση αναπτύχθηκε.

Σαΐντ αλ Ανταλουζί (Άραβας ιστορικός, 11ος αι.), Οι κατηγορίες των Εθνών, στο Μ. Mollat, Ο Μεσαίωνας, σ. 47, (μετάφραση), στο Λ. Τσακσίρας κ.ά., σ. 201.

όχι μόνο του ισλαμικού νόμου, αλλά και της αραβικής λογοτεχνίας. Μετά τον 9ο αιώνα στις μεγάλες πόλεις ιδρύθηκαν κρατικά κέντρα έρευνας, ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα και νοσοκομεία. Στις πλούσιες αγορές των αραβικών πόλεων πωλούνταν μεταξύ άλλων και πολυτελή προϊόντα τέχνης, φτιαγμένα από υλικά που έρχονταν από μακρινές χώρες, π.χ. ελεφαντόδοντο από την Αφρική, μετάξι από την Κίνα, πολύτιμοι λίθοι από την Ινδία κ.λπ. Οι Άραβες τεχνίτες φιλοτέχνησαν λαμπρά έργα μικροτεχνίας.

β. Οι επιστημονικές επιδόσεις των Αράβων

Ο αραβικός πολιτισμός αναπτύχθηκε κυρίως μετά την ολοκλήρωση των αραβικών κατακτήσεων και τη διάσπαση του ενιαίου

Χαλιφάτου σε τρία ανεξάρτητα Χαλιφάτα. Η πολιτισμική ανάπτυξη άρχισε στο Χαλιφάτο των Αββασιδών με πρωτεύουσα τη Βαγδάτη, όταν ο χαλίφης Αλ Μαμούν, στις αρχές του 9ου αιώνα, πρωτοστάτησε στη μετάφραση των αρχαίων ελληνών συγγραφέων. Η ελληνική φιλοσοφία και επιστήμη επηρέασαν αποφασιστικά την εξέλιξη της σκέψης των Αράβων. Χαρακτηριστικό είναι ότι η αρχαία ελληνική φιλοσοφία έγινε γνωστή στη δυτική Ευρώπη μέσω αραβικών μεταφράσεων. Οι σημαντικότεροι Άραβες φιλόσοφοι, **Γιακούρ Αλκέντι** (9ος αι.), **Αβικέννας** (11ος αι.) και **Αβερρόης** (12ος αι.) επηρεάστηκαν κυρίως από την αριστοτελική φιλοσοφία.

Η Φιλοσοφία γνώρισε ιδιαίτερη άνθηση στη Βαγδάτη, όπου ο **Αλ Μαμούν** ίδρυσε τον Οίκο της Σοφίας, επιστημονικό κέντρο, όπου εργάστηκαν οι σημαντικότεροι μουσουλμάνοι διανοούμενοι, συγγράφοντας δεκάδες φιλοσοφικά συγγράμματα. Ο 12ος αιώνας είναι αντίθετα περίοδος διωγμού της ελεύθερης σκέψης από τους Άραβες ηγεμόνες. Έτσι, το 1150 ο χαλίφης της Βαγδάτης διέταξε να καούν όλα τα φιλοσοφικά έργα του Αβικέννα, ενώ στη Σεβίλλη το 1194 απαγορεύθηκαν όλα τα φιλοσοφικά έργα του Αβερρόη. Οι υπήκοοι διατάχθηκαν να ρίξουν στην πυρά όλα τα σχετικά συγγράμματα και τα φανατισμένα πλήθη ανταποκρίθηκαν με προθυμία.

Οι επιστημονικές επιδόσεις των Αράβων υπήρξαν σημαντικές, με σπουδαιότερες αυτές στην Ιατρική, τις οποίες εκτιμούσαν ιδιαίτερα και οι Βυζαντινοί. Το 13ο αιώνα, και παρά τη γενική παρακμή που παρατηρείται στον αραβικό κόσμο την εποχή αυτή, έζησε ο **Ιμπν Χαλντούν**, ο μεγαλύτερος θεωρητικός του αραβικού κόσμου σε οικονομικά θέματα, ταυτόχρονα όμως και μεγάλος ιστορικός.

γ. Η αραβική τέχνη

Η αραβική θρησκευτική τέχνη είναι ανεικονική, εφόσον η ισλαμική θρησκεία απαγορεύει την απεικόνιση του θείου. Στη διαμόρφωσή

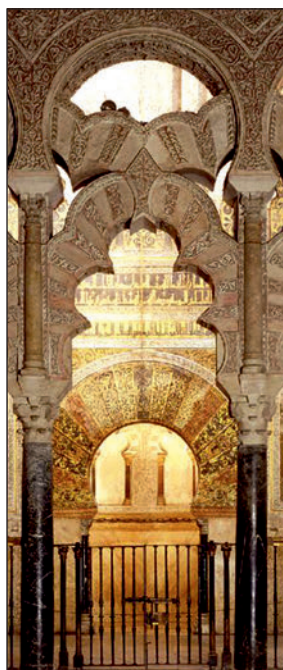
της, η αραβική τέχνη επηρεάστηκε από την τέχνη της Ανατολής και του Βυζαντίου. Σημαντική προσφορά των Αράβων στην παγκόσμια τέχνη είναι τα **αραβουργήματα**, λεπτές δαντελωτές διακοσμητικές συνθέσεις, με ανεξάντλητη ποικιλία.

Η Αρχιτεκτονική

Το Ισλάμ επέβαλε ομοιομορφία στην αρχιτεκτονική και οι παραλλαγές που υπάρχουν οφείλονται όχι τόσο σε τοπικές ή εθνικές μορφολογικές διαφορές, όσο στις προσωπικές προτιμήσεις των χαλιφών. Τα πιο ενδιαφέροντα κτίσματα είναι τα τζαμιά και τα ανάκτο-

Η λεγόμενη κοσμηματοθήκη της Θαμόρα (Ισπανία). Φιλοτεχνήθηκε το 964 κατά παραγγελία του χαλίφη Αλ Χακάμ Β' (961-976), σοφού Άραβα ηγεμόνα που η βιβλιοθήκη του περιλάμβανε 400.000 βιβλία.

Το μιχράμπ (κόγχη προσευχής) του Μεγάλου Τζαμιού στην Κόρδοβα (αποπερατώθηκε το 965).

Το τέμενος του Ομάρ στα Ιεροσόλυμα (691), το αρχαιότερο ισλαμικό αρχιτεκτονικό μνημείο.

ρα. Η αρχιτεκτονική τους είναι απλή: τα τζαμιά αποτελούνται συνήθως από ένα κεντρικό κτίσμα που έχει τη μορφή κύβου, πάνω στον οποίο στηρίζεται ο τρούλος. Τα ανάκτορα είναι συνήθως συγκροτήματα με εσωτερικές αυλές, όπου υπάρχουν κήποι, κρήνες κ.λπ. Δομικό στοιχείο που επικρατεί στην αραβική αρχιτεκτονική είναι τα τεθλασμένα και οξυκόρυφα τόξα, ενώ στη διακόσμηση επικρατούν τα αραβουργήματα.

Από τα πιο ονομαστά μνημεία της αραβικής αρχιτεκτονικής είναι το τέμενος του Ομάρ (7ος αι.) στα Ιεροσόλυμα, το Μεγάλο Τζαμί στην Κόρδοβα της Ισπανίας (8ος αι.) και το Μεγάλο Τζαμί στο Κάιρο (9ος αι.). Στα κορυφαία μνημεία της αραβικής αρχιτεκτονικής συγκαταλέγονται, επίσης, τα ανάκτορα της Αλάμπρας στη Γρανάδα της Ισπανίας, που κτίστηκαν το 13ο αιώνα. Σε αυτό το μεγαλοπρεπές αλλά και κομψό σύνολο ανακτόρων, κήπων, εξωστών και κρηνών, θριαμβεύει ο πλούσιος διάκοσμος με αραβουργήματα.

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ

1. Ποιο το κοινό σημείο μεταξύ της τέχνης της εικονομαχίας και της μουσουλμανικής τέχνης;
2. Ποια είναι τα σπουδαιότερα αραβικά αρχιτεκτονικά μνημεία κατά την εποχή αυτή;
3. Ποιες επιδράσεις δέχθηκαν οι Άραβες από τους Έλληνες και ποιες επιστήμες καλλιέργησαν;

Η Σχολή των Αθηνών (απόσπασμα, λεπτομέρεια). Στο κέντρο ο Πλάτων και ο Αριστοτέλης πλαισιωμένοι από ένα πλήθος φιλοσόφων και επιστημόνων της Αρχαιότητας: ο Ζήνων, ο Επίκουρος, ο Πυθαγόρας, ο Αναξαγόρας, ο Ηράκλειτος, ο Σωκράτης, ο Πτολεμαίος και ο Διογένης. Τοιχογραφία του Ραφαήλ, μεταξύ 1509 και 1511, που κοσμεί την αίθουσα των υπογραφών στο Βατικανό.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6

ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΛΩΣΗ ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗΣ ΚΑΙ ΤΙΣ ΑΝΑΚΑΛΥΨΕΙΣ ΤΩΝ ΝΕΩΝ ΧΩΡΩΝ ΩΣ ΤΗ ΣΥΝΘΗΚΗ ΤΗΣ ΒΕΣΤΦΑΛΙΑΣ (1453-1648)

Κατά το 15ο και 16ο αι., ο ευρωπαϊκός πολιτισμός μεταμορφώνεται από ένα ιδεολογικό, λογοτεχνικό και καλλιτεχνικό κίνημα, την Αναγέννηση. Ο όρος αυτός δημιουργήθηκε αργότερα, το 19ο αιώνα, από τους μελετητές, για να εκφράσει την αναβίωση του πνεύματος της κλασικής Ελλάδας και της Ρώμης. Την ίδια εποχή οι Ευρωπαίοι βρίσκονταν ήδη σε ικανοποιητικό επίπεδο ανάπτυξης, έτοιμοι να επιχειρήσουν την έξοδο από τα στενά όρια της Μεσογείου. Η οικονομική ευρωστία, η βελτίωση των τεχνικών μέσων, η διεύρυνση του πνεύματος και τα εξερευνητικά ταξίδια που προηγήθηκαν ευνόησαν το μεγάλο άνοιγμα προς την ανακάλυψη του υπόλοιπου κόσμου.

Παράλληλα, η υποβόσκουσα κρίση στη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία, που συνέπεσε με τη γενικότερη αναγεννησιακή και ανθρωπιστική κίνηση, έλαβε από τις αρχές του 16ου αιώνα δυναμικό χαρακτήρα. Τότε, εκδηλώθηκε μια πραγματική θρησκευτική επανάσταση, η Μεταρρύθμιση, που έμελλε να προκαλέσει τη διάσπαση της πνευματικής ενότητας της Ευρώπης.

Στο μεταξύ οι Οθωμανοί Τούρκοι, μετά την πτώση της Κωνσταντινούπολης το 1453, συνέχιζαν την προέλασή τους προς τη Μεσόγειο και την Ανατολική Ευρώπη, ενώ οι ευρωπαϊκές δυνάμεις με αλληπάλληλες συμμαχίες επιχειρούσαν να τους ανακόψουν. Οι λατινοκρατούμενες ελληνικές περιοχές περιέρχονταν διαδοχικά υπό οθωμανική κυριαρχία και στις τουρκοκρατούμενες περιοχές εκδηλώνονταν επαναστατικά κινήματα. Οι υπόδουλοι Έλληνες συμμετείχαν στην αντιτουρκική δραστηριότητα των Ευρωπαίων με την αισιόδοξη προοπτική απελευθέρωσής τους από τον οθωμανικό ζυγό. Παράλληλα, αξιοποιούσαν θρησκευτικά προνόμια και παραδοσιακούς θεσμούς για να επιβιώσουν και να βελτιώσουν τη θέση τους.

Κατά το 17ο αιώνα στη Δύση η κληρονομιά των θρησκευτικών αντιπαραθέσεων, η βαθμιαία επικράτηση της απολυταρχίας, η οργάνωση εθνικών μοναρχιών και οι οικονομικοί ανταγωνισμοί έθεταν σε κίνδυνο την ειρήνη στην Ευρώπη, όξυναν τις ενδοευρωπαϊκές αντιθέσεις και οδήγησαν σε πολεμικές συρράξεις.

1. Από το Μεσαίωνα στους Νέους χρόνους

α. Οικονομικές και κοινωνικές μεταβολές

Ήδη από το 12ο αιώνα είχαν αρχίσει να σημειώνονται ορισμένες κοινωνικές και οικονομικές μεταβολές, που επρόκειτο να οδηγήσουν στους Νέους Χρόνους: η πρώτη από τις μεταβολές αυτές είχε επίκεντρο τις πόλεις, όπου αναζωπυρώθηκε το εμπόριο και επανεμφανίστηκε το χρήμα ως ανταλλακτικό μέσο. Έτσι, η γη έπαυσε να αποτελεί το μοναδικό μέτρο αξίας, γεγονός που αποδυνάμωσε ακόμη περισσότερο το φεουδαρχικό σύστημα, το οποίο βρισκόταν ήδη σε βαθιά κρίση.

Τα φεουδαρχικά δικαιώματα στα αστικά

Τα προνόμια του Πανεπιστημίου των Παρισίων

Παρέχουμε στους καθηγητές και τους φοιτητές το δικαίωμα να συντάξουν σοφούς κανόνες για τις μεθόδους και τα προγράμματα διδασκαλίας, για τον καθορισμό του τιμήματος των ενοικίων, και το δικαίωμα να αποκλείουν εκείνους που αντιτίθενται στις ρυθμίσεις αυτές. Αν συμβεί κάποιος από σας να φυλακιστεί παράνομα, σταματήστε τα μαθήματα, εφόσον βέβαια το κρίνετε σκόπιμο. Απαγορεύουμε μεταξύ άλλων να συλληφθεί φοιτητής για χρέη.

Βούλλα του Πάπα Γρηγορίου ΙΧ, 1231.

Το 1277, ο επίσκοπος των Παρισίων καταδικάζει «τις πλάνες» που διδάσκονται στο πανεπιστήμιο της πόλης

Μερικοί φοιτητές του Παρισιού έχουν την τόλμη να συζητούν στις σχολές ορισμένες πλάνες ή μάλλον παραληρήματα και ανόητες ύβρεις. Βέβαια, τονίζουν ότι αυτές οι απόψεις είναι αληθείς ως προς τη φιλοσοφία, αλλά αναληθείς ως προς την καθολική πίστη, σαν να είναι δυνατό να έχουμε δύο αλήθειες εντελώς αντίθετες μεταξύ τους και να υπάρχει μια αλήθεια για τους ειδωλολάτρες φιλοσόφους αντίθετη με την αλήθεια των Αγίων Γραφών. Επειδή μια ανόητη φλυαρία μπορεί να προκαλέσει πλάνη στους απλούς ανθρώπους, απαγορεύουμε απολύτως να γίνονται τέτοιες συζητήσεις, καταδικάζουμε σε απομόνωση αυτές τις πλάνες και αφορίζουμε αυτούς που τις δίδαξαν εν μέρει ή εν όλω.

Etienne Tempier, Επίσκοπος Παρισιού, 'Αριστοτελισμός και Σχολαστικισμός', 1277.

κέντρα περιορίστηκαν, ενώ αντίθετα ενισχύθηκε ο πολιτικός ρόλος της νέας κοινωνικής ομάδας των εμπόρων, βιοτεχνών και τραπεζιτών, δηλαδή της πρώιμης αστικής τάξης. Τις δραστηριότητες της κοινωνικής αυτής ομάδας ευνόησαν και οι Σταυροφορίες, οι οποίες αποτέλεσαν διέξοδο των Ευρωπαίων από την απομόνωσή τους και αποκατέστησαν την κοινωνία της Δύσης με την Ανατολή.

Από τις εξελίξεις αυτές δέχθηκαν ισχυρά πλήγματα η φεουδαρχία και η Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία, καθώς η θέση τους άρχισε να κλονίζεται από την εδραίωση εθνικών μοναρχιών και από την ανάδειξη των νέων οικονομικών και κοινωνικών δυνάμεων.

β. Οι νέες πνευματικές δυνάμεις-Κλίμα αναζήτησης

Οι οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές μεταβολές επηρέασαν συνολικά τον πολιτισμό. Όλες οι αξίες που είχε αποδεχθεί το καθεστώς της φεουδαρχίας αμφισβητήθηκαν, ενώ και η Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία δέχθηκε έντονη κριτική. Η τελευταία, για να κερδίσει τη μάχη με τις νέες πνευματικές δυνάμεις, επιδίωξε να θέσει υπό τον έλεγχό της τα Πανεπιστήμια, όπου επιχείρησε να συμφιλιώσει το θρησκευτικό δόγμα με τη φιλοσοφία και την κλασική επιστημονική παράδοση, καθώς και με τον αραβικό πολιτισμό, προκειμένου να ανανεώσει τον πνευματικό της οπλισμό. Οι πνευματικές ζυμώσεις, πάντως, ξεέρασαν σε πολλά Πανεπιστήμια τα δογματικά όρια και προχώρησαν στην έρευνα του φυσικού κόσμου.

Το νέο πνεύμα της αναζήτησης δεν περιορίστηκε στους κύκλους των διανοουμένων. Οι Ευρωπαίοι του 13ου και του 14ου αιώνα, στην προσπάθειά τους να ανοίξουν νέους εμπορικούς δρόμους στην Ανατολή, άρχισαν να εξερευνούν τον κόσμο της Ανατολής και να διευρύνουν τους ορίζοντές τους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το ταξίδι του βενετού Μάρκο Πόλο στην Ασία (1271-1295).

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ

1. Να επισημάνετε τις οικονομικές και κοινωνικές εξελίξεις που προετοίμασαν τους Νέους Χρόνους.

2. Για ποιους λόγους η Ρωμαιοκαθολική εκκλησία παραχώρησε στα πανεπιστήμια διοικητικά και πνευματικά προνόμια; Μέχρι ποιο σημείο μπορούσε να φθάσει η πνευματική ελευθερία σύμφωνα με τη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία; Να συμβουλευτείτε τα σχετικά παραθέματα της ενότητας.

2. Αναγέννηση και ανθρωπισμός

Παρόλο που ο όρος Αναγέννηση παραπέμπει συνήθως στις εικαστικές τέχνες, εντούτοις πρόκειται για μια γενικότερη πνευματική κίνηση που κύριο χαρακτηριστικό της είναι η αναβίωση των αξιών της κλασικής αρχαιότητας, οι οποίες είχαν παραμεριστεί κατά το Μεσαίωνα. Το πνεύμα των ανθρώπων απελευθερώνεται τώρα (15ος-16ος αι.) από τη μονομέρεια της θρησκευτικής μεσαιωνικής σκέψης και γίνεται πιο φιλελεύθερο, δημιουργικό και ερευνητικό. Ο αναγεννησιακός άνθρωπος εμπνέεται από τον αρχαίο κόσμο, στόχος του όμως είναι το μέλλον. Οι επαναστατικές του επινοήσεις σε όλους τους τομείς της επιστήμης, της τέχνης και της λογοτεχνίας εισάγουν πανηγυρικά την Ευρώπη στην περιπέτεια του νεότερου πολιτισμού της.

α. Οι νέοι δρόμοι δημιουργίας

Ασφαλώς δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι η πολιτιστική άνοιξη ξεκίνησε από τις ακμαίες οικονομικά πόλεις της Ιταλίας, όπως η Φλωρεντία, η Βενετία και η Ρώμη, από τις οποίες επεκτάθηκε αργότερα και στην υπόλοιπη Δυτική Ευρώπη. Η οικονομική άνθηση στις πόλεις αυτές συνέβαλε στην εκδήλωση καλλιτεχνικής και πνευματικής δραστηριότητας, που

Ο τέλειος «καθολικός» άνθρωπος

Θέλω τον αυλικό ευγενή, πνευματώδη, ευφυή και χαριτωμένο. Εκτιμώ ότι το πραγματικό επάγγελμα του αυλικού πρέπει να είναι αυτό της ενασχόλησης με τα όπλα. Πρέπει να είναι δυνατός και φοβερός ενώπιον των εχθρών, αλλά σε όλες τις άλλες περιπτώσεις πρέπει να είναι ανθρώπινος, μετρημένος και σοβαρός.

Θέλω να γνωρίζει όχι μόνον τα λατινικά αλλά και τα ελληνικά, να γνωρίζει να γράφει σε στίχους και σε πεζό. Θα ήθελα επίσης να γνωρίζει πολλές ξένες γλώσσες.

Θα έπρεπε εξίσου να γνωρίζει να κολυμπά, να αθλείται στο τρέξιμο και τη λιθοβολία. Η μόρφωσή του θα μου φαινόταν ανεπαρκής, αν δεν είχε γνώσεις μουσικής.

Baldassar Castiglione, *Ο αυλικός*, 1528.

υποστήριζαν φιλόδοξοι εκπρόσωποι της αστικής τάξης και φιλόμουσοι ηγεμόνες, όπως οι Μέδικοι στη Φλωρεντία.

Τα πανεπιστήμια, πέραν των φιλοσοφικών αναζητήσεων, επιχειρούν τώρα μια προσέγγιση στην οικονομική, κοινωνική και πνευματική ζωή. Οι πνευματικές δυνάμεις, απελευθερωμένες πλέον από το μεσαιωνικό πλαίσιο, διαμορφώνουν μια νέα αντίληψη για τον άνθρωπο, πάνω στην οποία θα προσπαθήσουν να οικοδομήσουν τον καινούργιο κόσμο.

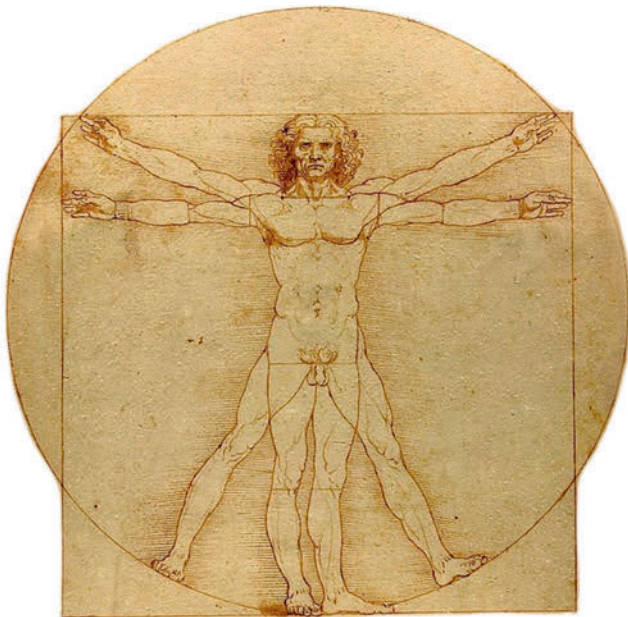
Το γραφείο του ανθρωπιστή. Πίνακας (1502-1507) του Vittore Carpaccio. Εκκλησία του Saint Georges des Esclavons, Βενετία.

Β. Το κίνημα του Ανθρωπισμού

Η ρήξη με το Μεσαίωνα

Ο άνθρωπος της Αναγέννησης αναζητούσε τρόπους έκφρασης των νέων ιδεών. Έτσι, στράφηκε προς τον ελληνορωμαϊκό πολιτισμό και επιδόθηκε στη συστηματική μελέτη, μετάφραση και σχολιασμό των αρχαίων συγγραφέων. Η στροφή αυτή προς τη βαθύτερη γνώση των ελληνικών και λατινικών γραμμά-

των και της αρχαιότητας γενικότερα ονομάστηκε **ανθρωπισμός**. Βέβαια, το φαινόμενο της αναβίωσης των κλασικών σπουδών δεν είναι καινούργιο, αφού ήδη στα ευρωπαϊκά πανεπιστήμια του 12ου αι. μελετήθηκαν αρχαία φιλοσοφικά κείμενα. Επίσης οι Βυζαντινοί κατά την περίοδο από το 10ο έως το 15ο αιώνα, ιδιαίτερα κατά την εποχή των Παλαιολόγων, ασχολήθηκαν συστηματικά με τη μελέτη της αρχαίας γραμματείας. Η διαφορά έγκειται στο γεγονός ότι ο αναγεννησιακός λόγιος δεν μελετά τον αρχαίο πολιτισμό μόνο σε θεωρητικό επίπεδο, αλλά επιχειρεί να αντλήσει από αυτόν αξίες για τη θεμελίωση του συγχρόνου του κόσμου. Η τάση απομάκρυνσης από το μεσαιωνικό παρελθόν εκφράζεται ήδη από τις τρεις προδρομικές μορφές του ανθρωπισμού, τον **Δάντη**, τον **Πετράρχη** και τον **Βοκκάκιο**.

Σχέδιο του Λεονάρντο ντα Βίντσι. Μουσείο της Ακαδημίας της Βενετίας.

Ο καθολικός άνθρωπος*

Οι φορείς του ανθρωπισμού είναι βαθιά θρησκευόμενοι, επιζητούν όμως την αληθινή πίστη και τοποθετούν τον άνθρωπο στο κέντρο του κόσμου. Γι' αυτό η προσωπικότητά του πρέπει να είναι πολύπλευρη και να χαρακτηρίζεται από την αγάπη για δημιουργική και δραστήρια ζωή, καθώς και από την πίστη στις δυνάμεις του ανθρώπου, σωματικές και πνευματικές. Ο άνθρωπος αισθάνεται

Ο ανθρωπιστής Γκιγιώμ Φισέ προσφέρει ρητορικό σύγγραμμα στο Βησσαρίωνα. Βενετία, Μαρκετινή Βιβλιοθήκη.

πλέον ελεύθερος και έτοιμος να αναλάβει την ευθύνη για τη διαμόρφωση του κόσμου του. Οι ανθρωπιστές οραματίζονται να διαμορφώσουν ένα νέο τύπο ανθρώπου, τον **καθολικό άνθρωπο** (homo universalis), δημιουργό του πολιτισμού του και υπεύθυνο για τη μοίρα του.

Η συμβολή των Ελλήνων λογίων στην ανθρωπιστική κίνηση

Στην αναβίωση των ελληνικών γραμμάτων στη Δύση υπήρξε καθοριστική η συμβολή των Ελλήνων λογίων που κατέφυγαν στην ιταλική χερσόνησο πριν και μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Τούρκους. Ήδη από την τελευταία δεκαετία του 14ου αιώνα βρίσκουμε το λόγιο Μανουήλ Χρυσολωρά στη Βενετία, όπου μετέβη ως απεσταλμένος του βυζαντινού αυτοκράτορα για να ζητήσει βοήθεια εναντίον των Τούρκων. Λίγο αργότερα έφτασαν στην Ιταλία εξέχουσες προσωπικότητες του ελληνικού πνεύματος που συνόδευσαν τον αυτοκράτορα Ιωάννη Η΄ Παλαιολόγο στη Σύνοδο της Φλωρεντίας (1439). Ανάμεσά τους ήταν ο Γεώργιος Σχολάριος, δηλαδή ο μετέπειτα Πατριάρχης Γεννάδιος, ο Μάρκος ο Ευγενικός, ο επίσκοπος Νικαίας Βησ-

σαρίων και ο Γεώργιος Γεμιστός ή Πλήθων. Την ίδια περίοδο διδάσκουν τα ελληνικά γράμματα στα ιταλικά πανεπιστήμια διαπρεπείς Έλληνες λόγιοι που διακρίθηκαν για το εκδοτικό τους έργο και γενικότερα για το ήθος τους.

Η δραστηριότητα αυτή των Ελλήνων λογίων κατά το 15ο και 16ο αιώνα συνέβαλε αποφασιστικά στην ενίσχυση των ανθρωπιστικών σπουδών στη Δύση. Εκδηλώθηκε έντονο ενδιαφέρον για την έκδοση κειμένων αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων και τη συλλογή αρχαίων χειρογράφων από βιβλιοθήκες και ηγεμόνες. Έτσι μεταφέρθηκαν και σώθηκαν πολλά ελληνικά χειρόγραφα στη Μαρκετινή Βιβλιοθήκη της Βενετίας και στη Λαυρεντιανή Βιβλιοθήκη της Φλωρεντίας.

Μόνο ο σοφός είναι αληθινός άνθρωπος

Περιμένω και θέλω να μάθεις τέλεια τις γλώσσες: πρώτα τα ελληνικά, όπως θέλει ο Κοϊντιλιανός. Έπειτα τα λατινικά, τα εβραϊκά για την Αγία Γραφή, τα χαλδαϊκά και τα αραβικά για τους ίδιους λόγους. Και θέλω να διαμορφώσεις το ύφος σου στα ελληνικά μιμούμενος τον Πλάτωνα, και στα λατινικά μιμούμενος τον Κικέρωνα. Επιθυμώ να μην υπάρχει γνώση επιστημονική που να μην την έχεις στη μνήμη σου... Θέλω να μάθεις ελεύθερες τέχνες: γεωμετρία, αριθμητική και μουσική... Στην αστρονομία μάθε όλους τους κανόνες... Από το αστικό δίκαιο θέλω να μάθεις από στήθους τα καλύτερα μέρη... Και στη γνώση της φυσικής ιστορίας θέλω να επιδοθείς με ζήλο, για να μην υπάρχει θάλασσα, ποτάμι και πηγή των οποίων να αγνοείς τα ψάρια, να γνωρίζεις όλα τα πουλιά του ουρανού, όλα τα δένδρα, τα φυτά του δάσους, όλα τα είδη χόρτων της γης, όλα τα μέταλλα... Έπειτα διάβασε προσεκτικά τα ελληνικά, αραβικά και λατινικά ιατρικά βιβλία... και κατά τη διάρκεια ορισμένων ωρών της ημέρας την Αγία Γραφή... Τέλος... όταν γίνεις άντρας, θα πρέπει να αφήσεις την ήρεμη ζωή και την ησυχία των σπουδών για να μάθεις την τέχνη του ιππότη και των όπλων, ώστε να μπορείς να υπερασπίζεσαι το σπίτι μου και να βοηθάς τους φίλους μας σε όλες τις δύσκολες στιγμές που προκαλούνται από τις ενέργειες των κακοποιών.

Fr. Rabelais, *Pantagruel* (1532), κεφ. VIII.

Μια νέα αντίληψη για την αγωγή και για την επιστήμη

Στη φράση του Έρασμου, σημαντικού εκπροσώπου της ανθρωπιστικής κίνησης στην Ευρώπη, οι άνθρωποι δε γεννιούνται, αλλά γίνονται περικλείεται η αντίληψη του αναγεννησιακού ανθρώπου για το ρόλο και τη δύναμη της εκπαίδευσης. Αυτό το πνεύμα της αγωγής είναι διάχυτο στα κείμενα της αναγέννησης. Πεποίθηση, εξάλλου, του ανθρώπου της εποχής ήταν ότι η επιστήμη εξελίσσεται με την παρατήρηση, την εμπειρία και το πείραμα.

γ. Η τυπογραφία και η διάδοση της Αναγέννησης και του Ανθρωπισμού

Η Αναγέννηση και ο Ανθρωπισμός γρήγορα ξεπέρασαν τα όρια της Ιταλικής Χερσονήσου και έγιναν κίνημα ευρωπαϊκό. Η Γαλλία, η Γερμανία, οι Κάτω Χώρες και η Ιβηρική Χερσόνησος έγιναν εστίες της Αναγέννησης στη Δυτική Ευρώπη. Σημαντική επίσης υπήρξε η ανθρωπιστική δραστηριότητα σε πόλεις, όπου υπήρχαν πανεπιστήμια και εκδοτικά κέντρα:

Το νέο πνεύμα της αγωγής. Παρίσι, Εθνική Βιβλιοθήκη.

στην Αμβέρσα, στο Παρίσι, στο Στρασβούργο, στο Μιλάνο και στη Βενετία.

Στη διάδοση της Αναγέννησης και του Ανθρωπισμού υπήρξε καταλυτική και η συμβολή της τυπογραφίας. Ως τα μέσα του 15ου αιώνα τα βιβλία ήταν χειρόγραφα και γι' αυτό πολύ ακριβά και σπάνια. Έτσι, όταν ο **Ιωάννης Γουτεμβέργιος** από τη Μαγεντία της Γερμανίας χρησιμοποίησε, γύρω στο 1450, κινητά μεταλλικά στοιχεία για την εκτύπωση των βιβλίων, η ανθρωπότητα βρέθηκε μπροστά σε ένα κοσμοϊστορικό γεγονός, την εφεύρεση της τυπογρα-

Το πρώτο βιβλίο που τυπώθηκε ήταν η Βίβλος στο τυπογραφείο του Γουτεμβέργιου. Στην εικόνα, μια από τις σελίδες της. Παρίσι, Εθνική Βιβλιοθήκη.

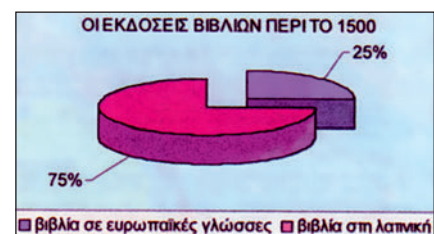

Τυπογραφείο. Μικρογραφία εποχής. Παρίσι, Εθνική Βιβλιοθήκη.

Η διάδοση της Αναγέννησης και του Ανθρωπισμού στην Ευρώπη.

φίας. Τα τυπογραφεία εξέδωσαν κατά το 15ο αιώνα 30-35 χιλιάδες βιβλία και το 16ο 150-200 χιλιάδες, ευνοώντας έτσι την πρόσβαση στη γνώση. Η φιλομάθεια όμως του κοινού περιορίστηκε στις πόλεις. Στην επαρχία η πλειονότητα του πληθυσμού παρέμενε αναλφάβητη και μακριά από τις εξελίξεις. Θα χρειαστεί η συνδρομή ενός παρόμοιου κινήματος δύο αιώνες αργότερα, του Διαφωτισμού, για να αφυπνιστούν περισσότερο οι ανθρώπινες συνειδήσεις.

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ

1. Ποια η σημασία των όρων Ανθρωπισμός και ανθρωπιστικές σπουδές;
2. Να δώσετε ένα σύντομο ορισμό της Αναγέννησης.
3. Να αναφέρετε ποιον θεωρούσε ως ιδανικό τύπο ανθρώπου η Αναγέννηση και να τον περιγράψετε. Αξιοποιήστε και το σχετικό παράθεμα.
4. Αξιολογήστε τη συμβολή των Ελλήνων λογίων στην Αναγέννηση.

3. Οι ανακαλύψεις

α. Προς αναζήτηση νέων δρόμων

Ήδη από το Μεσαίωνα οι Ευρωπαίοι έμποροι, ακολουθώντας το δρόμο του μεταξιού προς την Κίνα, είχαν σχηματίσει για την Ασία την εικόνα μιας μυστηριώδους και πλουσιότατης περιοχής της γης. Τη φαντασία των Ευρωπαίων είχε εξάψει και το έργο του **Μάρκο Πόλο** (1254-1324) *Βιβλίο των θαυμάτων*, στο οποίο ο τολμηρός εξερευνητής αφηγείται με μυθιστορηματικό τρόπο τις εντυπώσεις του από το εικοσαετές ταξίδι του (1271-1291) σε χώρες της Ανατολής.

Η κυριαρχία, όμως, των Οθωμανών Τούρκων στη δυτική Ασία και στις χώρες της Ανατολικής Μεσογείου απέκλεισε τους δρόμους επικοινωνίας με αποτέλεσμα να είναι δύσκολη, αν όχι αδύνατη, η μεταφορά ασιατικών προϊόντων προς την Ευρώπη.

Παράλληλα ο μονοπωλιακός έλεγχος του εμπορίου των μπαχαρικών στη Μεσόγειο από τους Βενετούς και τους Άραβες και η έλλειψη πολύτιμων μετάλλων στην Ευρώπη, καθιστούσαν αναγκαία την αναζήτηση καινούριων δρόμων προς τις χώρες της Ανατολής.

Εξάλλου, η πορεία προς τη διαμόρφωση εθνικών κρατών και ο έντονος ανταγωνισμός μετα-

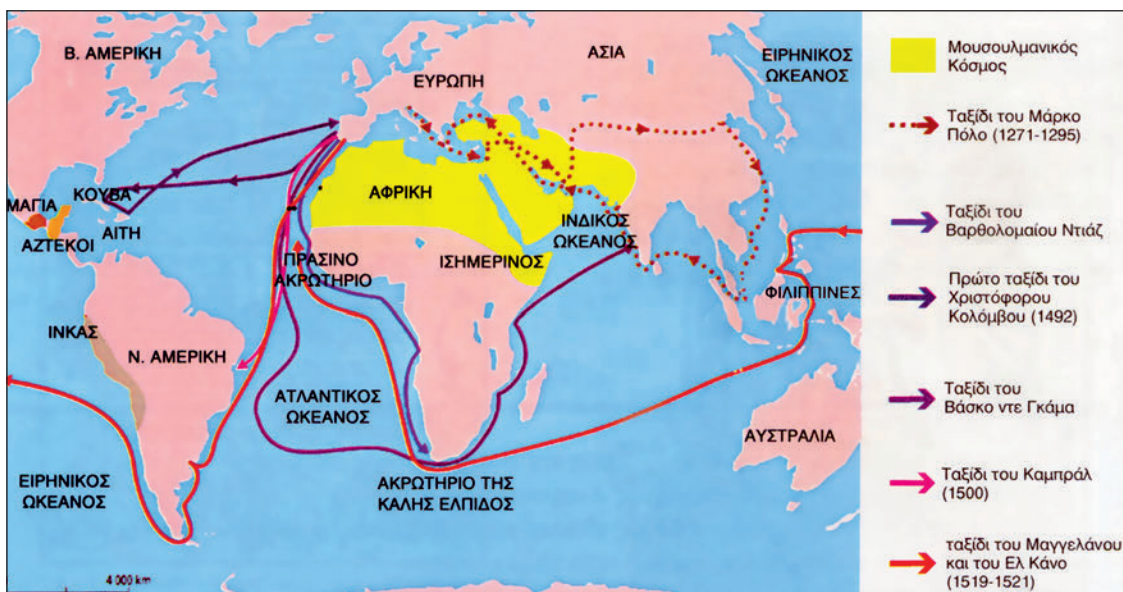
Τα αμύθητα πλούτη της Ιαπωνίας

Οι άνθρωποι εδώ έχουν καλούς τρόπους και σας λέω ότι έχουν χρυσάφι σε υπερβολικές ποσότητες. Και σας λέω, επίσης, ότι κανένας άντρας δε μπορεί να μεταφέρει χρυσάφι έξω από αυτό το νησί, γιατί ούτε έμπορος ούτε κανένας άλλος δεν πλησιάζει στη στεριά. Έχουν τόσο χρυσάφι, ώστε αυτό το θαυμάσιο αγαθό δεν ξέρουν τι να το κάνουν. Σας λέω αληθινά ότι υπάρχει ένα μεγαλοπρεπές παλάτι ολόκληρο καλυμμένο με πλάκες καθαρού χρυσού... Έχουν σε μεγάλη αφθονία πολύτιμες κόκκινες πέτρες, πολύ ωραίες, στρογγυλές και μεγάλες και εξίσου ακριβές όσο και οι λευκές. Είναι ένα νησί τόσο πλούσιο, ώστε κανένας δεν μπορεί να μετρήσει τον πλούτο που υπάρχει σ' αυτό.

Μάρκο Πόλο, *Το βιβλίο των θαυμάτων*, κεφ. 162.

ξύ των μοναρχών οδήγησαν τις ευρωπαϊκές χώρες στην ανάληψη πρωτοβουλιών για την ενίσχυση του εμπορίου τους και της οικονομικής τους δύναμης. Μέσα στο πλαίσιο αυτό τα περισσότερα οργανωμένα εξερευνητικά ταξίδια χρηματοδοτήθηκαν άμεσα ή έμμεσα από ηγεμόνες.

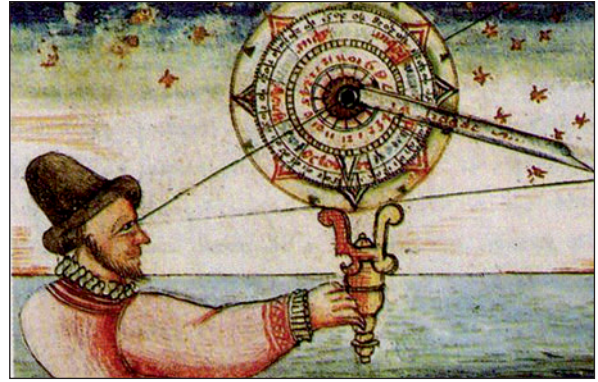
Η Ισπανία και η Πορτογαλία, εκμεταλλεόμενες και την πλεονεκτική γεωγραφική θέση τους, πρωτοστάτησαν στον τομέα αυτό.

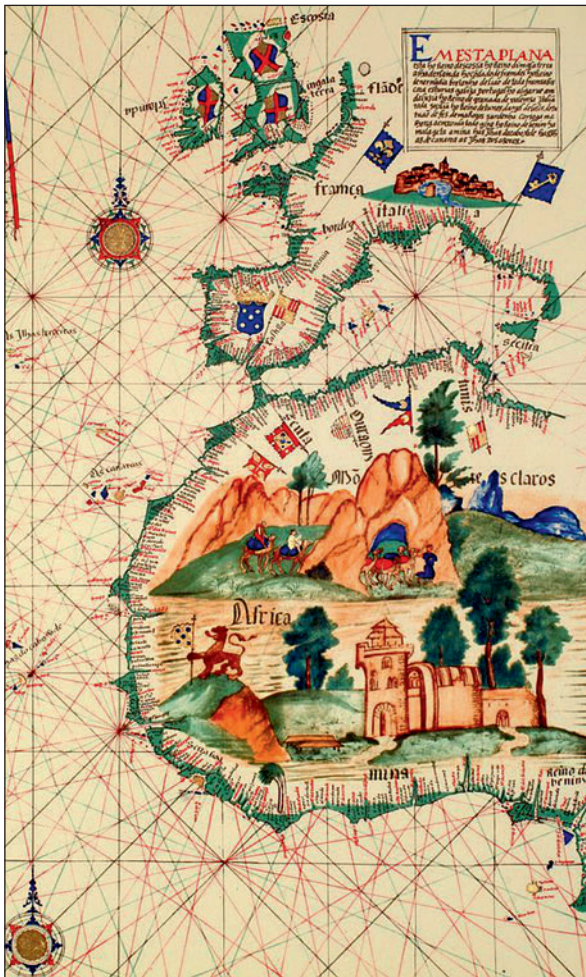
Τα ταξίδια των μεγάλων εξερευνητών.

Β. Οι πρόοδοι στη ναυσιπλοΐα

Τα υπερπόντια ταξίδια διευκολύνθηκαν από την τελειοποίηση των τεχνικών μέσων πλεύσης και προσανατολισμού, της **πυξίδας**, του **αστρολάβου** και του **πορτολάνου**. Ταυτόχρονα στην ανάπτυξη της ναυσιπλοΐας συνέβαλε και η ναυπήγηση ενός νέου τύπου πλοίου, της **καραβέλας**, που είχε μεγαλύτερη χωρητικότητα και ταχύτητα και ήταν περισσότερο ασφαλές. Οι ναυτικοί μπορούσαν πια να απομακρύνονται, σε αντίθεση με ό,τι συνέβαινε στο παρελθόν, από τις ακτές και να πλέουν στις ανοικτές θάλασσες και στους ωκεανούς.

Αστρολάβος, όργανο προσδιορισμού του γεωγραφικού πλάτους με βάση την παρατήρηση των άστρων, από μικρογραφία του 16ου αι. Παρίσι, Εθνική Βιβλιοθήκη.

Ο πορτολάνος (ναυτικός χάρτης) του Lazzaro Luis, που είναι γνωστός με την ονομασία Άτλας (16ος αι.). Λισαβόνα, Ακαδημία Επιστημών.

Η караβέλα, τύπος πλοίου, κατάλληλου για ταξίδια στην ανοικτή θάλασσα και τον ωκεανό. Σχέδιο του Guillaume de Testu, 1555, Παγκόσμια Κοσμογραφία, Vincennes, Υπηρεσία Ιστορίας Στρατού.

γ. Οι Ευρωπαίοι ανακαλύπτουν τον κόσμο

Προς τις Ινδίες

Οι Πορτογάλοι και οι Ισπανοί ακολούθησαν εντελώς διαφορετικές κατευθύνσεις για να φτάσουν στην ανατολική Ασία.

Οι πορτογάλοι θαλασσοπόροι οργάνωσαν, με τη χρηματοδότηση του πρίγκιπα Ερρίκου του Θαλασσοπόρου (1394-1460), εξερευνητικά ταξίδια για την ανακάλυψη του θαλάσσιου δρόμου προς τις Ινδίες, παραπλέοντας την Αφρική. Οι αλλεπάλληλες επιτυχείς εξερευνητικές αποστολές συνεχίστηκαν από το **Βαρθολομαίο Ντιάζ** (1450-1500), ο οποίος

Οι στόχοι του Ερρίκου του Θαλασσοπόρου

Ήθελε να μάθει ποιες χώρες υπήρχαν πέρα από τα Κανάρια νησιά και από το ακρωτήριο Μπαγιατόρ, γιατί μέχρι εκείνη την εποχή κανένας άνθρωπος ούτε διάβαζε ούτε άκουσε ποια χώρα βρισκόταν μετά από αυτό το ακρωτήριο...

Ο δεύτερος λόγος ήταν ότι αν σ' αυτές τις χώρες βρίσκονταν χριστιανικοί πληθυσμοί ή κάποια λιμάνια που μπορούσαν να τα πλησιάσουν χωρίς κίνδυνο, θα είχαν τη δυνατότητα να φέρουν στο Βασίλειο πολλά και φθηνά προϊόντα, γιατί ασφαλώς δε θα υπήρχαν άλλοι άνθρωποι σ' αυτές τις ακτές που θα ασχολούνταν με το εμπόριο... Ο τρίτος λόγος ήταν ότι θα έστελλε τους άνδρες του με σκοπό να πληροφορηθεί μέχρι πού έφθανε η δύναμη των απίστων. Ο τέταρτος λόγος υπήρξε ο εξής: θα ήθελε να μάθει αν σ' εκείνες τις περιοχές υπήρχαν μερικοί ηγεμόνες χριστιανοί αρκετά ισχυροί για να τον βοηθήσουν εναντίον των απίστων.

Ο πέμπτος λόγος ήταν η μεγάλη του επιθυμία να συντελέσει στην ενίσχυση της χριστιανικής πίστης και να οδηγήσει στο χριστιανισμό όλες τις ψυχές που ήθελαν να σωθούν.

Comes Eanes de Azurara, *Χρονικά της Γουινέας*, 1543.

Άποψη του λιμανιού της Λισαβόνας, απ' όπου ξεκινούσαν τα μεγάλα εξερευνητικά ταξίδια των Πορτογάλων. Γκραβούρα του Θεοδώρου de Bry, 1562. Παρίσι, Υπηρεσία Ιστορίας Ναυτικού.

έφτασε στο ακρωτήριο της Καλής Ελπίδας το 1487. Λίγο αργότερα, το 1498, ο **Βάσκο ντα Γκάμα** (1469-1524) προχώρησε ακόμα περισσότερο, μέχρι το Κάλικουτ των Ινδιών. Έτσι, όταν το Σεπτέμβριο του 1499 επέστρεψε στη Λισαβόνα με τα αμάρια του γεμάτα μπαχαρικά, ο νέος εμπορικός δρόμος προς τις Ινδίες ήταν μια πραγματικότητα.

Την ίδια εποχή (1500) ένας άλλος Πορτογάλος, ο **Αλβαρέζ Καμπράλ** (περ. 1460-1526), πλέοντας προς τις Ινδίες, παρασύρθηκε από τα κύματα μέχρι τη Βραζιλία, την οποία κατέλαβε στο όνομα του βασιλιά του.

Προς την Αμερική, μια νέα ήπειρο

Αντίθετα με τους Πορτογάλους, ο **Χριστόφορος Κολόμβος** (1451-1506), γενουάτης θαλασσοπόρος στην υπηρεσία του βασιλιά της Ισπανίας, πεπεισμένος για τη σφαιρικότητα της γης, ακολούθησε δυτική κατεύθυνση στα ταξίδια του (1492-1504) προς την ανατολική Ασία. Έτσι, όταν αποβιβάστηκε στο Σαν Σαλβαδόρ (1492) πίστεψε πως είχε φτάσει στις Ινδίες, πεποίθηση που διατήρησε και μετά την ανακάλυψη και άλλων περιοχών της κεντρικής Αμερικής κατά τα επόμενα ταξίδια του.

Σύντομα, όμως, στα 1507, ο φλωρεντίνος **Αμέρικο Βεσπούτσι** (1454-1512), θαλασσοπόρος στην υπηρεσία του βασιλιά της Πορτογαλίας, διαπίστωσε ότι οι περιοχές που είχε ανακαλύψει ο Κολόμβος δεν ανήκαν στην Ασία αλλά σε μια νέα ήπειρο, την οποία μάλιστα προσπάθησε να χαρτογραφήσει. Η νέα ήπειρος πήρε αργότερα το όνομά του.

Ο πρώτος περίπλους της γης

Οι Ισπανοί, θέλοντας να μην αφήσουν το εμπορικό μονοπώλιο με την Ανατολή στα χέρια των Πορτογάλων, αναζητούσαν ένα συντομότερο δρόμο προς την Ασία. Το σχέδιο αυτό ανέλαβε να πραγματοποιήσει ένας Πορτογάλος στην υπηρεσία της Ισπανίας, ο **Φερδινάνδος Μαγγελάνος** (1480-1521), ταξιδεύοντας δυτικά και παρακάμπτοντας τη Νότια Αμερική. Με το ταξίδι αυτό, που διήρκεσε δύομισι χρόνια (1519-1522), αποδείχθηκε ότι η γη είναι σφαιρική.

Οι ιθαγενείς του Σαν Σαλβαδόρ (Άγιου Σωτήρα) υποδέχονται τον Κολόμβο και τους Ισπανούς. Γκραβούρα του Θεοδώρου de Bry, 1602. Παρίσι, Εθνική Βιβλιοθήκη.

δ. Η κατάκτηση του Νέου Κόσμου και οι αποικιακές αυτοκρατορίες

Οι Ισπανοί και οι Πορτογάλοι μοιράστηκαν μεταξύ τους, με τη **Συνθήκη της Τορντεζίλα** (1494), τις περιοχές που ανακάλυψαν και επιδόθηκαν στην εκμετάλλευσή τους.

Οι πρώτες χώρες που ανακαλύφθηκαν μετατράπηκαν σύντομα σε αποικίες των Ευρωπαίων. Η κατάληψη των νέων χωρών συνοδεύτηκε από σφαγές των τοπικών πληθυσμών, λεηλασίες και καταστροφές. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση των Ισπανών, οι οποίοι μεταχειρίστηκαν απάνθρωπες μεθόδους στις χώρες της κεντρικής και νότιας Αμερικής εξαφανίζοντας έτσι τους λεγόμενους **προκολομβιανούς πολιτισμούς**.

Τλάλοκ, ο θεός της βροχής των Αζτέκων. Φλωρεντία, Εθνική Βιβλιοθήκη.

Το πρώτο ταξίδι του Χριστόφορου Κολόμβου

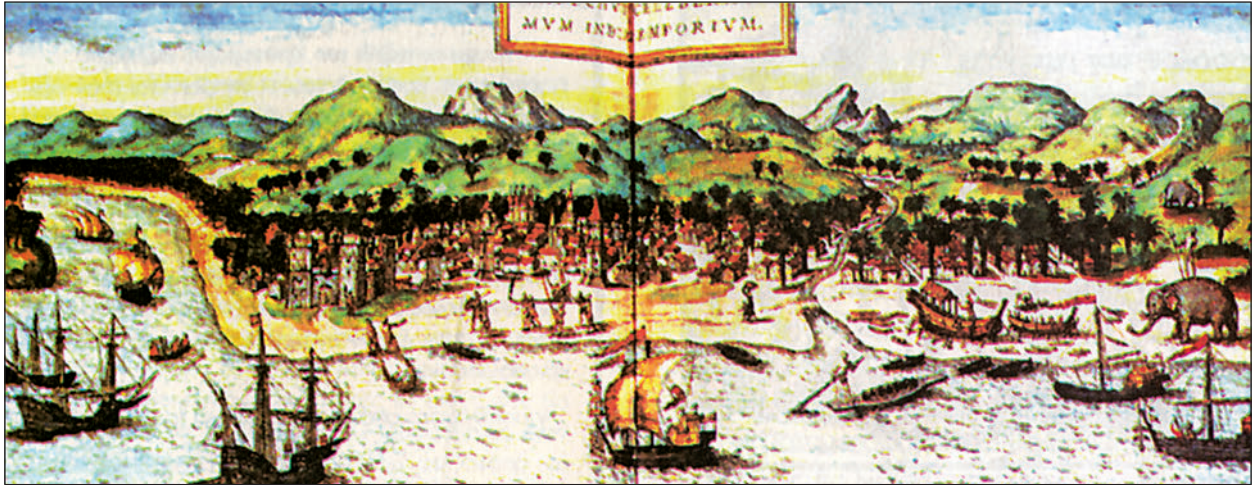
Παρασκευή 12 Οκτωβρίου. Η γη φαίνεται στον ορίζοντα στις 2 η ώρα τα ξημερώματα. Το πρωί αποβιβάζομαι στο νησί (ένα νησί στις Μπαχάμες). Ξεδιπλώνω τη βασιλική σημαία και το καταλαμβάνω στο όνομα του βασιλιά και της βασίλισσας. Σάββατο 16 Δεκεμβρίου. Οι κάτοικοι της Ισπανιόλας (Αϊτής) δεν έχουν όπλα και είναι εντελώς γυμνοί. Οι Μεγαλειότητές σας (ο βασιλιάς και η βασίλισσα της Ισπανίας), θα έχουν τη μεγάλη χαρά να τους εκχριστιανίσουν.

Αποσπάσματα από το «Ημερολόγιο του Κολόμβου» (1492).

Ο Κορτές (Fernando Cortez, 1485-1547), ένας από τους Ισπανούς κατακτητές (conquistadores), εισέρχεται θριαμβευτικά στην πρωτεύουσα των Αζτέκων Τλαζκάλα (Μεξικό). Έργο του Alvarez Solis. Μαδρίτη, Μουσείο της Αμερικής.

Οι Πορτογάλοι, χρησιμοποιώντας το στόλο και το πυροβολικό τους, ίδρυσαν μια σειρά οχυρωμένων εμπορικών σταθμών από τις ακτές της Αφρικής και τον Περσικό Κόλπο μέχρι την Ιαπωνία, για να επιβάλουν το εμπόριό τους στον Ινδικό. Έτσι δημιουργήθηκε μια εκτεταμένη αλλά εύθραυστη αποικιακή αυτοκρατορία που εφοδίαζε την Ευρώπη με μπαχαρικά και πολύτιμα μέταλλα. Έστρεψαν, επίσης, το ενδιαφέρον τους οι Πορτογάλοι και προς τη Βραζιλία, όπου ανέπτυξαν φυτείες

Εμπορικός σταθμός των Πορτογάλων στην Καλκούτα. Μαδρίτη, Εθνική Βιβλιοθήκη.

τσαγιού, κακάου και ζάχαρης. Για να αντιμετωπίσουν την έλλειψη εργατικών χεριών για τις μεγάλες φυτείες εγκαίνιασαν το εμπόριο μαύρων από την Αφρική.

Και με τη βούλλα του πάπα

Το 1493 ο πάπας Αλέξανδρος VI με βούλλα του πρότεινε τη διανομή του κόσμου μεταξύ Πορτογάλων και Ισπανών. Στους τελευταίους θα παραχωρούνταν τα δικαιώματα σε όλες τις ανακαλύψεις που βρίσκονταν 600 περίπου χιλιόμετρα δυτικά των νησιών του Πράσινου Ακρωτηρίου.

Οι Πορτογάλοι διαφώνησαν και ύστερα από σκληρές διαπραγματεύσεις υπογράφηκε το 1494 η Συνθήκη της Τορντεζίλας που μετέθετε τα όρια κυριαρχίας τους 1500 χιλιόμετρα δυτικότερα της αρχικής γραμμής, 47° δυτικά του μεσημβρινού. Έτσι ο κόσμος μοιράστηκε προτού καν ανακαλυφθεί.

Μια φωνή διαμαρτυρίας για την τύχη των ιθαγενών

Οι Ισπανοί βρέθηκαν ανάμεσα στους Ινδιάνους όπως οι λύκοι, οι τίγρεις και τα αιμοβόρα λιοντάρια πεινασμένα για πολλές μέρες. Εδώ και σαράντα χρόνια, δεν κάνουν τίποτα άλλο από το να τους κάνουν κομμάτια, να τους τουφεκίζουν, να τους βασανίζουν και να τους εξοντώνουν με τόση ωμότητα, ώστε το νησί Κούβα είναι σήμερα ερημωμένο από κατοίκους...

Αν οι χριστιανοί έχουν καταστρέψει τόσες και τόσες ψυχές, το έκαναν με μοναδικό σκοπό να αποκτήσουν χρυσάφι και να πλουτίσουν όσο το δυνατό γρηγορότερα.

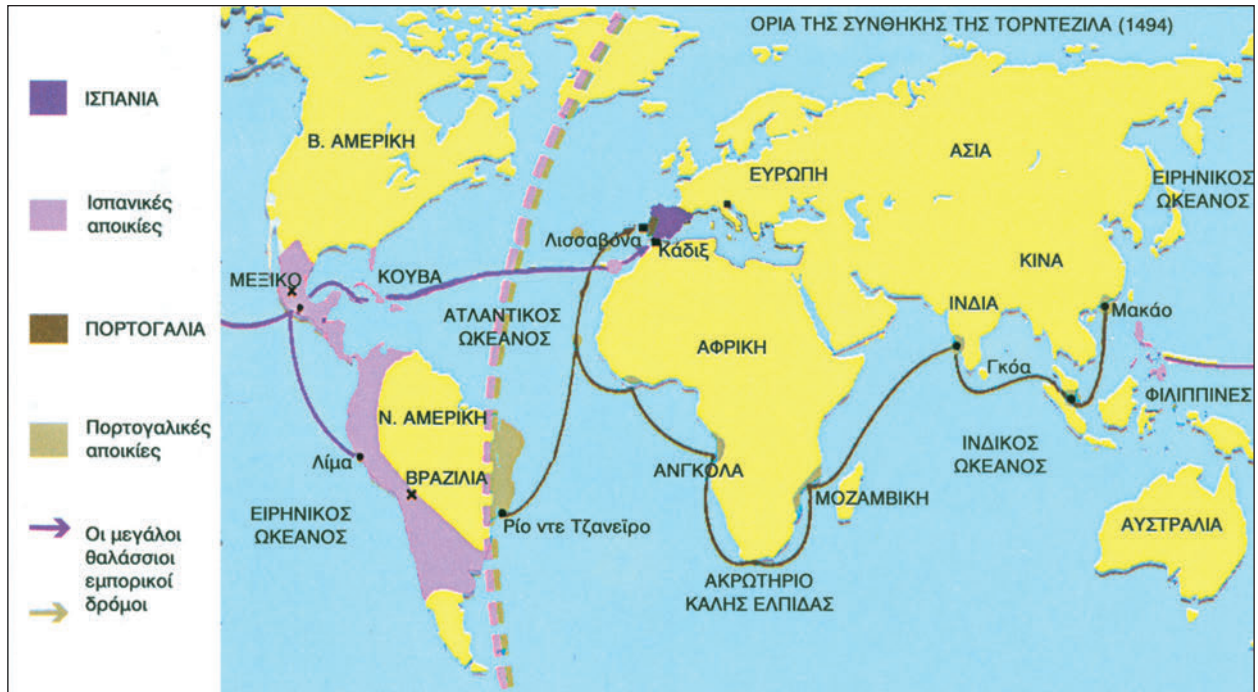
Απόσπασμα από την αναφορά του Επισκόπου Βαρθολομαίου Λας Κάζας προς το βασιλιά της Ισπανίας.

Αντίθετα, οι Ισπανοί δημιούργησαν μια ηπειρωτική αυτοκρατορία, ιδιαίτερα προσοδοφόρα, που εκτεινόταν από το Μπουένος Άιρες ως την Καλιφόρνια. Χωρίς να παραμελήσει την ανάπτυξη φυτειών (κακάο, ζαχαρόκάλαμο, ρύζι, καπνός, αμπέλια), η ισπανική διοίκηση ευνοούσε ιδιαίτερα την ανακάλυψη και την εκμετάλλευση ορυχείων μετάλλου. Ο άργυρος αποτελούσε το κυριότερο είδος που μεταφερόταν από τις αποικίες στη μητρόπολη.

Η κυριαρχία όμως των Ισπανών και των Πορτογάλων δεν επρόκειτο να διαρκέσει για πολύ. Όταν, σύντομα, οι Άγγλοι, οι Γάλλοι και οι Ολλανδοί θα διεκδικήσουν μερίδιο από το νέο κόσμο, η Ευρώπη θα εισέλθει στη φάση του αποικιακού ανταγωνισμού και η σύγκρουση θα είναι αναπόφευκτη.

ε. Η Ευρώπη μετά τις Ανακαλύψεις Οικονομικές μεταβολές

Μια σημαντική συνέπεια των γεωγραφικών ανακαλύψεων ήταν ότι το κέντρο της παγκόσμιας οικονομίας μετατοπίστηκε από τη Μεσόγειο στον Ατλαντικό Ωκεανό και τη Βόρεια θάλασσα. Τα λιμάνια της Σεβίλλης, της Λισαβόνας και της Αμβέρσας απέκτησαν μεγαλύτερη οικονομική δραστηριότητα από εκείνα της Βενετίας και της Γένουας. Με την εξέλιξη αυτή η δυτική και η βόρεια Ευρώπη έγιναν πια το κέντρο των διεθνών εξελίξεων.

Πορτογαλικές και ισπανικές αποικίες. Συνθήκη της Τοντεζίλα.

Το ασήμι και το χρυσάφι που έφταναν στην Ευρώπη αύξησαν την κυκλοφορία του χρήματος και κατέστησαν το νόμισμα αποκλειστικό ανταλλακτικό μέσο και μέτρο όλων των αξιών. Τα κεφάλαια που συσσωρεύονταν από το εμπόριο άρχισαν να επενδύονται σε διάφορες εμπορικές, τραπεζικές, χρηματιστηριακές και ασφαλιστικές επιχειρήσεις. Έτσι τέθηκαν οι βάσεις του κεφαλαιοκρατικού συστήματος στην Ευρώπη, ενώ η φεουδαρχική δομή της οικονομίας άρχισε να κλονίζεται.

Η βιοτεχνία παρουσίασε σημαντική πρόοδο στους τομείς της υφαντουργίας, της μεταξουργίας και της τυπογραφίας. Στην πρόοδο αυτή συνέβαλε αποφασιστικά και ο σταδιακός παραγκωνισμός των μεσαιωνικών οικονομικών θεσμών, όπως ήταν οι συντεχνίες, που επέβαλλαν περιορισμούς στην ελεύθερη δραστηριότητα του ατόμου.

Παρά την ανάπτυξη της βιοτεχνίας και του εμπορίου, η γεωργία εξακολουθούσε να αποτελεί το θεμέλιο της οικονομίας. Η γεωργική παραγωγή εμπλουτιζόταν σταδιακά με την καλλιέργεια αποικιακών προϊόντων, άγνωστων μέχρι τώρα στον ευρωπαϊκό χώρο.

Όμως η εισαγωγή μεγάλων ποσοτήτων πο-

λύτιμων μετάλλων στην Ευρώπη προκάλεσε πτώση της τιμής τους, ενώ, αντίθετα, για τους ίδιους λόγους οι τιμές των αγαθών αυξήθηκαν σε πολλές περιπτώσεις κατά 300 % με 400 % στα τέλη του 16ου αιώνα.

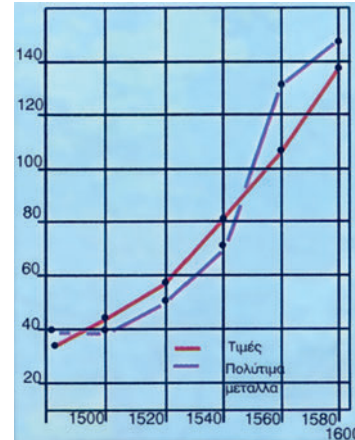
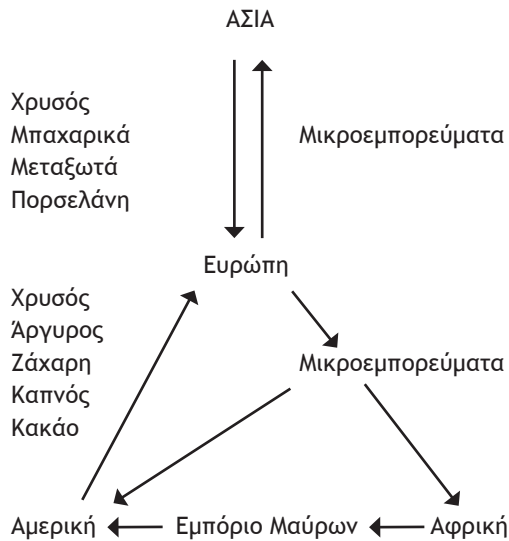
Κοινωνικός μετασχηματισμός και ανανέωση της σκέψης

Οι οικονομικές μεταβολές της περιόδου αυτής δρομολόγησαν μια περιορισμένη στην αρχή αλλά ουσιαστική διαφοροποίηση της κοινωνίας. Κύριος μοχλός της διαδικασίας μετασχηματισμού ήταν μια νέα κοινωνική τάξη, η **αστική**.

Οι συνέπειες των οικονομικών μεταβολών στις άλλες κοινωνικές ομάδες ποίκιλλαν. Αν για τους χωρικούς η άνοδος των τιμών μπορούσε να έχει θετικά αποτελέσματα, στους ευγενείς και στους εργάτες οι επιπτώσεις ήταν ολέθριες. Γενικά η κοινωνία βρισκόταν σε μια φάση αναπροσαρμογών και έντονων αναταράξεων, καθώς εισερχόταν πια σε μια μακρόχρονη διαδικασία, η οποία επρόκειτο να ωριμάσει το 18ο αιώνα μέσα στο πλαίσιο του Διαφωτισμού. Από την άλλη πλευρά η ανάγκη αντιμετώπισης πρακτικών προβλημά-

Η Ευρώπη εισάγει πολύτιμα μέταλλα, αποικιακά και άλλα προϊόντα από την Ασία και την Αμερική. Από την Αφρική μεταφέρονται δούλοι στην Αμερική για να εργαστούν ως σκλάβοι στις φυτείες (π.χ. καφέ, βαμβακιού) των Ευρωπαίων αποίκων. Οι ευρωπαϊκές εξαγωγές προς τις άλλες ηπείρους περιορίζονται, αρχικά, σε διάφορα μικροεμπορεύματα (βιοτεχνικά και άλλα).

Η ΕΥΡΩΠΗ ΚΕΝΤΡΟ ΤΟΥ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΕΜΠΟΡΙΟΥ

Η εισαγωγή πολύτιμων μετάλλων προκαλεί αφενός την ανάπτυξη του εμπορίου και αφετέρου υποτίμηση του νομίσματος και αύξηση των τιμών.

των, σε συνδυασμό προς τη σύμφυτη με τον άνθρωπο τάση για γνώση, οδήγησε στην ανάπτυξη ποικίλων επιστημονικών κλάδων, όπως της γεωγραφίας, της αστρονομίας, των μαθηματικών, της ζωολογίας, της βοτανικής, της εθνογραφίας και άλλων που διεύρυναν τους πνευματικούς ορίζοντες των ανθρώπων.

ΟΙ ΕΙΣΑΓΩΓΕΣ ΑΡΓΥΡΟΥ ΤΗΣ ΙΣΠΑΝΙΑΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΜΕΡΙΚΗ

ΠΕΡΙΟΔΟΣ	ΧΙΛΙΟΓΡΑΜΜΑ
1540-1550	17500
1550-1560	30000
1560-1570	94000
1570-1580	100000
1580-1590	200000
1590-1600	270000

Η σχετικότητα των πραγμάτων

Καθένας ονομάζει βαρβαρότητα αυτό που ο ίδιος δε συνηθίζει. Το ίδιο νομίζουμε ότι δεν είναι αληθινό παρά αυτό που μας έχει δώσει η παιδεία μας και οι παραδόσεις του τόπου μας.

Μ. Μονταίν (Michel Montaigne, 1533-1592), Δοκίμια.

Ο απολογισμός της ημέρας από έναν τραπεζίτη και τη γυναίκα του. Πίνακας (1538) του Ραϋμερσβέλλε (Martinus van Reyerswaele). Μουσείο Φλωρεντίας.

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ

1. Για ποιους λόγους, κατά τη γνώμη σας, οι Πορτογάλοι και οι Ισπανοί έσπευσαν να μοιράσουν το Νέο κόσμο;
2. Να ταξινομήσετε τα αποτελέσματα (οικονομικά, κοινωνικά και πολιτιστικά) των Ανακαλύψεων και να τα αξιολογήσετε βασιζόμενοι και στα σχετικά παραθέματα.

4. Θρησκευτική μεταρρύθμιση (1517-1555)

α. Η Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία σε κρίση

Ήδη από τα τέλη του Μεσαίωνα το ηθικό κύρος της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας ανάμεσα στους πιστούς άρχισε να υποχωρεί. Όλο και περισσότερες διαμαρτυρίες διατυπώνονταν για τη διοικητική ανεπάρκεια, την υπερβολική πολυτέλεια της αυλής και την ηθική ακόμη διαφθορά πολλών από τους εκκλησιαστικούς αξιωματούχους. Σε μια εποχή, κατά την οποία νέοι κοινωνικοί, οικονομικοί και πνευματικοί ορίζοντες ανοίγονταν στους Ευρωπαίους, η πλειονότητα του κλήρου, ιδίως του κατώτερου, ζούσε μέσα στην αμάθεια και η Εκκλησία εξακολουθούσε να ελέγχει τους πιστούς με τη διαρκή απειλή του κακού και να εφευρίσκει τρόπους άφεσης των αμαρτιών, μεταξύ των οποίων και τα έγγραφα άφεσης αμαρτιών, τα λεγόμενα **συγχωροχάρτια**.

Η αντίδραση στις αδυναμίες αυτές της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας δεν άργησε να εκδηλωθεί από τους φορείς του ανθρωπιστικού κινήματος. Αυτοί έθεσαν ως στόχο την αναζήτηση του αυθεντικού πνεύματος του Χριστιανισμού στη μελέτη της Αγίας Γραφής,

χωρίς τις παρερμηνείες των σχολιαστών του Μεσαίωνα. Προϋπόθεση της αναζήτησης αυτής ήταν η άμεση επαφή με ιερά κείμενα, την οποία κατέστησαν δυνατή η πρόοδος της τυπογραφίας και οι μεταφράσεις της Αγίας Γραφής σε λαϊκή γλώσσα ήδη από το πρώτο μισό του 16ου αιώνα.

Η κρίση στη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία ήταν φαινόμενο σύνθετο και συνδεόταν με το πνεύμα της Αναγέννησης. Για το λόγο αυτό, εκτός από τη βασική θρησκευτική διάστασή του, έλαβε επίσης κοινωνικό και πολιτικό χαρακτήρα, όπως θα διαπιστώσουμε στη συνέχεια.

Οι αδυναμίες της Εκκλησίας

Οι πάπες που δείχνουν τόση ενεργητικότητα στο να συγκεντρώνουν χρήματα, αναθέτουν ευχαρίστως κάθε αποστολική εργασία στους επισκόπους, οι επίσκοποι στους ιερείς, οι ιερείς στους διάκους, οι διάκοι στους περιπλανώμενους μοναχούς και αυτοί εγκαταλείπουν τα πρόβατα του Χριστού σε ανθρώπους που η μόνη τους ικανότητα είναι να τα γδέρνουν.

Έρασμος, *Μωρίας Εγκώμιο* (1515).

Β. Η Μεταρρύθμιση του Λουθήρου

Η αντίδραση στις αδυναμίες της Ρωμαιο-καθολικής Εκκλησίας εκδηλωνόταν περισσότερο στις γερμανικές χώρες. Στον πληθυσμό προκαλούσε μεγάλη δυσαρέσκεια η οικονομική επιβάρυνση που υφίστατο από την Εκκλησία με σκοπό την ανέγερση μεγαλοπρεπών οικοδομημάτων στη Ρώμη. Στη λαϊκή αυτή δυσαρέσκεια πρέπει να προσθέσουμε και την προσπάθεια των Γερμανών ηγεμόνων να απαλλαγούν από την παπική επιρροή και την επικυριαρχία του αυτοκράτορα.

Η αφορμή δόθηκε το 1515, όταν ο πάπας Λέων Ι΄ έδωσε την άδεια για μαζική έκδοση και πώληση εγγράφων άφεσης αμαρτιών (συγχωροχαρτιών). Ο εμπορευματοποιημένος

Συγχωροχάρτια

Για τον άνθρωπο του Μεσαίωνα ο φόβος της αμαρτίας ήταν διάχυτος παντού και για το λόγο αυτό αναζητούσε εναγωνίως τρόπους απαλλαγής του από αυτήν. Ως μοναδική σωτηρία της ψυχής εθεωρείτο η άφεση αμαρτιών, την οποίαν οι μεν πιστοί είχαν αναγάγει λόγω θρησκοληψίας σε σκοπό της ζωής τους, η δε Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία σε μέσο αναπαραγωγής της κοσμικής εξουσίας της και πλουτισμού.

Τα συγχωροχάρτια ήταν γραπτή άφεση αμαρτιών που παραχωρούσε η Εκκλησία στους πιστούς κατά το Μεσαίωνα έναντι χρηματικής προσφοράς, η πώλησή τους όμως έλαβε τη μορφή γενικευμένου φαινομένου το 16ο αιώνα.

Η επιστροφή στη Βίβλο

Είμαι απόλυτα αντίθετος με την άποψη εκείνων που δε θέλουν να μεταφραστεί η Βίβλος στη λαϊκή γλώσσα για να διαβάζεται από τους ανθρώπους του λαού, ωσάν να ήταν τόσο δυσνόητη η διδασκαλία του Χριστού, ώστε μόνο μια χούφτα θεολόγων να μπορούσε να την κατανοήσει, ή ωσάν η χριστιανική θρησκεία να στηριζόταν στην αμάθεια. Θα ήθελα ακόμα και οι πιο ταπεινές γυναίκες να διαβάζουν τα Ευαγγέλια και τις Επιστολές του αποστόλου Παύλου. Έπειτα, θα επιθυμούσα αυτό το βιβλίο να μεταφραστεί σε όλες τις γλώσσες, ώστε οι Σκοτσέζοι, οι Ιρλανδοί, αλλά επίσης και οι Τούρκοι και οι Σαρακηνοί να είναι σε θέση να το διαβάζουν και να το γνωρίζουν.

Έρασμος, Πρόλογος στην Καινή Διαθήκη, 1516.

τρόπος διάθεσής τους από τον μοναχό Τέτζελ στη Γερμανία και η διακήρυξή του ότι «μόλις ακουστεί ο ήχος από τα χρήματα που πληρώνονται για το συγχωροχάρτι, οι ψυχές μεταπηδούν από το Καθαρτήριο στον Παράδεισο», προκάλεσαν την έντονη αντίδραση του γερμανού μοναχού και θεολόγου **Μαρτίνου Λουθήρου**.

Ο Λούθηρος διαμαρτυρόμενος θυροκόλλησε, τον Οκτώβριο του 1517, σε εκκλησία της Βιτεμβέργης έναν κατάλογο από 95 **θέσεις**, δηλαδή επιχειρήματα που καταδίκάζαν τα συγχωροχάρτια και αμφισβητούσαν τις παπικές απόψεις και σε άλλα δογματικά ζητήματα. Ο πάπας αντέδρασε αφορίζοντας τον Λούθηρο ως αιρετικό. Ο Λούθηρος όμως έκασε δημόσια το έγγραφο (**βούλλα**)* του αφορισμού του (1520). Η θρησκευτική αυτή διαμάχη θορύβησε τον αυτοκράτορα της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας (Γερμανίας) Κάρολο Ε΄, ο οποίος, φοβούμενος διάσπαση της ενότητας των γερμανικών χωρών, κάλεσε τον Λούθηρο να απολογηθεί ενώπιον της **Δίαιτας*** στην πόλη Βορμς (Worms). Όταν ο Λούθηρος αρνήθηκε να αναιρέσει τις απόψεις του, η Δίαιτα τον καταδίκασε ως αιρετικό και τον έθεσε εκτός νόμου. Ο Λούθηρος σώθηκε τότε χάρη στην επέμβαση του εκλέκτορα της Σαξονίας*, ο

Η εμπορευματοποίηση της αγωνίας των Χριστιανών. Διακοσμητικό σχέδιο από το βιβλίο του Εράσμου, Μωρίας Εγκώμιο (1515).

Ο Λούθηρος συνοδευόμενος από πλήθος μαθητών του καίει τη βούλλα του πάπα στις 10 Δεκεμβρίου του 1520 στην πλατεία της Βιτεμβέργης. Γκραβούρα του 16ου αι. Παρίσι, Εθνική Βιβλιοθήκη.

οποίος τον έκρυψε στον πύργο του, στο Βάρμπουργκ.

Το κήρυγμα του Λουθήρου, ως τοπικό θρησκευτικό κίνημα, αλλά και ως πυρήνας μιας ευρύτερης μεταρρυθμιστικής έκρηξης, είχε αποφασιστική επίδραση στην κοινωνική, πολιτική και οικονομική πραγματικότητα, όχι μόνον της Γερμανίας αλλά και ολόκληρης της Ευρώπης. Όταν το 1529 η Δίαιτα αποκήρυξε το **Λουθηρανισμό**, οι γερμανοί ηγεμόνες που ήταν οπαδοί του Λουθήρου αντιτάχθηκαν και διαμαρτυρήθηκαν για τη δίωξη των θρησκευτικών τους πεποιθήσεων. Η διαμαρτυρία αυτή, από την οποία ονομάστηκαν και **προτεστάντες** ή **διαμαρτυρόμενοι** (από το λατινικό ρήμα protestor: διαμαρτύρομαι), δεν είχε κανένα αποτέλεσμα. Τον επόμενο χρόνο υπέβαλαν στη Δίαιτα που συγκλήθηκε στη γερμανική πόλη Αυγούστα υπόμνημα με τις βασικές αρχές του λουθηρανισμού, γνωστό ως **Ομολογία της Αυγούστας** (1530).

Η αναμενόμενη σύγκρουση των μεταρ-

Το προανάκρουσμα της Μεταρρύθμισης

Μερικές από τις θέσεις του Λουθήρου

27. Διδάσκουν ανθρώπινα επινοήματα, όσοι υποστηρίζουν ότι μόλις ακουστεί ο ήχος των χρημάτων στα χρηματοκιβώτιά τους, η ψυχή μεταπηδά στον παράδεισο.

37. Κάθε γνήσιος Χριστιανός, ζωντανός ή νεκρός, μετέχει σε όλα τα αγαθά του Χριστού και της Εκκλησίας, με τη βοήθεια της θείας χάρις του Θεού και χωρίς συγχωροχάρτια.

Τα βασικά σημεία της διδασκαλίας του Λουθήρου

Μόνο η πίστη οδηγεί στη σωτηρία της ψυχής και, επομένως, οι εξωτερικοί λατρευτικοί τύποι (όπως νηστεία, προσευχή) δεν έχουν καμία ουσιαστική αξία.

- Η σωτηρία είναι αποκλειστικό δώρο του Θεού, της θείας χάρις.
- Η προσευχή είναι το μόνο μέσο για την επικοινωνία με το Θεό.
- Η Αγία Γραφή αποτελεί τη μόνη αυθεντία.

ρυθμιστών με τις αυτοκρατορικές δυνάμεις εκδηλώθηκε τελικά και έλαβε τη μορφή γενικευμένου εμφυλίου πολέμου. Στο τέλος ο αυτοκράτορας αναγκάστηκε να συμβιβαστεί με την **Ειρήνη της Αυγούστας** (1555), η οποία αναγνώριζε τη νομιμότητα του Λουθηρανισμού και το δικαίωμα κάθε ηγεμόνα να επιβάλλει στην περιοχή της δικαιοδοσίας του το δόγμα που επιθυμούσε. Με τη συνθήκη αυτή η Γερμανία διαιρέθηκε σε κράτη καθολικά και διαμαρτυρόμενα.

γ. Η διάδοση της Μεταρρύθμισης

Βαθμιαία η Μεταρρύθμιση διαδόθηκε και έξω από το γερμανικό χώρο, με ποικίλες παραλλαγές και κυρίως με τον **Καλβινισμό** και τον **Αγγλικανισμό**. Ο Λουθηρανισμός επεκτάθηκε σύντομα και στις σκανδιναβικές χώρες, ενώ στην Ελβετία εκδηλώθηκε μεταρρυθμιστική κίνηση από τον εφημέριο του καθεδρικού ναού της Ζυρίχης **Ζβίγγλιο** (1484-1531). Η αντίδραση όμως από τους καθολικούς ήταν

Ο Ιωάννης Καλβίνος. Παρίσι, Ίδρυμα Ιστορίας του Προτεσταντισμού.

Θεμελιώδης αρχή της Καλβινικής διδασκαλίας

Ονομάζουμε απόλυτο προορισμό το προαιώνιο σχέδιο του Θεού, που μ' αυτό καθόρισε την τύχη του κάθε ανθρώπου. Γιατί δε δημιουργεί όλους τους ανθρώπους κάτω από τις ίδιες συνθήκες, αλλά άλλους τους προορίζει για την αιώνια ζωή και άλλους για την αιώνια καταδίκη. Έτσι, ανάλογα με το σχέδιο του Θεού, τονίζουμε ότι άλλοι άνθρωποι είναι πλασμένοι για τη ζωή και άλλοι για το θάνατο... Αυτούς που ο Θεός καλεί στη σωτηρία, τους καλεί από δική του ευσπλαχνία, και όχι επειδή το αξίζουν. Αντίθετα κανείς από αυτούς που προορίζονται για την αιώνια καταδίκη δεν μπορεί να σωθεί. Αυτό το έχει κρίνει η κρυφή και ανεξιχνίαστη δικαιοσύνη του Θεού.

Ιωάννης Καλβίνος, Χριστιανική Διδασκαλία, VII.

Η νύκτα του Αγίου Βαρθολομαίου, 24 Αυγούστου 1572. Πίνακας του Francois Dubois (16ος αι.). Μουσείο της Λωζάνης.

τόσο σφοδρή, που έφτασε μέχρι την ένοπλη σύγκρουση κατά την οποία σκοτώθηκε ο Ζβίγγλιος.

Πιο οργανωμένη και πιο σημαντική μεταρρυθμιστική προσπάθεια ήταν εκείνη που οργανώθηκε στη Γενεύη της Ελβετίας από τον **Ιωάννη Καλβίνο** (1509-1564). Ο Καλβινισμός διαδόθηκε κυρίως στη Γαλλία, στις Κάτω Χώρες, στην Ελβετία και στη Σκωτία. Συνάντησε όμως σφοδρή αντίδραση από τους ηγεμόνες των δύο πρώτων χωρών, οι οποίοι τον θεωρούσαν ως διασπαστικό στοιχείο. Μάλιστα οι βασιλείς της Γαλλίας, στην προσπάθειά τους να δημιουργήσουν ένα απόλυτα συγκεντρωτικό κράτος και να ανυψώσουν το γόητρο της χώρας στον ευρωπαϊκό χώρο, στράφηκαν με ιδιαίτερη βιαιότητα εναντίον των **Ουγενότων**, των Γάλλων καλβινιστών, με αποκορύφωμα τη σφαγή δύο χιλιάδων ανθρώπων στο Παρίσι τη **Νύκτα του Αγίου Βαρθολομαίου** (24 Αυγούστου 1572). Η νύκτα εκείνη αποτέλεσε την τραγικότερη σελίδα της ιστορίας των **θρησκευτικών πολέμων** στη Γαλλία.

Στην Αγγλία η τάση για ανεξαρτητοποίηση από την παπική επιρροή χρονολογείται από τότε που ο **Ιωάννης Ουίκλιφ** (1320-1384) χαρακτηρίστηκε ως αιρετικός, και ενδυναμώθηκε με την επίδραση του χριστιανικού ανθρωπισμού. Μια διαμάχη του βασιλιά **Ερρίκου του Η'** (1534-1547) με τον πάπα για προσωπικούς λόγους στάθηκε η αφορμή για την οριστική ρήξη της εκκλησίας της Αγγλίας με τη Ρώμη (1534) και η αφετηρία της αγγλικανικής μεταρρύθμισης που είχε χαρακτήρα θρησκευτικό, πνευματικό και πολιτικό. Η μεταρρύθμιση αυτή δεν αποτελούσε ιδιαίτερο δόγμα, αλλά συνδύασε στοιχεία του Λουθηρανισμού και του Καλβινισμού. Αργότερα, στα χρόνια των διαδόχων του Ερρίκου, εδραιώθηκε η **Αγγλικανική Εκκλησία**, η οποία ήταν η μόνη που αναγνωριζόταν από το κράτος.

δ. Η Αντιμεταρρύθμιση

Καθώς η Καθολική Εκκλησία έβλεπε τη θρησκευτική και την πολιτική επιρροή της να συρρικνώνονται δραματικά, αποφάσισε να αντιδράσει δυναμικά, λαμβάνοντας τα παρακάτω μέτρα:

Τα μοναχικά τάγματα: Η αναδιοργάνωση των μοναχικών ταγμάτων και η ίδρυση νέων κρίθηκε ως το πλέον αποτελεσματικό μέτρο. Έργο των ταγμάτων αυτών ήταν να βοηθήσουν την πνευματική και ιδεολογική επιβολή του καθολικισμού με την άσκηση συνεχούς προπαγάνδας μέσω της ίδρυσης και διαχείρισης εκπαιδευτηρίων, νοσοκομείων και άλλων φιλανθρωπικών ιδρυμάτων και της έκδοσης βιβλίων.

Η Ιερά Εξέταση: Παράλληλα, επιχειρήθηκε η καταστολή των μεταρρυθμιστικών ιδεών με την αναδιοργάνωση της Ιεράς Εξέτασης, ενός μεσαιωνικού θεσμού που είχε πέσει σε αχρηστία. Οι ιεροεξεταστές, προκειμένου να κάμψουν το φρόνημα των μεταρρυθμιστών ή αιρετικών, κατά την άποψη της Καθολικής Εκκλησίας, μετέρχονταν κάθε μέσο, συμπεριλαμβανομένων παντός είδους βασανιστηρίων και της καύσης πάνω στην πυρά (*autodafe*).

Η λογοκρισία: Επειδή στη διάδοση των μεταρρυθμιστικών ιδεών η συμβολή του βιβλίου ήταν αποφασιστική, η Καθολική Εκκλησία ίδρυσε στη Ρώμη ένα Συμβούλιο Λογοκρισίας, με έργο να συντάσσει κατά διαστήματα έναν κατάλογο απαγορευμένων βιβλίων (*Index Librorum Prohibitorum*), όχι μόνο θεολογικών αλλά και φιλολογικών ή επιστημονικών, που κατά την άποψη της Εκκλησίας περιείχαν αιρετικές θέσεις.

Η Σύνοδος του Τρέντο (1545-1563)

Η Καθολική Εκκλησία δεν περιορίστηκε μόνο στη λήψη κατασταλτικών μέτρων εναντίον των μεταρρυθμιστών, αλλά προχώρησε και στη θεραπεία των αδυναμιών της, οι οποίες είχαν προκαλέσει τη Μεταρρύθμιση. Το έργο της ηθικοπνευματικής ανασυγκρότησης και της αποσαφήνισης του καθολικού δόγματος ανέλαβε η Σύνοδος του Τρέντο, που συγκλήθηκε το 1545.

Σκηνή από καύση στην πυρά. Πίνακας του Πέντρο Μπερρουγκέτε (Pedro Berruguete, 1504). Μαδρίτη, Μουσείο Prado.

ε. Οι συνέπειες της Μεταρρύθμισης

Η Μεταρρύθμιση σήμανε το τέλος της θρησκευτικής ενότητας της Ευρώπης και την αλλαγή του χάρτη της μέσα από μακροχρόνιες και οδυνηρές συγκρούσεις. Η Ευρώπη χωρίστηκε σε τμήματα με διαφορετικό ιδεολογικοπολιτικό προσανατολισμό. Το μεταρρυθμιστικό κίνημα συνδέθηκε επίσης με τη διαδικασία διαμόρφωσης εθνικών ταυτοτήτων. Πράγματι, στο δεύτερο μισό του 16ου αιώνα η Γαλλία κλονίζεται από θρησκευτικές διαμάχες, καθώς οι βασιλείς της προσπαθούν να διατηρήσουν την ενότητα της χώρας και η καλβινιστική Ολλανδία αποσπάται από την καθολική Ισπανία. Το 17ο αιώνα η προσπάθεια των γερμανών αυτοκρατόρων να ανασυγκροτήσουν ενιαίο κράτος μέσω της επιβολής του Καθολικισμού με δυναμικό τρόπο, προκάλε-

σε πανευρωπαϊκό πόλεμο, τον Τριακονταετή (1618-1648).

Η Μεταρρύθμιση και κυρίως ο Καλβινισμός, όπου επικράτησε, καθώς διακρινόταν από δημοκρατικό πνεύμα και υποστήριζε την ελευθερία της ατομικής δραστηριότητας, συνέβαλε στην ανάπτυξη του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος και του κεφαλαιοκρατικού συστήματος. Άλλωστε δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι χώρες όπως η Ολλανδία, η Αγγλία και οι Η.Π.Α. πρωτοστάτησαν στις πολιτικές μεταβολές και στις γενικότερες εξελίξεις, σε αντίθεση με τις καθολικές χώρες, όπως η Ισπανία, η Πορτογαλία και η Ιταλία, που πα-

ρουσίασαν σημαντική υστέρηση. Είναι χαρακτηριστικό το ότι η Γαλλία χρειάστηκε τη μεγάλη Επανάσταση του 1789, για να μπορέσει να παρακολουθήσει τους αναπτυξιακούς ρυθμούς της Αγγλίας.

Γενικά, η Μεταρρύθμιση, με αφετηρία την αυτονομία στη δράση του ατόμου, επέφερε σημαντικές μεταβολές στη νοοτροπία και στις κοινωνικές σχέσεις. Τα νέα πολιτισμικά δεδομένα δημιούργησαν νέα ρεύματα στις επιστήμες, στα γράμματα και στις τέχνες, ενώ διαδόθηκε η παιδεία τόσο από τους διαμαρτυρόμενους όσο και από τους καθολικούς.

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ

1. Ποια η συμβολή του ανθρωπιστικού κινήματος στην εκδήλωση της Μεταρρύθμισης και πώς επέδρασε στη διαμόρφωση του περιεχομένου της; Συμβουλευτείτε και το σχετικό παράθεμα.

2. Να σχολιάσετε την γκραβούρα που απεικονίζει την καύση της Βούλλας του πάπα από τον Λούθηρο επισημαίνοντας αφενός τους λόγους της δημόσιας καύσης του παπικού εγγράφου και αφετέρου το συμβολισμό αυτής της ενέργειας. Ποιος τίτλος θα ταίριαζε, κατά τη γνώμη σας, στην εικόνα αυτή;

3. Να αξιολογήσετε την αποτελεσματικότητα των μέτρων με τα οποία η Καθολική Εκκλησία αντιμετώπισε τη Μεταρρύθμιση.

4. Να σχολιάσετε τις συνέπειες της Μεταρρύθμισης-Αντιμεταρρύθμισης για την Ευρώπη και ολόκληρο τον κόσμο.

5. Η Ανατολή υπό την Οθωμανική κυριαρχία

α. Η επέκταση των Οθωμανών στην Ανατολική Ευρώπη και στη Μεσόγειο

Η οθωμανική στρατηγική στη Μεσόγειο

Με την άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1453 άνοιξε ο δρόμος της οθωμανικής επέκτασης προς την Ευρώπη και, αργότερα, προς τη de facto νομιμοποίηση του σουλτανικού καθεστώτος από τις ευρωπαϊκές δυνάμεις με τη σύναψη διμερών εμπορικών σχέσεων. Ακόμη και η Βενετία, η οποία εξαναγκάστηκε σε σταδιακή απώλεια σημαντικού μέρους των κτήσεών της στον ελλαδικό χώρο, ακολούθησε ρεαλιστική πολιτική έναντι των Οθωμανών, υπογράφοντας διαδοχικά συνθήκες ειρήνης, προκειμένου να διαφυλάξει τα οικονομικά της συμφέροντα στην Ανατολή. Το παράδειγμα της ακολούθησαν και οι άλλες ιταλικές πόλεις-κράτη, κυρίως για να προστατευθούν από τη γαλλική επεκτατική πολιτική σε βάρος τους.

Στο πρώτο τέταρτο του 16ου αιώνα, μετά και την κατάκτηση της Ρόδου (1522), το μεγαλύτερο μέρος της Αν. Μεσογείου βρισκόταν ήδη υπό τον έλεγχο των Οθωμανών.

Η επέκταση στην Ανατολική Ευρώπη

Τις οθωμανικές κατακτήσεις στα ευρωπαϊκά εδάφη συνέχισε κατά το 16ο αιώνα ο Σουλεϊμάν ο Μεγαλοπρεπής (1520-1566), ο οποίος προώθησε τα στρατεύματά του μέχρι τη Βιέννη (1529), χωρίς όμως να κατορθώσει να

ΟΙ ΒΕΝΕΤΟΤΟΥΡΚΙΚΟΙ ΠΟΛΕΜΟΙ

Πρώτος	1463-1479
Δεύτερος	1499-1503
Τρίτος	1537-1540
Τέταρτος Κυπριακός Πόλεμος	1570-1571
Πέμπτος Κρητικός Πόλεμος	1645-1669

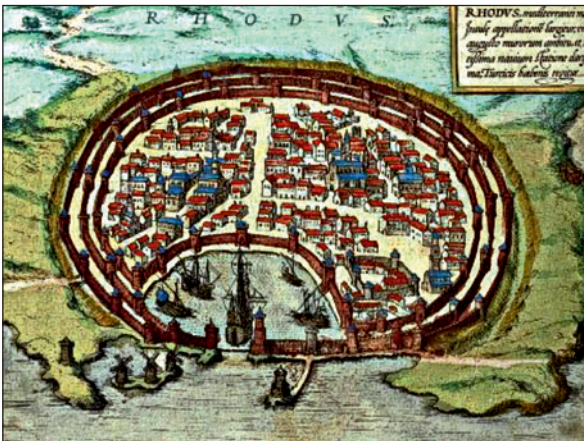

Η Κωνσταντινούπολη, πρωτεύουσα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη.

την κυριεύσει. Ανάμεσα στους **Αψβούργους*** και την Οθωμανική Αυτοκρατορία άρχισε τότε ένας μακροχρόνιος ανταγωνισμός που κράτησε με εναλλασσόμενες φάσεις μέχρι το 18ο αιώνα. Η διαμάχη, εξάλλου, μεταξύ των Αψβούργων (βασιλέων της Γερμανίας και της Ισπανίας) και των βασιλέων της Γαλλίας για την ηγεμονία στην Ευρώπη, οδήγησε σε αναπροσανατολισμό της γαλλικής εξωτερικής

πολιτικής. Η Γαλλία εγκατέλειψε τη σταυροφορική της παράδοση και επιδίωξε τον προσηλυτισμό των Τούρκων.

Η στροφή αυτή επισημοποιήθηκε με την

Η Ρόδος, κτήση των Ιωαννιτών Ιπποτών και μια από τις πλέον οχυρωμένες πόλεις, άντεξε επί πέντε μήνες την πολιορκία, πριν παραδοθεί τελικά στα χέρια των Τούρκων το 1522. Στην εικόνα, η πόλη της Ρόδου με τις ισχυρές οχυρώσεις της. Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη.

Η ΠΟΡΕΙΑ ΤΩΝ ΤΟΥΡΚΙΚΩΝ ΚΑΤΑΚΤΗΣΕΩΝ

1453	Άλωση Κωνσταντινούπολης
1459-66	Σερβία, Βοσνία, Ερζεγοβίνη
1461	Αυτοκρατορία Τραπεζούντας
1462	Λέσβος
1470	Εύβοια
1516	Συρία
1517	Αίγυπτος
1521-3	Βόρεια Βαλκανική - Ανατολική και Κεντρική Ευρώπη
1522	Ρόδος
1529	Α΄ Πολιορκία της Βιέννης
1540	Ναύπλιο
1566	Χίος
1571	Κύπρος
1579	Κυκλάδες
1669	Κρήτη

υπογραφή **διομολογήσεων** (1535), εμπορικών δηλαδή συμφωνιών, μεταξύ του βασιλέως της Γαλλίας Φραγκίσκου Α΄ και του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπούς. Οι συμφωνίες αυτές ήταν προνομιακές για τη Γαλλία, η οποία ευνοήθηκε σε σχέση με τις άλλες ευρωπαϊκές δυνάμεις. Με την πρακτική της υπογραφής διομολογήσεων οι Οθωμανοί εξελίχθηκαν σε σημαντικό ρυθμιστικό παράγοντα της ευρωπαϊκής πολιτικής ισορροπίας.

Μετατόπιση της ευρωπαϊκής και οθωμανικής αναμέτρησης στο μεσογειακό χώρο.

Η ναυμαχία της Ναυπάκτου

Στο μεταξύ η επέκταση της επιρροής του σουλτάνου στη Βόρεια Αφρική και τη Βαλκανική, που έθετε σε κίνδυνο τις κτήσεις των Αψβούργων, προκάλεσε την ανάμειξη και της Ισπανίας στην αντιτουρκική δραστηριότητα. Η δραστηριότητα όμως αυτή των Ευρωπαίων δεν είχε σημαντικά αποτελέσματα. Οι Τούρκοι συνέχισαν τις κατακτήσεις τους κυριεύοντας τη Χίο (1566), η οποία μέχρι τότε ανήκε στους Γενουάτες, και την Κύπρο (1570-71) παρά τη σθεναρή αντίσταση των Βενετών και των Κυπρίων.

Υπό την πίεση των γεγονότων αυτών, οι ευρωπαϊκές δυνάμεις (πάπας, Γερμανία, Ισπανία, Αυστρία, Βενετία και ιταλικά κρατίδια)

Το τέμενος Οσμάν (Κουρσούμ Τζαμί), 16ος αιώνας, Τρίκαλα Θεσσαλίας. Σχεδιαστής του μνημείου ήταν ο ελληνικής καταγωγής Σινάν, στον οποίο οφείλονται 300 περίπου κτίσματα. Υπήρξε ο μεγαλύτερος αρχιτέκτονας της Οθωμανικής αυτοκρατορίας.

Λίγο πριν τη Ναυμαχία της Ναυπάκτου (7 Οκτωβρίου 1571). Βατικανό, Galleria delle Carte Geografiche.

ΚΡΙΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗ ΝΑΥΜΑΧΙΑ

- Μάθαμε επιτέλους ότι οι Τούρκοι ήταν άνθρωποι, όπως οι άλλοι (Μαρκαντώνιος Κολόννα, Βενετός ναύαρχος)
- Εκείνη την ημέρα συντρίφθηκε η οθωμανική αλαζονεία (Μιχαήλ Θερβάντες, Ισπανός λογοτέχνης, συγγραφέας του *Δον Κιχώτη*)
- Το τέλος ενός αληθινού συμπλέγματος κατωτερότητας του χριστιανικού κόσμου έναντι της στρατιωτικής δυνάμεως των Τούρκων (Φερνάν Μπροντέλ, Γάλλος Ιστορικός).

ενώθηκαν για μια ακόμα φορά σε **Ιερό Συνασπισμό** (1571) εναντίον των Τούρκων. Ο ενωμένος χριστιανικός στόλος κατόρθωσε να νικήσει τις οθωμανικές ναυτικές δυνάμεις στις 7 Οκτωβρίου 1571 κοντά στη Ναύπακτο, καταρρίπτοντας έτσι το μύθο του αήττητου των Τούρκων. Η μεγάλη όμως αυτή ναυτική νίκη δεν είχε άμεσα στρατηγικά αποτελέσματα, γιατί η συμμαχία των χριστιανικών δυνάμεων δεν κράτησε πολύ, αφού η καθεμιά, για τους δικούς της λόγους, εγκατέλειψε τον αγώνα κατά των Τούρκων. Εκτός των άλλων, στην αλλαγή αυτή της ευρωπαϊκής πολιτικής συνέβαλαν και η επέκταση των διομολογήσεων και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες, καθώς και οι θρησκευτικές έριδες με αποκορύφωμα τον **Τριακονταετή Πόλεμο** (1618-1648).

Πολεμικές επιχειρήσεις στην ελληνική χερσόνησο κατά το Β' μισό του 16ου αιώνα.

Υπό αυτές τις συνθήκες οι Τούρκοι βρήκαν το έδαφος πρόσφορο για να ανασυντάξουν τις δυνάμεις τους για την κατάκτηση της Κρήτης (1645-1669), που ήταν το τελευταίο προπύργιο των βενετικών συμφερόντων στην οθωμανική ανατολική Μεσόγειο.

Β. Ελληνισμός και Δύση

Η στάση των Ελλήνων κατά τις επιχειρήσεις των δυτικών δυνάμεων εναντίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας

Το όραμα της ελευθερίας των Ελλήνων συνδέθηκε, κατά την περίοδο αυτή, αναπόφευκτα με την αντιτουρκική πολιτική των ευρωπαϊκών δυνάμεων. Άλλωστε, οι βενετοτουρκικές συγκρούσεις και, γενικότερα, οι περισσότερες ευρωπαϊκές στρατιωτικές επιχειρήσεις εναντίον των Τούρκων πραγματοποιήθηκαν στον ελληνικό χώρο.

Οι θρήνοι, οι παραδόσεις, οι προφητείες και οι χρησμοί για ανάσταση του Γένους θέρμαιναν την ελπίδα των Ελλήνων ότι οι Ευρωπαίοι θα ευνοούσαν τις προσπάθειές τους για αποτίναξη του τουρκικού ζυγού. Η αισιόδοξη αυτή προοπτική συντελούσε στη δημιουργία επαναστατικού κλίματος που εκδηλωνόταν με τοπικές εξεγέρσεις, ιδίως κατά τη διάρκεια των βενετοτουρκικών συγκρούσεων.

Εκτός από τους Βενετούς, και άλλες ευρωπαϊκές δυνάμεις προσέφεραν, για ποικίλους λόγους και σε διάφορες περιόδους, ελπίδες για ένοπλες επιχειρήσεις στην ελληνική χερσόνησο. Από τα τέλη του 15ου αιώνα η

Ο Χάνδακας (Ηράκλειο) κατά την τελευταία περίοδο της πολιορκίας του (1648-1669). Βενετία, Μαρκιανή Βιβλιοθήκη.

Η παράδοση για την ανάσταση του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου, σύμφωνα με χειρόγραφο του 16ου αιώνα που περιλαμβάνει τους «Χρησμούς του Λέοντος του Σοφού». Στοκχόλμη, Βασιλική Βιβλιοθήκη.

Γαλλία δεν δίσταζε να παρέχει αφειδώς υποσχέσεις στους Έλληνες για επικείμενη εκστρατεία της εναντίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Από το 1535, όμως, η γαλλική πολιτική έγινε φιλοτουρκική, με αποτέλεσμα την οριστική παρακμή της ιδέας μιας χριστιανικής εκστρατείας για εκδίωξη των Τούρκων από την Ευρώπη.

Παρόμοια τακτική ακολουθούσαν και οι πολλά υποσχόμενοι **ιεροί συνασπισμοί** που σχηματίστηκαν κατά τα τέλη του 15ου και τις αρχές του 16ου αιώνα: Διακήρυσσαν αναφανδόν την άμυνα της χριστιανισσύνης εναντίον των «απίστων» ή ακόμη την πραγματοποίηση μεγαλεπήβολων εκστρατειών για την απελευθέρωση της υπό οθωμανική κυριαρχία ελληνικής Ανατολής· ωστόσο, εξυπηρετούσαν στόχους άσχετους προς τις διακηρυγμένες επιδιώξεις τους σχετικά με την τύχη της ελληνικής χερσονήσου και την οθωμανική απειλή.

Επαναστατικές κινήσεις μετά τη ναυμαχία της Ναυπάκτου

Η κατάρριψη του θρύλου για το αήττητο των Τούρκων στη ναυμαχία της Ναυπάκτου έδωσε θάρρος και γέννησε πολλές ελπίδες στους υπόδουλους Έλληνες και σε άλλους λαούς της Βαλκανικής. Από τότε πύκνωσαν οι εκκλήσεις των Ελλήνων στις διάφορες ευρωπαϊκές αυλές για ενίσχυση των απελευθερωτικών προσπαθειών τους. Αποδέκτης των

**Επιστολή του Αρχιεπισκόπου Κύπρου
Χριστόδουλου προς το δούκα της Σαβοΐας**

Τω Υψηλοτάτω δούκα δε Σαβοΐα ταπεινός Χριστόδουλος, αρχιεπίσκοπος πάσης Κύπρου και νέας Ιουστινιανής.

Θεωρώντας τας καρδίας των ανθρώπων τόσοσιν ἐξυπνας εἰς τὸ νησὶν τῆς Κύπρου εἰς ευλάβειαν τῆς σῆς υψηλότητος, ὡς αφέντης παλαιὸς ετοῦ- του τοῦ ριάμου (Βασιλείου), τὸ ὁποῖον πλήθος εὐ- ρίσκεται εἰς τόσῃν τυραννίαν ἀπὸ τοὺς Τούρκους καὶ δια τούτων ἀποστέλλομεν νὰ παρακαλέσωμεν τὴν υψηλότητά σου νὰ υπηρετήσῃ με τὴν δύνα- μιν τοῦ ρηγὸς Φιλίππου νὰ δώσῃ ὁρδινίαν (διατα- γή) καὶ βοήθειαν νὰ ἐλευθερώσῃ ετοῦτον τὸν τό- πον ἀπὸ τὰ χέρια τοῦ τυράννου· ὅτι εἶναι μέγαλον ἀμάρτημα τέτοιον ριάμον νὰ εὐρίσκεται εἰς τὰ χέ- ρια τοῦ, ὁποῦ ἦτονε αφεντεμένον ἀπὸ ἀπὸ τοὺς παλαιούς ἐδικούς τῆς Υψηλότητός σου. Καὶ ἀν ἡ ἀγία τριάς φωτίσῃ τὴν βασιλείαν τοῦ ρε (Βασιλιά) Φιλίππου καὶ τῆς υψηλότητός σου νὰ κάμετε ἀρ- μάτα (ἐκστρατεία), ἤξευρε ἡ υψηλότητά σου πῶς εὐρίσκονται ἄνδρες τῶν ἀρμάτων τριάντα πέντε χιλιάδες, καὶ Τούρκοι δὲν εἶναι παρὰ μόνον ὀκτὼ χιλιάδες. Θυμῶντας τὸ πλεόν τῆς υψηλότητάς σου νὰ φέρετε ἀρματα διὰ τοὺς χριστιανούς καὶ παρα- καλούμεν τὴν υψηλότητά σου νὰ μας κάμῃς χάριν διὰ ἀπόκρισιν με τὸν κομιστήν, ὅπου νὰ φέρῃ τὰς γραφάς, ὀνόματι Λοῖζον, διὰ νὰ δώσωμεν πληρο- φορίαν ετοῦτου τοῦ λαοῦ, ὅπου στέκουσιν ἀναμένο- ντας νὰ ἰδοῦν φλόμπουρον (σημαία) τῆς Βασιλείας καὶ τῆς Υψηλότητός σου· ὅτι βλέποντας ετοῦτην τὴν βοήθειαν εἶνε ἄξιοι με τὴν χάριν τοῦ Θεοῦ νὰ ἀφανί- σουν τοὺς Τούρκους τοὺς ἐχθρούς τῆς πίστεως.

Οκτωβρίῳ ε', τὸ ἀχθ' ἔτος. Χριστόδουλος ἀρχιε- πίσκοπος Κύπρου ἰνδ. ζ'. Ταπεινός Μωυσῆς ἐπί- σκοπος Ἀμμοχούστου (ἔπονται οἱ υπογραφές τῶν υπολοίπων ἀρχιερέων καθὼς καὶ ἄλλων σημαι- νόντων προσώπων τῆς νήσου), στὸ Κωνσταντί- νος Σάθας, Τουρκοκρατούμενῃ Ἑλλάδι, 1453-1821, Ἀθήναι κ.χ., 191-192.

ἐκκλήσεων αὐτῶν ἦταν μεταξύ ἄλλων ὁ αὐ- τοκράτορας τῆς Γερμανίας, κυρίως πρὸς τὸ τέλος τοῦ 16ου αἰῶνα καὶ κατὰ τὸ β' μισό τοῦ 17ου αἰῶνα. Οἱ ἐλπίδες τῶν Ἑλλήνων ὁμῶς φάνηκε νὰ βρίσκουν ἀνταπόκριση μόνον στὸ παπικὸ κράτος καὶ σὲ μερικοὺς φιλόδοξους ηγεμόνες τῶν ἰταλικῶν κρατιδίων.

Ὡς τὴν ἐναρξὴ τῶν θρησκευτικῶν πολέμων κυρίως, ἀλλὰ καὶ ἀργότερα, στὸ πλαίσιο τῶν προσπαθειῶν γιὰ ἀπελευθέρωση τῶν Ἑλλή- νων καὶ γιὰ διάλυση τῆς Οθωμανικῆς Αυτο- κρατορίας, ἐκδηλώθηκαν στὶς ὑπὸ οθωμανικὴ κυριαρχία περιοχὲς ἐπαναστατικὲς κινήσεις,

οἱ κυριότερες ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἦταν:

- τὰ κινήματα στὴ Δυτικὴ Ἑλλάδα καὶ στὴν Ἡπειρὸ κατὰ τὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 16ου αἰ.
- οἱ ἐξεγέρσεις τοῦ μητροπολίτη Λα- ρίσης-Τρίκκης Διονυσίου τοῦ Σκυλοσόφου (1600-1611).
- οἱ κινήσεις τῶν Μανιατῶν σὲ συνεργασία με τὸ γάλλο δούκα τοῦ Νεβέρ στὶς ἀρχές τοῦ 17ου αἰῶνα.
- οἱ κινήσεις τῶν Κυπρίων, σὲ συνεννόηση με ἰταλούς δούκες, γιὰ ἀπελευθέρωση τῆς νή- σου κατὰ τὰ τέλη τοῦ 16ου καὶ τὶς ἀρχές τοῦ 17ου αἰῶνα.

Οἱ σχέσεις τῶν ὑπόδουλων Ἑλλήνων με τὴ Δύση

Ὅλη αὐτὴ ἡ ἐπαναστατικὴ δραστηριότητα στηριζόταν σὲ χιμαιρικὰ ἐπαναστατικὰ σχέ- δια τὰ ὁποῖα ματαιώνονταν συχνὰ πρὶν καὶ ἐκδηλωθοῦν, καθὼς οἱ Ἑυρωπαῖοι ἀνταπο- κρίνονταν ἐλάχιστα ἢ καθόλου στὶς υποσχέ- σεις τοὺς γιὰ στρατιωτικὴ βοήθεια. Ὡστόσο, οἱ Ἕλληνες δὲν σταμάτησαν νὰ ἐλπίζουν στὴν ἐθνικὴ τοὺς ἀποκατάσταση με ξένη βοήθεια. Μετὰ τὶς ἀλλεπάλληλες ὁμῶς ἀπογοητεύσεις ἀπὸ τὶς δυτικὲς δυνάμεις, ἐστρεψαν τὰ βλέμ- ματά τους, ἀπὸ τὸ β' μισό τοῦ 17ου αἰῶνα, πρὸς τὴν ομόδοξο Ρωσία.

Οἱ συγκρούσεις καὶ ὁ διαρκὴς ἀναβρασμός στὴν ἐλληνικὴ χερσόνησο, οἱ ἐξεγέρσεις, οἱ βιαιοπραγίες τῶν στρατευμάτων, οἱ δυσβά- στακτοι φόροι, ἡ πειρατεία καὶ ἡ φυγὴ τοῦ πληθυσμοῦ πρὸς τὶς ορεινὲς ἢ τὶς βενετοκρα- τούμενες περιοχὲς καὶ τὸ ἐξωτερικὸ καταδί- κασαν σὲ μαρασμό τὴν οικονομικὴ δραστη- ριότητα τοῦ ὑπόδουλου Ἑλληνισμοῦ. Ἀνάλο- γες ἦταν οἱ ἐπιπτώσεις καὶ στὴ γενικότερη πο- λιτισμικὴ ἀνάπτυξη. Ἐτσι, ἡ πτώση τῆς Κων- σταντινούπολης τὸ 1453 σήμανε ταυτόχρονα καὶ τὴν ἐναρξὴ γιὰ τὸν Ἑλληνισμό μίας μα- κράς περιόδου ὀπισθοδρόμησης καὶ δεινῶν, τὴν ἴδια ἐποχὴ πού τὰ ευρωπαϊκὰ κράτη βρί- σκονταν στὴν αὐγὴ τῶν νεότερων χρόνων καὶ σημείωναν προόδους σὲ πολλοὺς τομεῖς τοῦ πολιτισμοῦ.

Η μοίρα των αμάχων. Μικρογραφία από χειρόγραφο. Παρίσι, Εθνική Βιβλιοθήκη.

Μόνο η σταδιακή ανασύνδεση των Ελλήνων με την Ευρώπη και η βελτίωση των συνθηκών διαβίωσής τους δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για πνευματική αναγέννηση, που έφθασε στην ακμή της με το Νεοελληνικό Διαφωτισμό (περίπου 1750-1821).

γ. Η εθνολογική σύνθεση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και η κεντρική εξουσία

Το καθεστώς των υποδούλων

Σύμφωνα με το ισλαμικό δίκαιο, οι κάτοικοι των κατακτημένων περιοχών έπρεπε να επιλέξουν ανάμεσα στον εξισλαμισμό και τη σφαγή. Εξαίρεση αποτελούσαν οι λαοί της Βίβλου (Εβραίοι, Χριστιανοί) οι οποίοι μπορούσαν να συνάψουν ένα είδος συνθήκης με τους Μουσουλμάνους, σύμφωνα με την οποία εξαγόραζαν τη ζωή τους έναντι της εκπλήρωσης ποικίλων υποχρεώσεων και κυρίως της καταβολής του φόρου υποτελείας, του **κεφαλικού φόρου**. Η κατηγορία αυτή των υποδούλων ονομάζονταν **τζιμμήδες**. Με την ίδια συνθήκη παραχωρούνταν στους τζιμμήδες και ορισμένες ελευθερίες, ατομικές, οικονομικές και θρησκευτικές. Οι ποικίλοι όμως εξευτελιστικοί περιορισμοί αναιρούσαν στην ουσία τις παραχωρήσεις αυτές.

Το σύνολο του πληθυσμού, με εξαίρεση τους Οθωμανούς αξιωματούχους, συγκροτούσε την τάξη των **ραγιαδών**. Ο όρος όμως

αυτός από το 18ο αιώνα επικράτησε να δηλώνει μόνον τους μη μουσουλμανικούς πληθυσμούς (Ελληνες, Εβραίους, Αρμένιους, λαούς της Βαλκανικής και άλλους) και μάλιστα τους χριστιανούς, των οποίων η ζωή έγινε συνώνυμη με την εξαθλίωση λόγω της βαρύτατης φορολογίας, των καταπιεστικών γενικά μέτρων και των ταπεινώσεων από τον κατακτητή.

Οι σημαντικότερες και πλέον οδυνηρές διακρίσεις σε βάρος των υποδούλων συνίσταντο στο διπλό φόρο, τον κεφαλικό και τον έγγειο φόρο, γνωστό ως **χαράτσι**. Ο πρώτος καταβαλλόταν ως τίμημα που πλήρωναν οι «άπιστοι» για να εξασφαλίσουν τη ζωή τους και το δικαίωμα να κατοικούν εντός της επικράτειας του Ισλάμ. Η καταβολή του δεύτερου αποτελούσε απόδειξη, με την οποία αναγνωριζόταν ότι η γη που αφηνόταν στους χριστιανούς ως ιδιοκτησία τους δεν ανήκε θεωρητικά στους ίδιους, αλλά στον Αλλάχ και στο νόμιμο εκπρόσωπό του, τον σουλτάνο.

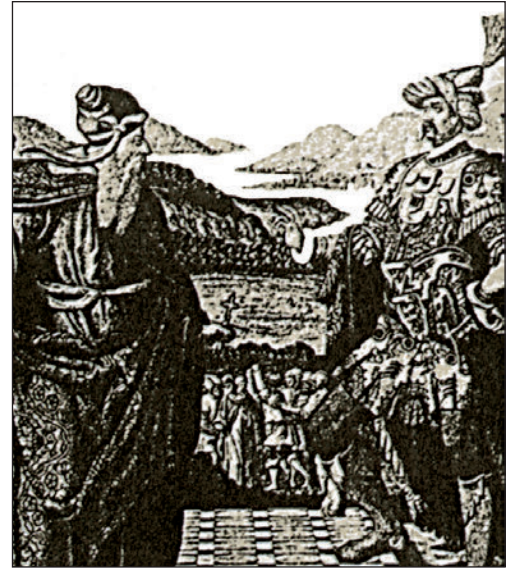
Τα προνόμια και οι θεσμοί

Οι ραγιαδες χωρίστηκαν, με βάση τη θρησκεία ή το δόγμα, σε **μιλλέτια** ή **κοινότητες**, στις οποίες παραχωρήθηκε κάποια μορφή αυτοδιοίκησης.

Η ορθόδοξη κοινότητα ήταν η πιο πολυάριθμη και η σπουδαιότητά της αναγνωρίστηκε αμέσως μετά την Άλωση. Ο Μωάμεθ Β΄ περιέβαλε το νέο πατριάρχη Γεννάδιο Β΄ με

Κατά τους δύο πρώτους μετά την άλωση αιώνες η οικονομία στις ελληνικές περιοχές ήταν κλειστή αγροτική. Παρίσι, Εθνική Βιβλιοθήκη.

Ο Γ. Σχολάριος συνομιλεί με τον Μωάμεθ Β΄ μετά την αναγόρευση του πρώτου ως πατριάρχη και την απονομή των προνομίων. Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη.

κύρος που ξεπερνούσε εκείνο του θρησκευτικού ηγέτη. Ο πατριάρχης αναδείχθηκε πλέον σε **εθνάρχη**, δηλαδή σε πνευματικό και ταυτόχρονα πολιτικό αρχηγό των ορθόδοξων χριστιανών, με δικαίωμα παρέμβασης ενώπιον της Υψηλής Πύλης για όλα τα θέματα που τους αφορούσαν. Η Εκκλησία ανέλαβε έτσι ποικίλες δικαιοδοσίες και καθήκοντα, εκτός από τα θρησκευτικά, με αποτέλεσμα να αναπτύξει μια ισχυρή διοικητική οργάνωση.

Παρά τα προνόμια, όμως, οι «άπιστοι» αποκλείονταν από τις δημόσιες θέσεις και όσοι Έλληνες κατέλαβαν διάφορα αξιώματα βρίσκονταν έξω από το πλαίσιο της επίσημης κρατικής ιεραρχίας.

Οι υπόδουλοι και ιδιαίτερα οι Έλληνες δεν υπέφεραν μόνο από τους δυσβάστακτους φόρους και τη διοικητική αυθαιρεσία. Κινδύνευαν να αφανιστούν ως γένος με την εφαρμογή, ιδιαίτερα κατά τους πρώτους αιώνες της οθωμανικής κατάκτησης, τριών μουσουλμανικών θεσμών, του **παιδομαζώματος**, του **εξισλαμισμού** και της **υποχρεωτικής ναυτολόγησης** παράλιων πληθυσμών, κυρίως του Αιγαίου και του Ευξείνου Πόντου.

Ως αντίβαρο προς τους παραπάνω παράγοντες φθοράς λειτούργησε ο γνωστός στον

ελληνικό κόσμο από την Αρχαιότητα μέχρι το Βυζάντιο πολιτικός θεσμός της **κοινότητας**. Αποτελούσε ένα είδος τοπικής αυτοδιοίκησης (οι κάτοικοι κάθε χωριού ή πόλης αποτελούσαν μια κοινότητα) προσαρμοσμένης στις απαιτήσεις της οθωμανικής πολιτικής, που εφαρμόστηκε με ιδιαίτερη επιτυχία στον ελληνικό χώρο.

Η είσπραξη των φόρων και η τοπική αυτοδιοίκηση

Η ευθύνη για την κατανομή και την είσπραξη των φόρων είχε ανατεθεί από τους Οθωμανούς στις κοινότητες. Η σημαντική αυτή αρμοδιότητα συντέλεσε στην ανάπτυξη του θεσμού της τοπικής αυτοδιοίκησης και στην αύξηση του κύρους της. Οι επικεφαλής των κοινοτήτων εκλέγονταν άμεσα ή έμμεσα από τα μέλη και έφεραν διάφορους τίτλους, όπως **πρόκριτοι**, **κοτζαμπάσηδες**, **γέροντες**, **δημογέροντες**, **άρχοντες** και **προεστώτες**. Κριτήρια για την εκλογή τους ήταν το σεβάσμιο της ηλικίας τους, η οικονομική τους δύναμη, οι γενικότερες ικανότητές τους και η επιρροή τους στην οθωμανική διοίκηση. Τις περισσότερες φορές τα αξιώματα αυτά εξελίσσονταν σε κληρονομικά που τα νέμονταν λίγες οικο-

Τα πληρώματα του οθωμανικού στόλου, οι γνωστοί **λεβέντες**, προέρχονται κυρίως από ναυτολογημένους Έλληνες. Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη.

Το λιμάνι της Σύρου. Η διοικητική αυτονομία της Σύρου συντέλεσε στην εμπορική ανάπτυξη του νησιού.

γένειες. Κατά κανόνα, πάντως, η εκλογή των κοινοτικών αρχόντων γινόταν χωρίς την παρέμβαση των οθωμανικών αρχών. Έτσι, τόσο η δυνατότητα εκλογής κοινοτικών αρχόντων όσο και η από κοινού αντιμετώπιση των προβλημάτων ενίσχυαν το πνεύμα αλληλεγγύης και συλλογικής ευθύνης και καθιστούσαν τις κοινότητες εστίες δημοκρατικού πνεύματος και σφυρηλάτησης της εθνικής συνείδησης.

Τα διανεμητικό σύστημα και ο ρόλος της κοινότητας

Μια από τις βασικές αρχές της οθωμανικής δημοσιονομικής λειτουργίας είναι το **διανεμητικό σύστημα**. Σύμφωνα μ' αυτό δεν ορίζεται (με εξαίρεση τον κεφαλικό φόρο και τη δεκάτη επί της παραγωγής) το ποσό που θα καταβάλει ως φόρο ο κάθε υπόχρεος αλλά η συνολική επιβάρυνση με την οποία θα συμβάλει στο δημόσιο προϋπολογισμό κάθε περιοχή. Στη συνέχεια γίνεται η κατανομή του φόρου στο επίπεδο των κοινοτήτων με τη συνεργασία των κοινοτικών αρχόντων, οι οποίοι επιμερίζουν το ποσό στα μέλη της κοινότητάς τους.

Το παιδομάζωμα. Βιέννη, Εθνική Βιβλιοθήκη.

Η Πορταριά, ένα από τα χωριά του Πηλίου, φημισμένη για την κατασκευή υφασμάτων και για τον καλαίσθητο οικισμό της. Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη.

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ

1. Να επισημάνετε τους παράγοντες που επηρέασαν τη στάση των Ελλήνων έναντι των δυτικών δυνάμεων κατά τις επιχειρήσεις των τελευταίων εναντίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Πώς αξιολογείτε αυτή τη στάση;
2. Να εντοπίσετε τα κύρια σημεία της επιστολής του Αρχιεπισκόπου Κύπρου (βλέπε σχετικό παράθεμα). Με ποια επιχειρήματα προσπαθεί ο Αρχιεπίσκοπος της Κύπρου να πείσει το Δούκα της Σαβοΐας;
3. Με βάση την αφήγηση του Βιβλίου σας και το περιεχόμενο των παραθεμάτων για το θεσμό της κοινότητας να προσδιορίσετε τις εξουσίες και τις αρμοδιότητές της. Να αναλύσετε τους λόγους που οδήγησαν το οθωμανικό κράτος να παραχωρήσει προνόμια στις κοινότητες.

6. Η μέση και ύστερη Λατινοκρατία στον Ελλαδικό χώρο (1460-1650) και στην Κύπρο (15ος-16ος αι.)

Μέχρι το 1461 οι Τούρκοι είχαν θέσει υπό τον έλεγχό τους το μεγαλύτερο τμήμα του ελλαδικού χώρου. Ωστόσο, για αρκετό ακόμα χρονικό διάστημα οι Λατίνοι εξακολουθούσαν να κατέχουν ελληνικά εδάφη, νησιά και παραλιακές ζώνες, που είχαν καταλάβει κατά την Τέταρτη Σταυροφορία (1204). Στις περισσότερες λατινοκρατούμενες περιοχές κυριαρχούσαν οι Βενετοί, ενώ άλλες αποτελούσαν κτήσεις διάφορων ηγεμονικών οίκων των ιταλικών πόλεων. Έτσι, όταν αναφερόμαστε κατά την περίοδο αυτή σε **Λατινοκρατία**, το ενδιαφέρον μας στρέφεται περισσότερο στις υπό βενετική κυριαρχία περιοχές.

Γενικά, η πολιτική, οικονομική και κοινωνική οργάνωση στις λατινοκρατούμενες περιοχές διαμορφώθηκε με βάση το δυτικό φεουδαρχικό σύστημα. Η γη χωρίστηκε σε φέουδα, ενώ ανάλογη ήταν και η κοινωνική διάρ-

θρωση, που περιλάμβανε κατά βάση δύο κατηγορίες, τους **ευγενείς** (κατακτητές και ντόπιους) και το **λαό** (αστούς και ελεύθερους χωρικούς). Οι αυθαιρεσίες των φεουδαρχών προκαλούσαν συχνές εξεγέρσεις των κατοίκων, που καταπνίγονταν με τη βία.

Η κοινωνία, σε όσες βενετοκρατούμενες κτήσεις απέμειναν κατά το 16ο και 17ο αιώνα, γνώρισε, όπως και οι δυτικές κοινωνίες της ίδιας εποχής, την παρακμή της φεουδαρχίας και υπέστη ανακατατάξεις στη δομή και στη σύνθεσή της.

Η οικονομία στηριζόταν στην αγροτική καλλιέργεια και στη βιοτεχνία, η οποία βρισκόταν, σε ορισμένες περιπτώσεις, σε καλύτερη μοίρα από την αντίστοιχη των κατεχόμενων από τους Τούρκους περιοχών, λόγω της μη διακοπής του εμπορίου. Ωστόσο, το εισόδημα μόλις αρκούσε για να καλύψει τις στοι-

χειώδεις ανάγκες των κατοίκων, γιατί ο κυρίαρχος κρατούσε για λογαριασμό του το πλεόνασμα από την παραγωγή.

Το γενικό αυτό πλαίσιο παρουσιάζει, βέβαια, διαφοροποιήσεις από περιοχή σε περιοχή, ανάλογα με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των Λατίνων κατακτητών και τις τοπικές συνθήκες. Πάντως, σαφή συμπεράσματα για την πορεία του υπό λατινική κυριαρχία Ελληνισμού μπορούν να εξαχθούν από τις βενετοκρατούμενες περιοχές, τις πλέον σημαντικές και μακροχρόνιες λατινικές κτήσεις στον ελλαδικό χώρο.

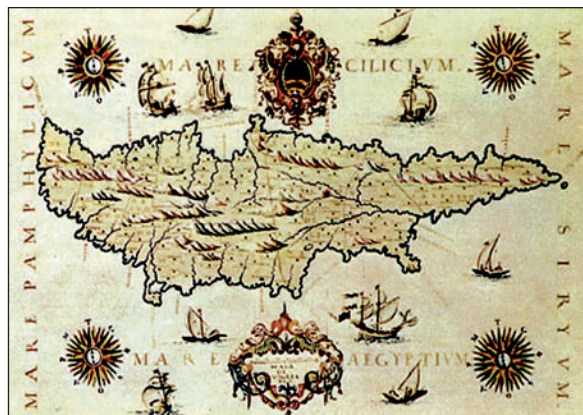
Η Κύπρος

Η βενετική κυριαρχία στην Κύπρο (1489-1571) επέφερε αλλαγές στο καθεστώς που ίσχυε κατά την περίοδο της διακυβέρνησης της νήσου από το γαλλικό οίκο των **Λουζινιάν** (1192-1489).

Ο συγκεντρωτικός χαρακτήρας που απέκτησε η διοίκηση και η μετάθεση των σημαντικότερων διοικητικών αρμοδιοτήτων στη Βενετία είχαν ως συνέπεια τον αυστηρό έλεγχο κάθε δραστηριότητας του πληθυσμού. Το πλαίσιο αυτό και η προτεραιότητα που έδωσε η Βενετία στη στρατηγική σημασία του νησιού δεν επέτρεψαν στην Κύπρο να διατηρήσει την οικονομική ακμή του προηγούμενου αιώνα.

Στον πνευματικό τομέα για τους ίδιους λόγους σημειώθηκε υστέρηση, σε σύγκριση πάντοτε με την προηγούμενη περίοδο των Λουζινιάν. Παρά το γεγονός ότι ο 15ος και ο 16ος είναι οι αιώνες της μεγάλης Αναγέννησης στην Ιταλία, ο απόηχος της πρώτης φθάνει αμυδρός στην Κύπρο. Η Βενετία δεν προωθεί την καλλιτεχνική δημιουργία αλλά μόνον την κατασκευή οχυρωματικών έργων. Η πολιτική αυτή εκφράζει τη ρεαλιστική νοοτροπία μιας εμπορικής δύναμης, η οποία θεωρεί το νησί ως εμπορική βάση που έπρεπε να διασφαλιστεί χάριν των οικονομικών συμφερόντων της.

Η έμφαση της βενετικής πολιτικής σε τομείς της άμυνας είχε ευεργετικά αποτελέσματα για

Η Κύπρος το 1618. Η βενετική πολιτική θεωρούσε την Κύπρο ως προπύργιο για την προστασία των εμπορικών συμφερόντων της στην ανατολική Μεσόγειο και τον ασιατικό χώρο. Έργο του Fr. Basilicata, Βενετία, Μουσείο Corer.

την ορθόδοξη Εκκλησία της Κύπρου, αφού ο ασφυκτικός κλοιός της λατινικής εκκλησίας πάνω σ' αυτήν χαλάρωσε. Η εξέλιξη αυτή οφείλεται, επίσης, στον απόηχο της προσέγγισης της Κωνσταντινούπολης με τη Ρώμη στη Σύνοδο **Φερράρας-Φλωρεντίας** (1438-1439).

Η βενετική κυριαρχία στην Κύπρο, καθώς στηριζόταν σε όρους πολιτικής και κοινωνικής ανισότητας, προκαλούσε την έντονη δυσανεξία του πληθυσμού που βρήκε την έκφρασή της στο εθνικό και κοινωνικό κίνημα του Διασσωρίνου. Οι ανατρεπτικές όμως ενέργειές του προδόθηκαν στις βενετικές αρχές με αποτέλεσμα τόσο ο ίδιος όσο και οι συνεργάτες του να βρουν μαρτυρικό θάνατο (1492). Η ιδεολογική βάση του κινήματος αυτού και η χρησιμοποίηση της διαπαιδαγώγησης του λαού με τις ελληνικές πνευματικές αξίες ως μέσου αφύπνισης και προαγωγής του εθνικού φρονήματος είναι στοιχεία που χαρακτηρίζουν το κίνημα του εμπνευσμένου αυτού δασκάλου ως εθνικό.

Η Κρήτη

Η Κρήτη αποκτά ολοένα μεγαλύτερη σημασία για τη Βενετία μετά την απώλεια της Εύβοιας (1470), της Κορώνης (1500), του Ναυπλίου (1540), των Βόρειων Σποράδων (1540) και της Κύπρου (1571). Οι Βενετοί, οι οποίοι απέδιδαν

Σφακιανός πολεμιστής.

ανέκαθεν μεγάλη σημασία στην Κρήτη για τη στρατηγική της θέση και για τα αγροτικά της προϊόντα με τα οποία εφοδιαζόταν η αγορά της Βενετίας, άρχισαν μετά τις νέες τουρκικές κατακτήσεις να δείχνουν ιδιαίτερη φροντίδα για το νησί. Ωστόσο, αυτή η μεταβολή της πολιτικής τους ελάχιστα μπορούσε να αποδώσει, αφού στο μεταξύ η Βενετία είχε μπει σε τροχιά παρακμής.

Το σοβαρότερο πρόβλημα που είχαν να αντιμετωπίσουν οι Βενετοί στο εσωτερικό του νησιού ήταν η ενεργός αντίσταση του κρητικού λαού, που είχε εθνικό και κοινωνικό χαρακτήρα. Στα κινήματα συμμετείχαν εκτός από τους χωρικούς, που αποτελούσαν την πλέον αδικημένη κοινωνική ομάδα, οι λαϊκές τάξεις και οι αστοί των πόλεων μαζί με τον ορθόδοξο κλήρο.

Το χρόνο που η Κωνσταντινούπολη έπεφτε στα χέρια των Τούρκων (1453), εκδηλώθηκε η πρώτη επαναστατική κίνηση των Κρητικών στο Ρέθυμνο. Λίγα χρόνια αργότερα (1460-62) οργανώθηκε και νέα συνωμοτική κίνηση, που έγινε αφορμή να λάβουν οι Βενετοί σκληρά μέτρα στο νησί. Η τελευταία μεγάλη επαναστατική κίνηση σημειώθηκε στα Σφακιά το 1527 και είχε κυρίως κοινωνικά αίτια.

Οι βενετικές πολιτικές αρχές, παρά τη λήψη μέτρων υπέρ των Καθολικών σε βάρος της Ορθόδοξης Εκκλησίας, τήρησαν κατά κανό-

να ουδετερότητα στις ενδοκρητικές αντιδικίες μεταξύ Ορθοδόξων και Καθολικών. Η πολιτική αυτή βοήθησε στην προσέγγιση των Λατίνων με τους Ορθοδόξους.

Κατά τον τελευταίο αιώνα της Βενετοκρατίας, το 17ο, οι συγκυρίες διαμόρφωσαν ευνοϊκές κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες που δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για εντυπωσιακή άνθηση της κρητικής λογοτεχνίας με αντιπροσωπευτικά έργα τη *Θυσία του Αβραάμ*, την *Ερωφίλη*, τον *Ερωτόκριτο* κ.ά.

Τα Επτάνησα

Η προσάρτηση της Επτανήσου στον αποικιακό κορμό της Βενετίας έγινε σταδιακά (1386, Κέρκυρα-1684, Λευκάδα) και με διαφορετικό τρόπο, γεγονός που καθόρισε και τον ιδιαίτερο χαρακτήρα της βενετικής κυριαρχίας σε κάθε νησί. Στα Επτάνησα το φεουδαρχικό σύστημα εφαρμόστηκε με ποικίλες παραλλαγές, καθώς αναμείχθηκε με παλαιές τοπικές συνήθειες και με δυτικά στοιχεία που προϋπήρχαν.

Τα Επτάνησα, γέφυρα μεταξύ της οθωμανικής επικράτειας και της Ιταλικής Χερσονήσου, αναδείχθηκαν ως κέντρο του διαμετακομιστικού εμπορίου. Η παρεμβατική όμως και μονοπωλιακή πολιτική εμπόδιζε την ανάπτυξη της εγχώριας εμπορικής ναυτιλίας.

Οι κοινωνικές συγκρούσεις στα Επτάνησα έλαβαν τη μορφή είτε της κοινωνικής αντιδικίας μεταξύ αστών και ευγενών είτε λαϊκών εξεγέρσεων, όπως το **ρεμπελιό των ποπολάρων** στη Ζάκυνθο (1628), οι στάσεις στην Κέρκυρα (1640), στα Κύθηρα (1780) και αλλού.

Τα Επτάνησα υπήρξαν το καταφύγιο για τους Έλληνες που δεν ήθελαν να ζήσουν κάτω από τον οθωμανικό ζυγό και χώρος ομαδικών εγκαταστάσεων προσφύγων. Μάλιστα, μετά την κατάληψη του Χάνδακα από τους Τούρκους (1669), τα Επτάνησα δέχθηκαν ένα μεγάλο κύμα προσφύγων από την Κρήτη, που έφεραν μαζί τους πολλά στοιχεία της τέχνης και της λογοτεχνίας τους.

Τα Επτάνησα, γέφυρα ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση, κατά τη μακρόχρονη βενετική κυριαρχία, ήλθαν σε επαφή με το ευρω-

Η πόλη της Κέρκυρας, το σημαντικότερο εμπορικό και πνευματικό κέντρο των Επτανήσων. Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη.

παϊκό πνεύμα και οικειοποιήθηκαν τις αξίες του δυτικού πολιτισμού, διατηρώντας όμως την ελληνική παράδοση, τη γλώσσα και τη θρησκεία.

Πολιτισμική διαφοροποίηση

Η πολιτική της Βενετίας επέτρεπε την ελεύθερη διακίνηση των κατοίκων των βενετοκρατούμενων περιοχών προς την Ιταλία για εκπαιδευτικούς σκοπούς. Έτσι, τόσο η Βενετία όσο και τα άλλα ιταλικά πνευματικά κέντρα (Πάδοβα, Φλωρεντία, Πίζα κ.ά.) υπήρξαν χώροι συνάντησης Κρητικών, Επτανήσιων, Κυπρίων και άλλων Ελλήνων από

βενετοκρατούμενες περιοχές. Η Βενετία είχε φροντίσει να σπουδάζουν οι υπήκοοί της στο πανεπιστήμιο της Πάδοβας, που ήταν κατεξοχήν φιλελεύθερο ίδρυμα, γεγονός που μας επιτρέπει να έχουμε σαφέστερη αντίληψη για τη μορφή της παιδείας που μεταλαμπάδευαν οι Έλληνες φοιτητές στις πατρίδες τους.

Την ίδια περίοδο (15ος αι.) στις τουρκοκρατούμενες περιοχές η **Πατριαρχική Ακαδημία** της Κωνσταντινούπολης αποτελούσε τη μοναδική πνευματική εστία του Ελληνισμού. Μόλις στις αρχές του 16ου αιώνα άρχισαν να καταβάλλονται συστηματικές προσπάθειες για αναγέννηση της παιδείας.

ΕΡΩΤΗΣΗ

Να επισημάνετε και να ερμηνεύσετε τις ομοιότητες και τις διαφορές μεταξύ των βενετοκρατούμενων περιοχών.

7. Ο ανταγωνισμός των Ευρωπαϊκών δυνάμεων και ο Τριακονταετής Πόλεμος (1618-1648)

ΤΑ ΚΥΡΙΟΤΕΡΑ ΓΕΓΟΝΟΤΑ ΤΟΥ ΤΡΙΑΚΟΝΤΑΕΤΟΥΣ ΠΟΛΕΜΟΥ

1618	Εκπαραθύρωση των αντιπροσώπων του αυτοκράτορα από τους Βοημούς. Διακήρυξη ανεξαρτησίας της Βοημίας
1620	Μάχη Λευκού Όρους - ήττα των Βοημών
1623/1628	Το εκλεκτοράτο του Παλατινάτου περιέρχεται στο δούκα της Βαυαρίας Μαξιμιλιανό Α' και τον οίκο του
1625	Η Δανία εισέρχεται στον πόλεμο στο πλευρό των Διαμαρτυρομένων
1626	Ο Βαλλενστάιν αναλαμβάνει την αρχηγία των αυτοκρατορικών στρατευμάτων
1628	Το Παλατινάτο περιέρχεται στη Βαυαρία
1629	Ο αυτοκράτορας εκδίδει διάταγμα αποκατάστασης των εκκλησιαστικών κτημάτων των καθολικών που είχαν δημευθεί μετά το 1552
1630	Ο Γουσταύος Αδόλφος της Σουηδίας εισέρχεται στον πόλεμο στο πλευρό των Διαμαρτυρομένων
1631	Οι Σουηδοί νικούν τη Liga στη μάχη του Βράτενφελτ
1632	Νίκη και θάνατος του Γουσταύου Αδόλφου στο Λύντσεν
1634	Δολοφονία του Βαλλενστάιν
1635	Είσοδος της Γαλλίας στον πόλεμο εναντίον των Αψβούργων
1644 -1648	Διαπραγματεύσεις ειρήνης
1648	Ειρήνη της Βεστφαλίας

Στις αρχές του 17ου αιώνα οι θρησκευτικές αντιθέσεις συνεχίζονται και η Ευρώπη ζει ένα έντονο πολεμικό κλίμα. Οι εξελίξεις δεν αποκάλυψαν μόνο τον εύθραυστο χαρακτήρα της **Ειρήνης της Αυγούστας** (1555), αλλά συσώρευσαν και νέες αντιθέσεις. Υπό τις συνθήκες αυτές ξέσπασε ο **Τριακονταετής Πόλεμος** (1618-1648). Η πολεμική αυτή αναμέτρηση αποτέλεσε το αποκορύφωμα των θρησκευτικών συγκρούσεων στην Ευρώπη και προσέλαβε πανευρωπαϊκό χαρακτήρα, αφού ελάχιστες χώρες απέφυγαν την εμπλοκή τους σ' αυτόν. Εκτός από τους γερμανούς ηγεμόνες, έλαβαν μέρος η Γαλλία, η Ισπανία, η Ολλανδία, η Δανία, η Σουηδία, ιταλικά και ελβετικά κράτη.

Οι εμπόλεμοι χωρίστηκαν σε δύο στρατόπεδα, τους **Καθολικούς** και τους **Διαμαρτυρόμενους**. Εν τούτοις ο πόλεμος είχε έντονο πολιτικό χαρακτήρα, αφού τον προκάλεσαν και τον συντήρησαν τοπικά συμφέροντα, η φιλοδοξία πολλών γερμανών ηγεμόνων να απαλλαγούν από την κηδεμονία των Αψβούργων αυτοκρατόρων και η επιδίωξη μικρών ή μεγάλων κρατών να επικρατήσουν πολιτικά και οικονομικά στον ευρωπαϊκό χώρο.

Ο πόλεμος αυτός ήταν πολύ καταστρεπτικός και οι αντίπαλοι συμπεριφέρονταν με ξεχωριστή βιαιότητα. Λίγες ήταν οι μάχες κατά παράταξη, ενώ το κυριότερο χαρακτηριστικό ήταν οι πολυετείς πολιορκίες, οι σφαγές αμά-

Η εκπαραθύρωση της Πράγας (23 Μαΐου 1618) αποτέλεσε και το έναυσμα του Τριακονταετούς Πολέμου (1618-1648). Χαρακτικό από το Βιβλίο του Matthaus Marians «Theatrum Europaeum».

Η Ευρώπη μετά τη Συνθήκη της Βεστφαλίας (1648).

χων, οι λεηλασίες και οι πυρπολήσεις των αντιπάλων στρατοπέδων από τους μισθοφόρους και τους απείθαρχους στρατιώτες. Ο άτακτος αυτός στρατός αντικατόπτριζε και το χαρακτήρα των ηγετών του, που δεν υπηρετούσαν κάποια ιδεολογία παρά μόνο τα προσωπικά τους συμφέροντα. Στους παράγοντες αυτούς οφειλόταν και η απουσία πολεμικής τακτικής, που είχε ως συνέπεια τη μεγάλη διάρκεια του πολέμου.

Η τραγική αυτή κατάσταση ανάγκασε τελικά τον αυτοκράτορα της Γερμανίας Φερδινάνδο Γ' να ζητήσει διακοπή των εχθροπραξιών και να υπογράψει την **Ειρήνη της Βεστφαλίας (1648)**. Με τη συνθήκη αυτή ρυθμίστηκαν πολιτικά, θρησκευτικά και εδαφικά ζητήματα. Μεταξύ άλλων:

- Ο Καλβινισμός αναγνωρίστηκε ως ισότιμος με τα δύο άλλα δόγματα, τον Καθολικισμό και το Λουθηρανισμό.
- Οι Διαμαρτυρόμενοι κράτησαν πολλά από τα εκκλησιαστικά εδάφη που είχαν καταλάβει ή απαλλοτριώσει στη διάρκεια του πολέμου.

- Κατακυρώθηκαν γερμανικά εδάφη στη Σουηδία και στη Γαλλία.

- Περιορίστηκε η δύναμη του γερμανού αυτοκράτορα με την αναγνώριση πλήρων κυριαρχικών δικαιωμάτων στους γερμανούς ηγεμόνες, οι οποίοι στο εξής μπορούσαν να συνάπτουν συνθήκες μεταξύ τους ή με ξένα Κράτη.

Ο κήρυκας της ειρήνης. Έφιππος αγγελιοφόρος ανακοινώνει την υπογραφή της συνθήκης της Βεστφαλίας (1648). Γκραβούρα εποχής.

- Αναγνωρίστηκε η ανεξαρτησία της Ολλανδικής και της Ελβετικής Ομοσπονδίας.

Οι όροι της συνθήκης αυτής δημιούργησαν νέα δεδομένα για τις τύχες της Ευρώπης. Η Γερμανία, εξουθενωμένη οικονομικά, πολιτικά και εδαφικά παρέμεινε στο περιθώριο των εξελίξεων για έναν περίπου αιώνα. Αντίθετα, η Γαλλία ενισχύθηκε και αναδείχθηκε ως η μεγαλύτερη δύναμη στο δεύτερο μισό του 17ου αιώνα. Η Ισπανία αναδιπλώθηκε και η Σουηδία κυριάρχησε στη Βαλτική.

Το διεθνές πλαίσιο που διαμορφώθηκε αντανakλά το νέο συσχετισμό δυνάμεων και εγκαινιάζει για πρώτη φορά την αρχή της ισορροπίας. Παράλληλα, άρχισε να γίνεται συνείδηση και να κερδίζει έδαφος η ιδέα ότι η μετριοπάθεια, η ανεκτικότητα και η πνευματική ελευθερία ήταν αναγκαίες για την ειρηνική συνύπαρξη των λαών της Ευρώπης.

Τα δεινά του πολέμου

Πόσο αξιοθρήνητες φαντάζουν τώρα οι μεγάλες πόλεις... Πόσο εξαθλιωμένες δείχνουν οι κωμοπόλεις... κείτονται πυρπολημένες, διαλυμένες, κατεστραμμένες. Τα σπίτια δεν έχουν ούτε στέγη, ούτε πόρτες ούτε παράθυρα. Τις εκκλησίες τις πυρπόλησαν, τις μετέτρεψαν σε στάβλους αλόγων, μόλυναν τα ιερά, έκλεψαν τις καμπάνες. Πόσο αξιοθρήνητη είναι η κατάσταση στα χωριά, περπατάς δέκα μιλιά και δε βλέπεις ούτε έναν άνθρωπο, ούτε ένα ζώο, ούτε ένα πουλί. Το πολύ να βρεις κανένα γέροντα και μερικά ζώα. Σε όλα τα χωριά τα σπίτια είναι γεμάτα πτώματα... άντρες, γυναίκες, παιδιά, υπηρέτες, γουρούνια και βόδια κείτονται νεκροί ο ένας πάνω στον άλλο αποδεκατισμένοι από την πείνα και την πανούκλα.

Joachim Baetkuis, *Das Ende Germaniens*, στο *Graggenbuhl Huber: Quellen zur allgemeinen Geschichte*, τ. 3, σ. 182.

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ

1. Αφού μελετήσετε προσεκτικά την ιστορική αφήγηση του βιβλίου σας καθώς και τα σχετικά παραθέματα:

- Να σχολιάσετε τη συμπεριφορά των αντιπάλων στρατιωτών.
- Ποιοι πληθυσμοί, κυρίως, υπέφεραν από τη συμπεριφορά αυτή;
- Ποιες κατά τη γνώμη σας ήταν οι ηθικές, δημογραφικές και οικονομικές συνέπειες;

2. Να σχολιάσετε τις λεπτομέρειες της γκραβούρας που απεικονίζει τον Κήρυκα της Ειρήνης και να αναλύσετε το μήνυμά της.

3. Να σχολιάσετε τις ρυθμίσεις της συνθήκης της Βεσφαλίας που αφορούν στα δόγματα, στην εσωτερική πολιτική κατάσταση της Γερμανίας και στον πολιτικό χάρτη της Ευρώπης.

8. Ο πολιτισμός της Αναγέννησης (15ος-16ος αι.)

Έγινε ήδη λόγος για την Αναγέννηση ως ένα γενικότερο πνευματικό κίνημα, που απελευθέρωσε τη σκέψη των ανθρώπων και διέυρυνε τους ορίζοντές τους. Εκεί όμως που κυριολεκτικά μεγαλούργησε, υπήρξε ο τομέας των Γραμμάτων και των Τεχνών.

α. Γράμματα: η εκτόπιση της λατινικής και ο θρίαμβος των εθνικών λογοτεχνιών

Σε όλη την Ευρώπη, κατά το 16ο αιώνα, παρατηρείται άνθηση της λογοτεχνίας στις εθνικές γλώσσες, οι οποίες έχουν ήδη αποκτήσει την απαιτούμενη εκφραστική επάρκεια. Στην Ιταλία οι σπουδαιότεροι συγγραφείς είναι: Ο **Νικολό Μακιαβέλι** (1469-1527), που έγραψε το περίφημο πολιτικό-φιλοσοφικό βιβλίο *Ο Ηγεμόνας*, όπου δείχνει τι οφείλει να πράττει ένας αρχηγός κράτους εναντίον των εχθρών του, για να διατηρήσει την εξουσία του. Η χρήση ακόμη και αθέμιτων μέσων για το σκοπό αυτό επιτρέπεται, και αυτός ο αμοραλισμός στην πολιτική ορολογία ονομάστηκε **Μακιαβελισμός**. Ο **Αριόστο** (1474-1533) είναι ο συγγραφέας του ευτράπελου έπους *Ρολάνδος μαινόμενος*, στο οποίο περιγράφει τις περιπέτειες του ερωτοχτυπημένου ανεψιού του Καρλομάγνου. Ο **Τορκουάτο Τάσσο** (1544-1595) έγραψε το έπος *Ελευθερωμένη Ιερουσαλήμ*, που είναι εμπνευσμένο από τις Σταυροφορίες και αντανακλά το πνεύμα της Αντιμεταρρύθμισης.

Στη Γαλλία η Αναγέννηση άρχισε την περίοδο του Φραγκίσκου Α΄, οπότε ο μεγάλος ελληνιστής **Γουλιέλμος Μπυντέ** εξέδωσε πολλά έργα αρχαίων συγγραφέων. Ο **Φραγκίσκος Ραμπελαί** (1494-1553) είναι ο συγγραφέας του σατιρικού μυθιστορήματος *Γαργαντούας και Πανταγκρουέλ*, ενώ ο **Μιχαήλ Μονταίνι** (1533-1592) είναι γνωστός για τα *Δοκίμιά* του.

Στην Ισπανία ο **Μιχαήλ Θερβάντες**, που θεωρείται ως ο κορυφαίος των ισπανικών γραμμάτων, είναι ο συγγραφέας του περίφη-

Η κοινωνική άνοδος των καλλιτεχνών

Το κοινωνικό ανέβασμα των καλλιτεχνών εκφράζεται πρώτ' απ' όλα στις αμοιβές που παίρνουν. Ο Μικελάντζελο παίρνει 3.000 δουκάτα για τις ζωγραφιές στην οροφή του Σίξτειου παρεκκλησίου. Ο Λεονάρντο ντα Βίντσι εισπράττει στο Μιλάνο ετήσιο μισθό 2.000 δουκάτων, ενώ στη Γαλλία 35.000 φράγκα το χρόνο. Οι διάσημοι δάσκαλοι του 16ου αιώνα, ιδιαίτερα ο Ραφαήλ και ο Τιτσιανός, απολαύουν αξιόλογο εισόδημα και κάνουν αρχοντική ζωή.

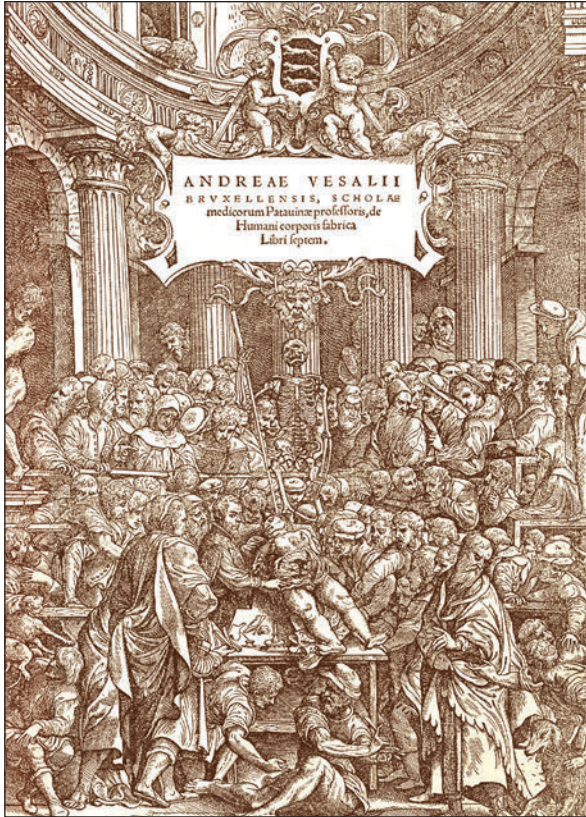
Ο τρόπος ζωής του Μικελάντζελο είναι εξωτερικά σεμνός, είναι αλήθεια, αλλά και το εισόδημά του είναι υψηλό κι όταν αρνιέται να δεχτεί πληρωμή για τη δουλειά του στον Άγιο Πέτρο είναι κιόλας πλούσιος. Κοντά στην αυξανόμενη ζήτηση έργων τέχνης και στη γενική άνοδο των τιμών, το γεγονός ότι κατά το γύρισμα του αιώνα η παπική αυλή προβάλλει περισσότερο στην αγορά τέχνης και γίνεται σοβαρότερος αντίπαλος για το φλωρεντινό φιλότεχνο κοινό, πρέπει να είχε μέγιστη επίδραση πάνω στο ανερχόμενο επίπεδο των αμοιβών των καλλιτεχνών. Σειρά ολόκληρη καλλιτεχνών μετακινείται τώρα από τη Φλωρεντία στη μεγαλόθυμη Ρώμη.

Άρνολντ Χάουζερ, *Κοινωνική ιστορία της τέχνης*, σελ. 77-78.

μου μυθιστορήματος *Δον Κιχώτης*, στο οποίο αφενός σατιρίζεται ο ιπποτικός βίος, αφετέρου παρουσιάζεται ο άνθρωπος να αιωρείται δραματικά ανάμεσα στο όνειρο και την πραγματικότητα. Στο θέατρο διακρίθηκαν μεγάλοι δραματουργοί όπως ο **Καλντερόν** και ο πολυγραφότερος **Λόπε ντε Βέγκα**.

Στην Πορτογαλία διακρίνεται ο **Λουδοβίκος Καμόενς** (1524-1580), συγγραφέας του έπους *Λουζιτανοί*, που είναι εμπνευσμένο από τις περιπέτειες των πορτογάλων θαλασσοπόρων.

Στην Αγγλία ζει ο μεγαλύτερος θεατρικός συγγραφέας των νεότερων χρόνων **Ουίλιαμ Σαίξπηρ** (1564-1616), του οποίου τα 37 θεατρικά έργα εξακολουθούν να παίζονται σε όλο τον κόσμο και να συγκινούν με τις αιώνιες αλήθειες που περιέχουν. Τα δημοφιλέστερα έργα του είναι: *Άμλετ*, *Οθέλλος*, *Μάκβεθ*, *Βασιλιάς Αηρ*, *Ιούλιος Καίσαρ*, *Ρωμαίος και Ιου-*

Το εξώφυλλο του βιβλίου του Αντρέ Βεζάλ *Κατασκευή του ανθρώπινου σώματος*, ξυλογραφία, Γιόχαν Στέφαν, Βασιλεία 1543.

Πείραμα και Επιστήμη

Χωρίς πείραμα δεν υπάρχει βεβαιότητα. Πριν από τη διατύπωση ενός γενικού κανόνα, πρέπει να επαναληφθεί το πείραμα δυο ή τρεις φορές, για να διαπιστωθεί ότι τα αποτελέσματα είναι τα ίδια. Καμιά ανθρώπινη έρευνα δεν μπορεί να είναι αληθινή επιστήμη αν δεν αποδεικνύεται μαθηματικά.

Λεονάρντο ντα Βίντσι, *Σημειωματάρια*.

Η Ηλιοκεντρική θεωρία

Μετά από μικρές έρευνες είμαι πεπεισμένος ότι: ο ήλιος μένει σταθερός, περιστοιχιζόμενος από πλανήτες που περιστρέφονται γύρω του και αυτός είναι το κέντρο και η πηγή φωτός: η Γη είναι ένας πλανήτης υποκείμενος σε διττή κίνηση. Η ημερήσια και ετήσια κίνησή του και η περιοδική επάνοδος των εποχών είναι το αποτέλεσμα της περιστροφής της Γης γύρω από τον άξονά της και της περιοδικής κίνησής της γύρω από τον ήλιο.

Νικόλαος Κοπέρνικος, *Για τις κινήσεις των ουράνιων σωμάτων*.

Ο Έρασμος, κορυφαίος ανθρωπιστής και ελληνιστής. Μουσείο Λούβρου.

Η Ανατομία

Η ανατομία εφαρμοζόταν τότε μ' έναν πολύ επιφανειακό τρόπο ώστε, έχοντας εκπαιδευθεί μόνος μου, χωρίς οδηγό, στο να ανατέμνω ζώα, κατά τη διάρκεια της τρίτης τομής στην οποία ευτυχώς παρευρισκόμουν, οι συνάδελφοί μου και οι καθηγητές μου με παρότρυναν και έκανα δημόσια μια τομή πιο μεγάλη από ό,τι έπρεπε και που όφειλε να περιορίζεται, όπως το απαιτεί η συνήθεια, σχεδόν αποκλειστικά στα σπλάχνα. Μετά από λίγον καιρό έκανα μια δεύτερη τομή. Σχέδιό μου ήταν να αποκαλύψω τους μύες του χεριού και να ανατάμω πιο βαθιά τα σπλάχνα.

Αντρέ Βεζάλ, *Για την κατασκευή του ανθρώπινου σώματος*, 1543.

λιέτα, *Έμπορος της Βενετίας*. Ο Τόμας Μουρ είναι γνωστός κυρίως για το έργο του *Ουτοπία*, όπου προσπαθεί να δώσει λύσεις σε κοινωνικά προβλήματα που μέχρι σήμερα απασχολούν τον άνθρωπο.

Στην Ολλανδία κορυφαίος συγγραφέας αναδεικνύεται ο ανθρωπιστής και εισηγητής της ερασμικής προφοράς της αρχαίας ελληνικής γλώσσας **Έρασμος**. Στο έργο του *Μωρίας εγκώμιον* καυτηριάζει την αμάθεια και το σχολαστικισμό.

Β. Επιστήμη. Νέοι δρόμοι

Μολονότι η επιστημονική παρατήρηση κερδίζει διαρκώς έδαφος, η μαγεία εξακολου-

Η κατηγορία κατά του Γαλιλαίου

Η άποψη ότι ο ήλιος είναι ακίνητος στο κέντρο του σύμπαντος είναι παράλογη, φιλοσοφικά λανθασμένη και απόλυτα αιρετική, γιατί έρχεται σε αντίθεση με την Αγία Γραφή. Η άποψη ότι η Γη δεν είναι το κέντρο του σύμπαντος και περιστρέφεται καθημερινά είναι φιλοσοφικά λανθασμένη και αυθαίρετη δοξασία.

Από τη δικαστική απόφαση της Ιερής Εξέτασης.

Η Ιατρική

Πολλές φορές σκέφτηκα ότι η ιατρική είναι μια τέχνη αβέβαιη και ριψοκίνδυνη και ότι σπάνια η πρακτική της περιποιεί τιμή, διότι ενώ θεραπεύει έναν, σκοτώνει δέκα. Συχνά εγκατέλειψα την ιατρική, για να αφοσιωθώ σε άλλο πράγμα, όμως πάντοτε επέστρεφα. Θυμήθηκα τα λόγια του Χριστού: ο άρρωστος έχει ανάγκη τον γιατρό και όχι ο υγιής. Ιδού η ευχή μου: να τελειοποιήσω την τέχνη της ιατρικής και να μην εγκαταλείψω ποτέ αυτόν τον σκοπό. Για όσο διάστημα μου επιτρέπει ο Θεός, να αντισταθώ σε αυθαίρετες διδασχές. Ύστερα, να αγαπώ τους ασθενείς περισσότερο από τον εαυτό μου. Να μην προβαίνω σε καμιά θεραπεία χωρίς να την έχω κατανοήσει. Να μην ζητώ χρήματα χωρίς να τα αξίζω. Να μην έχω εμπιστοσύνη σε κανένα φαρμακοποιό και να μην προκαλέσω καμιά βλάβη σε παιδί. Να μην φαντάζομαι, αλλά να γνωρίζω.

Παράκελσος (1493-1541)

θεί να εκτιμάται και κατά την Αναγέννηση. Η χημεία, για παράδειγμα, στηρίζεται σε μεγάλο βαθμό στην αλχημεία, ενώ στην αστρονομία διατηρούνται πολλά στοιχεία αστρολογίας. Το μεσαιωνικό πνεύμα συνεχίζει να επικρατεί, δυσχεραίνοντας την προσπάθεια των πρωτοπόρων της επιστήμης να καταρρίψουν τις καθιερωμένες αντιλήψεις. Το ιδανικό της Αναγέννησης, ο καθολικός άνθρωπος, φαίνεται και στην ανάπτυξη της επιστήμης και τεχνολογίας: ο **Λεονάρντο ντα Βίντσι**, ένας από τους σημαντικότερους καλλιτέχνες της Αναγέννησης, είναι ταυτόχρονα αξιόλογος επιστήμονας, με πολλές εφευρέσεις στο ενεργητικό του (ατμοκίνητο πυροβόλο, σκάφανδρο, πτητική μηχανή κ.λπ.).

Τρεις είναι οι κορυφαίοι αναγεννησιακοί

επιστήμονες που άνοιξαν το δρόμο της νεότερης επιστήμης: ο Κοπέρνικος, ο Παράκελσος και ο Βεζάλ. Ο πολωνός **Νικόλαος Κοπέρνικος** (1473-1543) διατύπωσε τη θεωρία του ηλιοκεντρικού συστήματος, που πρώτος είχε συλλάβει τον 3ο αιώνα π.Χ. ο Αρίσταρχος ο Σάμιος. Ο ελβετός γιατρός **Θεόφραστος Παράκελσος** (1493-1541) διατύπωσε επαναστατικές θεωρίες για τη χημεία, την ιατρική και τη φαρμακευτική. Ο φλαμανδός **Αντρέ Βεζάλ** (1514-1564) ασχολήθηκε με την ανατομία και αποκάλυψε τα μυστικά του ανθρώπινου σώματος, με βάση επιστημονικές παρατηρήσεις.

Το έργο των πρωτοπόρων επιστημόνων της Αναγέννησης συνέχισαν λίγο αργότερα άλλοι σημαντικοί επιστήμονες. Ο **Ιωάννης Κέπλερ** (1571-1630) διατύπωσε τους νόμους της κίνησης των πλανητών, ενώ ο Γαλιλαίος ολοκλήρωσε και επιβεβαίωσε τη θεωρία του Κοπέρνικου, αλλά για τις ιδέες του οδηγήθηκε στην Ιερή Εξέταση. Τέλος, ο άγγλος **Φραγκίσκος Βάκων** (1561-1626) συνέβαλε στην εξέλιξη της επιστήμης αναδεικνύοντας την πρωταρχική σημασία του πειράματος και της εμπειρίας.

γ. Η τέχνη της Αναγέννησης

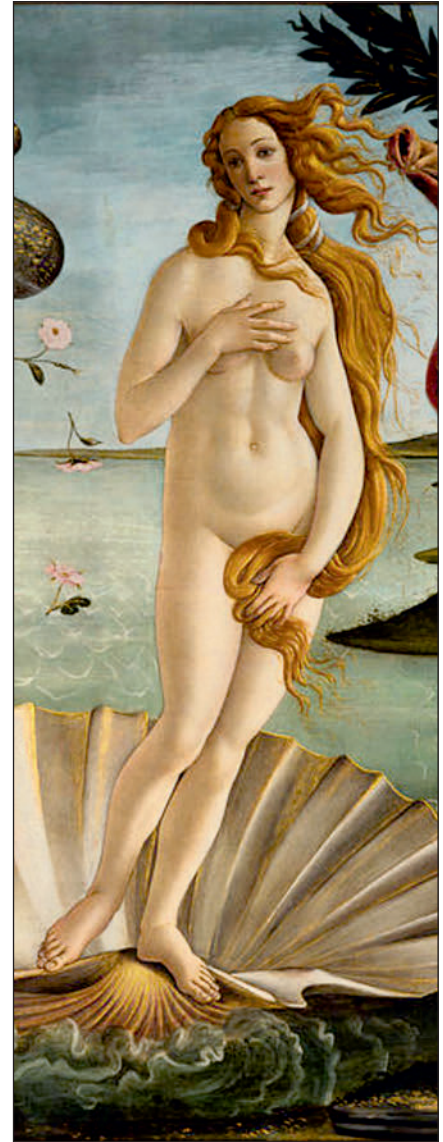
1. Το Κουατροτσέντο*

Στην ιστορία της τέχνης, ο 15ος αιώνας είναι γνωστός με το όνομα κουατροτσέντο και προαναγγέλλει την ιταλική Αναγέννηση. Στον αιώνα αυτό εμφανίζονται νέες τάσεις στην αρχιτεκτονική, κυρίως στην Ιταλία, με κύριους εκπροσώπους τον **Μπρουνελέσκι**, που σχεδίασε τον περίφημο τρούλο του ναού της Παναγίας των Λουλουδιών (Santa Maria del Fiore) και τον **Αλμπέρτι**, ο οποίος έκτισε ανάκτορα και ναούς στη Φλωρεντία και σε άλλες πόλεις.

Την περίοδο αυτή εμφανίζονται στην Ιταλία δύο μεγάλοι γλύπτες: Ο **Λορέντσο Γκιμπέρτι** (1378-1455), ο οποίος είναι ιδιαίτερα γνωστός για τις ανάγλυφες παραστάσεις του σε δύο πόρτες του Βαπτιστηρίου της Φλωρεντίας. Η μία από αυτές ονομάστηκε από τον Μιχαήλ Άγγελο *Πόρτα του Παραδείσου*. Ο **Ντονατέλλο** (1386-1466) μελέτησε την αρ-

Σάντρο Μποτιτσέλι. Η Αλληγορία της Άνοιξης, 1473-1478, τέμπρα σε σανίδι, 3,14 X 2,03 μ., Φλωρεντία, Πινακοθήκη Ουφίτσι. Ο πίνακας είναι αλληγορικός· στο κέντρο η Αφροδίτη, αριστερά ο Ερμής που διασκορπίζει τα σύννεφα, ακολουθούν οι Τρεις Χάριτες, η Φλόρα (η Χλωρίδα μεταμορφωμένη), η Χλωρίδα που προσπαθεί να την αγκαλιάσει ο Ζέφυρος. Το θέμα υποδηλώνει τη στροφή της τέχνης προς τον αρχαίο κόσμο στο τέλος του Κουατροτσέντο.

Λεπτομέρεια από τη «Γέννηση της Αφροδίτης» του Σάντρο Μποτιτσέλι (Botticelli 1445-1510). Πινακοθήκη Ουφίτσι Φλωρεντίας.

Φρα Αντζελίκο, Ευαγγελισμός, 1430-1455, Μαδρίτη, Μουσείο Πράδο.

χαία γλυπτική και στο έργο του συνδυάζει την απλότητα των Αρχαίων με το ρεαλισμό και τη θρησκευτικότητα της μεσαιωνικής τέχνης.

Στη ζωγραφική ο **Φρα Αντζελίκο** (1387-1455) διακρίθηκε στην απόδοση θρησκευτικών θεμάτων. Ο **Μποτιτσέλι** (1444-1510) είναι ίσως ο μεγαλύτερος ζωγράφος της εποχής του

Κουατροτσέντο. Εμπνέεται από τη θρησκεία και τη μυθολογία και εκφράζει το ανθρωπιστικό πνεύμα της φλωρεντινής Ακαδημίας και τις προτιμήσεις των προστατών και παραγγελιοδοτών του. Πασίγνωστα είναι τα αριστουργήματά του *Γέννηση της Αφροδίτης* και *Αλληγορία της Άνοιξης*.

2. Οι μεγάλοι καλλιτέχνες της Αναγέννησης Αρχιτεκτονική. Η αναγεννησιακή αρχιτεκτονική είναι έντονα επηρεασμένη από την κλασική αρχιτεκτονική, με κυριότερα χαρακτηριστικά την ακρίβεια των αναλογιών και την αρμονία. Η ελληνορωμαϊκή αρχιτεκτονική παράδοση φαίνεται, επίσης, στη χρήση των αετωμάτων, των μετοπών, των ζωφόρων, των κιονοκράνων, των πεσσών, των προσωπείων, των μεταλλίων κ.λπ. Όλα αυτά συνιστούν τον αναγεννησιακό αρχιτεκτονικό ρυθμό. Οι σημαντικότεροι εκπρόσωποι του ρυθμού αυτού εργάστηκαν στην Ιταλία. Ο **Μπραμάντε** έκανε τα σχέδια του ναού του Αγίου Πέτρου στη Ρώμη και ο **Μιχαήλ Άγγελος** τον αποπεράτωσε. Ο **Ανδρέας Παλλάντιο** έδωσε λύσεις σε μεγάλα αρχιτεκτονικά προβλήματα, όπως αυτό της κατασκευής δεύτερου ορόφου στα αναγεννησιακά κτήρια.

Η Λαυρεντιανή Βιβλιοθήκη της Φλωρεντίας, έργο του Μιχαήλ Άγγελου, 1524-1557. Αναγεννησιακός ρυθμός.

Γλυπτική - Ζωγραφική. Η μελέτη των αρχαίων γλυπτών εκ μέρους των καλλιτεχνών της Αναγέννησης άσκησε σημαντική επίδραση στο έργο τους. Έτσι, η απεικόνιση του γυ-

Η Παλαιά Βιβλιοθήκη της Βενετίας, έργο του Γιάκοπο Σανσαβίνο, 1536, όπου διακρίνονται σαφώς όλα τα βασικά στοιχεία του Αναγεννησιακού ρυθμού: κίονες, κιονόκρανα, πεσσοί, θριγκοί, ζωφόρος.

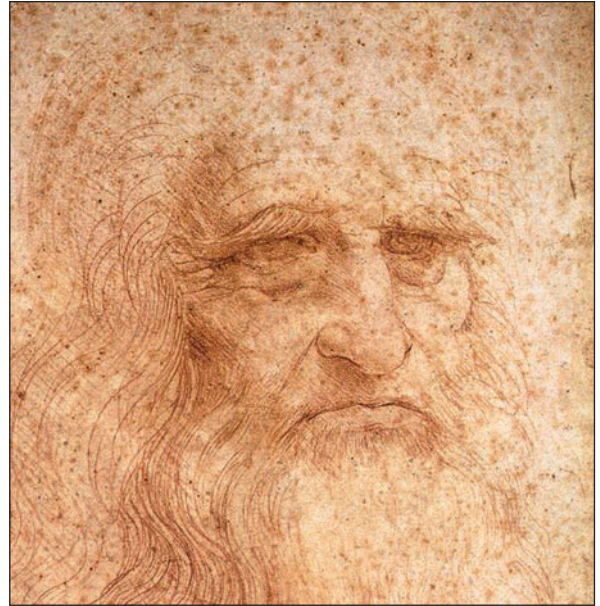
μνού σώματος επικρατεί στη γλυπτική αλλά και στη ζωγραφική, ενώ τα θέματα επιλέγονται τόσο από τη Βίβλο, όσο και από τη μυθολογία και την Ιστορία. Οι προσωπογραφίες ενσωματώνονται συχνά στο τοπίο, αποδεικνύοντας τον ανθρωποκεντρικό χαρακτήρα της αναγεννησιακής τέχνης, σε αντίθεση με το θεοκεντρικό της μεσαιωνικής. Στο επίπεδο της τεχνικής, τα έργα γίνονται φωτεινότερα χάρη στη χρήση του λαδιού και αποδίδεται η τρίτη διάσταση με τη συστηματική εφαρμογή της προοπτικής.

Στην Ιταλία εργάζονται οι τέσσερις κορυφαίοι εκπρόσωποι της Αναγέννησης. Ο **Λεονάρντο ντα Βίντσι** (1452-1519) είναι αντιπροσωπευτικός τύπος του καθολικού ανθρώπου της Αναγέννησης. Η μεγάλη συλλογή σχεδίων του αποδεικνύει την ενασχόλησή του με πολλούς τομείς της τέχνης και της επιστήμης. Από τα πιο γνωστά του έργα είναι η *Τζοκόνα*, ο *Μυστικός Δείπνος* και η *Παρθένος των βράχων*. Ο **Μιχαήλ Άγγελος** (1475-1564) διακρίθηκε τόσο ως γλύπτης όσο και ως ζωγράφος.

Λεονάρντο ντα Βίντσι: «Πώς να ζωγραφίσετε μια καταιγίδα»

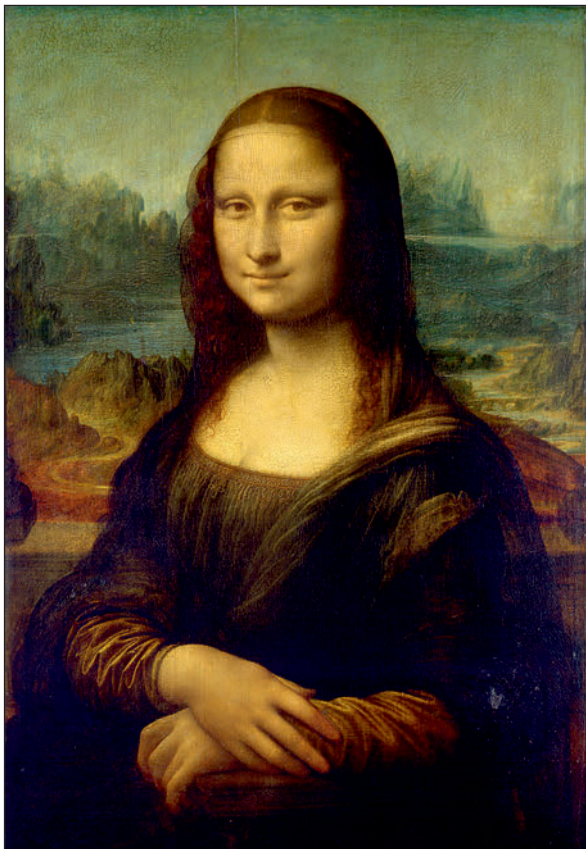
Αν θέλεις να παραστήσεις σωστά μια καταιγίδα, παρατήρησε και αναλογίσου πώς φυσά ο άνεμος πάνω στην επιφάνεια της θάλασσας και της ξηράς, πώς σηκώνει κι αρπάζει ό,τι δεν είναι στέρεα ριζωμένο στο χώμα. Για να απεικονίσεις σωστά την καταιγίδα, ζωγράφισε πρώτα τα σύννεφα σκισμένα, κομματιασμένα, καθώς τα παρασύρει ο αέρας μαζί με την ψιλή άμμο που σηκώνει από την αυλή. Ανακάτεψε κλαδιά και φύλλα που τα σκόρπισε ο οργισμένος άνεμος μαζί με άλλα ελαφρά αντικείμενα. Δέντρα και χόρτα λυγίζουν στη γη σα να ακολουθούν καταπόδι τη φορά του αέρα και τα κλαδιά τους στρουφίζουν χάνοντας τη φυσική τους κατεύθυνση, ενώ τα φύλλα τους χτυπιούνται και αναστρέφονται. Μερικοί άνθρωποι έχουν πέσει χάρω τυλιγμένοι στους μανδύες τους και μόλις αναγνωρίζονται από τη σκόνη. Άλλοι πάλι έχουν καταφύγει κάτω από δέντρα κι αγκαλιάζουν τον κορμό τους για να μη παρασυρθούν. Άλλοι προστατεύουν τα μάτια από τη σκόνη με τις παλάμες τους, σκύβουν στη γη κι αφήνουν τα ρούχα και τα μαλλιά τους να τα δέρνει ο αέρας.

Μαρίνα Λαμπράκη-Πλάκα, *Οι πραγματείες περί ζωγραφικής Αλμπέρτι και Λεονάρδο*, σελ. 251-253.

Αυτοπροσωπογραφία. Σχέδιο σε μουσαμά, του Λεονάρντο ντα Βίντσι (περ. 1512). Τορίνο, Βιβλιοθήκη.

φος. Ένα από τα αριστουργήματά του είναι η τεράστια τοιχογραφική του σύνθεση *Δεύτερα Παρουσία*, στο εσωτερικό του παρεκκλησίου του Αγίου Σίξτου (Capella Sixtina) στο Βατικανό. Στο γλυπτικό έργο του, έντονα επηρεασμένο από την αρχαία γλυπτική, εκφράζει την πάλη του πνεύματος εναντίον του θανάτου (*Δαβίδ, Πιετά, Μωυσής*). Ο **Ραφαήλ Σάντι** (1483-1520) διακρίθηκε στη ζωγραφική και την αρχιτεκτονική. Τα έργα του χαρακτηρίζονται από ακρίβεια στο σχέδιο, αρμονία των γραμμών και λεπτότητα των χρωμάτων. Στο Βατικανό φιλοτέχνησε τις περίφημες συνθέσεις *Η Σχολή των Αθηνών*, *Ο Παρνασσός* κ.ά., ενώ πασίγνωστες είναι οι *Μαντόνες** του. Ο **Τιτσιάνο** (1477-1576) αντλεί τα θέματά του

Λεονάρντο ντα Βίντσι, *Μόνα Λίζα* (ή *Τζοκόντα*), ελαιογραφία σε μουσαμά, Λούβρο.

«Αυτό που μας εντυπωσιάζει αμέσως είναι η ζωντάνια της Μόνα Λίζας. Μοιάζει πράγματι σαν να μας κοιτάζει και να έχει δική της γνώμη. Σαν ζωντανό πλάσμα, φαίνεται κι αυτή ν' αλλάζει μπροστά στα μάτια μας και να μοιάζει λίγο διαφορετική όποτε την ξαναβλέπουμε. Ακόμη και σε φωτογραφίες του πίνακα έχουμε αυτή την περίεργη αίσθηση, αλλά στο πρωτότυπο, στο Μουσείο του Λούβρου, το έργο είναι σχεδόν απόκοσμο. Κάποτε η Μόνα Λίζα φαίνεται να μας κοροϊδεύει και κάποτε πάλι διακρίνουμε κάτι σαν θλίψη στο χαμόγελό της... Όποτε μας κοιτάζει η Μόνα Λίζα δεν είμαστε ποτέ σίγουροι για τη διάθεσή της. Η έκφρασή της μας διαφεύγει πάντα...»

Ε. Χ. Γκόμπριτς, *Ιστορία της Τέχνης*, σ.σ. 227-228.

Μιχαήλ Άγγελος, Η δημιουργία του Αδάμ, τοιχογραφία, Καπέλα Σιξτίνη, Βατικανό: «Ο τρόπος με τον οποίο ο Μιχαήλ Άγγελος κατόρθωσε να κάνει το άγγιγμα του θεϊκού χεριού κέντρο και οπτική εστία της εικόνας και το πώς μας έδωσε να καταλάβουμε την έννοια της παντοδυναμίας με την άνεση και τη δύναμη της χειρονομίας της δημιουργίας είναι ένα από τα μεγαλύτερα θαύματα στην τέχνη».

Ε. Χ. Γκόμπριτς, Ιστορία της Τέχνης, σ. 234.

Δομήνικος Θεοτοκόπουλος, Το όραμα του Αγίου Ιωάννη, περ. 1608-1614, λάδι σε μουσαμά, Νέα Υόρκη, Μητροπολιτικό Μουσείο.

«Το θέμα είναι παρμένο από την Αποκάλυψη (6:9-11), στην οποία ο Ευαγγελιστής Ιωάννης, που θεωρείται ο συγγραφέας του βιβλίου, ικετεύει το Θεό εξ ονόματος των ψυχών των μαρτύρων που περιμένουν τη λύτρωση κατά την Έσχατη Κρίση (Δευτέρα Παρουσία). Η εκστατική μορφή του Αγ. Ιωάννη δεσπόζει στην εικόνα, ενώ πίσω του οι γυμνές ψυχές τρέμουν μέσα σε μια χαώδη θύελλα συγκίνησης, καθώς δέχονται τους λευκούς χιτώνες της σωτηρίας (...)

Από τον Θεοτοκόπουλο στο Σεζάν, κατάλογος έκθεσης, Εθνική Πινακοθήκη, Αθήνα 1992, σ. 173.

Ραφαήλ, Ο θρίαμβος της Γαλάτειας, τοιχογραφία, Βίλα Φαρνεζίνα, Ρώμη, 1512-1514.

«Το θέμα του ήταν παρμένο από ένα ποίημα του φλωρεντινού ποιητή Αντζέλο Πολιτσιάνο που είχε επίσης εμπνεύσει τη “Γέννηση της Αφροδίτης” του Μποτιτσέλι. Οι στίχοι αυτοί περιγράφουν μια σκηνή όπου ο άγεστος Κύκλωπας, ο Πολύφημος, τραγουδά ένα ερωτικό τραγούδι στην όμορφη Νηρηίδα Γαλάτεια, ενώ εκείνη, πάνω σ’ ένα άρμα που το σέρνουν δυο δελφίνια, φεύγει πάνω στα κύματα κοροϊδεύοντας τον Κύκλωπα για το αδέξιο τραγούδι του, τριγυρισμένη από μια εύθυμη παρέα, θεότητες της θάλασσας και νύμφες... όση ώρα και να κοιτάξουμε αυτή την όμορφη, χαρωπή παράσταση, πάντα ανακαλύπτουμε νέες ομορφιές στην πλούσια και περίπλοκη σύνθεσή της. Κάθε μορφή μοιάζει ν’ αντιστοιχεί σε κάποια άλλη, κάθε κίνηση να απαντά σε μια αντίθετη κίνηση...»

Ε. Χ. Γκόμπριτς, Ιστορία της Τέχνης, σ. 240.

Άλμπρεχτ Ντύρερ, Αυτοπροσωπογραφία σε ξύλο φλαμουριάς, 1500. Μόναχο, Παλαιά Πινακοθήκη.

Πήτερ Μπρέγκελ, Χωριάτικος Χορός, ελαιογραφία σε σανίδι, Βιέννη, Μουσείο Ιστορίας της Τέχνης.

Ιερώνυμος Μπος, Η Κόλαση, τμήμα του περιφνημού τρίπτυχου «Ο κήπος των απολαύσεων», λάδι σε ξύλο. Μαδρίτη, Πράδο.

από τη Βίβλο και τη μυθολογία, ενώ υπήρξε επίσης μεγάλος προσωπογράφος.

Προς το τέλος της Αναγέννησης, εμφανίζονται καλλιτέχνες που εντάσσονται στο ρεύμα του **μανιερισμού**, το οποίο χαρακτηρίζεται από στοιχεία εκζήτησης, από την ανορθόδοξη απόδοση των χρωμάτων, της έκφρασης των προσώπων και της προοπτικής. Στους σημαντικότερους μανιεριστές κατατάσσονται ο ιταλός Τιντορέτο και ο έλληνας **Δομήνικος Θεοτοκόπουλος** ή **El Greco**. Ο Θεοτοκόπουλος (1545-1614) έζησε στην Ισπανία όπου και δημιούργησε πολλά από τα έργα του. Στο έργο του συνυπάρχουν μνήμες από τη βυζαντινή αγιογραφία, αναγεννησιακή τεχνοτροπία, μυστικισμός, πάθος, δύναμη, δραματικότητα. Τα θέματά του είναι κυρίως θρησκευτικά αλλά και τοπία, όπως και προσωπογραφίες. Επειδή πρωταρχικό μέλημά του είναι η έκφραση και όχι ο σεβασμός των κανόνων της αναγεννησιακής τέχνης, θεωρείται πρόδρομος του εξπρεσιονισμού.

Στη Γερμανία ο μεγαλύτερος αναγεννησιακός καλλιτέχνης είναι ο ζωγράφος και χαράκτης **Άλμπρεχτ Ντύρερ** (1471-1528).

Στις Κάτω Χώρες η ζωγραφική επηρεάστηκε από την ιταλική αναγέννηση, αλλά ακολουθήσε το δικό της δρόμο, που χαρακτηρίζεται από τάσεις ρεαλιστικές. Ο **Ιερώνυμος Μπος** (1450-1510) είναι ένας από τους πιο πρωτότυπους ζωγράφους. Τα θέματά του είναι φανταστικά και συμβολικά, ενώ οι απεικονιζόμενες μορφές παράξενες, αλλόκοτες, εφιαλτικές, τερατώδεις. Ο **Πήτερ Μπρέγκελ** ο πρεσβύτερος (1525-1569) είναι και αυτός πρωτότυπος ζωγράφος που αποδίδει, με ιδιαίτερο τρόπο, κυρίως σκηνές από την καθημερινή ζωή των αγροτών.

Μουσική. Πριν από το 1500 η μουσική ήταν μονοφωνική. Η σύγχρονη μουσική γραφή, τόσο η πολυφωνική όσο και η οργανική, γεννήθηκαν στην Ιταλία. Σημαντικό ρόλο στην εξέλιξη της ευρωπαϊκής μουσικής έπαιξε το εκκλησιαστικό μουσικό όργανο, που η προέλευσή του είναι πιθανότατα βυζαντινή. Το 1600 παρουσιάζεται και το πρώτο **μελόδραμα**, εγκαινιάζοντας ένα καινούργιο είδος, το λυρικό μουσικό θέατρο.

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ

1. Ποια περίοδο της ιστορίας της Τέχνης ονομάζουμε Κουατροτσέντο, σε ποια χώρα αναφέρεται και ποιο ήταν το σπουδαιότερο καλλιτεχνικό κέντρο;
2. Να αναφέρετε τους μεγαλύτερους καλλιτέχνες του Κουατροτσέντο και να προσδιορίσετε τη σημασία τους για την τέχνη της Αναγέννησης.
3. Ποιες επινοήσεις των καλλιτεχνών κατά την Αναγέννηση θα μπορούσαν να θεωρηθούν επαναστατικές;
4. Ποιοι είναι οι τέσσερις κορυφαίοι καλλιτέχνες της Αναγέννησης;
5. Αν συγκρίνετε μια ανθρώπινη μορφή σε πίνακα του Δομήνικου Θεοτοκόπουλου με μια μορφή του Ντα Βίντσι ή του Ραφαήλ, ποιες διαφορές θα διαπιστώσετε;
6. Τι προσέφεραν στην επιστήμη ο Κοπέρνικος και ο Λεονάρντο ντα Βίντσι;

Τα σύμβολα της Δημοκρατίας. Γκραβούρα εποχής. Παρίσι, Μουσείο Καρναβαλέ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7

ΑΠΟ ΤΗ ΣΥΝΘΗΚΗ ΤΗΣ ΒΕΣΤΦΑΛΙΑΣ (1648) ΕΩΣ ΤΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΤΗΣ ΒΙΕΝΝΗΣ (1815)

Ο 18ος αιώνας είναι η εποχή του ορθολογισμού και του φιλελευθερισμού. Με τον πρώτο δίνεται το προβάδισμα στην κριτική σκέψη που θέτει υπό αμφισβήτηση όλες τις αξίες των προηγούμενων αιώνων. Με τον δεύτερο αντιτάσσονται στην απολυταρχία τα φυσικά δικαιώματα του ανθρώπου και η ελευθερία του ατόμου και προτείνονται βαθιές οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές αλλαγές. Τα δύο αυτά ρεύματα εξέφρασε ο Διαφωτισμός.

Ο ορθολογισμός και ο φιλελευθερισμός ήταν φυσικό να μην αφήσουν ανεπηρέαστη και την οικονομική σκέψη. Η πορεία των οικονομικών μεταβολών τροφοδοτεί τις οικονομικές θεωρίες και αντίστροφα, με αποτέλεσμα η Ευρώπη να γνωρίσει την απαρχή της Βιομηχανικής Επανάστασης και του οικονομικού φιλελευθερισμού κατά το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα. Οικονομική σκέψη και πράξη συμβαδίζουν και θα επιταχύνουν την επικράτηση ενός νέου οικονομικού συστήματος, του κεφαλαιοκρατικού.

Εξάλλου και οι πολιτικές θεωρίες των διαφωτιστών εφαρμόζονται στην πράξη, κατά το τελευταίο τέταρτο του 18ου αιώνα, με την εκδήλωση μεγάλων επαναστατικών κινήματων στην Αμερική και στην Ευρώπη. Προηγείται ο επιτυχής αγώνας για την Αμερικανική Ανεξαρτησία, ο οποίος από την άποψη αυτή αποτελεί ορόσημο για τις μετέπειτα πολιτικές εξελίξεις σε ολόκληρο τον πλανήτη.

Αναμφισβήτητα, όμως, το σπουδαιότερο γεγονός στην ιστορία των επαναστάσεων υπήρξε η Γαλλική Επανάσταση (1789-1815). Με το σύνθημα «Ελευθερία, Ισότητα, Αδελφοσύνη» πέτυχε να ανοίξει νέους δρόμους σε ολόκληρη την Ευρώπη και να ανατρέψει το μέχρι τότε πολιτικό και κοινωνικό χάρτη της. Παρά τις αντιδράσεις που προκάλεσε η επανάσταση αυτή και τις ποικίλες διακυμάνσεις της, συνέβαλε στη γέννηση ενός καινούριου κόσμου με κύρια χαρακτηριστικά τη φιλελευθεροποίηση της κοινωνίας και την εγκαθίδρυση της αστικής τάξης στην εξουσία.

Στο μεταξύ η λατινοκρατία στον ελληνικό χώρο φτάνει στο τέλος της και η Οθωμανική Αυτοκρατορία εισέρχεται από το 17ο αι. σε τροχιά παρακμής και κρίσης. Οι ευρωπαϊκές δυνάμεις ανάλογα με τα εκάστοτε συμφέροντα και τις συγκυρίες επιθυμούν τη διατήρηση ή το διαμελισμό της. Το ζήτημα της τύχης των εδαφών της αχανούς αυτοκρατορίας καθίσταται κυρίαρχο ζήτημα στις διεθνείς σχέσεις και δημιουργεί το λεγόμενο **Ανατολικό ζήτημα**.

1. Ο Διαφωτισμός

α. Το πλαίσιο διαμόρφωσής του

Από τα τέλη του 17ου αιώνα οι χώρες της δυτικής Ευρώπης γνωρίζουν ταχύτατους ρυθμούς οικονομικής ανάπτυξης και πνευματικής προόδου. Αντίθετα, οι χώρες της κεντρικής και της βόρειας Ευρώπης παρακολουθούν από απόσταση τις μεταβολές ή παραμένουν στο περιθώριο. Αλλά ακόμη και μεταξύ των δυτικών χωρών υπάρχει ανισομερής ανάπτυ-

Ανεκτικότητα

Δε μας έδωσες καρδιά για να μισούμε ο ένας τον άλλο και χέρια για να αλληλοσφαζόμαστε, Θεέ όλων των όντων, όλης της οικουμένης και όλων των εποχών. Μακάρι οι άνθρωποι να μπορούσαν να θυμηθούν ότι είναι αδέρφια!

Από το *Δοκίμιο για την ανεκτικότητα* (1763) του Βολταίρου.

Περί ανεξιθρησκίας

Άρμαλοι, που δε μπορούσατε να λατρεύετε αγνά το Θεό που σας έπλασε. Ούτε ποτέ σας, άμοιροι, ωφεληθήκατε από το παράδειγμα που σας έδωσαν οι απόγονοι του Νώε, οι Κινέζοι λόγιοι, οι Πέρσες ζωροαστρικοί και τόσοι άλλοι σοφοί. Θηρία που τρέφεστε με προλήψεις, όπως ο κόρακας τρέφεται με ψοφίμια!

Αυτή η φρικτή διχόνοια, που κρατάει εδώ και αιώνες, μας διδάσκει με πολύ πειστικό τρόπο ότι έχουμε χρέος αμοιβαίο να παραβλέπουμε ο ένας τα λάθη του άλλου. Το μεγαλύτερο κακό της ανθρωπότητας είναι η διχόνοια, κι' ένα μόνο βάλασμο υπάρχει, η αμοιβαία ανοχή.

Από το *Φιλοσοφικό Λεξικό του Βολταίρου*, μετ. Δ. Ο. Θοιβιδόπουλου.

ξη, ανάλογα με το βαθμό συμμετοχής τους στις εξελίξεις. Η Αγγλία, για παράδειγμα, αναδεικνύεται από τις αρχές του 18ου αιώνα ως η μεγαλύτερη εμπορική και ναυτική δύναμη στον κόσμο. Η αστική τάξη κατορθώνει να επικρατήσει στην πολιτική σκηνή επιβάλλοντας τη συνταγματική μοναρχία και τον κοινοβουλευτισμό με την **Ένδοξη Επανάσταση** (1688). Έκτοτε η χώρα αυτή θα αποτελέσει

τον πόλο έλξης των ανθρώπων εκείνων που απεχθάνονται την απολυταρχία και θέλουν να ζήσουν σε συνθήκες φιλελευθερισμού.

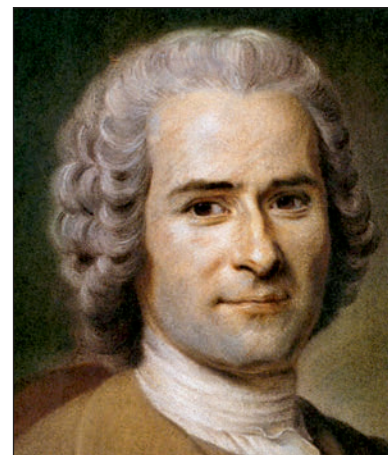
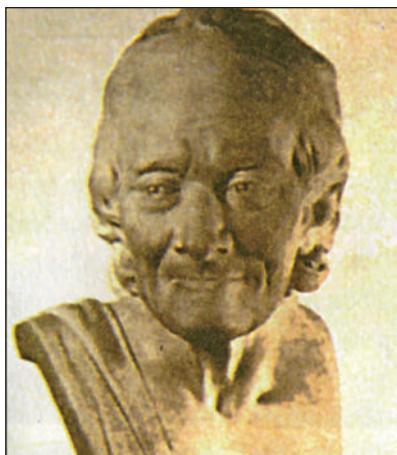
Αντίθετα, στη Γαλλία υπάρχει μια παρατεταμένη κρίση, που καθίσταται ολοένα και οξύτερη. Η απόλυτη μοναρχία αποτελεί τροχοπέδη στη δραστηριότητα και στις επιδιώξεις της αστικής τάξης, η οποία θέτει υπό αμφισβήτηση την πολιτική και κοινωνική δομή του κράτους και επιδιώκει γενικότερες αλλαγές. Η αντιπαράθεση αυτή θα κορυφωθεί προς το τέλος του 18ου αιώνα, όταν πλέον ο μοναρχικός θεσμός, αποκομμένος από τα δρώμενα και χωρίς να έχει συνειδητοποιήσει τις ζυμώσεις που έχουν συντελεστεί στη γαλλική κοινωνία, θα βρεθεί αντιμέτωπος με την κρίση (1789).

Η τάση για πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές μεταβολές, η ανάπτυξη της κριτικής σκέψης και της επιστήμης, η πίστη στην πρόοδο του ανθρώπου, αποτελούν μερικές από τις πιο σημαντικές εκφράσεις ενός γενικότερου ιδεολογικού κινήματος της εποχής, του **Διαφωτισμού ή Αιώνα των Φώτων** (1688-1789).

β. Οι ιδέες και οι φορείς τους

Οι εκφραστές αυτού του νέου πνεύματος, οι φιλόσοφοι, δεν περιορίζονται μόνον στην ανάλυση των κοινωνικών φαινομένων, αλλά, ξεκινώντας από τις επιτυχίες της επιστήμης και βασιζόμενοι στον **ορθό λόγο** προτείνουν λύσεις για τη βελτίωση του ανθρώπου και την ανάπλαση της κοινωνίας. Έτσι, στρέφονται κατά του θρησκευτικού φανατισμού και επιχειρηματολογούν υπέρ της ανεξιθρησκίας και γενικότερα της πνευματικής ανεκτικότητας. Στον τομέα αυτό διακρίθηκε, κυρίως, ο **Βολταίρος** (1694-1778), ο οποίος, για την υπεράσπιση των ιδεών του, δεν δίστασε να έλθει σε σύγκρουση ακόμη και με την κρατική εξουσία.

Στο χώρο των πολιτικών ιδεών οι διαφωτιστές είχαν ως πρότυπό τους το αγγλικό σύστημα διακυβέρνησης και ήταν θεωρητικά επηρεασμένοι από τον **Τζον Λοκ** (1632-1704),

Αριστερά: Ο Βολταίρος, προτομή. Λονδίνο, Μουσείο Βικτωρίας και Αλβέρτου. Μέση: Μοντεσκιέ. Ανάκτορο Βερσαλλιών. Δεξιά: Ρουσσό, ελαιογραφία. Γενεύη, Μουσείο Τέχνης και Ιστορίας.

Στον ουρανό από όποιο δρόμο θέλει ο καθένας

Η Αγγλία είναι η χώρα των δογμάτων. Ένας Άγγλος, ως ελεύθερος άνθρωπος, πηγαίνει στον ουρανό από όποιο δρόμο θέλει. Αν υπήρχε στη χώρα αυτή μια θρησκεία, τότε θα υπήρχε ο φόβος του δεσποτισμού. Αν υπήρχαν δύο, θα κινδύνευαν να αλληλοεξοντωθούν. Αλλά υπάρχουν τριάντα και ζουν όλες ειρηνικά και ευτυχείς.

Από τις Φιλοσοφικές Επιστολές (1734) του Βολταίρου.

Ελευθερία και διάκριση των Εξουσιών

Υπάρχουν σε κάθε κράτος τρία είδη εξουσίας: η νομοθετική, η εκτελεστική και η δικαστική. Αν η νομοθετική και η εκτελεστική εξουσία είναι συγκεντρωμένες στο ίδιο ή στα ίδια πρόσωπα, δεν υπάρχει ελευθερία. Καρραδοκεί ο κίνδυνος μήπως ο μονάρχης ή το κοινοβούλιο θεσπίσει νόμους τυραννικούς και τους εφαρμόσει. Στους Τούρκους, όπου και οι τρεις εξουσίες είναι συγκεντρωμένες στο σουλτάνο, επικρατεί ένας φρικαλέος δεσποτισμός.

Από το Πνεύμα των Νόμων (1748) του Μοντεσκιέ.

Για μια δημοκρατική διακυβέρνηση του λαού

Μόνο η γενική βούληση μπορεί να ασκεί τις εξουσίες του κράτους. Ο λαός οφείλει να είναι ο δημιουργός των νόμων στους οποίους υπακούει. Η νομοθετική εξουσία ανήκει στο λαό, και δεν μπορεί να ανήκει σε κανέναν άλλο παρά μόνον σ' αυτόν.

Από το Κοινωνικό Συμβόλαιο (1762) του Ρουσσό.

έναν από τους σπουδαιότερους προδρόμους του Διαφωτισμού. Ο Λοκ διατύπωσε την αρχή του κοινωνικού συμβολαίου, ότι δηλαδή οι κυβερνήσεις συγκροτούνται βάσει συμφωνίας με το λαό. Η παραβίαση της συμφωνίας αυτής εκ μέρους των κυβερνώντων παρέχει αυτόματα στο λαό το δικαίωμα της αντίστασης και της επανάστασης.

Σημαντικός εκπρόσωπος των πολιτικών ιδεών του Διαφωτισμού ήταν ο Γάλλος **Μοντεσκιέ** (1698-1755). Στο βιβλίο του με τίτλο *Το Πνεύμα των Νόμων* διατυπώνει τη θεωρία της διάκρισης των εξουσιών σε νομοθετική, εκτελεστική και δικαστική με στόχο να αποτρέπεται ο κίνδυνος αυταρχικής διακυβέρνησης. Η θεωρία αυτή άσκησε μεγάλη επίδραση στην πολιτική σκέψη και αποτέλεσε συστατικό στοιχείο των σημαντικότερων πολιτικών και πολιτειακών κειμένων της εποχής (π.χ. της *Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη* κατά τη Γαλλική Επανάσταση).

Τη σκέψη των διαφωτιστών απασχόλησαν και τα ζητήματα της ελευθερίας του ατόμου και της ισότητας των ανθρώπων. Ο **Ρουσσό** (1712-1778) στο έργο του *Κοινωνικό Συμβόλαιο* (1762) υπερασπίζεται την ελευθερία του ανθρώπου και δέχεται ως κυρίαρχη μόνο τη **γενική βούληση**, την οποία πρέπει να εκφράζει και στην οποία οφείλει να υποτάσσεται η εκάστοτε κυβέρνηση. Αυτό όμως προϋποθέ-

Τι είναι η Γενική Βούληση

Καθένας από μας συνενώνει τον εαυτό του με την κοινωνία και θέτει όλη τη δύναμή του κάτω από τη γενική βούληση και δεχόμαστε κάθε μέλος ως μέρος αδιαίρετο του συνόλου. Κάθε μέλος της κοινωνίας ενώνεται με όλους και δεν ενώνεται ξεχωριστά με κάθε άτομο.

Η δύναμη των Νόμων

Ένας λαός ελεύθερος υπακούει, αλλά δεν υπηρτεύει. Έχει αρχηγούς και όχι αφεντικά. Υπακούει στους νόμους και μόνον σ' αυτούς. Και δεν είναι παρά μόνον με τη δύναμη των νόμων που δεν υπακούει στους ανθρώπους.

Από το έργο *Πραγματεία για την καταγωγή και τα βάθρα της ανισότητας μεταξύ των ανθρώπων* (1755) του Ρουσσό.

Η πορεία προς τη Γνώση

Αν βοηθήσετε το μαθητή σας να μάθει να παρατηρεί τα φυσικά φαινόμενα, θα του αναπτύξετε γρήγορα την περιέργεια. Αλλά για να τροφοδοτήσετε την περιέργειά του δεν πρέπει να βιάζεστε να την ικανοποιήσετε. Τοποθετήστε τον μπροστά στα προβλήματα και αφήστε τον μόνο του να τα λύσει. Η γνώση του δεν πρέπει να προέρχεται από τη δική σας διδασκαλία αλλά από τη δική του κατανόηση. Δεν πρέπει να μαθαίνει τη γνώση, αλλά να την ανακαλύπτει. Εάν στο μυαλό του μαθητή η λογική αντικατασταθεί με το κύρος του δασκάλου, τότε ο μαθητής θα πάψει να σκέπτεται και θα γίνει φορέας της αντίληψης των άλλων.

Από το έργο *Αιμίλιος ή περί Αγωγής* (1762) του Ρουσσό, μετ. Σ. Κόνδη.

τει δημοκρατικό πολίτευμα, το οποίο δεν μπορεί να νοηθεί χωρίς το σεβασμό των νόμων. Η πολιτική θεωρία του Ρουσσό δεν εγγυάται μόνο την ελευθερία αλλά και την ισότητα, κάτι που όμως απαιτεί μια ριζική αναμόρφωση της κοινωνίας. Η ισότητα, υποστήριξε ο Ρουσσό, υπήρχε στη φυσική κοινωνία και καταργήθηκε, όταν δημιουργήθηκε ο θεσμός της ιδιοκτησίας και της εξουσίας. Για να ξεπεραστεί η κοινωνική ανισότητα, πρέπει, κατά τον Ρουσσό, να επιστρέψουν οι άνθρωποι σε

μία ενδιάμεση κοινωνία μεταξύ της φυσικής και της σύγχρονης τους, χωρίς αυτό να σημαίνει επιστροφή σε πρωτόγονες συνθήκες διαβίωσης ή απόρριψη της προόδου και του θεσμού της ιδιοκτησίας.

Για τη βελτίωση της κοινωνίας, η οποία αποτελούσε βασικό σκοπό του Διαφωτισμού, αναγκαία προϋπόθεση θεωρήθηκε η παιδεία του λαού. Ο Ρουσσό στο έργο του *Αιμίλιος ή περί Αγωγής* (1762) διακήρυξε το σεβασμό της προσωπικότητας του παιδιού και καθόρισε τις αρχές μιας παιδαγωγικής μεθόδου που βασίζεται στη **φυσική διδασκαλία**.

Από τους διαφωτιστές προτάθηκαν, επίσης, κοινωνικές μεταρρυθμίσεις για την προστασία της αξιοπρέπειας του ανθρώπου. Σημαντικό υπήρξε στον τομέα αυτό το έργο του **Μπεκαρία** (1738-1794), ο οποίος στο βιβλίο του *Περί εγκλημάτων και ποινών* (1764) αναφέρεται στον εξανθρωπισμό της ποινικής δικαιοσύνης. Τέλος, άλλοι διαφωτιστές μίλησαν και για την **κατάργηση της δουλείας**.

Ένα «καφέ», χώρος διάχυσης των ιδεών. Υδατογραφία ανωνύμου, 18ος αιώνας. Παρίσι, Εθνική Βιβλιοθήκη.

Συγκέντρωση στο σαλόνι της πλούσιας αστής μαντάμ Ζοφρέν. Έργο ζωγραφικής του Λεμονιέ (G. Lemonnier), 18ος αιώνας, Ρουέν.

γ. Η διάδοση των ιδεών του Διαφωτισμού

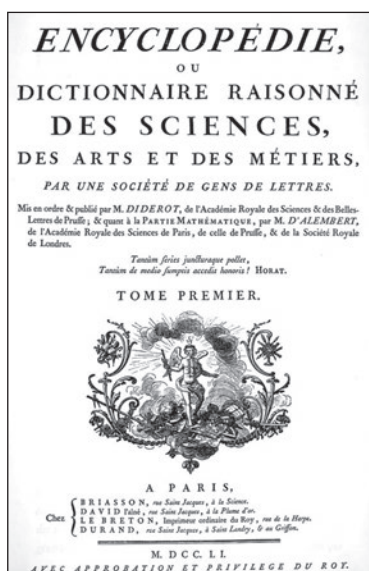
Τα κέντρα και οι φορείς του Διαφωτισμού πολλαπλασιάστηκαν με την πάροδο του χρόνου. Οι εφημερίδες, τα βιβλία, η *Γαλλική Εγκυκλοπαίδεια*, οι κοινωνικές συγκεντρώσεις σε σαλόνια ή σε άλλους χώρους, οι επιστημονικές ακαδημίες, οι λέσχες και οι μυστικές ενώσεις συνέβαλαν αποφασιστικά στη διάδοση των νέων ιδεών. Ακόμη οι διαφωτιστές ταξίδευαν στο εξωτερικό, όπου εξέθεταν τις απόψεις τους, προσκεκλημένοι συχνά από ηγεμόνες της λεγόμενης **φωτισμένης δεσποτείας**, όπως ήταν ο Φρειδερίκος Β΄ της Πρωσίας και η Μεγάλη Αικατερίνη της Ρωσίας.

Η νέα ιδεολογία προωθήθηκε αποτελεσματικότερα μέσα από το μετασχηματισμό του

Η αρετή

Τι είναι αρετή; Ευεργεσία του πλησίον. Μπορώ να ονομάσω αρετή κάτι άλλο εκτός από αυτό που μου κάνει καλό; Βρίσκομαι σε ένδεια και εσύ είσαι γενναιόδωρος. Βρίσκομαι σε κίνδυνο και εσύ με βοηθάς. Με εξαπατούν και εσύ μου λες την αλήθεια. Είμαι αδαής και εσύ με διαφωτίζεις. Θα σε ονομάσω χωρίς δυσκολία ενάρετο. Τι με ενδιαφέρει που είσαι εγκρατής; Αυτό που τηρείς είναι ένα δίδαγμα για την υγεία. Θα πας καλύτερα και σε συχαίρω γι' αυτό. Έχεις πίστη και ελπίδα; Σε συχαίρω γι' αυτό ακόμα περισσότερο: θα σου προσφέρουν την αιώνια ζωή. Ο σώφρων κάνει καλό στον εαυτό του, ο ενάρετος κάνει καλό στους άλλους.

Λήμμα από το Φιλοσοφικό Λεξικό του Βολταίρου, 1764, μετ. Κ.Σ. Κατσιμάνη.

Αριστερά: Η πρώτη σελίδα της Εγκυκλοπαίδειας. Παρίσι, Εθνική Βιβλιοθήκη. Δεξιά: Σύγχρονες τεχνικές στην αγροτική καλλιέργεια. Εικόνα από την Εγκυκλοπαίδεια.

λεξιλογίου και τη διαφοροποίηση της σημασίας ορισμένων λέξεων. Είναι χαρακτηριστικό ότι έννοιες όπως *εξουσία, κράτος, κοινωνία, μεσαία τάξη, φύση, ευτυχία, αρετή, πρόοδος, τεχνική*, εμφανίζονται στο καθημερινό λεξιλόγιο των ευρωπαϊκών γλωσσών κατά το 18ο αι.

Βέβαια, δεν δίνουν όλοι οι εκπρόσωποι του Διαφωτισμού σ' αυτές τις έννοιες το ίδιο περιεχόμενο, υπάρχουν όμως πολλά πεδία στα οποία αποκαλύπτεται το κοινό πνεύμα του αιώνα. Βρισκόμαστε ενώπιον μιας επανάστασης του λεξιλογίου αντιστοιχίας εκείνης των ιδεών. Στον τομέα αυτό η συμβολή των **λεξικών** (όπως το Φιλοσοφικό Λεξικό του Βολταίρου) της εποχής και ιδίως της Εγκυκλοπαίδειας, που περιγράφεται ως *Συστηματικό Λεξικό των Επιστημών, των Τεχνών και των Επαγγεμάτων* και εκδόθηκε (1751-1772) από μια ομάδα διαφωτιστών με επικεφαλής τον **Ντιντερό** (1713-1784), υπήρξε αποφασιστική.

«Να αναλάβη το πεπτωκός ελληνικόν γένος»

Κάθε νουνεχής φιλόπατρις λυπείται βλέποντας τους δυστυχείς απογόνους των ευκλεεστάτων Αριστοτέλους και Πλάτωνος ή πάντη γεγυμνωμένους από την ιδέαν της φιλοσοφίας ή, αφού εγήρασαν επικεκυφότες εις τα μόνα τα σπάνια της ελληνικής διαλέκτου βιβλία, να εκαρποφορήθησαν πολλά ολίγον ή παντελώς.

Όντας φύσει φιλέλλην, δεν ευχαριστήθην μόνον απλώς να θρηνήσω την κατάστασιν του Γένους μου, αλλά και συνδρομήν να επιφέρω επάσχισα, όσον το επ' εμοί, απανθίζοντας από τε της γερμανικής και γαλλικής γλώσσης τα ουσιωδέστερα της Φυσικής Ιστορίας, τα οποία δια να γένουν πλέον εύληπτα, συνέπονται κατ' ερωταπόκρισιν διδασκάλου και μαθητού, έως εις ένα μέρος.

Αναγιγνώσκοντες λοιπόν, οι μεν αγχίνους ας επικαρπώνται τα ωφελήματα, οι δε τρόφιμοι ήδη και θιασώται της Φυσικής ας μη με κατηγορήσουν δια το ύφος. Αλλ' ας καταβάλουν ευμενώς έκαστος έρανόν ό,τι βούλεται οπού, βοηθούμενον πανταχόθεν, να αναλάβη το πεπτωκός Ελληνικόν Γένος.

Από τον πρόλογο του βιβλίου του Ρήγα, Φυσικής Απάνθισμα (1790).

δ. Οι επιδράσεις του Διαφωτισμού

Προς μια νέα κοινωνία

Οι νέες ιδέες διαμόρφωσαν το κατάλληλο πνευματικό υπόβαθρο για ριζικές αλλαγές και δρομολόγησαν ραγδαίες εξελίξεις στην Ευρώπη και την Αμερική. Συνέβαλαν στη βελτίωση της ζωής του ανθρώπου, στη διεύρυνση της εκπαίδευσης, στην υποχώρηση του θρησκευτικού φανατισμού, στην ενίσχυση του αιτήματος για ισότητα μεταξύ των ανθρώπων και για κατάργηση της δουλείας. Αποφασιστική ήταν η επίδραση των ιδεών αυτών σε κρίσιμες στιγμές της παγκόσμιας Ιστορίας: του Λοκ στην αμερικανική Διακήρυξη της Ανεξαρτησίας (1776), του Μοντεσκιέ στα βασικά άρθρα του Αμερικανικού Συντάγματος (1787) και του Ρουσσό στη Γαλλική Επανάσταση (1789).

Η απήχηση στον ελλαδικό χώρο και στη Βαλκανική

Ο Διαφωτισμός μεταδόθηκε μέσω των παροικιών και στον υπόδουλο Ελληνισμό, με κάποια όμως καθυστέρηση, λόγω των ιδιαίτερων συνθηκών που επικρατούσαν στις τουρκοκρατούμενες ελληνικές περιοχές. Η μεταβολή των οικονομικών και κοινωνικών συνθηκών επέτρεψε, στη συνέχεια, τη δημιουργία στον ελληνικό χώρο, κατά την περίοδο 1750-1821, ενός πνευματικού κινήματος ανάλογου του Ευρωπαϊκού, που ονομάστηκε **Νεοελληνικός Διαφωτισμός**.

Αναπτύχθηκε και εδώ έντονη πνευματική δραστηριότητα γύρω από θεμελιώδεις ιδέες (όπως ελευθερία, δικαιοσύνη, ανεξιθρησκία, αρετή, επιστήμη) με αντικειμενικό σκοπό το φωτισμό των υπόδουλων Ελλήνων, ώστε αυτοί να διεκδικήσουν την απελευθέρωσή τους. Παράλληλα ιδρύθηκαν σχολεία, εκδόθηκαν βιβλία, μελετήθηκαν οι θετικές επιστήμες και επιδιώχθηκε η σύνδεση με την αρχαιότητα.

Οι ιδεολογικοί προσανατολισμοί των φορέων του Διαφωτισμού στον ελληνικό χώρο έχουν μεγάλο εύρος και εκτείνονται από την προσκόλληση σε παραδοσιακές αξίες μέχρι την πλήρη αποδοχή των ευρωπαϊκών ιδεών.

Αριστερά: Ευγένιος Βούλγαρις, ελαιογραφία του Διονυσίου Τσόκου, συλλογή Πανεπιστημίου Αθηνών.
Μέση: Ρήγας Βελεστινλής, σχέδιο σε χαρτί, αρχές 19ου αι., του Νικόλαου Μοσχοβάκη. Αθήνα, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο.
Δεξιά: Ο Αδαμάντιος Κοραΐς, ελαιογραφία του Διονυσίου Τσόκου (1805;-1862), συλλογή Πανεπιστημίου Αθηνών.

Σημαντικοί εκπρόσωποι του Νεοελληνικού Διαφωτισμού είναι, μεταξύ άλλων, ο Ευγένιος Βούλγαρις, ο Ιώσηπος Μοισιόδακας, ο Δημήτριος Καταρτζής, οι συγγραφείς της *Νεωτερικής Γεωγραφίας* Δανιήλ Φιλιππίδης και Γρηγόριος Κωνσταντάς και ο Ανώνυμος συγγραφέας της *Ελληνικής Νομαρχίας*. Κορυφαίοι, όμως, αναδείχθηκαν ο **Ρήγας Βελεστινλής** και ο **Αδαμάντιος Κοραΐς**.

Ο **Ρήγας Βελεστινλής** ή **Φεραίος** (1757-1798) επιδιώκει μέσα από το μεταφραστικό και το πρωτότυπο συγγραφικό έργο του να καταστήσει τους Έλληνες κοινωνούς της δυτικής σκέψης και να τους προετοιμάσει για τη διεκδίκηση της ελευθερίας τους. Χαρακτηριστικό από την άποψη αυτή είναι το έργο του *Φυσικής Απάνθισμα*, με το οποίο επιχειρεί να εμφυσήσει στους συμπατριώτες του την ορθολογική σκέψη μέσω των φυσικών επιστημών.

Εμπνευσμένος ο Ρήγας από τον άνεμο της ελευθερίας που πνέει στη Γαλλία και τη δυτική Ευρώπη στα τέλη του 18ου αιώνα, τυπώνει μια σειρά από χάρτες, μεταξύ των οποίων και τη *Μεγάλη Χάρτα της Ελλάδος*, όπου δείχνει παραστατικά την έκταση και την ακτινοβολία του Ελληνισμού, καθώς και βιβλία με πατριωτικό περιεχόμενο, από τα οποία το πιο σημαντικό είναι η *Νέα Πολιτική Διοίκησης*, μέρος του οποίου αποτελεί και ο περίφημος *Θούριος*.

Η Μέση οδός

- Λατρεύω την ελευθερίαν, αλλά θα ήθελα να την βρίσκω θρονιασμένη ανάμεσα στη δικαιοσύνη και τον ανθρωπισμό
- Ελευθερία χωρίς δικαιοσύνη είναι καθαρά ληστεία
- Μήτε τύραννοι των χυδαίων, ούτε δούλοι της χυδαιότητας αυτών
- Μακριά από την Σκύλλαν της απιστίας και την Χάρυβδιν της δεισιδαιμονίας

Τα αγαθά της παιδείας

Η παιδεία, τέκνον μου (τώρα το καταλαμβάνω ο δυστυχής), όταν είναι μοιρασμένη αναλόγως εις έθνος ολόκληρον, γίνεται φραγμός και τοίχος εις τας επιχειρήσεις των κακών ανθρώπων, και αν των διορθώση την ψυχήν, τους αναγκάζει και μη θέλοντας να φαίνονται καλοί. Τίνας αδικούσι πλέον εύκολα οι άδικοι; Τους απαιδεύτους, και δια τούτο αδυνάτους να γνωρίσωσιν ή να υπερασπίσωσι τα κτήματά των. Τίνας εκδύνουσι οι κλέπται; Τους ανικάνους να φυλάξωσι τα κτήματά των. Τίνας απατώσιν οι πλάνοι; Όσους η απαιδευσία έκαμεν ευκόλους να πλανώνται.

Από τον Παπατρέχα του Κοραΐ

Ο Ρήγας οραματιζόταν κοινή εξέγερση όλων των βαλκανικών λαών εναντίον του δυνάστη και την ίδρυση μιας παμβαλκανικής **Ελληνικής Δημοκρατίας**. Τα επαναστατικά του όμως σχέδια ματαιώθηκαν, όταν οι αυστριακές αρχές τον συνέλαβαν στην Τεργέστη μαζί

Έως πότε, ω Έλληνες, να πλανώμεθα;

Ίσως, τέλος πάντων, προσμένετε να σας δώση την ελευθερίαν σας κανένας από τους αλλογενείς δυνάστας; Ω Θεέ! Έως πότε, ω Έλληνες, να πλανώμεθα τόσον αστοχάστως; Διὰτί να μην στρέψωμεν και μίαν φοράν τους οφθαλμούς μας εις τα απελθόντα, δια να καταλάβωμεν ευκολώτερα τα μέλλοντα; Ποίος αγνοεί, ότι ο κύριος στοχασμός των αλλογενών δυνάστων είναι εις το να προσπαθήσουν να κάμουν το ίδιον των όφελος με την ζημίαν των άλλων;

Και ποίος στοχασμός ημπορεί να πιστεύση, ότι όποιος από τους αλλοεθνείς δυνάστας ήθελε κατατροπώσει τον οθωμανόν, ήθελεν μας αφήσει ελεύθερους; Ω απάτη επιζήμιος! Μην είσθε, αδελφοί μου, τόσον ευκολόπιστοι.

Από την Ελληνική Νομαρχία, Αωνύμου του Έλληνο.

με τους συντρόφους του και τον παρέδωσαν στις οθωμανικές αρχές του Βελιγραδίου, όπου και εκτελέστηκε στις 24 Ιουνίου 1798.

Ο **Αδαμάντιος Κοραής** (1748-1833), βαθύτατα επηρεασμένος και αυτός από τη γαλλική σκέψη, είναι υπέρμαχος της εξέλιξης και της προόδου. Απορρίπτει όμως τις επαναστατικές ακρότητες και γι' αυτό στις γλωσσικές, πολιτικές και κοινωνικές ιδέες ακολουθεί τη **μέση οδό**. Υπερασπίζεται όμως θερμά τις φιλελεύθερες ιδέες με την *Αδελφική Διδασκαλία*

(1798), που αποτελεί δριμύτατο κατηγορητήριο ενάντια στους εθελόδουλους και τους συντηρητικούς. Ο Κοραής υποστηρίζει τη *μετακένωση*, δηλαδή τη μετάδοση στους Έλληνες των αξιών και γενικότερα της παιδείας την οποία οι δυτικοευρωπαίοι δέχθηκαν από την ελληνική κλασική Αρχαιότητα και αφοσιώνεται, από το 1804, στην έκδοση αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων με προλεγόμενα, όπου εκθέτει τις γλωσσικές και παιδαγωγικές του απόψεις.

Κατά του ενθουσιασμού των προοδευτικών εκπροσώπων του Διαφωτισμού για τη δυτική παιδεία εκδηλώθηκαν, όμως, και αντιδράσεις από συντηρητικούς κύκλους. Παράδειγμα αποτελεί το έργο του **Αθανάσιου Πάριου** *Αντιφώνησις προς τον παράλογον ζήλον των από της Ευρώπης ερχομένων φιλοσόφων* (1802).

Παρά τις ιδεολογικές αντιθέσεις, που σε ορισμένες περιπτώσεις υπήρξαν οξύτατες, οι πνευματικές ζυμώσεις συντέλεσαν στην ωρίμαση της ιδέας για εθνική απελευθέρωση που θα στηριζόταν μόνον σε ελληνικές δυνάμεις.

Ο Διαφωτισμός διαδόθηκε και σε άλλες υπό οθωμανική κυριαρχία χώρες της Βαλκανικής, κυρίως όμως στη Μολδοβλαχία με φορείς τους Έλληνες και τους εξελληνισμένους ηγεμόνες.

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ

1. Αφού μελετήσετε προσεκτικά τα παραθέματα από το έργο του Βολταίρου, να απαντήσετε στα εξής ερωτήματα:

- Ποια χώρα θεωρεί ο Βολταίρος υπόδειγμα για την ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης;
- Σε ποιους αναφέρεται η πρώτη παράγραφος του παραθέματος «Περί Ανεξιθρησκίας»;
- Γιατί είναι αναγκαία η αμοιβαία ανοχή των ανθρώπων, κατά τον Βολταίρο;

2. Ποια είδη πολιτευμάτων διακρίνει ο Μοντεσκιέ (βλ. σχετικό παράθεμα) και ποιον κίνδυνο επισημαίνει;

3. Ποιο περιεχόμενο δίνει ο Ρουσσό στη Γενική Βούληση και ποια θέση κατέχει ο νόμος στη θεωρία του για την πολιτική ζωή (συμβουλευθείτε τα σχετικά παραθέματα);

4. Να προσδιορίσετε το περιεχόμενο της έννοιας αρετή (βλ. σχετικό παράθεμα). Για ποιους λόγους οι διαφωτιστές έδιναν αυτό το περιεχόμενο στην αρετή;

5. Ποιο νόημα δίνει ο Κοραής στον όρο «μετακένωση»;

6. Ποια θέση εκφράζει ο συγγραφέας της «Ελληνικής Νομαρχίας» στο σχετικό παράθεμα και με ποια επιχειρήματα τη στηρίζει;

2. Οικονομικές εξελίξεις: Οι απαρχές της βιομηχανικής επανάστασης, οι οικονομικές θεωρίες

α. Οι απαρχές της Βιομηχανικής Επανάστασης

Οι οικονομικές εξελίξεις που συντελούνται στη Δυτική Ευρώπη προοδευτικά από την περίοδο των ανακαλύψεων λαμβάνουν, κατά το 18ο αιώνα, τη μορφή ριζικών μεταβολών, με κύρια χαρακτηριστικά την αύξηση της νομισματικής κυκλοφορίας, την αλματώδη ανάπτυξη του τραπεζικού συστήματος, του εμπορίου και της βιοτεχνίας.

Τα υψηλά κέρδη από τις παραπάνω δραστηριότητες προκάλεσαν μεγάλη συσσώρευση κεφαλαίων που αναζητούσαν επενδυτικές διεξόδους στη βιοτεχνική παραγωγή. Παράλληλα, παρατηρήθηκε δημογραφική έκρηξη και αυξημένη ζήτηση αγαθών λόγω της βελτίωσης των όρων διαβίωσης των πληθυσμών, ενώ μεγάλες μάζες του αγροτικού πληθυσμού συνέρρεαν στις πόλεις για να εργαστούν στις βιοτεχνίες.

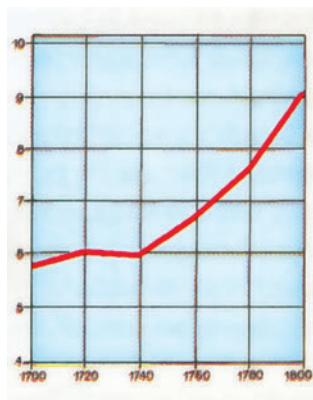
Οι τελευταίες, βέβαια, δε θα μπορούσαν να ανταποκριθούν στην αυξημένη ζήτηση, αν δεν μετεξελίσσονταν σε βιομηχανίες, αξιοποιώντας τη νέα τεχνολογία και τις νέες πηγές ενέργειας, τη χρήση δηλαδή των μηχανών, του γαιάνθρακα και του ατμού. Με την τελειοποίηση της ατμομηχανής από τον **Βατ** (1736-1819) ο ρυθμός και η ποσότητα της πα-

ραγωγής αυξήθηκαν κατακόρυφα. Η μηχανή διαδόθηκε ταχύτατα, αρχικά στην υφαντουργία και αργότερα στη μεταλλουργία.

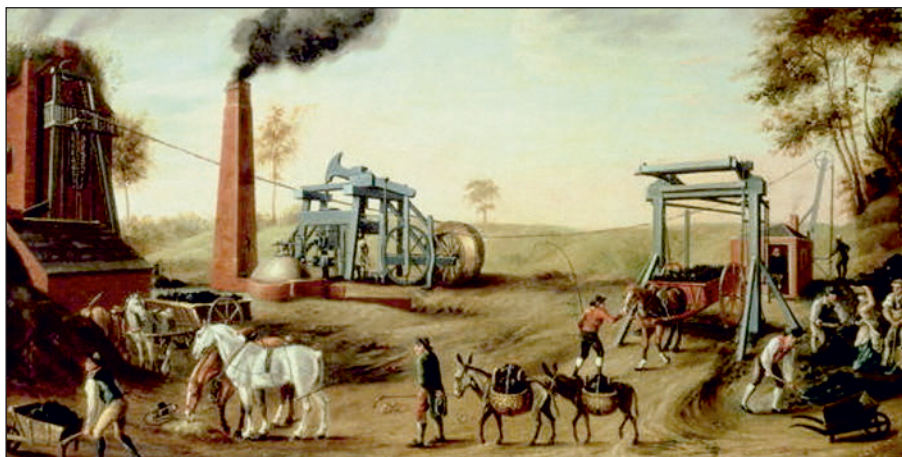
Οι μεταβολές αυτές διαμόρφωσαν τις κατάλληλες συνθήκες για την έναρξη ενός ριζικού οικονομικού μετασχηματισμού, της **βιομηχανικής επανάστασης**, κατά το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα, που ξεκίνησε πρώτα από την Αγγλία, για να επεκταθεί κατά το 19ο αιώνα και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες.

Η επανάσταση αυτή δεν περιορίστηκε μόνο στη βιομηχανία, αλλά επεκτάθηκε και στους τομείς των χερσαίων και θαλάσσιων μεταφορών, με τη διευρυνόμενη χρήση του σιδηροδρόμου και του ατμοπλοίου.

Η βιομηχανική επανάσταση στην ηπειρωτική Ευρώπη άρχισε λίγο αργότερα, σε σχέση με την Αγγλία, τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα, με την ανάπτυξη βιομηχανιών υφαντουργίας στη Γαλλία, στο Βέλγιο και στη Γερμανία. Μετά τα μέσα του αιώνα θα αρχίσει η ταχεία εκβιομηχάνιση των χωρών αυτών, καθώς και των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής. Όσον αφορά όμως τις μεσογειακές χώρες και εκείνες της ανατολικής Ευρώπης, αυτές παρέμειναν για μεγάλο διάστημα στο περιθώριο των εξελίξεων.

Ο πληθυσμός της Αγγλίας κατά το 18ο αιώνα (σε εκατομμύρια κατοίκους).

Ένα αγγλικό ορυχείο γαιάνθρακα στα τέλη του 18ου αιώνα.

Προστατευτισμός ή Μερκαντιλισμός-Κολμπερισμός

Οικονομική πρακτική μάλλον παρά θεωρία, που είχε επικρατήσει στη δυτική Ευρώπη από το 16ο αιώνα ως το 18ο, σύμφωνα με την οποία ο πλούτος μιας χώρας βασιζόταν στα αποθέματα σε πολύτιμα μέταλλα που διέθετε. Κατά συνέπεια κάθε κράτος επιδίωκε να έχει ενεργητικό εμπορικό ισοζύγιο, ώστε να εισάγονται πολύτιμα μέταλλα από το πλεόνασμά του. Για την επίτευξη του στόχου αυτού εφαρμόζε κρατικό παρεμβατισμό, ενθαρρύνοντας την εξαγωγή προϊόντων και αποθαρρύνοντας τις εισαγωγές.

Ο κυριότερος εκφραστής του μερκαντιλισμού στη Γαλλία υπήρξε ο Κολμπέρ (Jean Baptiste Colbert, 1619-1683), ο οποίος, ως υπουργός των Ναυτικών και των Οικονομικών της χώρας αυτής κατά την περίοδο 1661-1683, προσέδωσε στην οικονομική αυτή πρακτική ολοκληρωμένη μορφή, γνωστή ως κολμπερισμό.

Βασικές θέσεις των Φυσιοκρατών

Ο ηγεμόνας και το έθνος πρέπει πάντοτε να έχουν υπόψη τους ότι η γη είναι η μοναδική πηγή πλούτου και ότι η γεωργία αυξάνει τον πλούτον αυτό. Ένα κράτος που έχει μια μεγάλη καλλιεργήσιμη έκταση και τη δυνατότητα να σκεύει ένα ανθηρό εμπόριο γεωργικών προϊόντων δεν πρέπει να επεκτείνει υπερβολικά τη χρησιμοποίηση χρήματος και ανθρώπων στις βιομηχανίες και στο εμπόριο πολυτελών προϊόντων σε βάρος της εργασίας στη γη και της δαπάνης για τη γεωργία.

Από το Βιβλίο του Κεναί, Οικονομικός Πίνακας.

Β. Οι οικονομικές θεωρίες

Τα νέα δεδομένα που προέκυψαν μετά την εκδήλωση της βιομηχανικής επανάστασης ανάγκασαν τα κράτη να επαναπροσδιορίσουν την οικονομική τους πολιτική, τόσο στο εσωτερικό όσο και στις διεθνείς σχέσεις. Σ' αυτό συνέβαλε αποφασιστικά και η οικονομική σκέψη του Διαφωτισμού, η οποία επιζητούσε αποδέσμευση της οικονομικής ζωής από τον **μερκαντιλισμό** των προηγούμενων αιώνων (16ος-17ος), τον κρατικό, δηλαδή, παρεμβατισμό, που περιορίζε την ελεύθερη οικονομική δραστηριότητα.

Εναντίον της οικονομικής αυτής αντίληψης του μερκαντιλισμού στρέφονται οι οικονο-

μολόγοι που ονομάζονται *φυσιοκράτες* και οι οπαδοί της φιλελεύθερης οικονομίας. Σύμφωνα με τους φυσιοκράτες, που θεωρούσαν τη γεωργία ως βασική πηγή πλούτου, έπρεπε να εφαρμοστούν και στην οικονομία οι νόμοι της φύσης, που δεν εμποδίζουν την ελεύθερη οικονομική δραστηριότητα. Οι σπουδαιότεροι φυσιοκράτες ήταν ο **Κεναί** (1694-1774), ο **Γκουρναί** (1712-1759) και ο **Τυργκό** (1727-1781). Είναι φανερό ότι ο αγροτικός χαρακτήρας της γαλλικής οικονομίας επηρέασε τους Γάλλους αυτούς οικονομολόγους στη διαμόρφωση της οικονομικής τους αντίληψης.

Ωστόσο, ο Γκουρναί εκφράζει με τη θεωρία του μια γενικότερη οικονομική αντίληψη που προοιωνίζεται τον **οικονομικό φιλελευθερισμό** (liberalism), του οποίου θεμελιωτής είναι ο Σκώτος **Άνταμ Σμιθ** (1723-1790). Στο έργο του *Έρευνα για τα αίτια του πλούτου των εθνών* (1776) ο Σμιθ διατυπώνει το νόμο της προσφοράς και της ζήτησης και υποστηρίζει ότι αυτός ο νόμος ουσιαστικά ρυθμίζει την παραγωγή, τη διακίνηση και τις τιμές των αγαθών. Το κράτος δεν πρέπει να παρεμβαίνει στην οικονομική δραστηριότητα με δασμούς και φόρους. Η θεωρία της φιλελεύθερης οικονομίας αναπτύχθηκε κυρίως στην Αγγλία, όπου είχε προχωρήσει η εκβιομηχάνιση.

Η ελευθερία στις οικονομικές δραστηριότητες εκφράστηκε την εποχή αυτή κυρίως με την επιγραμματική διατύπωση *laissez faire, laissez passer*, *αφήστε τους ανθρώπους να δρουν ελεύθεροι στην οικονομική ζωή, αφήστε τα αγαθά να διακινούνται ελεύθερα*. Η διατύπωση αυτή απηχούσε τις απόψεις της αστικής τάξης και οδήγησε στη διαμόρφωση του **κεφαλαιοκρατικού ή καπιταλιστικού συστήματος***, που συνέβαλε από τη μια πλευρά στην οικονομική ανάπτυξη, αλλά από την άλλη προκάλεσε κοινωνικά αδιέξοδα και νέες ιδεολογικές αναζητήσεις. Ταυτόχρονα, ο μονόπλευρος καταμερισμός του πλούτου οδήγησε σε μεγάλες κοινωνικές ανισότητες και προκάλεσε έντονες κοινωνικές συγκρούσεις κατά το 19ο αιώνα.

Η βιομηχανική επανάσταση και η εφαρμο-

Ένας σιδηρόδρομος στην Αγγλία, στις αρχές του 19ου αι.

γή του οικονομικού φιλελευθερισμού είχαν ως συνέπεια την αύξηση της παραγωγής, την ανάπτυξη των χερσαίων και των θαλάσσιων συγκοινωνιών και τη δημιουργία νέων οικονομικών δραστηριοτήτων. Παράλληλα, όμως, η ανάγκη αναζήτησης νέων αγορών και πρώτων υλών όξυνε τους ανταγωνισμούς μεταξύ των μεγάλων δυνάμεων και αποτέλεσε τροφодότη του **ιμπεριαλισμού**. Δεν είναι ασφαλώς τυχαίο ότι η βιομηχανική επανάσταση είχε ως επίκεντρο την Αγγλία, τη μεγαλύτερη αποικιακή δύναμη στον κόσμο.

Ήταν φυσικό λοιπόν, αφού η οικονομική ανάπτυξη και η ισχύς των μητροπόλεων βρίσκονταν σε συνάρτηση με το μέγεθος και την έκταση των αποικιών, χώρες, όπως η Αγγλία, η Γαλλία και η Ολλανδία, να επιδοθούν σ' έναν οξύ ανταγωνισμό μεταξύ τους. Οι πολεμικές συγκρούσεις περιορισμένης ή και ευρύτερης κλίμακας, ως εκδήλωση αυτού του ανταγωνισμού, βρίσκουν την πιο χαρακτηριστική έκφρασή τους στην αντιπαράθεση Αγγλίας-Γαλλίας, αφού οι δύο αυτές χώρες πρωταγωνίστησαν σε όλους σχεδόν τους ευρωπαϊκούς πολέμους του 18ου αιώνα.

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ

1. Ποιοι παράγοντες συνέβαλαν στη γένεση της Βιομηχανικής Επανάστασης; Γιατί, κατά τη γνώμη σας, αυτή ξεκίνησε από την Αγγλία;
2. Να επισημάνετε τον οικονομικό τομέα στον οποίο ο Κενάι δίνει προτεραιότητα (βλ. σχετικό παράθεμα) και να προσπαθήσετε να ερμηνεύσετε τη θέση του αυτή.
3. Να κατατάξετε σε κατηγορίες τις συνέπειες του οικονομικού φιλελευθερισμού. Να επισημάνετε μία θετική και μία αρνητική.
4. Να προσδιορίσετε τις συνέπειες της Βιομηχανικής Επανάστασης:
 - στο επίπεδο των διεθνών σχέσεων
 - στο εσωτερικό των ευρωπαϊκών κοινωνιών

3. Η Αμερικανική επανάσταση

α. Η Αγγλία και οι αποικίες της στην Αμερική

Από τις ευρωπαϊκές χώρες που στράφηκαν προς την οικονομική εκμετάλλευση των αποικιών, η Ολλανδία, η Αγγλία και η Γαλλία αποκόμισαν τα περισσότερα οφέλη. Αντίθετα, οι Ισπανοί και οι Πορτογάλοι, αν και πρωτοστάτησαν στις ανακαλύψεις, δεν κατόρθωσαν να αναδειχθούν σε ισχυρές οικονομικές δυνάμεις, λόγω έλλειψης ορθολογικού σχεδιασμού και ευέλικτης πολιτικής.

Κατά το 18ο αιώνα η Αγγλία κατείχε δεκατρείς αποικίες στη βόρεια Αμερική, που ιδρύθηκαν κατά την περίοδο από το 1607 έως το 1732. Οι αποικίες αυτές εκτεινόταν από τον Ατλαντικό Ωκεανό μέχρι τα Απαλάτσια όρη και παρουσίαζαν μεταξύ τους σημαντικές διαφορές, οι οποίες οφείλονταν τόσο στη διαφορετική προέλευση των κατοίκων, όσο και στις κλιματολογικές και εδαφολογικές συνθήκες.

Οι αποικίες είχαν κατά τα τέλη του 18ου αι-

ώνα αναπτυχθεί οικονομικά και διέθεταν σε πολιτικό επίπεδο μεγάλη αυτονομία. Η υποχρέωση, όμως, των κατοίκων των αποικιών να διατηρούν εμπορικές σχέσεις μόνο με τη μητρόπολη αποτελούσε αιτία δυσaráσκειας και έντασης.

β. Η ρήξη (1774) και ο πόλεμος της Ανεξαρτησίας (1775-1783)

Το 1763, μετά τη λήξη του Επταετούς Πολέμου (1756-1763) μεταξύ της Γαλλίας και της Αγγλίας, ο Καναδάς και η Λουιζιάνα που ανήκαν μέχρι τότε στη Γαλλία και την Ισπανία αντίστοιχα, περιήλθαν στην Αγγλία. Όταν όμως η αγγλική κυβέρνηση απαγόρευσε στους αποίκους την οικονομική εκμετάλλευση των νέων περιοχών, προκάλεσε έντονες αντιδράσεις. Η δυσaráσκεια κορυφώθηκε, όταν η μητρόπολη, για την κάλυψη των δαπανών του πολέμου, επέβαλε στις αποικίες αφενός πρόσθετη φορολογία σε μια σειρά από προϊόντα,

Χάρτης των αγγλικών αποικιών.

Γιορτή του τσαγιού της Βοστώνης. Τη νύχτα της 16ης προς τη 17η Δεκεμβρίου 1773, αγανακτισμένοι κάτοικοι της Βοστώνης μεταμφιεσμένοι σε Ινδιάνους ρίχνουν στη θάλασσα 340 κιβώτια τσαγιού που ανήκαν στην αγγλική εταιρεία των Ινδιών. Γκραβούρα του 1773. Παρίσι, Εθνική Βιβλιοθήκη.

Η υπογραφή της Διακήρυξης της Ανεξαρτησίας, 4 Ιουλίου 1776. Έργο του J. Trumbull (18ος αιώνας), Νέα Υόρκη, Αίθουσα Τέχνης του Πανεπιστημίου Γέιλ.

όπως το τσάι και η ζάχαρη, αφετέρου ειδικό φόρο χαρτοσήμου στις εφημερίδες και στα εμπορικά έγγραφα.

Η ενέργεια αυτή θεωρήθηκε ότι υπονόμεινε την οικονομία των αποικιών και, παρά τη μερική υποχώρηση της αγγλικής πολιτικής στο ζήτημα αυτό, προκάλεσε το ξέσπασμα ταραχών στη Βοστώνη (1773), που αποτέλεσαν το έναυσμα αλυσιδωτών αντιδράσεων. Το Σεπτέμβριο του 1774 συνήλθαν στη Φιλαδέλφεια για πρώτη φορά οι αντιπρόσωποι των δεκατριών αποικιών, οι οποίοι διεκδικούσαν την αυτοδιοίκησή τους και απηύθυναν στον βασιλιά μια διακήρυξη δικαιωμάτων. Η ανένδοτη στάση της Αγγλίας προκάλεσε την οριστική ρήξη των αποικιών με τη μητρόπολη.

Η ιδεολογία της Αμερικανικής Επανάστασης στηρίχθηκε στη *Διακήρυξη της Ανεξαρτησίας* που ψήφισε η Συνέλευση της Φιλαδέλφειας στις 4 Ιουλίου 1776. Το έγγραφο αυτό, που συντάχθηκε με την καθοδήγηση του **Βενιαμίν Φραγκλίνου** και του **Θωμά Τζέφερσον**, αποτελεί την πρώτη πρακτική εφαρμογή των πολιτικών ιδεών του Διαφωτισμού.

Ο πόλεμος της Ανεξαρτησίας κράτησε επτά χρόνια και υπήρξε στην αρχή μια δεινή δοκιμασία για τον ανοργάνωτο στρατό των αποίκων. Ωστόσο οι Αμερικανοί, που ενισχύθηκαν από Γάλλους αλλά και από άλλους Ευρωπαίους εθελοντές, κατόρθωσαν βαθμιαία να αποκτήσουν στρατιωτική υπεροχή χάρη στις ικανότητες του αρχιστράτηγου **Γεωρ-**

Η Βοστώνη στο τέλος του 18ου αιώνα.

Ένωση ή Θάνατος. Σκίτσο του Φραγκλίνου που καλεί σε ενότητα τις 13 αποικίες.

γίου Ουάσινγκτον και στην ευνοϊκή στάση πολλών ευρωπαϊκών δυνάμεων.

Η Γαλλία, επιθυμώντας να περιορίσει τη βρετανική αποικιακή αυτοκρατορία, συμμάχησε με τους Αμερικανούς (1778) και κήρυξε τον πόλεμο εναντίον της Αγγλίας. Το παράδειγμα της Γαλλίας ακολούθησαν για τους ίδιους λόγους η Ισπανία και η Ολλανδία, ενώ η Ρωσία, η Δανία και η Σουηδία αντιστάθηκαν στην απόφαση της Αγγλίας να διενεργεί νηοψία σε πλοία ουδετέρων χωρών για την ανεύρεση εχθρικού φορτίου.

Έτσι, η Αγγλία, μετά τη διπλωματική της απομόνωση και την ολοκληρωτική στρατιωτική ήττα της στο Γιόρκταουν, αναγνώρισε την ανεξαρτησία των 13 αποικιών (**Συνθήκη των Βερσαλλιών**, Σεπτέμβριος 1783).

Η νίκη στο Γιόρκταουν (1781). Έργο του J. Trumbull (18ος αι.), Νέα Υόρκη, Αίθουσα Τέχνης του Πανεπιστημίου Γέιλ.

γ. Η γέννηση ενός νέου κράτους

Μετά την κατάκτηση της ανεξαρτησίας, άρχισαν οι ζυμώσεις για τη δομή και τη συγκρότηση του νέου κράτους. Το **Συντακτικό Κογκρέσο** (Συνέλευση), που συγκλήθηκε το 1787 στη Φιλαδέλφεια, κατόρθωσε να συγκρατήσει τις δύο επικρατούσες αντίθετες τάσεις, τη μια που επιθυμούσε ισχυρή κεντρική εξουσία και την άλλη που επιδίωκε διατήρηση της αυτονομίας κάθε πολιτείας, και να ψηφίσει το **Σύνταγμα των Ηνωμένων Πολιτειών** (Σεπτέμβριος 1787).

Το Σύνταγμα αυτό, που ισχύει με ορισμένες τροποποιήσεις ως σήμερα, στηρίζεται στην **αρχή της διάκρισης των εξουσιών** και προβλέπει μια **ομοσπονδιακή** κεντρική κυβέρνηση με αρμοδιότητες για την εξωτερική πολιτική, την άμυνα και τα οικονομικά. Κάθε **Πολιτεία** όμως διατηρεί τη νομοθετική και την εκτελεστική εξουσία σε θέματα της τοπικής αυτοδιοίκησης, της αστυνομίας, της δικαιοσύνης και της εκπαίδευσης.

Η νομοθετική εξουσία του ομοσπονδου κράτους ανήκει στο **Κογκρέσο**, που αποτελείται από δύο σώματα, τη **Βουλή** και τη **Γερουσία**. Κάθε Πολιτεία εκπροσωπείται στη Βουλή από αριθμό αντιπροσώπων κατ' αναλογία του πληθυσμού της, ενώ στη Γερουσία από δύο Γερουσιαστές, ανεξαρτήτως του πληθυσμού της. Η εκτελεστική εξουσία ασκείται από τον **Πρόεδρο** που εκλέγεται από εκλέκτορες για τέσσερα χρόνια. Τέλος, η δικαστική εξουσία

Απόσπασμα από τη Διακήρυξη της Ανεξαρτησίας

Θεωρούμε ως αναμφισβήτητες τις παρακάτω αλήθειες: *όλοι οι άνθρωποι γεννήθηκαν ίσοι και ο Δημιουργός τους προίκισε με ορισμένα αναπαλλοτρίωτα δικαιώματα. Σ' αυτά περιλαμβάνονται η ζωή, η ελευθερία και η επιδίωξη της ευτυχίας.* Οι κυβερνήσεις εγκαταστάθηκαν από τους ανθρώπους για να εξασφαλίσουν αυτά τα δικαιώματα και η δίκαιη εξουσία πηγάζει από τη συγκατάθεση των κυβερνωμένων. Κάθε φορά που μια μορφή διακυβέρνησης αποδεικνύεται καταστροφική για το σκοπό αυτό, ο λαός έχει δικαίωμα να την αλλάξει ή να την καταργήσει και να εγκαταστήσει μια νέα κυβέρνηση. Η ιστορία του τωρινού βασιλιά της Μεγάλης Βρετανίας είναι η ιστορία μιας σειράς συνεχών αδικιών και σφετερισμών, που έχουν ως μόνο στόχο τους την εγκαθίδρυση μιας απόλυτης τυραννίας σε βάρος αυτών των πολιτειών.

Επομένως, Εμείς, οι αντιπρόσωποι των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής, συναθροισμένοι σε Γενική συνέλευση, δημοσιεύουμε και διακηρύσσουμε επίσημα στο όνομα και με την εξουσιοδότηση του καλού λαού αυτών των Αποικιών ότι αυτές οι Ηνωμένες Αποικίες έχουν το δικαίωμα να είναι κράτη ελεύθερα και ανεξάρτητα.

με επικεφαλής το **Ανώτατο Δικαστήριο** είναι ανεξάρτητη. Πρώτος πρόεδρος και για δύο συνεχείς τετραετίες εξελέγη ο πρωτεργάτης της επανάστασης, ο **Γεώργιος Ουάσιγκτον** (1789-1797).

δ. Οι συνέπειες

Οι πολιτικές και ιδεολογικές ζυμώσεις κατά τη διάρκεια της αμερικανικής επανάστασης παραμέρισαν σταδιακά τις επιμέρους εθνικές ιδιαιτερότητες των αποίκων. Έτσι δεν δημιουργήθηκε μόνο ένα νέο κράτος αλλά και ένα νέο Έθνος.

Το Αμερικανικό Σύνταγμα, όπως και η Διακήρυξη της Ανεξαρτησίας, απηχεί βέβαια και μεταφέρει στο πρακτικό πεδίο τις ιδέες του Διαφωτισμού. Ταυτόχρονα όμως προχωρεί περισσότερο, καθιερώνοντας δύο άγνωστους μέχρι τότε πολιτειακούς θεσμούς, το θεσμό της **ομοσπονδίας** και της **αβασίλευτης δημοκρατίας**.

Παράλληλα, η αμερικανική ανεξαρτησία αποτέλεσε το πρώτο παράδειγμα επιτυχούς έκβασης μιας επανάστασης και διαδραμάτισε ρόλο καταλύτη. Έτσι, στις αρχές του 19ου

αιώνα επαναστάτησαν οι ισπανικές αποικίες στη Λατινική Αμερική, ενώ στην Ευρώπη δημιουργήθηκε ένας επαναστατικός άνεμος, που εξαπλώθηκε διαδοχικά στην Ελβετία, στην Ολλανδία, στο Βέλγιο και στη Γαλλία.

Το νέο κράτος, παρά τις αρχικές δυσχέρειες, παρουσίασε ταχύτατη ανάπτυξη σε όλους τους τομείς και αναδείχθηκε σύντομα σε μεγάλη δύναμη. Με τη **Συνθήκη της Γάνδης** (1814) οι Ηνωμένες Πολιτείες επέβαλαν στην Αγγλία την οριστική απομάκρυνσή της από την Αμερική, ενώ με το **Δόγμα Μονρόε** (1823) εγκαταλείφθηκαν οριστικά οι αποικιακές βλέψεις των Ευρωπαίων στην ήπειρο αυτή.

Ο Αμερικανός, ένας νέος άνθρωπος

Ποιος είναι λοιπόν ο Αμερικανός, αυτός ο νέος άνθρωπος;

Ένα μίγμα Άγγλου, Σκοτσέζου, Γάλλου, Ολλανδού, Γερμανού και Σουηδού. Από αυτή την ανάμειξη γεννήθηκε μια νέα ανθρώπινη ράτσα, αυτή που ονομάζουμε Αμερικανούς.

Είναι Αμερικανός εκείνος ο οποίος, αφήνοντας πίσω του τις παλιές προκαταλήψεις και συνήθειες, δέχεται νέες απόψεις από το νέο τρόπο ζωής που αποδέχτηκε, από τη νέα κυβέρνηση στην οποία υπακούει και από τη νέα τάξη που κατέχει.

Ο Αμερικανός είναι ένας άνθρωπος που ενεργεί σύμφωνα με τις νέες αρχές. Έχει νέες ιδέες και απόψεις.

Από το βιβλίο του Έκτορα Σαιν Τζων Κρέβεκερ (*Hector Saint John de Crevecoer, 1700-1786*), Επιστολές ενός Αμερικανού αγρότη.

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ

1. Με βάση και αφετηρία το απόσπασμα από τη Διακήρυξη της Ανεξαρτησίας (βλ. σχετικό παράθεμα) να απαντήσετε στα εξής:

- Πότε ο λαός έχει δικαίωμα να καταργήσει και να αλλάξει μια κυβέρνηση;
- Πώς ονομάζεται αυτό το δικαίωμα και από ποια αρχή απορρέει;
- Γιατί το Κογκρέσο αντικατέστησε το δικαίωμα της ιδιοκτησίας με την επιδίωξη της ευτυχίας; Από ποιες ιδέες επηρεάστηκε;
- «Οι κυβερνήσεις... μια νέα κυβέρνηση»: Να συγκριθεί το απόσπασμα αυτό με τις ιδέες του Λοκ.
- Στις αρχές του 18ου αι. οι αγγλικές αποικίες της Β. Αμερικής αριθμούσαν περίπου 4 εκ. κατοίκους που προέρχονταν, στο μεγαλύτερο μέρος τους, από όλες σχεδόν τις χώρες της Ευρώπης. Ποιοι δεσμοί ένωναν αυτούς τους ανθρώπους, ώστε να ανταποκριθούν στην κήρυξη του αγώνα εναντίον των Άγγλων;

ΘΕΜΑ ΓΙΑ ΣΥΖΗΤΗΣΗ: Στο παράθεμα από το έργο του Ε. Κρέβεκερ αποδίδονται στους Αμερικανούς ορισμένες ιδιότητες που τους διαφοροποιούν από τους άλλους λαούς. Ποιες είναι αυτές και πώς τις εξηγεί ο συγγραφέας; Συγκρίνετε το απόσπασμα αυτό με την περιγραφή των Αθηναίων στον Επιτάφιο (Θουκυδίδης Ιστορία, Β', 37-40 και Α', 70). Ποιες ομοιότητες και ποιες διαφορές παρατηρείτε;

4. Η Γαλλική επανάσταση και η Ναπολεόντεια περίοδος (1789-1815)

α. Η Γαλλία σε κρίση

Κοινωνική ένταση και πολιτική αμφισβήτηση

Οι νέες οικονομικές συνθήκες που επικράτησαν κατά το 18ο αιώνα με την ανάπτυξη του εμπορίου και την πορεία προς τη βιομηχανική επανάσταση μετασχημάτισαν ριζικά την κοινωνία της δυτικής Ευρώπης. Η αστική τάξη, ο στυλοβάτης των νέων οικονομικών δραστηριοτήτων, προς το τέλος του αιώνα μεταβλήθηκε σε ρυθμιστικό παράγοντα των εξελίξεων.

Οι τρεις κοινωνικές τάξεις στη Γαλλία. Ένας χωρικός μεταφέρει στους ώμους του έναν ευγενή και έναν κληρικό. Γκραβούρα εποχής.

Παρόλο που οι μεταβολές αυτές σημειώνονταν ως ένα βαθμό και στη Γαλλία, η γαλλική κοινωνία εξακολουθούσε να είναι αριστοκρατική και φεουδαρχική. Η γαλλική κοινωνία έμενε χωρισμένη σε τρεις τάξεις που υφίσταντο από την περίοδο του Μεσαίωνα: τον **Κλήρο**, τους **Ευγενείς** και την **Τρίτη Τάξη**. Οι δύο πρώτες κατείχαν όλα τα προνόμια, ενώ η τελευταία είχε μόνο υποχρεώσεις.

Το κύριο χαρακτηριστικό της γαλλικής κοινωνίας, στα τέλη του 18ου αιώνα, ήταν η ύπαρξη σοβαρών αντινομιών. Η αριστοκρατία, παρά τη σοβαρή συρρίκνωση του ρόλου της, που οφειλόταν στην απροθυμία της να προσαρμοστεί στις νέες οικονομικές συνθήκες,

Τι είναι η Τρίτη Τάξη

Το σχέδιο αυτού του δοκιμίου είναι απλό. Έχουμε τρεις ερωτήσεις να κάνουμε στον εαυτό μας.

1. Τι είναι η Τρίτη Τάξη; Τα πάντα.
2. Τι ήταν μέχρι σήμερα στον πολιτικό τομέα; Τίποτα.
3. Τι ζητάει; Να γίνει κάτι.

Ποιος θα τολμούσε να ισχυριστεί ότι η Τρίτη Τάξη δεν περικλείει μέσα της όλα εκείνα που χρειάζονται για να σχηματιστεί ένα τέλειο έθνος; Είναι ο δυνατός και θαρραλέος άνδρας που το ένα του χέρι είναι ακόμη αλυσοδεμένο. Αν καταργούσαμε τους προνομιούχους, το έθνος δε θα έχανε τίποτε, απεναντίας θα κέρδιζε. Επομένως τι είναι η Τρίτη Τάξη; Το παν, αλλά ένα παν περιορισμένο και καταπιεσμένο. Τι θα γινόταν χωρίς τους προνομιούχους; Το παν, αλλά ένα παν ελεύθερο και ακμαίο. Τι δε θα μπορούσε να γίνει χωρίς αυτήν, όλα θα βάδιζαν καλύτερα χωρίς τους άλλους.

Αβάς Σεγιές, *Τι είναι η Τρίτη Τάξη* (1789).

διατηρούσε πάντως τον έλεγχο του κρατικού μηχανισμού και μέσω αυτού παρεμπόδιζε την ελεύθερη οικονομική δραστηριότητα. Αντίθετα, η αστική τάξη, ενώ συγκέντρωνε στα χέρια της τη μεγαλύτερη οικονομική ισχύ, δεν είχε ανάλογο μερίδιο στην πολιτική εξουσία.

Παράλληλα, υπήρχε έντονη δυσανεξία και στα κατώτερα στρώματα. Οι λαϊκές τάξεις των πόλεων έβλεπαν να ανεβαίνουν συνεχώς οι τιμές των αγαθών και να καθιλώνονται τα εισοδήματά τους, ενώ οι αγρότες εξαναγκάζονταν σε καταβολή υπερβολικά υψηλών φόρων, για να γεμίσουν τα κρατικά και τα φεουδαρχικά ταμεία. Μάλιστα οι ευγενείς, από το 1760, επανέφεραν σε ισχύ ξεχασμένα φεουδαρχικά δικαιώματα επιβαρύνοντας ακόμα περισσότερο τους εξαθλιωμένους ήδη αγρότες.

Οι οικονομικές δυσχέρειες

Η γαλλική οικονομία κατά το 18ο αιώνα, παρά τις προόδους της, δεν κατόρθωσε να ανταποκριθεί στις νέες οικονομικές απαιτήσεις. Η Γαλλία παρέμενε χώρα κυρίως αγρο-

τική, ενώ στο **δευτερογενή τομέα*** καθηλώθηκε στη βιοτεχνική δραστηριότητα και, σε αντίθεση προς την Αγγλία, δεν προχώρησε στην εκβιομηχάνισή της.

Κατά το δεύτερο μισό του ίδιου αιώνα οι σπατάλες της Αυλής και οι πόλεμοι πολλαπλασίασαν τις κρατικές δαπάνες και αύξησαν τα ελλείμματα. Οι μεταρρυθμιστικές προτάσεις των οικονομολόγων Τυργκό και Νεκέρ στα χρόνια του Λουδοβίκου ΙΣΤ΄ δεν εφαρμόστηκαν, λόγω της αντίδρασης των ευγενών που δεν αποδέχονταν ούτε τον περιορισμό της βασιλικής χορηγίας προς αυτούς ούτε και κάποιο σχέδιο για φορολόγησή τους.

Εξάλλου, από το 1785 ως το 1789 δυσμενείς καιρικές συνθήκες επιδείνωσαν την οικονομική κρίση. Μάλιστα το χειμώνα του 1788-1789 η τιμή του ψωμιού ανέβηκε στα ύψη, με αποτέλεσμα η αγορά του βασικού αυτού αγαθού να απαιτεί το 88% του λαϊκού οικογενειακού εισοδήματος.

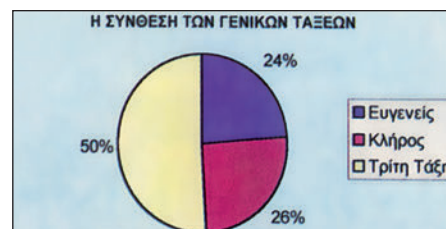
Β. Η έκρηξη της Επανάστασης (1789)

Η σύγκληση των Γενικών Τάξεων

Η οικονομική κρίση υποχρέωσε τον βασιλιά Λουδοβίκο να επαναφέρει ως υπουργό οικονομικών το Νεκέρ (1788), ο οποίος πρότεινε ως μόνη λύση τη σύγκληση των Γενικών Τάξεων, τη συνέλευση δηλαδή των αντιπροσώπων και των τριών τάξεων, για να εγκρίνουν νέους φόρους. Όταν άρχισε τις εργασίες της η συνέλευση, στις 5 Μαΐου 1789, τα μισά περίπου μέλη της προέρχονταν από τους ευγενείς και τους κληρικούς και τα άλλα μισά από την Τρίτη Τάξη, η οποία υπερείχε με ελαφρά πλειοψηφία.

Ενώ όμως οι αντιπρόσωποι της Τρίτης Τάξης ανέμεναν την εξαγγελία μεταρρυθμιστικών προτάσεων από τον Λουδοβίκο, διαπίστωσαν ότι ο αντικειμενικός στόχος ήταν η επιβολή νέων φόρων που θα πλήρωναν μόνο αυτοί. Η αντίδρασή τους υπήρξε άμεση και με το επιχείρημα ότι εκπροσωπούσαν το 98% των Γάλλων αυτοανακηρύχθηκαν **Εθνική Συνέλευση**, την οποία όμως ο Λουδοβίκος δεν αναγνώρισε.

Τότε, οι αντιπρόσωποι της Τρίτης Τάξης

Η σύνθεση των Γενικών Τάξεων το 1789. Οι αντιπρόσωποι της Τρίτης Τάξης είναι στην πλειοψηφία τους αστοί, υπάρχουν όμως και μερικοί ευγενείς, όπως ο Μιραμπώ. Είναι χαρακτηριστικό ότι δεν περιλαμβάνεται κανένας εργάτης ή αγρότης.

έδωσαν στις 20 Ιουνίου τον λεγόμενο *Όρκο του Σφαιριστηρίου* (από την αίθουσα των ανακτόρων όπου συγκεντρώθηκαν), με τον οποίο δεσμεύθηκαν να μην αποχωρήσουν αν δεν δώσουν σύνταγμα στη Γαλλία. Μάλιστα, από φόβο μήπως συλληφθούν, ανακήρυξαν τα μέλη της Εθνικής Συνέλευσης απαραβίαστα. Μετά τη μάταιη απόπειρα του βασιλιά να εμποδίσει τη λήψη των αποφάσεων αυτών και την προσχώρηση στην Εθνική Συνέλευση αντιπροσώπων του κλήρου και των ευγενών, η Συνέλευση μετατράπηκε σε **Συντακτική**.

Το τέλος του Παλαιού Καθεστώτος

Η προσπάθεια της **Συντακτικής Συνέλευσης** να ψηφίσει Σύνταγμα συνάντησε την έντονη αντίδραση του βασιλιά, ο οποίος συγκέντρωνε στρατό στις Βερσαλλίες. Η ενέργεια αυτή προκάλεσε την αγανάκτηση του

Πορεία οπλισμένων γυναικών προς τις Βερσαλλίες εναντίον του Λουδοβίκου (5 Οκτωβρίου 1789). Γκραβούρα εποχής. Παρίσι, Μουσείο Καρναβάλι.

Αριστερά: Η Άλωση της Βαστίλλης, 14 Ιουλίου 1789. Η Βαστίλλη ήταν φρούριο του 14ου αιώνα στην ανατολική πλευρά του Παρισιού. Το 18ο αιώνα χρησιμοποιούνταν ως φυλακή πολιτικών κρατουμένων, αντιπάλων του Παλαιού Καθεστώτος. Έτσι, το φρούριο αυτό έγινε σύμβολο του απολυταρχισμού. Έργο του Ντυμπουά, 18ος αι., Παρίσι, Μουσείο Καρναβαλέ.

Δεξιά: Ο λαός καταστρέφει τα σύμβολα των προνομίων. Γκραβούρα εποχής. Παρίσι, Εθνική Βιβλιοθήκη.

λαού, που ανέλαβε ενεργό δράση. Στις 14 Ιουλίου με το σύνθημα **ελευθερία, ισότητα, αδελφοσύνη** ο λαός κατέλαβε τη **Βαστίλλη**, σύμβολο της απολυταρχικής καταπίεσης, αφού χρησίμευε ως φυλακή για τους αντιφρονούντες.

Από το Παρίσι η εξέγερση εναντίον του πα-

λαιού καθεστώτος μεταδόθηκε στις επαρχίες, όπου καταλύθηκαν οι δημοτικές αρχές και εκλέχθηκαν νέες, οργανώθηκε η εθνοφυλακή και λεηλατήθηκαν οι πύργοι των ευγενών.

Στο μεταξύ η Συντακτική Συνέλευση προχώρησε στις 4 Αυγούστου 1789 στην κατάργηση των προνομίων, πράξη που σήμανε και το τέλος του παλαιού καθεστώτος, και στις 26 Αυγούστου ψήφισε τη **Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη**. Με τη διακήρυξη αυτή προβάλλονταν οι θεμελιώδεις αρχές του Διαφωτισμού (όπως ελευθερία, ισότητα, δικαιοσύνη), επάνω στις οποίες θα θεμελιωνόταν το νέο καθεστώς. Ο βασιλιάς υποχρεώθηκε να επικυρώσει τα τετελεσμένα και να εγκατασταθεί στο Παρίσι, ώστε να βρίσκεται υπό τον έλεγχο των επαναστατών.

γ. Η συνταγματική μοναρχία

Στη Συντακτική Συνέλευση, που συνέχιζε τις εργασίες της για τη διατύπωση Συντάγματος, είχαν διαμορφωθεί τρεις ιδεολογικές τάσεις: η **δεξιά**, η **αριστερά** και το **κέντρο**, που ονομάστηκαν έτσι από τις θέσεις που κατέλαβαν οι εκπρόσωποί τους στην αίθουσα των συνεδριάσεων.

Παράλληλα, η πολιτική πάλι άρχισε να διεξάγεται και έξω από τη Συνέλευση, στις εφη-

Άρθρα της Διακήρυξης

Άρθρο 1. Οι άνθρωποι γεννιούνται και παραμένουν ελεύθεροι και έχουν τα ίδια δικαιώματα. Οι κοινωνικές διακρίσεις μόνο στο κοινό συμφέρον μπορούν να βασίζονται.

Άρθρο 2. Κάθε πολιτικός σχηματισμός πρέπει να σκοπεύει στη διατήρηση των φυσικών και απαράγραπτων δικαιωμάτων του ανθρώπου. Τα δικαιώματα αυτά είναι η ελευθερία, η ιδιοκτησία, η ασφάλεια και η αντίσταση στη βία.

Άρθρο 3. Το Έθνος είναι η αποκλειστική πηγή κάθε εξουσίας. Κανένα σώμα, κανένα άτομο δεν μπορεί να ασκεί εξουσία που δεν απορρέει από το Έθνος.

Άρθρο 6. Με το νόμο εκφράζεται η γενική θέληση. Όλοι οι πολίτες έχουν το δικαίωμα, προσωπικά ή με αντιπροσώπους τους να μετέχουν στη θέσπισή του. Ο νόμος πρέπει να είναι ο ίδιος για όλους και όταν προστατεύει και όταν τιμωρεί. Αφού όλοι οι πολίτες είναι ίσοι απέναντι στο νόμο, μπορούν όλοι να μετέχουν το ίδιο και στα δημόσια αξιώματα, στις θέσεις και τις υπηρεσίες ανάλογα με τις ικανότητές τους και χωρίς καμιά άλλη διάκριση παρά αυτή που πηγάζει από την αρετή και τα προσόντα τους.

μερίδες και κυρίως στις **Λέσχες**, που ασκούσαν πιέσεις για ριζοσπαστικότερες λύσεις, οι οποίες όμως δεν δόθηκαν με το Σύνταγμα του 1791. Σύμφωνα μ' αυτό καθιερωνόταν η συνταγματική μοναρχία, η οποία στηρίζεται στη διάκριση των εξουσιών. Οι εξουσίες του βασιλιά περιορίζονταν πλέον δραστικά. Το αίτημα όμως των επαναστατημένων Γάλλων και ιδίως των λαϊκών στρωμάτων για δικαιότερη κοινωνία και βελτίωση της ζωής τους έμενε ανεκπλήρωτο. Η ισότητα, ένα από τα βασικά αιτήματα της επανάστασης, φαλκιδεύτηκε, αφού δικαίωμα ψήφου αποκτούσαν μόνο όσοι κατείχαν περιουσία και πλήρωναν φόρο. Ήταν φανερό ότι η Συντακτική Συνέλευση προσπάθησε να συμβιβάσει εκ διαμέτρου αντίθετα συμφέροντα και γι' αυτό το Σύνταγμα του 1791 είχε σύντομο βίο.

δ. Η πορεία προς τη Δημοκρατία και η ριζοσπαστική Επανάσταση

Μέσα σε αυτό το κλίμα η νέα συνέλευση που προήλθε από τις εκλογές του Σεπτεμβρίου του 1791, η Νομοθετική, είχε αριστερότερη σύνθεση με κυρίαρχη ομάδα τους **Ζιρονδίνους***. Αυτοί, έχοντας συχνά την υποστήριξη πολλών από τους κεντρώους, πρωτοστάτησαν στις εξελίξεις.

Ωστόσο, το έργο της **Νομοθετικής Συνέλευσης** φαινόταν να συναντά αξεπέραστες δυσκολίες. Οι ευγενείς δεν έπαψαν να συνωμοτούν και ένα μέρος από αυτούς κατέφυγε στο εξωτερικό, όπου δημιούργησε εστίες αντεπανάστασης. Μάλιστα, η Αυστρία και η Πρωσία ετοίμαζαν πόλεμο εναντίον της Γαλλίας σε συνεννόηση με τον βασιλιά. Παράλληλα, οι λαϊκές τάξεις, καλά οπλισμένες τώρα, ζητούσαν λύση των προβλημάτων τους.

Η διαμαρτυρία του Μαρά

Έτσι η αντιπροσώπευση στο νομοθετικό σώμα, αφού εξαρτάται από το φόρο που πληρώνει ο καθένας, θα πέσει στα χέρια των πλουσίων. Και η τύχη των φτωχών που πάντα υποτάσσονται και πάντα καταπιέζονται δε θα βελτιωθεί ποτέ με ειρηνικό τρόπο. Άλλωστε, οι νόμοι τότε αποκτούν κύρος, όταν οι λαοί με τη θέλησή τους υποτάσσονται σ' αυτούς. Και αφού ο λαός έσπασε τα δεσμά που του επέβαλαν οι ευγενείς, θα σπάσει το ίδιο και τα δεσμά του πλούτου.

Από την εφημερίδα του Μαρά, *Ο φίλος του λαού*, 18 Νοεμβρίου 1789.

Ο προβληματισμός για τον πόλεμο

- Σκέφτηκα πάνω από έξι μήνες και μάλιστα μετά από την πρώτη μέρα της επανάστασης τι απόφαση έπρεπε να πάρω. Η δύναμη της λογικής και τα γεγονότα με οδήγησαν στην πεποίθηση ότι ένας λαός που κέρδισε την ελευθερία του μετά από δέκα αιώνες δουλείας έχει ανάγκη από τον πόλεμο. Χρειάζεται τον πόλεμο για να στεριώσει την ελευθερία του και για να καθαρίσει την πολιτεία από τα υπολείμματα του δεσποτισμού.

Απόσπασμα από το Λόγο του Μπρισσό στη Νομοθετική (12 Δεκεμβρίου 1791).

- Κατά τη διάρκεια του πολέμου οι ηγέτες του στρατού μεταβάλλονται σε διαιτητές της τύχης της χώρας τους και κάνουν την πλάστιγγα να κλίνει προς το μέρος του δικού τους κόμματος. Γίνονται καίσαρες ή Κρόμβελ, καταλαμβάνουν την εξουσία.

Απόσπασμα από το λόγο του Ροβεσπιέρου στη Λέσχη των Ιακωβίνων, 18 Δεκεμβρίου 1791.

Καθώς οι τιμές των αγαθών ανέβαιναν στα ύψη, ο επαναστατικός πυρετός ακολουθούσε παράλληλη πορεία. Ήταν φανερός πλέον ο πρωταγωνιστικός ρόλος των μαζών στις εξελίξεις που θα ακολουθούσαν.

Μέσα από αυτές τις συνθήκες προετοιμαζόταν σταδιακά το έδαφος για ριζοσπαστικές λύσεις. Ιδιαίτερα προς την κατεύθυνση αυτή πίεζαν οι λεγόμενοι **αβράκωτοι*** που ζητούσαν την καθαίρεση του βασιλιά. Καταλυτικά επίσης επέδρασε και η έκρηξη του αναμενόμενου πολέμου με την Αυστρία και την Πρωσία (20 Απριλίου 1792).

Οι πρώτες ήττες στο μέτωπο και η προδο-

Η κατάληψη των ανακτόρων του Κεραμεικού από το λαό (10 Αυγούστου 1792). Γκραβούρα εποχής. Παρίσι, Εθνική Βιβλιοθήκη.

Δαντόν, Πίνακας της εποχής. Παρίσι, Μουσείο Καρναβαλέ. Ένας από τους μετριοπαθείς ηγέτες της Επανάστασης. Μερικά από τα συνθήματά του: -Τόλμη, περισσότερη τόλμη, πάντοτε τόλμη και η πατρίδα έχει σωθεί. - Απαιτώ να μη χύνεται άδικα το αίμα των ανθρώπων.

τική συμφωνία του βασιλιά με τους εχθρούς οδήγησαν σε εξέγερση το λαό του Παρισιού (10 Αυγούστου), που ανάγκασε τη Νομοθετική να λάβει δραστικά μέτρα: έθεσε σε αργία και στη συνέχεια κήρυξε έκπτωτο τον βασιλιά, ανέθεσε στον **Δαντόν** (1759-1794) την εκτελεστική εξουσία, θέσπισε την **καθολική ψηφοφορία** για τις εκλογές και κήρυξε την πατρίδα σε κίνδυνο. Παρά τις αρχικές αποτυ-

χίες, η νίκη των γάλλων εθελοντών στο Βαλμύ (20 Σεπτεμβρίου 1792) έσωσε την Επανάσταση. Την επαύριο της μάχης στο Βαλμύ η νέα συνέλευση που προέκυψε από τις νέες εκλογές, η **Συμβατική**, κατέργησε τη μοναρχία και εγκαθίδρυσε τη **δημοκρατία**. Η βασιλική οικογένεια φυλακίστηκε, ο Λουδοβίκος καταδικάστηκε σε θάνατο και εκτελέστηκε τον Ιανουάριο του 1793.

Την ίδια εποχή (1792) με πρωτοβουλία της Αγγλίας εγκαινιάστηκε μια σειρά συνασπισμών του συνόλου σχεδόν των χωρών της Ευρώπης κατά της Γαλλίας. Εκτός όμως από την αντεπαναστατική συσπείρωση στο εξωτερικό, η Επανάσταση είχε να αντιμετωπίσει και στο εσωτερικό φιλοβασιλικές εξεγέρσεις. Για την αποσόβηση του κινδύνου η Συμβατική Συνέ-

Αριστερά: «Ο μεγάλος τρόμος». Γκραβούρα εποχής. Παρίσι, Μουσείο Καρναβαλέ.

Δεξιά: Ροβεσπιέρος. Πίνακας εποχής, Παρίσι, Μουσείο Καρναβαλέ. Ο «αδιάφθορος» της Γαλλικής Επανάστασης: «Ο ναός της ελευθερίας πρέπει να ξανακτισθεί στα θεμέλια της δικαιοσύνης και της ισότητας».

λευση στηρίχθηκε στους Ορεινούς (ριζοσπαστικούς που κάθονταν στα υψηλότερα έδρανα της αίθουσας της Συνέλευσης) και έλαβε έκτακτα μέτρα, μεταξύ των οποίων τη συγκρότηση **Επιτροπών** και τη λήψη οικονομικών μέτρων προς όφελος των λαϊκών τάξεων.

Οι Ορεινοί με αρχηγό το **Ροβεσπιέρο** (1758-1794) που ήταν και επικεφαλής της Επιτροπής Δημόσιας Σωτηρίας, σχημάτισαν Επαναστατική Κυβέρνηση (4 Δεκεμβρίου 1793) με σκοπό να επιβάλουν τη ριζοσπαστική επανάσταση. Άρχισε τότε μια περίοδος, γνωστή ως **Τρομοκρατία**, κατά την οποία κύριος μοχλός άσκησης της εξουσίας αναδείχθηκε η φυσική εξόντωση των αντιπάλων με συνοπτικές διαδικασίες. Προηγουμένως είχε καταργηθεί η χριστιανική θρησκεία και είχε καθιερωθεί η λατρεία του *Ανωτάτου Όντος*.

Οι υπερβολές όμως αυτές, καθώς και η δυσaréσκεια των αστών για τα οικονομικά μέτρα που έθιγαν τα συμφέροντά τους, δημιούργησαν αντιπολιτευτικό ρεύμα στους κόλπους της Επανάστασης εναντίον του Ροβεσπιέρου. Τον Ιούλιο του 1794 η Συμβατική Συνέλευση ψήφισε τη σύλληψή του και ο Ροβεσπιέρος οδηγήθηκε μαζί με οπαδούς του στη λαιμητόμο.

ε. Το τέλος της Επανάστασης

Αφού πλέον η επιβίωση της δημοκρατίας είχε εξασφαλιστεί και η περίοδος των ριζοσπαστικών λύσεων είχε λήξει με το θάνατο του Ροβεσπιέρου, επιδιώχθηκε από την αστική τάξη η επιστροφή στο φιλελευθερισμό του 1789.

Οι μετριοπαθείς αποκατέστησαν τις αστικές αξίες (επιαναφορά θρησκείας, οικονομικής ελευθερίας κ.ά) και ψήφισαν νέο Σύνταγμα (Αύγουστος 1795) μετριοπαθές αλλά και αντιβασιλικό. Το Σύνταγμα αυτό περιόριζε τη λαϊκή βούληση, αφού παραχωρούσε δικαίωμα ψήφου μόνο στους ευπόρους.

Τη νομοθετική εξουσία ασκούσαν πλέον δύο σώματα: η **Βουλή** (500 μέλη) και η **Γερουσία** (250 μέλη). Η εκτελεστική εξουσία ανατέθηκε σε πενταμελές **Διευθυντήριο**, με

το οποίο η εξουσία άρχισε να επανέρχεται στους αστούς. Οι τελευταίοι, αφού εδραίωσαν τη θέση τους στο εμπόριο και στη βιομηχανία, άρχισαν να διεκδικούν την κυριαρχία σε ολόκληρη την Ευρώπη. Εκφραστής αυτής της πολιτικής υπήρξε ο νεαρός στρατηγός **Ναπολέον Βοναπάρτης** (1769-1821), του οποίου η φιλόδοξη πολιτική τροχιά άρχισε, όταν κατέστειλε με επιτυχία τη βασιλική αντεπανάσταση του 1793.

Ο Ναπολέον, επικεφαλής των γαλλικών στρατευμάτων, ανάγκασε σταδιακά τις ευρωπαϊκές χώρες που συμμετείχαν στον πρώτο αντιγαλλικό συνασπισμό (1792-1797) να συνθηκολογήσουν. Οι Αυστριακοί με τη **Συνθήκη του Καμποφόρμιο** (17 Οκτωβρίου 1797) αναγνώρισαν στη Γαλλία την κυριαρχία των περισσότερων εδαφών (ιταλικών και αυστριακών) που κατέλαβαν τα γαλλικά στρατεύματα. Με την ίδια συνθήκη περιήλθαν στη Γαλλία τα Επτάνησα που μέχρι τότε ανήκαν στη Γαληνοτάτη Δημοκρατία της Βενετίας, η οποία καταλύθηκε τότε από τα στρατεύματα του Ναπολέοντα.

Ο πόλεμος ωστόσο με την Αγγλία συνεχίστηκε και ο Ναπολέον πραγματοποίησε εκστρατεία στην Αίγυπτο (1798) για να αποκόψει το δρόμο της Αγγλίας προς τις αποικίες της. Αφού νίκησε τους Μαμελούκους στη *μάχη των Πυραμίδων* (Ιούλιος 1798), έγινε κύριος της χώρας αυτής. Ο αγγλικός στόλος όμως με επικεφαλής το ναύαρχο Νέλσον κατόρθωσε να συντρίψει το γαλλικό στόλο στο Αμπουκίρ (Αύγουστος 1798). Τότε ο Ναπολέον στράφηκε προς την Παλαιστίνη, προκειμένου να ολοκληρώσει τα σχέδιά του. Οι πληροφορίες όμως για ταραχές στη Γαλλία τον ανάγκασαν να επιστρέψει στο Παρίσι. Εκεί, εκμεταλλευόμενος τις συγκυρίες, ανέτρεψε με πραξικόπημα το Διευθυντήριο (Νοέμβριος 1799), συγκρότησε τριμελή **Υπατεία** με Πρώτο Ύπατο τον ίδιο και διακήρυξε το τέλος της Επανάστασης.

Αριστερά: Το Συνέδριο (της Βιέννης) χορεύει. Γκραβούρα εποχής του Φοσεβάλ. Παρίσι, Εθνική Βιβλιοθήκη.
Δεξιά: Ο Ναπολέων διαβαίνει τις Άλπεις, έργο του Νταβίντ, Μουσείο του Φρουρίου Μαλμαιοζόν.

στ. Η Εποχή του Ναπολέοντα (1799-1815)

Στην αρχή ως ύπατος (1799-1804) και μετά ως αυτοκράτορας (1804-1815) ο Ναπολέων κατόρθωσε να καταλάβει μεγάλο μέρος της Ευρώπης από την Ιταλία μέχρι την Ισπανία και την Πορτογαλία, ενώ ετοίμαζε απόβαση και στην Αγγλία. Αντιμετώπισε νικηφόρα τους αντιγαλλικούς συνασπισμούς, αλλά η εκστρατεία του στη Ρωσία το 1812 (Ιούνιος-Δεκέμβριος) αποτέλεσε την αρχή του τέλους της γαλλικής κυριαρχίας στον ευρωπαϊκό χώρο.

Σε δύο κρίσιμες μάχες, στη Λειψία (1813) και στο Βατερλό (1815), όπου αντιμετώπισε τις ενωμένες ευρωπαϊκές δυνάμεις, ο Ναπολέων ηττήθηκε και εξορίστηκε από τους συμμάχους σε ένα νησί του Ατλαντικού, την Αγία Ελένη, όπου και πέθανε το 1821.

Γάλλοι πατριώτες τραγουδούν τη Μασσαλιώτιδα. Γκραβούρα εποχής. Παρίσι, Εθνική Βιβλιοθήκη.

Οι νικήτριες ευρωπαϊκές δυνάμεις επανέφεραν, στη συνέχεια, την παλαιά τάξη πραγμάτων σε ολόκληρη την Ευρώπη και αποκατέστησαν τα απολυταρχικά καθεστώτα. Παράλληλα καθιερώθηκαν οι αρχές της ισορροπίας δυνάμεων και της νομιμότητας, ως κανόνες του διεθνούς δικαίου.

Η νέα συγκυρία που διαμορφώθηκε καθόρισε και τη θέση της καθεμιάς από τις μεγάλες δυνάμεις, όχι μόνο στον ευρωπαϊκό χώρο αλλά και σε παγκόσμια κλίμακα. Κύριο χαρακτηριστικό των μεταβολών αυτών είναι η υποχώρηση της γαλλικής δύναμης, η διαίρεση της Ευρώπης σε τρεις ζώνες επιρροής, αυστριακή, ρωσική και πρωσική, και η αναγνώριση του ρόλου της Αγγλίας ως παγκόσμιας δύναμης.

Το πλέγμα αυτό των διεθνών σχέσεων προσδιόρισε και το συμβατικό πλαίσιο του μεταναπολεόντειου status quo που διατυπώθηκε, μετά από μακρές διαπραγματεύσεις των συμμάχων, με μια σειρά διπλωματικών πράξεων που είχαν ως επιστέγασμα τις αποφάσεις του Συνεδρίου της Βιέννης (1815).

ζ. Ο χαρακτήρας και το έργο της Επανάστασης

Μάταια τα ανακτοβούλια της Ευρώπης προσπαθούσαν με τις αποφάσεις τους στο Συνέδριο της Βιέννης να ανατρέψουν τη ροή των γεγονότων, γιατί η Γαλλική Επανάσταση επέλεξε έργο διαχρονικό όχι μόνο για την ίδια

τη Γαλλία αλλά και για ολόκληρο τον κόσμο. Δεν υπήρξε μια απλή πολιτική επανάσταση, αλλά επέφερε άμεσα ή έμμεσα μεταβολές σε όλο το φάσμα της οικονομικής, κοινωνικής και πολιτικής ζωής.

Στον πολιτικό τομέα η έννοια της λαϊκής κυριαρχίας εκφράζεται με το δικαίωμα ψήφου και η εμφάνιση του θεσμού των Λεσχών προοιωνίζεται τα μετέπειτα πολιτικά κόμματα. Κατοχυρώνονται οι ελευθερίες, η ισότητα και τα δικαιώματα των πολιτών, ενώ για πρώτη φορά μετά την ελληνική αρχαιότητα δίνεται στην έννοια **πολίτης** η σημασία του υπεύθυνου ατόμου με συνείδηση των υποχρεώσεων και των δικαιωμάτων του. Τα δικαιώματα αυτά κατοχυρώνονται και νομοθετικά, όχι μόνο με τα συντάγματα, αλλά και με τη θέσπιση **Αστικού Δικαίου** (Ναπολέοντειος Κώδικας, 1804).

Παράλληλα η συμμετοχή του λαού στα γεγονότα της Επανάστασης εγκαινιάζει την ανάληψη από την πλευρά των **μαζών** πρωταγωνιστικού ρόλου στο ιστορικό γίγνεσθαι, ενώ ο τύπος ως εκφραστής πολιτικών και κοινωνικών ομάδων αναδεικνύει τη σημασία της **κοινής γνώμης** στις εξελίξεις.

Ενώ μέχρι τώρα οι μονάρχες αποτελούσαν το σημείο αναφοράς που συνέδεε τις διάφορες εθνικές ομάδες, οι ιδέες της πολιτικής και εθνικής ελευθερίας της Γαλλικής Επανάστασης προέβαλαν την έννοια του **Έθνους** ως δύναμης ενοποιητικής, κυρίαρχης και ως ανώτατης πηγής όλων των εξουσιών. Η ίδια έννοια θα αποτελέσει κατά το 19ο αιώνα την κινητήρια δύναμη των εθνικοαπελευθερωτικών κινημάτων.

Παράλληλα με την κινητοποίηση των πολιτών, για να υπερασπιστούν τα εθνικά τους συμφέροντα και τις κοινωνικές κατακτήσεις, δημιουργείται **στρατός εθνικός**. Έτσι τα γαλλικά στρατεύματα την εποχή του Ναπολέοντα, ως φορέας εθνικής και κοινωνικής συνείδησης, θα διασπείρουν σε ολόκληρη την Ευρώπη τις ιδέες της εθνικής ανεξαρτησίας και της πολιτικής ελευθερίας.

Στον οικονομικό και κοινωνικό τομέα γίνονται επίσης βαθιές αλλαγές με την κατάρρη-

ση των φεουδαρχικών δικαιωμάτων, με τη δημιουργία των περιουσιών πολλών ευγενών και της Εκκλησίας για χάρη του γενικού συμφέροντος, με τη λήψη μέτρων υπέρ των ασθενέστερων τάξεων.

Στην εκπαίδευση καθιερώνεται η **δωρεάν και υποχρεωτική παιδεία** και ιδρύονται ανώτερα πνευματικά ιδρύματα. Η επιστημονική έρευνα ενισχύεται με την καθιέρωση του θεσμού των επιστημονικών ινστιτούτων. Παράλληλα αναγνωρίζεται η αξία της πολιτιστικής κληρονομιάς και λαμβάνεται μέριμνα για τη συγκέντρωση και διαφύλαξή της σε **μουσεία**.

Υλοποιείται το αίτημα για ανεξιθρησκία, αφού το κράτος επιδεικνύει ανεκτική στάση στα θρησκευτικά ζητήματα. Η Εκκλησία χωρίζεται από το κράτος και περιορίζεται στις θρησκευτικές της αρμοδιότητες.

Ενώ η Ένδοξη Επανάσταση στην Αγγλία (1688) και η Αμερικανική επανάσταση περιορίστηκαν μόνο στην πολιτική ισότητα, η Γαλλική επιδίωξε και την κοινωνική. Παρά το γεγονός ότι στην πορεία μερικές από τις κατακτήσεις της φαλκιδεύτηκαν ή εκδηλώθηκαν υπαναχωρήσεις σε αναχρονιστικούς θεσμούς, η Γαλλική Επανάσταση στο σύνολό της αποτέλεσε την αστείρευτη πηγή ενός γενικότερου προβληματισμού που θα λάμβανε σάρκα και οστά στο μέλλον.

Η σημαία ενός από τα ελληνικά τάγματα που συμμετείχαν στην εκστρατεία του Ναπολέοντα κατά της Αιγύπτου (1797-98), Αθήνα, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο.

Χάρτης της Ευρώπης μετά το Συνέδριο της Βιέννης.

η. Οι επιδράσεις στον ελληνικό και στο Βαλκανικό χώρο

Οι Έλληνες, απογοητευμένοι από τις αποτυχημένες προσπάθειες απελευθέρωσής τους από τον τουρκικό ζυγό, τις οποίες είχαν επιχειρήσει κατά τους δύο **Ρωσοτουρκικούς πολέμους** (1768-1774 και 1787-1792) επί Αικατερίνης Β', στράφηκαν προς τη Γαλλία και τον Ναπολέοντα.

Η Γαλλική Επανάσταση με τις φιλελεύθε-

ρες διακηρύξεις της και προπαντός με τους πολεμικούς θριάμβους της, αναπτέρωσε τις ελπίδες των υπόδουλων Ελλήνων και προκάλεσε ρίγη ενθουσιασμού στους πατριωτικούς κύκλους. Η εμφάνιση μάλιστα του Ναπολέοντα στο προσκήνιο της ιστορίας και η δυναμική του παρέμβαση στην Ανατολική Μεσόγειο έδωσαν την εντύπωση στον ελληνικό λαό και στους άλλους χριστιανικούς λαούς της Βαλκανικής ότι επρόκειτο για τον αναμενόμενο ελευθερωτή.

Χαρακτηριστική έκφραση αυτού του κλίματος ήταν ο πρωτοφανής ενθουσιασμός με τον οποίο ο λαός των Επτανήσων υποδέχθηκε τους Γάλλους, όταν κατέλαβαν τα νησιά (1797). Ο Ναπολέων όμως θεωρούσε την κατοχή τους ως προγεφύρωμα για τις επεκτατικές βλέψεις του στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Για την εφαρμογή του φιλόδοξου αυτού σχεδίου ο Ναπολέων θα έπρεπε να χρησιμοποιήσει, αν παρίστατο ανάγκη, τους Έλληνες και για το σκοπό αυτό απέστειλε στην Ελ-

Ο Θ. Κολοκοτρώνης για τη Γαλλική Επανάσταση και το Ναπολέοντα

«...Η Γαλλική επανάστασις και ο Ναπολέων έκαμε, κατά την γνώμην μου, να ανοίξουν τα μάτια του κόσμου. Πρωτίτερα τα έθνη δεν εγνωρίζοντο, τους βασιλείς τους ενόμιζον ως θεούς της γης, και ό,τι και αν έκαμναν, το έλεγαν καλά καμωμένο. Διά αυτό και είναι δυσκολώτερο να διοικήσης τώρα λαόν...»

Κολοκοτρώνη Απομνημονεύματα, Εισαγωγή - Επιμέλεια: Τάσου Βουρνά, Ωκεανός, σελ. 70.

λάδα γάλλους πράκτορες ελληνικής καταγωγής για να προετοιμάσουν επανάσταση. Όλες, βέβαια, αυτές οι ενέργειες και οι υποσχέσεις απέβλεπαν αποκλειστικά στην εξυπηρέτηση των γαλλικών συμφερόντων, οι Έλληνες όμως φλεγόμενοι από τον πόθο για ελευθερία δεν ήταν σε θέση να αντιληφθούν τις αληθινές προθέσεις των Γάλλων.

Έτσι ο Ρήγας Βελεστινλής, προετοιμάζοντας την επανάσταση στην Ελλάδα, στηρίζει μεγάλες ελπίδες στη συνδρομή του Ναπολέοντα. Ανάλογα αισθήματα τρέφει και ο Αδαμάντιος Κοραΐς, ο οποίος συνδέει την εκστρατεία του

Ναπολέοντα στην Αίγυπτο (1798-99) με την τύχη της πατρίδας του.

Όμως, μετά την αγγλογαλλική συνθήκη στην Αμιένη (1802) φάνηκαν οι πραγματικές διαθέσεις του Ναπολέοντα, ο οποίος όχι μόνο δεν επιθυμούσε πλέον το διαμελισμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αλλά, αντίθετα, παρουσιάστηκε και ως προστάτης της. Οι ελπίδες των υπόδουλων Ελλήνων σε ξένη βοήθεια εξανεμίστηκαν για μια ακόμη φορά. Παράλληλα όμως γινόταν συνείδηση ότι έπρεπε να στηριχθούν στις δικές τους δυνάμεις για να αποκτήσουν την ελευθερία τους.

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ

1. Με βάση το δοκίμιο του Αβά Σεγιές «Τι είναι η Τρίτη Τάξη» (1789) (βλ. σχετικό παράθεμα):

- Να επισημάνετε ποια στοιχεία δείχνουν ότι ο συγγραφέας είναι οπαδός των ιδεών του Διαφωτισμού.
- Να αναλύσετε το περιεχόμενο που δίνει στην έννοια έθνος ο Σεγιές.
- Πιστεύετε ότι ο βασιλιάς και οι ευγενείς θεωρούσαν επαναστατικές τις ιδέες αυτές του Σεγιές; Αιτιολογήστε την άποψή σας.

2. Σε ποιο κράτος της Αρχαιότητας υπήρχε ο θεσμός του υπάτου και ποιες ήταν οι αρμοδιότητές του; Γιατί ο Ναπολέοντας επιδίωξε να περιβληθεί με το κύρος αυτού του αξιώματος;

3. Να εξηγήσετε το συμβολισμό της γκραβούρας με τίτλο «Το Συνέδριο χορεύει» σε συνδυασμό με τη φράση διπλωμάτη της εποχής «το Συνέδριο της Βιέννης χόρευε, αλλά δεν προχωρούσε».

4. Οι νικήτριες δυνάμεις επανέφεραν στην Ευρώπη, μετά την ήττα του Ναπολέοντα, το πριν από την Επανάσταση εδαφικό καθεστώς. Να εξηγήσετε τους λόγους που υπαγόρευαν αυτή τη ρύθμιση.

5. Να εκτιμήσετε τη στάση των Ελλήνων απέναντι στις επιχειρήσεις του Ναπολέοντα στην Ανατολική Μεσόγειο.

5. Το τέλος της Λατινοκρατίας

Με την παράδοση του Χάνδακα (σημερινό Ηράκλειο) το 1669 ολοκληρώθηκε η κατάληψη της Κρήτης και αποκαταστάθηκε η γεωγραφική, η πολιτική και η οικονομική ενότητα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στην Ανατολή. Ο κύκλος όμως των βενετοτουρκικών συγκρούσεων θα κλείσει οριστικά με τη **Συνθήκη του Πασάροβιτς** (1718), όταν οι Βενετοί θα εγκαταλείψουν πλέον οριστικά την Πελοπόννησο.

Έκτοτε η βενετική κυριαρχία στον ελληνικό χώρο περιορίστηκε στα Επτάνησα, τα οποία το 1797 με τη συνθήκη του Καμποφόρμιο περιήλθαν στη Γαλλία. Το 1800 η ρωσοτουρκική συνθήκη της Κωνσταντινούπολης έθεσε τέρμα στη γαλλική κατοχή και δημιούργησε

την ημιαυτόνομη **Πολιτεία των Επτά Ηνωμένων Νήσων**, φόρου υποτελή στον σουλτάνο και με την υποχρέωση να δέχεται ρωσικό στρατό επί του εδάφους της.

Μετά την έναρξη του νέου ρωσοτουρκικού πολέμου (1806) η Τουρκία έχασε κάθε δικαίωμα πάνω στα Επτάνησα, τα οποία όμως με τη συνθήκη του **Τίλσιτ** (1807) περιήλθαν πάλι υπό γαλλική κυριαρχία. Μετά το 1809 οι Άγγλοι άρχισαν να καταλαμβάνουν το ένα μετά το άλλο τα νησιά του Ιονίου στο πλαίσιο της επιθετικής τους πολιτικής εναντίον του Ναπολέοντα. Τελικά, με τη **Συνθήκη των Παρισίων** (Νοέμβριος 1815) ιδρύθηκαν τα **Ηνωμένα Κράτη των Ιονίων Νήσων** και τέθηκαν υπό την προστασία της Αγγλίας.

6. Η παρακμή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας

α. Η πορεία προς την παρακμή

Από το δεύτερο μισό του 17ου αιώνα και ιδίως μετά το θάνατο του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπούς (1566) η Οθωμανική Αυτοκρατορία αρχίζει να παρακμάζει, για πολλούς λόγους που συνδέονται άμεσα με τη δομή και την οργάνωσή της.

Ο παραδοσιακός χαρακτήρας του Οθωμανικού Κράτους

Η κάμψη των κατακτήσεων από το δεύτερο μισό του 16ου αιώνα συντέλεσε και στην αποδυνάμωση του πνεύματος του ιερού πολέμου, που αποτελούσε τον πρωταρχικό λόγο ύπαρξης της αυτοκρατορίας και την πηγή έμπνευσης των μουσουλμάνων μαχητών. Εξάλλου, η παραδοσιακή αποστροφή των Οθωμανών προς τη δυτική γνώση παρεμπόδιζε την τεχνική και επιστημονική πρόοδο, ενώ η απροθυμία τους για την εκμάθηση ξένων γλωσσών,

τους ανάγκασε να χρησιμοποιούν ως διερμηνείς και διπλωμάτες γλωσσομαθείς χριστιανούς (Δραγομάνοι* ή Δραγουμάνοι), και από τις αρχές του 18ου αιώνα, σχεδόν αποκλειστικά τους Φαναριώτες.

Το πρόβλημα των δημοσίων οικονομικών

Η ανάσχεση της κατακτητικής ορμής και η απώλεια εδαφών από το 17ο αιώνα είχαν ως συνέπεια τη μείωση των δημοσίων εσόδων. Παράλληλα, επικράτησε η ανάθεση των δημοσίων αξιωμάτων κατόπιν πλειστηριασμού και ο θεσμός της εκμίσθωσης των δημοσίων προσόδων στον πλειοδότη. Η πρακτική αυτή, όπως και η καθήλωση της παραγωγικής διαδικασίας σε παραδοσιακές δομές, παρεμπόδισαν την ανάπτυξη της αγροτικής παραγωγής. Η βιοτεχνία, επίσης, δεν μπόρεσε να εξελιχθεί σε βιομηχανία. Η χρήση από το 16ο αιώνα των νέων θαλάσσιων δρόμων μείωσε ή και

εκμηδένισε τη σημασία των χερσαίων δρόμων και των λιμανιών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας για τη μεταφορά των αποικιακών προϊόντων από την Ανατολή. Εξάλλου, η εισροή χρυσού και αργύρου από την Αμερική επέφερε υποτίμηση του οθωμανικού νομίσματος.

Τέλος, η άρχουσα οθωμανική τάξη αδιαφόρησε για την οικονομική ανάπτυξη, καθώς είχε αποκλειστικό σχεδόν προσανατολισμό προς το στρατό και τη διοίκηση, και δεν δραστηριοποιήθηκε στον επιχειρηματικό τομέα. Το γεγονός αυτό έδωσε τη δυνατότητα στους υπόδουλους λαούς της Βαλκανικής να αναλάβουν επιχειρηματικές πρωτοβουλίες. Ιδιαίτερα οι Έλληνες, παρουσίασαν κατά το 18ο αιώνα σημαντική οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη.

Η οικονομική διεύθυνση της Δύσης

Η παραδοσιακή αποχή των Οθωμανών από τη ναυτιλία και το εμπόριο επέτρεψε στις ευρωπαϊκές χώρες να κυριαρχούν εμπορικά στο μεσογειακό χώρο. Την ευκαιρία αυτή εκμεταλλεύτηκαν και οι Έλληνες, οι οποίοι υψώνοντας ξένες σημαίες στα καράβια τους, ανέπτυξαν έντονη δραστηριότητα στον τομέα των θαλάσσιων μεταφορών.

Επί πλέον, η ανάγκη συμμαχιών ανάγκασε το Οθωμανικό Κράτος να προβαίνει σε συνεχείς ανανεώσεις των **διομολογήσεων**, δηλαδή των εμπορικών συμφωνιών με τα ευρωπαϊκά κράτη, πρακτική η οποία κατέληξε σε αποικιακή εκμετάλλευση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας από τις ανεπτυγμένες ευρωπαϊκές χώρες.

Η εγκατάλειψη της υπαίθρου

Η καταπίεση και η εκμετάλλευση των κατοίκων της υπαίθρου από τα όργανα της επαρχιακής διοίκησης, οι δυσβάστακτοι φόροι, η χαμηλή παραγωγή λόγω μη ανανέωσης των μεθόδων καλλιέργειας, η ανασφάλεια από τη ληστεία, ανάγκαζαν τους χωρικούς να εγκαταλείπουν την υπαίθρο και να καταφεύγουν στις πόλεις ή στο εξωτερικό. Το φαινόμενο

Κωνσταντινούπολη, γκραβούρα εποχής.

της ερήμωσης ολόκληρων χωριών πήρε τέτοιες διαστάσεις κατά το 18ο αιώνα, που αποκλήθηκε **η μεγάλη φυγή**.

Την ίδια εποχή αναπτύχθηκε μια τάση χλιδής και κατασπατάλησης του δημόσιου πλούτου σε ποικίλες εορταστικές δραστηριότητες δημόσιου και ιδιωτικού χαρακτήρα.

Η κεντρική διοίκηση: μείωση της εξουσίας του σουλτάνου και αύξηση της δύναμης της Αυλής

Οι περισσότεροι σουλτάνοι μέχρι τον Σουλεϊμάν το Μεγαλοπρεπή (1520-1566) αναδείχθηκαν για την ικανότητα και την ευφυΐα τους, έδειξαν μεγάλο ενδιαφέρον για τις υποθέσεις του κράτους και διηθύναν προσωπικά τις εκστρατείες. Μετά τη χαλάρωση όμως της κατακτητικής ορμής οι σουλτάνοι επιδίδονται στη χλιδή και τον τρυφηλό βίο.

Επίσης, από το δεύτερο μισό του 16ου αιώνα άρχισαν να εκτοπίζονται οι προερχόμενοι από το παιδομάζωμα ανώτατοι αξιωματούχοι του περιβάλλοντος του σουλτάνου και να αντικα-

ΟΙ ΠΡΩΤΕΣ ΔΙΟΜΟΛΟΓΗΣΕΙΣ
ΜΕ ΤΙΣ ΚΥΡΙΟΤΕΡΕΣ ΧΩΡΕΣ

ΕΤΟΣ	ΧΩΡΑ
1535	Γαλλία
1580	Αγγλία
1612	Κάτω Χώρες
1615	Αυστρία
1774	Ρωσία

Οι Διομολογήσεις

Οι διομολογήσεις είχαν τη μορφή διμερών αμφοτεροβαρών συμβάσεων για τη φιλία και το εμπόριο. Η Οθωμανική Αυτοκρατορία παραχωρούσε στις ευρωπαϊκές δυνάμεις εμπορικά προνόμια και οι ευρωπαϊκές δυνάμεις υποσχονταν ως αντάλλαγμα τη φιλία τους. Αλλά επειδή στην περίπτωση αυτή δεν υπάρχει αμοιβαιότητα δικαιωμάτων και υποχρεώσεων, στην ουσία οι διομολογήσεις ήταν μονομερείς πράξεις σε βάρος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, γεγονός που επιβεβαιώνει τον αποικιακό χαρακτήρα τους. Μ' αυτόν τον τρόπο η εκμετάλλευση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας λάμβανε τη μορφή κανόνα του διεθνούς δικαίου.

Το καθεστώς των διομολογήσεων καταργήθηκε με τη συνθήκη της Λωζάννης το 1923.

θίστανται από την οθωμανική αριστοκρατία. Αυτό είχε ως συνέπεια, λόγω του κλειστού χαρακτήρα της τάξης αυτής, τον εκφυλισμό της ηγετικής ομάδας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Έτσι η εξουσία του σουλτάνου προοδευτικά μειώνεται και υποκαθίσταται από την Αυλή και το μεγάλο **βεζίρη***, που είναι επικεφαλής του μεγάλου **διβανίου** (κρατικού συμβουλίου).

Η επαρχιακή διοίκηση και ο στρατός

Τη γενικότερη εικόνα της παρακμής συμπληρώνει και η πλήρης αποδιοργάνωση και διαφθορά της επαρχιακής διοίκησης. Οι οθωμανικές αρχές των επαρχιακών κέντρων, μέρος και αυτές ενός συστήματος σε κρίση, καταπίεζαν με το χειρότερο τρόπο τους υπηκόους, εκμεταλλευόμενες το θεσμό της εκμίσθωσης των δημοσίων εσόδων. Τα τιμάρια, που είχαν δημόσιο χαρακτήρα, μετατράπηκαν σταδιακά σε ιδιωτικά τσιφλίκια και η θέση των χωρικών που τα καλλιεργούσαν επιδεινώθηκε δραματικά. Η παρακμή του τιμαριωτικού συστήματος προκάλεσε και τη διάλυση του επίλεκτου στρατιωτικού σώματος των σπαχίδων τιμαριούχων.

Κρίση εκδηλώθηκε επίσης και στο στρατό των γενιτσάρων. Η βαθμιαία εγκατάλειψη του

Η Κωνσταντινούπολη, κέντρο του πλούτου και της κλιδής. Κατά το 18ο αι. ο σουλτάνος και η οθωμανική αριστοκρατία επιδίδονται σε μια πρωτοφανή επίδειξη πλούτου και κλιδής. Επίκεντρο αυτού του φαινομένου είναι η Κωνσταντινούπολη που συναγωνίζεται το Ισπαχάν και τις Βερσαλλίες. Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη.

θεσμού του παιδομαζώματος, η δυνατότητα αθρόας διείσδυσης στο σώμα και η χαλάρωση της πειθαρχίας ήταν τα κυριότερα αίτια της παρακμής. Σε ανάλογη αποδιοργάνωση οδηγήθηκε και ο στόλος. Η έλλειψη επαρκών πληρωμάτων και η υστέρηση στην τεχνική καθιστούσε το οθωμανικό ναυτικό λιγότερο αποτελεσματικό από εκείνο των ευρωπαϊκών χωρών.

Φυγόκεντρες τάσεις

Η Οθωμανική Αυτοκρατορία κατά το 18ο και στις αρχές του 19ου αιώνα έδινε την εικόνα ενός κράτους σε αποσύνθεση. Η κατάσταση αυτή ευνοούσε τη διακίνηση ανατρεπτικών ιδεών, καθιστούσε προσφορότερο το έδαφος για απελευθερωτικές κινήσεις των υπόδουλων λαών της Βαλκανικής και διευκόλυνε τις φυγόκεντρες τάσεις των κατά τόπους ισχυρών τοπικών αξιωματούχων.

Μέσα στο κλίμα αυτό εντάσσονται το απελευθερωτικό όραμα του Ρήγα, η ίδρυση της Φιλικής Εταιρείας και η προετοιμασία του Αγώνα, η επανάσταση στη Σερβία το 1804 και οι αποσχιστικές κινήσεις του Αλή πασά των Ιωαννίνων, του πασά του Βιδινίου Πασβάνογλου και του Μεχμέτ Αλή της Αιγύπτου.

Β. Οι απαρχές του Ανατολικού Ζητήματος

Ήδη από τα τέλη του 17ου αιώνα οι Οθωμανοί είχαν χάσει μεγάλο μέρος από τα εδάφη που κατείχαν στη Βαλκανική και την κεντρική Ευρώπη. Λίγα χρόνια αργότερα ο Μέγας Πέτρος της Ρωσίας (1682-1725) εγκαινίασε τη ρωσική επεκτατική πολιτική σε βάρος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Έκτοτε, σχεδόν κάθε αναμέτρηση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με τις ευρωπαϊκές δυνάμεις οδηγούσε στην εδαφική της συρρίκνωση. Ταυτόχρονα όμως με την αποχώρηση των Οθωμανών από τα κατακτημένα εδάφη γεννήθηκε και το λεγόμενο **Ανατολικό Ζήτημα**, το ζήτημα δηλαδή της τύχης των εδαφών αυτών με τις συνεπακόλουθες διεθνείς επιπλοκές.

Διοικητική και κοινωνική αποσύνθεση

Οι επαρχιακοί διοικητές περνούν μια ζωή βασανιστική: ο φόβος της ανακλήσεως τους φέρνει κοντά στην τρέλλα. Όσο κι' αν είναι τίμιοι, παρασύρονται στην αδικία και την αρπαγή. Αλλά και εκεί που φθάνουν δεν βρίσκουν τίποτε να πάρουν. Οι προκάτοχοί τους έχουν αρπάξει ό,τι μπορούσε να πάρει κανείς. Δεν ησυχάζουν από τους τόκους των δανείων που αναγκάστηκαν να συνάψουν για να αγοράσουν το αξίωμα. Η συμπεριφορά των καδής δεν είναι καλύτερη: αυτοί βγάζουν τις αποφάσεις στο σφυρί· η απληστία τους δεν εξισώνεται παρά μόνο με τα χρέη· δείχνουν αγανακτισμένοι για ένα πουγγί γεμάτο καπνό (τότε απαγορευμένο) οι ίδιοι όμως δε διστάζουν να συσσωρεύσουν πουγγιά γεμάτα με χρυσάφι. Οι προύχοντες των επαρχιών είναι αρπακτικά πτηνά, πρόθυμοι από πλεονεξία να παραδώσουν τα θύματά τους στα νύχια των διοικητών· αυτοί ενοχοποιούν τον κόσμο για φανταστικά εγκλήματα και μετά μοιράζουν τη λεία με το διοικητή.

Απόσπασμα από κείμενο (1692) του Τούρκου ποιητή Yusuf Nabi, Εκδοτική Αθηνών, Ιστορία του ελληνικού Έθνους, τ. ΙΑ', Αθήνα 1975, σελ. 106.

Το τιμαριωτικό σύστημα

Στις κατακτημένες περιοχές εγκαθιδρύθηκε το οθωμανικό τιμαριωτικό σύστημα. Σύμφωνα με αυτό, οι γαίες της επικράτειας ανήκαν στο σουλτάνο (εκπροσωπούσε το κράτος) που τις εκχωρούσε κατά βούληση σε αντιπροσώπους του με τη μορφή τιμαρίου (timar), ζιαμετίου (ziamet) και κασί-ου (hass). Τα ζιαμέτια και τα χάσια είναι ουσιαστικά ανώτερες κατηγορίες τιμαρίων και γι' αυτό οι έννοιες αυτές αποδίδονται συχνά με τον κοινό όρο τιμάρια.

Το κράτος παραχωρούσε την ισόβια επικαρπία των τιμαρίων (δικαίωμα είσπραξης ορισμένων φόρων) στους δικαιούχους με τον όρο ότι θα ανταποκρίνονταν σε συγκεκριμένες διοικητικές ή στρατιωτικές υποχρεώσεις. Αν αυτές δεν εκπληρώνονταν, το κράτος είχε το δικαίωμα να ανακαλέσει το τιμάριο. Πάνω στο σύστημα αυτό στηριζόταν η αποτελεσματική διοίκηση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κατά την περίοδο της ακμής της.

Τα χάσια παραχωρούνταν σε ανώτατους αξιωματούχους της Αυλής και σε πασάδες, ενώ τα τιμάρια και τα ζιαμέτια στους σπαχήδες (sipahi). Οι τελευταίοι είχαν ως κύριο καθήκον να εντάσσονται κατά τις εκστρατείες στις τάξεις των ιππέων υπό την ηγεσία του σαντζάκμπεη (διοικητής ευρύτερης περιφέρειας).

Η χώρα της συμφοράς

Το οθωμανικό κράτος είναι η χώρα της συμφοράς. Δε μοιάζει με καμιά άλλη επικράτεια της γης. Από την Κωνσταντινούπολη ως το πιο ακραίο σημείο του Ευξείνου, από τον Βόσπορο ως την Αδριατική οι πόλεις της είναι κοπρώνες, τα χωριά της φωλιές ερημώσεως. Παντού γίνεται λόγος μόνον για πανώλη ή για πυρκαϊές ή για επιδημίες ή για λιμό. Κοντά στις πύλες των πόλεων στέκονται κρεμάλες και πύργοι κρανίων. Τις αυλές των πασάδων στολίζουν κεφάλια ματωμένα, παλούκια και όργανα βασανισμού. Στους δρόμους τριγυρνούν μόνο κουρελιάρηδες. Επειδή δεν υπάρχει αστυνομία, ούτε τάξη υπάρχει ούτε ασφάλεια ούτε ησυχία. Ημερότητα θηών δεν υπάρχει στη χώρα αυτή. Όποιος έχει λίγα χρήματα τα κρύβει βαθιά μέσα στη γη. Όποιος έχει σκεύη πολύτιμα τα κρύβει μέσα στο γυναικωνίτη και καθένας περνά τη ζωή του φτωχικά, ώστε μέσα στην αφάνεια να μπορέσει να ζήσει.

F. Rouqueville, *Voyage de la Grèce*, τόμ. 2, Παρίσι 1826, σελ. 231. Από το βιβλίο του Απ. Βακαλοπούλου, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τόμ. Δ', Θεσσαλονίκη 1973, σελ. 693-694. Ο Rouqueville ταξίδεψε στην Οθωμανική Αυτοκρατορία κατά την περίοδο 1798-1801.

Κατά το 18ο αιώνα η Ρωσία με τη Συνθήκη του **Κιουτσούκ Καϊναρτζή** (1774) καθιερώθηκε πλέον ως μια μεγάλη δύναμη που διεκδικούσε τουλάχιστον συμμετοχή στα σχέδια των άλλων ευρωπαϊκών δυνάμεων για την Οθωμανική Αυτοκρατορία.

Αλλά και η Αυστρία, από το τέλος του 17ου αιώνα, έστρεψε την προσοχή της προς την Οθωμανική Αυτοκρατορία διεκδικώντας μερίδιο από ενδεχόμενο διαμελισμό της. Αν και πρωτοστάτησε, όμως, στις συγκρούσεις της περιόδου αυτής, δεν διαδραμάτισε κανένα ιδιαίτερο ρόλο στις εξελίξεις στα Βαλκάνια και στον ευρύτερο χώρο της Ανατολικής Μεσογείου, παρά μόνο ως παράγοντας ισορροπίας στις ευρωπαϊκές σχέσεις.

Η εκστρατεία του Ναπολέοντα στην Αίγυπτο (1798-1799) έδωσε νέα τροπή στο Ανατολικό Ζήτημα με την εμφάνιση στο προσκήνιο ενός νέου παράγοντα, της Αγγλίας. Η χώρα αυτή είχε αναπτύξει σημαντική εμπορική δραστηριότητα στο χώρο της Ανατολικής Με-

Το Ανατολικό Ζήτημα

Με την ευρύτερη σημασία του όρου αυτού εννοούμε το ζήτημα της τύχης των εδαφών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας μετά τη βαθμιαία παρακμή της και την υποχώρησή της από την Ευρώπη και την Εγγύς Ανατολή.

Για τις μεγάλες δυνάμεις ασφαλώς δεν προείχε η απόδοση των εδαφών αυτών στους δικαιούχους λαούς, αλλά η ένταξή τους στη σφαίρα κατοχής ή επιρροής τους.

Μέσα στο πνεύμα αυτό και με δεδομένο τον οξύτατο ανταγωνισμό σε διεθνές επίπεδο, σταθερός στόχος της καθεμιάς δύναμης σε σχέση με το Ανατολικό Ζήτημα ήταν αφενός να υπηρετηθούν κατά τον καλύτερο τρόπο τα δικά της συμφέροντα και αφετέρου να αποφευχθούν ενδεχόμενες ενδοευρωπαϊκές συγκρούσεις οι οποίες θα έβλαπταν όλους τους ενδιαφερόμενους.

σογείου κυρίως από το 1580, οπότε απέσπασε τις πρώτες διομολογήσεις από την Πύλη. Η στρατιωτική παρουσία της Αγγλίας στη Μεσόγειο δεν ήταν σημαντική. Η κάθοδος όμως του Ναπολέοντα στην Αίγυπτο και οι φήμες για σχεδιαζόμενη γαλλική επιχείρηση εναντίον των Ινδιών οδήγησαν σε μια κατακόρυφη αύξηση της αγγλικής δραστηριότητας στην Ανατολική Μεσόγειο.

Η ανάγκη των Αγγλων να διασφαλίσουν με κάθε τρόπο το δρόμο τους προς τις Ινδίες αύξησε τη στρατηγική σημασία της Αιγύπτου και γενικότερα της Ανατολικής Μεσογείου, όπου η Αγγλία φοβόταν μήπως ενισχυθεί σε βαθμό επικίνδυνο για τα συμφέροντά της η επιρροή της Γαλλίας ή της Ρωσίας. Η καταστροφή του γαλλικού στόλου στο Αμπουκίρ (1798) ανέκοψε την επεκτατική πολιτική του Ναπολέοντα στην Αίγυπτο, ενώ η αδιατάρακτη εξουσία του σουλτάνου στην Κωνσταντινούπολη λειτουργούσε ως φραγμός για την έξοδο της Ρωσίας στη Μεσόγειο. Γι' αυτό η Αγγλία υπέγραψε το 1799 συνθήκη με την Οθωμανική Αυτοκρατορία με την οποία εγγυήθηκε για 8 χρόνια την **εδαφική ακεραιότητα** της τελευταίας.

Η αγγλογαλλική Συνθήκη της Αμιένης (1802) αποτέλεσε ένα ακόμη βήμα για τη διεύρυνση του ρόλου της Αγγλίας στη Μεσό-

γείο με κέντρο δράσης τη Μάλτα, την οποία είχε καταλάβει ο αγγλικός στόλος το 1800. Η συνθήκη αυτή υποχρέωνε τους Γάλλους να επιστρέψουν την Αίγυπτο στο σουλτάνο και να παραιτηθούν οριστικά από τα Επτάνησα.

Με την έναρξη του ρωσοτουρκικού πολέμου το 1806 η ακεραιότητα της Οθωμανικής

Αυτοκρατορίας έλαβε τη μορφή **δόγματος** για την Αγγλία. Το δόγμα αυτό, με ελάχιστες εξαιρέσεις, δέσποζε στην αγγλική εξωτερική πολιτική το 19ο αιώνα και είχε αρνητικές συνέπειες αργότερα τόσο για την Επανάσταση του 1821, όσο και για την εξέλιξη του νεοελληνικού κράτους.

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ

1. Αξιοποιώντας τις γνώσεις σας και από τα προηγούμενα κεφάλαια να εξηγήσετε τους λόγους κάμψης της οθωμανικής δύναμης από το 17ο αιώνα και εξής.
2. Να απαριθμήσετε τους λόγους για τους οποίους η εμπορική διεξόδου της Δύσης στην Οθωμανική Αυτοκρατορία είχε αρνητικά αποτελέσματα για την οικονομία της.
3. Πώς δημιουργήθηκε το Ανατολικό Ζήτημα; Να προσδιορίσετε τη στάση καθεμιάς από τις ευρωπαϊκές δυνάμεις και να την ερμηνεύσετε.

7. Η πνευματική ζωή κατά το 17ο και 18ο αιώνα

1. Η ανάπτυξη των επιστημών και της φιλοσοφίας

Η Φιλοσοφία. Κατά το 17ο αιώνα επικρατούν ο **εμπειρισμός**, όπως διατυπώθηκε από τον **Φραγκίσκο Βάκωνα** στο *Νέο Όργανο* (1620) και ο **ορθολογισμός***, που θεμελίωσε ο γάλλος **Καρτέσιος** (1596-1650), στο έργο του *Λόγος για τη μέθοδο*. Ο άγγλος **Τζον Λοκ** (1632-1704) συνδυάζει τον εμπειρισμό με τον ορθολογισμό και θεωρείται πρόδρομος του *Διαφωτισμού* με τις ιδέες του για τις ατομικές ελευθερίες. Ο ολλανδοεβραίος **Μπαρούχ Σπινόζα** είναι πανθεϊστής* και ταυτίζει τον Θεό με τη φύση στο βιβλίο του *Ηθική*, ενώ ο γερμανός **Λάιμπνιτς** (1646-1716) διατύπωσε μια ιδεαλιστική θεωρία, σύμφωνα με την οποία όλα τα όντα αποτελούνται από μονάδες, μεταξύ των οποίων υφίσταται μια προκα-

τασκευασμένη αρμονία.

Κατά το 18ο αιώνα οι περισσότεροι φιλόσοφοι υιοθετούν τον **εμπειρισμό** και τη **γνωσιολογία**, ενώ σημαντικός είναι ο αριθμός των **υλιστών** φιλοσόφων. Ο γερμανός φιλόσοφος **Εμμανουήλ Καντ** (1724-1804) στο περίφημο έργο του *Κριτική του καθαρού λόγου* αμφισβητεί την ορθότητα της ερμηνείας του κόσμου με βάση τον ορθό λόγο και την άποψή του θα ασπαστούν και άλλοι γερμανοί φιλόσοφοι. Ωστόσο, οι περισσότεροι φιλόσοφοι είναι Γάλλοι, που η συγγραφική τους δραστηριότητα επεκτείνεται και σε άλλα θέματα, πέραν της φιλοσοφίας. Έγινε ήδη λόγος για τον **Βολταίρο**, τον **Μοντεσκιέ** και τον **Ρουσσό**. Οι γάλλοι φιλόσοφοι υπήρξαν και συνεργάτες στη συγγραφή της περίφημης *Γαλλικής Εγκυκλοπαιδείας*, που εξέδωσε ο **Ντιντερό**.

Η μετακομιδή των λειψάνων του Βολταίρου

Το πρωί λοιπόν εξήλθεν η άμαξα συρομένη από δώδεκα λευκούς ωραίους ίππους. Από το εν μέρος της αμάξης ήταν γεγραμμένος: «Αν ο άνθρωπος εγεννήθη αυτεξούσιος, πρέπει να κυβερνάται και να δεσπόζεται μόνος του», από το άλλο: «Ο άνθρωπος έχει την εξουσίαν και το δικαίωμα να κολάζει τους τυράννους του». Επάνω εις την θήκην του λειψάνου του ήταν το άγαλμα του Βολταίρου απαραλλάκτως όμοιον, κείμενον εις την κλίνην ύπτιον, σκεπασμένον με πάπλωμα πλην του προσώπου. Εις την θήκην ήταν η παρούσα επιγραφή: «Ποιητής, φιλόσοφος, ιστορικός, εφώτισε το ανθρώπινον πνεύμα, και μας προητοίμασεν εις την υποδοχήν της ελευθερίας». Εις κάθε άλογον ήταν ένας ιπποκόμος ενδεδυμένος ρωμαϊκήν στολήν, προ της αμάξης ήταν και άλλο άγαλμα του Βολταίρου, καθήμενον εις θρόνον, και τριγύρω του αι εικόνες όλων των μεγάλων ανθρώπων φερόμεναι επάνω εις κοντάρια, οίον του Ρουσσό, του Μιραβό και των τοιούτων. Κατόπιν αυτού του καθημένου αγάλματος, εις μίαν μικράν βιβλιοθήκην, όλα του τα συγγράμματα εις εβδομήκοντα τόμους χρυσοδεμένους (επειδή ηξεύρεις ότι αυτός ήρχισε να γράφει από των 17 ετών της ηλικίας του, και έγραφεν έως του ογδοηκοστού τρίτου έτους. Το πρώτον του σύγγραμμα ήταν μία τραγωδία, Οιδίπους λεγομένη, την οποίαν έγραψεν προ του Βολταίρου και ο ημέτερος Σοφοκλής). Την βιβλιοθήκην αυτήν περιεκύκλωναν όλοι οι σπουδαίοι και Ακαδημαϊκοί του Παρισιού. Δεν σε λέγω τα μουσικά όργανα, το άπειρον πλήθος όσον προηγείτο και ηκολούθει αυτήν την παράδοξον λιτανείαν, όσον ήταν διεσπαρμένον εις τους τόπους όλους της πόλεως, όθεν είχε περάσει η πομπή, το πλήθος των ξένων, όσοι ήλθον από όλα τα ξένα μέρη της Ευρώπης –Πάρθοι, Μήδοι και Ελαμίται– επειδή είχαν την είδησιν προ ενός σχεδόν μηνός. Τούτο μόνον σε λέγω: ότι είδον προ τούτου και την κηδείαν του Μιραβό, αλλά δεν ηξεύρω ποίαν να ονομάσω λαμπροτέραν. Το λείψανον εξήλθε εις τας εννέα ώρας το πρωί από την Βασιλιάν και μόλις έφθασεν εις την εκκλησίαν το μεσονύκτιον.

Αδ. Κοραΐς, *Επιστολαί προς Πρωτοψάλτην, Εισαγωγή, σημειώσεις και επιμέλεια Λ. Ι. Βρανούση, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, Αθήνα 1959, σελ. 60-61.*

Οι φυσικές επιστήμες. Κατά το 17ο αιώνα, η πρόοδος σε όλους τους τομείς είναι εντυπωσιακή. Οι θεωρίες του **Κέπλερ** και του **Γαλιλαίου** γίνονται ευρύτερα γνωστές. Ο άγγλος **Νεύτων** (1643-1727) διατύπωσε τους νόμους της παγκόσμιας έλξης. Ο **Καρτέσιος** εισήγαγε την αναλυτική γεωμετρία και ο **Λάιμπνιτς** (1646-1716) τον **απειροστικό λογισμό***, ενώ

Νόμος, Ελευθερία και Ισότητα

Όλοι οι νόμοι που δεν εγκρίθηκαν από τον λαό είναι άχρηστοι... Για να είναι ισχυροί οι νόμοι χρειάζεται μια κυβέρνηση, όμως κυρίαρχος είναι ο υπουργός του λαού. Αν αναζητήσουμε σε τι συνίσταται το μεγαλύτερο αγαθό όλων, που οφείλει να είναι ο σκοπός κάθε νόμου, θα βρούμε ότι αυτό συνοψίζεται σε δύο πρωταρχικά αντικείμενα: την ελευθερία και την ισότητα.

Ζ.Ζ. Ρουσσό, *Το Κοινωνικό Συμβόλαιο*.

Η πολιτική εξουσία και η ελευθερία των πολιτών

Κανένας άνθρωπος δεν έχει από τη φύση το δικαίωμα να διατάζει τους άλλους. Η ελευθερία είναι ένα δώρο του ουρανού και κάθε άτομο έχει δικαίωμα να την απολαμβάνει... Η δύναμη που αποκτιέται με τη βία είναι σφετερισμός. Το να υποκλίνεσαι μπροστά σε έναν άνθρωπο ή μπροστά σε μία εικόνα δεν είναι παρά μια εξωτερική τελετή, για την οποία ο αληθινός Θεός, που εξετάζει την καρδιά και το πνεύμα, δεν ενδιαφέρεται καθόλου. Ο ηγεμόνας, λοιπόν, δεν μπορεί να χρησιμοποιεί τη δύναμη και τους υπηκόους του χωρίς τη συναίνεση του έθνους.

Ντιντερό, από το *λήμμα Πολιτική Εξουσία στην Εγκυκλοπαίδεια*.

Ο αγγλικός κοινοβουλευτισμός

Το αγγλικό έθνος είναι το μόνο πάνω στη γη που κατόρθωσε να ρυθμίσει τη δύναμη του βασιλιά αντιστεκόμενο σ' αυτή και με συνεχείς προσπάθειες εγκαθίδρυσε αυτό το σοφό σύστημα όπου ο ηγεμόνας, παντοδύναμος για το καλό, με δεμένα τα χέρια, για το κακό, όπου οι αριστοκράτες είναι μεγάλοι χωρίς ιταμότητα και χωρίς υποτελείς και όπου ο λαός κατανέμει την εξουσία χωρίς σύγχυση. Η Βουλή των Λόρδων και η Βουλή των Κοινοτήτων είναι διαιτητές του έθνους, ο βασιλιάς είναι επιδιαιτητής.

Βολταίρος, *Φιλοσοφικές Επιστολές, 1734*.

ο γάλλος **Πασκάλ** (1623-1662) διατύπωσε τους νόμους της ατμοσφαιρικής πίεσης, της ισορροπίας των υγρών κ.ά.

Οι θετικές επιστήμες γνώρισαν ιδιαίτερη ανάπτυξη κατά το 18ο αιώνα, οι εφαρμογές τους υποστηρίχθηκαν από τις κυβερνήσεις αρκετών κρατών και άνοιξαν νέους ορίζοντες

Χαρακτηρισμός του Ζαν Ζακ Ρουσσό

Παρά τα ελαττώματα που είχε σαν άνθρωπος (κι ήταν ολοφάνερα αυτά σ' όλους εκείνους που προσπάθησαν να γίνουν φίλοι του), ο Ρουσσό ήταν μεγαλοφυΐα: ένα από τα πιο πρωτότυπα πνεύματα όλων των εποχών και δημιουργός ασύγκριτης πρόζας. Ο μοναχικός και φιλύποπος χαρακτήρας του είχε ένα πλεονέκτημα: τον έκανε ανεξάρτητο· πάντα έλεγε ό,τι ήθελε να πει δίχως να σκοτίζεται. Το αποτέλεσμα ήταν ότι καταδιώχτηκε άγρια. Τη μισή ζωή του τον κυνηγούσαν από χώρα σε χώρα. Το 1765 νόμισε πως βρήκε ασφάλεια και εγκαταστάθηκε στη μικρή κωμόπολη Μοτιέ, αλλά ο ντόπιος εφημέριος ξεσήκωσε τους ανθρώπους εναντίον του και εκείνοι τον λιθοβόλησαν· του έσπασαν τα τζάμια.

Κένεθ Κλαρκ, *Ιστορία του Δυτικού Πολιτισμού*, σελ. 271-272.

στην ανθρώπινη σκέψη, βελτιώνοντας ταυτόχρονα τη ζωή σε πρακτικό επίπεδο. Σημαντικές υπήρξαν οι έρευνες στον ηλεκτρισμό από τον αμερικανό **Βενιαμίν Φραγκλίνο** (1706-1790), ο οποίος κατασκεύασε το αλεξικέραυνο, ενώ ο Ιταλός **Βόλτα** (1745-1827) κατασκεύασε την πρώτη γαλβανική στήλη. Ο σκώτος **Τζέιμς Βατ** (1736-1819) τελειοποίησε την ατμομηχανή και οι αδελφοί **Μογκολφιέ** κατασκεύασαν το πρώτο αερόστατο. Ο γάλλος **Λαβουαζιέ** (1743-1794) διατύπωσε την αρχή της αφθαρσίας της ύλης, ο φυσιογνώστης **Λαμάρκ** συνέλαβε τη θεωρία της

Το αερόστατο των αδελφών Μογκολφιέ (1783).

εξέλιξης των ειδών και ο φυσιοδίφης **Μπυφόν** τη θεωρία της γεωλογικής εξέλιξης. Τέλος, ο πρώσος **Φαρενάιτ**, ο σουηδός **Κέλσιος** και ο γάλλος **Ρεωμύρ** κατασκεύασαν τα πρώτα θερμόμετρα.

Η Ιστορία. Οι μεγαλύτεροι ιστορικοί του 18ου αιώνα είναι ο ιταλός **Βίκο** (1668-1744) και ο άγγλος **Εδουάρδος Γίββων** (1737-1794). Ο πρώτος διακρίνει στην ιστορία όλων των λαών τρεις φάσεις: τη θεϊκή, την ηρωική και την ανθρώπινη. Ο Γίββων στο έργο του *Παρακμή και πτώση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας* παρακολουθεί τη γενική κατεύθυνση της ιστορίας και όχι μόνο τα πρόσωπα και τα γεγονότα, όπως συνηθιζόταν μέχρι τότε, εντούτοις είναι υπερβολικός στις δυσμενείς κρίσεις του για το βυζαντινό πολιτισμό.

Χημείο του 18ου αι., χαρακτηριστικό εποχής.

Η Ευρωπαϊκή Λογοτεχνία

Όπως η καλή λογοτεχνία όλων των εποχών, η λογοτεχνία του 1500-1775 έδωσε έκφραση σε πανανθρώπινα ενδιαφέροντα, αξίες και προβλήματα. Ο έρωτας σε όλες του τις αποχρώσεις, από το κυδαιότερο πάθος ως το αίσθημα της μυστηριακής ένωσης με τον κόσμο, ο πόλεμος με την ωμή του φρίκη και τις ηρωικές θυσίες, ο θάνατος και οι αρρώστιες με τους αναπόφευκτους φόβους τους, η ομορφιά είτε της γυναικείας μορφής είτε του ηλιοβασιλέματος, η απελπισία, η οδύνη και ο πόνος, η αγανάκτηση για την αδικία και η δίψα για το δίκιο, η ελπίδα, η χαρά, το γέλιο και η διασκέδαση, η κολακεία, η περιφρόνηση και η σάτιρα· όλες οι πολύπλοκες στάσεις εμπειρίας και πόθου του ανθρώπου βρήκαν απλή και συγκινητική έκφραση στην ποίηση, το δράμα και την πεζογραφία της εποχής. Αυτό άρχισε με τον ουμανισμό της Αναγέννησης που οι επιφανέστεροι εκπρόσωποί του υπήρξαν ο Έρασμος, ο Ραμπελαί, και ο Μακιαβέλλι και συνεχίστηκε στην κλασική περίοδο πολλών εθνικών λογοτεχνιών με απαράμιλλους δασκάλους, όπως ο Τάσσο, ο Θερβάντες, ο Σαίξπηρ και ο Ρακίνας, στον ουμανισμό του Διαφωτισμού, που τον εκπροσωπούσαν τα ώριμα έργα των Λομονόσοφ, Ρουσσό και Βολταίρου και τα πρώιμα έργα του Γκαίτε. Παράλληλα η λογοτεχνία αυτή φανέρωσε επίσης, στο περιεχόμενό της, τα θέματα και τη νοοτροπία της, τις χαρακτηριστικές ιδιομορφίες της εποχής της.

Από την Ιστορία της Ανθρωπότητας Ουνέσκο, τόμ. Δ', σελ. 522.

Ο καλλιτέχνης και η ηθική

Πώς, λοιπόν, ο καλλιτέχνης να προστατέψει τον εαυτό του από τη διαφθορά της εποχής του, που τον πολιορκεί από όλες τις μεριές; Περιφρονώντας απλώς τη γνώμη της. Με το βλέμμα ψηλά, ατενίζοντας την ανθρώπινη αξιοπρέπεια του και τον νόμο της φύσης, όχι με το βλέμμα κατεβασμένο στο επίπεδο της ευτυχίας και των αναγκών της ζωής.

Φρήντριχ Σίλλερ, *Επιστολή Ενάτη, στο: Για την Αισθητική Παιδεία του Ανθρώπου*, μτφρ. Κλεοπάτρα Λεονταρίτου, σ. 101.

2. Γράμματα και Τέχνες

α. Η Λογοτεχνία

Ο 17ος αιώνας ονομάζεται και αιώνας του Λουδοβίκου ΙΔ', ο οποίος ενθάρρυνε την ενασχόληση με τα γράμματα και τις τέχνες

όσο ελάχιστοι ηγεμόνες. Η γαλλική λογοτεχνία ακολούθησε το γενικότερο κλασικιστικό πνεύμα που κυριάρχησε την εποχή αυτή και στις εικαστικές τέχνες. Τα πρωτεία έχει το θέατρο με τους τρεις κορυφαίους δραματουργούς: Μολιέρο, Ρακίνα και Κορνέιγ. Ο **Μολιέρος** (1622-1673) στις κωμωδίες του καταδικάζει την ανοησία και υποκρισία της εποχής του, διακωμωδεί την ανερχόμενη αστική τάξη και περιγράφει διαχρονικούς ανθρώπινους χαρακτήρες (*Αρχοντοχωριάτης, Φιλόαργυρος, Μισάνθρωπος, Κατά φαντασίαν ασθενής κ.ά.*). Ο **Πιερ Κορνέιγ** (1606-1684) αντλεί τα θέματά του από την ελληνική και ρωμαϊκή αρχαιότητα (*Πολύευκτος, Οράτιος, Σίννας κ.ά.*), αλλά το αριστούργημά του είναι το ιπποτικό δράμα *Σιντ*. Ο **Ρακίνας** (1639-1699) εμπνέεται από την ελληνική και ρωμαϊκή αρχαιότητα μιμούμενος τον Ευριπίδη (*Ανδρομάχη, Φαίδρα, Ιφιγένεια, Βρετανικός κ.ά.*) και εμβαθύνει στο δράμα της ανθρώπινης ψυχής.

Στους γάλλους εκπροσώπους του λογοτεχνικού Κλασικισμού ανήκουν επίσης ο **Μπουαλό** (1636-1711), που αφιερώθηκε στην ηθικοπλαστική και σατιρική ποίηση και μιμείται το λατίνο λυρικό Οράτιο, ο **Λα Φονταίν** (1621-1695), που μιμείται τον Αίσωπο στο έργο του *Μύθοι* και ο **Φενελόν** (1651-1715), που με υπόδειγμα την *Οδύσσεια* έγραψε τις *Περιπέτειες του Τηλέμαχου*, έργο παιδαγωγικό.

Κατά το 18ο αιώνα, στη Γαλλία, εκτός από τους μεγάλους εκπροσώπους του Διαφωτισμού, που υπήρξαν ταυτόχρονα σημαντικοί λογοτέχνες, διακρίθηκαν ο **Μπομαρσέ** (1732-1799) και ο **Μαριβώ** (1688-1763) για τις κωμωδίες τους. Προς το τέλος του 18ου αιώνα εμφανίζεται το νέο πνευματικό και καλλιτεχνικό κίνημα του **Ρομαντισμού***. Στην Αγγλική λογοτεχνία παρατηρούνται τάσεις ρεαλιστικές και ανθρωποκεντρικές. Οι κυριότεροι εκπρόσωποι είναι ο **Ντάνιελ Ντεφόε** (1660-1731), συγγραφέας του πασίγνωστου *Ροβινσώνα Κρούσου*, και ο ιρλανδός **Τζόνθαν Σούιφτ** (1667-1746), σατιρικός των ηθών και του πολιτισμού της εποχής του, με το έργο του *Ταξίδια του Γκιούλιβερ*. Στη

Γερμανία αναπτύσσεται το πνευματικό κίνημα **Θύελλα και Ορμή** που αγνοεί τον κλασικισμό και τον ορθολογισμό και στρέφεται προς το συναίσθημα και τη γερμανική παράδοση. Ο **Βίνκελμαν** (1717-1768) δίνει διαφορετικό περιεχόμενο στην αρχαιολατρία με το έργο του *Ιστορία της τέχνης κατά την αρχαιότητα* και γίνεται ο θεωρητικός του νεοκλασικισμού. Ο κορυφαίος γερμανός συγγραφέας και πραγματική μεγαλοφυΐα είναι ο **Γκαίτε** (1749-1832), που το ρομαντικό μυθιστόρημά του *Τα πάθη του νεαρού Βέρθερου* άσκησε σημαντική επιρροή στους νέους της Ευρώπης, ενώ το ποιητικό θεατρικό αριστούργημά του *Φάουστ* θεωρείται από τα σημαντικότερα ποιητικά έργα όλων των εποχών. Ο **Σίλλερ** (1759-1805) είναι επίσης μεγάλος ποιητής και θεατρικός συγγραφέας, επηρεασμένος βαθιά από τις ιδέες του διαφωτισμού. Τα θεατρικά έργα του αποτελούν κράμα της κλασικής τραγωδίας και του σαιξπηρικού θεάτρου.

β. Οι εικαστικές τέχνες

Κατά το 17ο αιώνα κυριαρχεί η τεχνοτροπία **μπαρόκ** (από την πορτογαλική λέξη *baguca*= ακανόνιστο κόσμημα). Μολονότι το μπαρόκ προήλθε από την τελευταία φάση της αναγεννησιακής τέχνης, έχει πολλές διαφορές από αυτή: προτιμά τις καμπύλες, την πολυχρωμία και το διακοσμητικό φόρτο. Το μπαρόκ είναι η τέχνη των ηγεμόνων και της καθολικής εκκλησίας. Επιδιώκει να προκαλέσει τον εντυπωσιασμό και τη συγκίνηση, να εξυμνήσει το μεγαλείο των ηγεμόνων και το κύρος της καθολικής εκκλησίας απέναντι στους προτεστάντες.

Παρόλο που ξεκίνησε από την Ιταλία, με κύριους εκπροσώπους τον **Καραβάτζιο** και τον **Καράτσι**, το μπαρόκ αναπτύχθηκε περισσότερο στις Κάτω Χώρες. Ο φλαμανδός **Ρούμπενς** (1577-1640) θεωρείται ο μεγαλύτερος ζωγράφος μπαρόκ. Οι συνθέσεις του είναι δυναμικές, τολμηρές, με πλούσια και έντονα χρώματα. Η φήμη του ξεπέρασε τα όρια της χώρας του και, χάρη σ' αυτόν, το μπαρόκ διαδόθηκε σε ολόκληρη την Ευρώπη, ακόμα και τη μη καθολική. Σύγχρονός του είναι ο ολλαν-

Η αισθητική παιδεία του λαού

Η διαπίστωση ότι κάθε σχεδόν ιστορική περίοδο που άνθησαν οι τέχνες και αναπτύχθηκε ευρύτατα η αισθητική ευαισθησία παρατηρείται παράλληλα και παρακμή του ανθρώπινου ιδεώδους, σε βάζει σε σκέψεις. Αλλά και τούτο ακόμα: δεν έχουμε ούτε ένα παράδειγμα, που να δείχνει ότι η υψηλή στάθμη της αισθητικής παιδείας ενός λαού συμβαδίζει με την πολιτική ελευθερία και την αρετή, τα εκλεπτυσμένα ήθη με την ειλικρίνεια και την ευγένεια, με το υψηλό ήθος.

Φρ. Σίλλερ, *Επιστολή Δεκάτη*, σ. 104.

δός **Ρέμπραντ** (1606-1669), το έργο του οποίου διακρίνεται για τον πλούτο των χρωμάτων, τη γνώση του σκιοφωτισμού, τη ζωντάνια και την έκφραση των ψυχικών καταστάσεων των προσώπων. Ο φλαμανδός **Βαν Ντάικ** (1599-1641) υπήρξε ένας από τους μεγαλύτερους προσωπογράφους. Ο ολλανδός **Γιαν Βερμέερ** (1632-1675) αγνοήθηκε για μεγάλο χρονικό διάστημα, εντούτοις σήμερα θεωρείται ως

Μπερνίνι, Το όραμα της Αγίας Θηρεσίας, γλυπτό, 1644-1647, Ρώμη, Santa Maria della Vittoria. Από τα πιο χαρακτηριστικά και δυνατά έργα γλυπτικής του μπαρόκ.

Π.Π. Ρούμπενς, Παράδοση της αντιβασιλείας από τον Ερρίκο Δ΄ στη Μαρία των Μεδίκων, 1622-1625, λάδι σε μουσαμά. Ένας από τους 21 πίνακες της σειράς «Η ζωή των Μεδίκων» που παράγγειλε η βασίλισσα στον Ρούμπενς για τη διακόσμηση του ανακτόρου του Λουξεμβούργου στο Παρίσι, Λούβρο.

Βελάσκεθ, Ο Βαλτάσαρ Κάρλος και ο νάνος του, 1631, λάδι σε μουσαμά, Βοστώνη, Μουσείο Καλών Τεχνών.

Ρέμπραντ, Μάθημα ανατομίας του δρ. Tulp, 1632, λάδι σε μουσαμά, Χάγη, Μέγαρο Μαυρικού.

ένας από τους μεγαλύτερους ζωγράφους.

Στην Ισπανία ο **Βελάσκεθ** (1599-1660) αναδείχθηκε αριστοτέχνης στη χρήση των φωτεινών χρωμάτων και θεωρείται πρόδρομος του ιμπρεσιονισμού. Ο **Μουρίλλο** (1617-1682) είναι ζωγράφος θρησκευτικών θεμάτων.

Στη Γαλλία υιοθετήθηκε ο **κλασικισμός***, που έδωσε σημαντικά αρχιτεκτονικά έργα, κυρίως στην εποχή του Λουδοβίκου ΙΔ΄, όπως για παράδειγμα τα ανάκτορα των Βερσαλλιών, που έγιναν πρότυπο για πολλά άλλα ανάκτορα στην Ευρώπη. Στη ζωγραφική αξιολογότερος είναι ο **Πουσσέν** (1594-1665), που με το δυνατό λυρισμό του και την αγάπη του για τα αρχαία θέματα επηρέασε πολύ την κλασική ζωγραφική του αιώνα.

Από το 1730 έως το 1780 περίπου κυριαρχεί στην Ευρώπη ο ρυθμός **ροκοκό** (rocaille=όστρακο). Το ροκοκό είναι η τέχνη των πλούσιων εμπόρων και των τραπεζίτων, των εκπροσώπων της αστικής τάξης, που αποτελούν και τους χρηματοδότες των έργων. Το ενδιαφέρον τώρα στρέφεται από τον εξωτερικό στον εσωτερικό χώρο και η διακόσμηση δεν είναι πομπώδης, αλλά ευχάριστη. Ακόμη και τα θρησκευτικά θέματα αποδίδονται με χάρη και κομψότητα.

Το θερινό ανάκτορο του Μ. Πέτρου στην Αγία Πετρούπολη, 1715-1728, σχεδιασμένο από ξένους αρχιτέκτονες. Το 1746-1755 ανακαινίστηκε και επεκτάθηκε από τον Ιταλό B. F. Rastelli.

Γιαν Βερμέερ, Η μαγείρισσα, περ. 1660, ελαιογραφία σε μουσαμά, Άμστερνταμ, Βασιλικό Μουσείο.

«Δεν είναι εύκολο να προσπαθήσει να εξηγήσει κανείς γιατί ένα τόσο λιτό και ανεπιτήδευτο έργο είναι ένα από τα αριστουργήματα όλων των εποχών. Λίγοι όμως απ' όσους έχουν δει το πρωτότυπο θα διαφωνήσουν πως πρόκειται για κάτι σαν θαύμα. Ένα από τα θαυμαστά χαρακτηριστικά του μπορεί κανείς να το περιγράψει, όχι όμως και να το εξηγήσει. Είναι ο τρόπος με τον οποίο ο Βερμέερ πετυχαίνει μια τέλεια, επίπονη ακρίβεια στην απόδοση της υφής, του χρώματος και της φόρμας, χωρίς το έργο να μοιάζει ποτέ βεβιασμένο ή τραχύ».

Ε. Χ. Γκόμπριτς, Ιστορία της Τέχνης, σ. 340.

Το εσωτερικό της εκκλησίας στο χωριό Βις της Βαυαρίας, 1745-54, έργο του αρχιτέκτονα Τσίμερμαν (1685-1766), από τα σπουδαιότερα θρησκευτικά μνημεία με διάκοσμο ροκοκό.

«Το Μεσαίωνα οι άνθρωποι που έμπαιναν στις γοθτικές εκκλησίες, αφήνοντας απ' έξω τις καθημερινές έγνοιες, ένοιωθαν πως περνούσαν σ' έναν άλλο κόσμο. Ήταν όμως ένας μυστηριώδης κόσμος, που προσεχούσε το δέος, όπου η ελπίδα για τη σωτηρία ήταν ανάμεικτη με το φόβο για το θάνατο και τη Δευτέρα Παρουσία... Αντίθετα, στις εκκλησίες ροκοκό οι πιστοί προσηλυτίζονται με τη χαρά και όχι με το φόβο. Μπαίνοντας μέσα έχει κανείς μια προκαταβολική γεύση του παραδείσου... Και μου έρχεται στο νου η Δημιουργία τον Χάυδν καθώς κοιτάζω τις αρχιτεκτονικές εξάρσεις στην ύπαιθρο των αδελφών Τσίμερμαν...»

Κέννεθ Κλαρκ, Ιστορία του Δυτικού Πολιτισμού, σ. 238 (το κείμενο είναι εμπνευσμένο από την εικονιζόμενη εκκλησία).

Νταβίντ, Ο όρκος των Ορατίων, 1785, ελαιογραφία, Παρίσι, Λούβρο. Ο πίνακας θεωρείται ως το μανιφέστο του γαλλικού νεοκλασικισμού, ως «ο ωραιότερος πίνακας του αιώνα» και ως επαναστατικό έργο ανταποκρινόμενο στις ηθικές και πολιτικές προσδοκίες της αστικής τάξης.

Γκόγια (1746-1828). Η εκτέλεση των εξεγερμένων της 3ης Μαΐου 1808 στη Μαδρίτη, 1814, ελαιογραφία σε μουσαμά, Μαδρίτη, Πράδο. Η εξέγερση Ισπανών πατριωτών εναντίον της γαλλικής κατοχής αποδίδεται με συγκλονιστικό τρόπο. Το έργο αποτελεί ύμνο στην αντίσταση και διαμαρτυρία εναντίον της βίας και της βαρβαρότητας.

Ο κυριότερος εκπρόσωπος του γαλλικού ροκοκό είναι ο **Ζαν Αντουάν Βατό** (1648-1721).

Το 1780 στη Γαλλία υποχωρεί το ροκοκό και εμφανίζεται ένα νέο ρεύμα, ο νεοκλασικισμός, που υιοθέτησε και η γαλλική επανάσταση για την καλλιτεχνική της έκφραση, με κυριότερο εκπρόσωπο τον **Νταβίντ** (1748-1825). Στην Ιταλία σπουδαιότερος νεοκλασικιστής είναι ο γλύπτης **Κανόβα** (1757-1822).

Στην Ισπανία ο μεγάλος **Γκόγια** (1746-

1828) με πρωτοτυπία και δύναμη, χιούμορ, μυστικισμό και ρεαλισμό γίνεται ένας από τους μεγαλύτερους πρόδρομους του ρομαντισμού.

γ. Η μουσική

Η Εκκλησία και οι ηγεμόνες έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη της μουσικής κατά το 18ο αιώνα. Ο **Βιβάλντι** (1678-1741), ο **Μπαχ** (1685-1750), ο **Χάιντελ** (1685-1759) και ο **Χάυδν** γράφουν θρησκευτική μουσική,

μελοδράματα, σονάτες, ορατόρια και συμφωνίες. Ο αυστριακός **Μότσαρτ** (1756-1791) θεωρείται ο κορυφαίος του μουσικού λυρικού θεάτρου. Εκτός από μελοδράματα έγραψε *συμφωνίες, σονάτες, θρησκευτική μουσική και μουσική δωματίου*. Είναι αριστοτέχνης

στις μελωδίες και συνδυάζει το μεγαλείο, την απλότητα και τη χάρη. Τέλος, το έργο του **Μπετόβεν** (1770-1827), που υπήρξε μαθητής του Μότσαρτ, διακρίνεται για το βάθος των αισθημάτων και την ασύγκριτη εκφραστική δύναμη.

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ

1. Ποιοι οι κυριότεροι φιλόσοφοι του 17ου αι. και ποιο το έργο τους;
2. Ποιο το περιεχόμενο των θεατρικών έργων τα οποία έγραψε ο Μολιέρος;
3. Να δώσετε τον ορισμό του Μπαρόκ και να αναφέρετε σε ποιες χώρες διαδόθηκε ιδιαίτερα.
4. Τι εκφράζει ο ρυθμός ροκοκό;
5. Ποια φιλοσοφικά ρεύματα κυριαρχούν το 18ο αιώνα και ποιοι ήταν οι κυριότεροι εκπρόσωποί τους;

8. Η ελληνική πνευματική και καλλιτεχνική δημιουργία κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας

Στην τουρκοκρατούμενη Ελλάδα, μέχρι το 1600 περίπου ο πολιτισμός και η παιδεία βρίσκονται σε πραγματική παρακμή, γιατί ελάχιστα σχολεία λειτουργούν, ενώ πολλοί αξιόλογοι πνευματικοί άνθρωποι αναγκάζονται να καταφύγουν στη Δύση. Όμως, μετά το 1600 εμφανίζεται κάποια πνευματική ζωή, που εκπροσωπείται από τον πατριάρχη **Κύριλλο Λούκαρη** (1572-1638), που ίδρυσε σχολεία και το πρώτο τυπογραφείο στην Κωνσταντινούπολη, και τον **Θεόφιλο Κορυδαλλέα** (1572-1646), φορέα του πνεύματος της Αναγέννησης.

Στο χώρο της βενετοκρατούμενης Κρήτης γνωρίζουν αξιόλογη ανάπτυξη τα γράμματα και οι τέχνες και επιτυγχάνεται έξοχος

συνδυασμός βυζαντινών και δυτικών στοιχείων. Τα κυριότερα έργα της κρητικής λογοτεχνίας είναι το έπος *Ερωτόκριτος* του **Βιτσέντζου Κορνάρου** και τα θεατρικά έργα *Θυσία του Αβραάμ*, πιθανόν του ίδιου, και *Ερωφίλη*, του Γεωργίου Χορτάτση. Οι ιδέες και οι αξίες που περιέχουν αυτά τα έργα εκφράζουν τον αναγεννησιακό άνθρωπο, όπως τον βλέπουμε στην ευρωπαϊκή λογοτεχνία. Μετά το 1669, τα προϊόντα του κρητικού πολιτισμού μεταφέρονται από τους πρόσφυγες στα Επτάνησα και συμβάλλουν στην ανάπτυξη του επτανησιακού πολιτισμού.

Η μεταβυζαντινή τέχνη στην ηπειρωτική Ελλάδα συνεχίζει τη βυζαντινή παράδοση και έχει έντονα συντηρητικό χαρακτήρα, σε

Θεοφάνης ο Κρης, *Η Κοίμηση της Θεοτόκου*, φορητή εικόνα, ξύλο και αυγοτέμπερα, Μονή Σταυρονικήτα, Άγιον Όρος.

Π. Δοξαράς, *Η Κοίμηση της Θεοτόκου*, ελαιογραφία σε καμβά, Αθήνα, Εθνική Πινακοθήκη.

αντίθεση με τη δυτική Ευρώπη που βιώνει τη μεγαλειώδη Αναγέννηση και το εκρηκτικό Μπαρόκ. Η νοσταλγία για το ένδοξο παρελθόν και η αντίσταση της Ορθοδοξίας για κάθε τι ευρωπαϊκό αποτελούν τα βασικά αίτια της προσκόλλησης στην παράδοση. Εντούτοις το 16ο αιώνα κτίζονται στο Άγιο Όρος και στα Μετέωρα επιβλητικά κτίρια, με πρότυπο κτίσματα της παλαιολόγειας αρχιτεκτονικής.

Η οικονομική ανάπτυξη των κρητικών πόλεων, κυρίως του Χάνδακα (Ηράκλειο), συντέλεσε στην ανάπτυξη της **Κρητικής Σχολής**. Το 16ο αιώνα κυριαρχεί η μορφή του **Θεοφάνη Στρελίτζα Μπαθά (Θεοφάνης ο Κρης)** που εργάστηκε και στην ηπειρωτική Ελλάδα και τοιχογράφησε τον Άγιο Νικόλαο Αναπαυσά στα Μετέωρα και το καθολικό της Μονής της Λαύρας στο Άγιο Όρος. Στο έργο του συνδυάζει στοιχεία της παλαιολόγειας παράδοσης και της δυτικής τέχνης, δημιουργώντας ένα έξοχο προσωπικό ύφος. Ο **Μιχαήλ Δαμασκηνός (1530-1591)** είναι περίφημος ζωγράφος φορητών εικόνων που συνδυάζει επίσης το παλιό με το νέο. Αξιόλογοι ζωγράφοι είναι επίσης ο **Γ. Κλότζας** και ο **Θεοδ. Πουλάκης**. Οι κρητικοί ζωγράφοι, γενικότερα, δεν αντιγράφουν άκριτα τα ξένα πρότυπα και αποτελούν τη γέφυρα δημιουργικής επικοινωνίας της μεταβυζαντινής τέχνης με τα δυτικοευρωπαϊκά ρεύματα. Μετά το 1669, πολλοί κρητικοί ζωγράφοι κατέφυγαν στα Επτάνησα και έπαιξαν πρωταγωνιστικό ρόλο στην εξέλιξη της επτανησιακής τέχνης. Ο σπουδαιότερος Επτανήσιος ζωγράφος αυτής της περιόδου είναι ο **Ηλίας Μόσκος**.

Κατά τα τέλη του 17ου αιώνα η βελτίωση των συνθηκών στην Ελλάδα έχει ευεργετικές επιδράσεις στην εξέλιξη της τέχνης. Χτίζεται μεγάλος αριθμός μοναστηριών και ο αριθμός των ζωγράφων αυξάνεται σημαντικά. Στα Επτάνησα συνεχίζεται η κρητική καλλιτεχνική παράδοση, η οποία θα διαμορφωθεί αφού δεχτεί ευρωπαϊκές επιδράσεις. Σημαντικός εκπρόσωπος αυτών των τάσεων είναι ο **Παναγιώτης Δοξαράς**, με σημαντικό έργο στην Κέρκυρα και τη Ζάκυνθο. Το έργο του

συνεχίζουν ο γιος του **Νικόλαος** και ο **Νικόλαος Κουτούζης** (1741-1813), προσωπογράφος και ζωγράφος θρησκευτικών και κοσμικών θεμάτων.

Μέσα στο κλίμα αυτό αναδείχθηκαν οι κορυφαίοι ποιητές μας **Διονύσιος Σολωμός** (1798-1857) και **Ανδρέας Κάλβος** (+1865), ενώ και οι πρώτοι μουσουργοί της νεότερης Ελλάδας ήταν Επτανήσιοι. Συνεπώς, τα Επτάνησα πρόσφεραν πολλά στο νεοελληνικό πολιτισμό, γιατί ήταν η γέφυρα επικοινωνίας του Ελληνισμού με τα πολιτιστικά δρώμενα στη Δύση.

Ένα από τα εντυπωσιακότερα φαινόμενα κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας στον ελληνικό χώρο είναι η άνθηση του **ελληνικού λαϊκού πολιτισμού**. Πολλά από τα προϊόντα του φαίνεται ότι έχουν τις ρίζες τους όχι μόνο στο Βυζάντιο, αλλά και στην αρχαία Ελλάδα και αποτελούν, μέχρι σήμερα, τον κυριότερο μοχλό αντίστασης στον κίνδυνο αφομοίωσης από σύγχρονους ισχυρούς πολιτισμούς. Το **δημοτικό τραγούδι** αποτέλεσε την υψηλότερη πνευματική δημιουργία στη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας, ενώ η

Ο Διονύσιος Σολωμός Βρέφος, ελαιογραφία του Ν. Κουτούζη, 1799-1800, λάδι σε μουσαμά, Συλλογή Γιάννη Περδίου.

λαϊκή τέχνη χαρακτηρίζεται από ποικιλία και πλούτο. Ιδιαίτερα σημαντική είναι η αρχιτεκτονική των αρχοντικών που χτίστηκαν σε ευημερούντα κέντρα του ελληνικού χώρου (Καστοριά, Αμπελάκια, Ύδρα, Σπέτσες κ.λπ.).

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ

1. Ποιοι είναι οι κυριότεροι εκπρόσωποι της Κρητικής Σχολής κατά το 16ο αιώνα;
2. Ποια είναι τα κυριότερα έργα της κρητικής λογοτεχνίας;
3. Πώς εκφράζεται ο λαϊκός πολιτισμός, ο οποίος αναπτύσσεται κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας στον ελλαδικό χώρο;

Βυζαντινοί αυτοκράτορες

ΟΙ ΔΙΑΔΟΧΟΙ ΤΟΥ ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΥ Α΄	
Ιουστίνος Β΄	565-578
Τιβέριος Α΄	578-582
Μαυρίκιος	582-602
Φωκάς	602-610

Η ΔΥΝΑΣΤΕΙΑ ΤΟΥ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ	
Ηράκλειος	610-641
Κώνστας Β΄	641-668
Κωνσταντίνος Δ΄	668-685
Ιουστινιανός Β΄	685-695 (πρώτη βασιλεία)
Λεόντιος	695-698
Τιβέριος Β΄	698-705
Ιουστινιανός Β΄	705-711 (δεύτερη βασιλεία)

ΟΙ ΔΙΑΔΟΧΟΙ ΤΩΝ ΗΡΑΚΛΕΙΔΩΝ	
Φιλίππικος	711-713
Αναστάσιος Β΄	713-715
Θεοδόσιος Γ΄	715-717

Η ΣΥΡΙΑΚΗ ΔΥΝΑΣΤΕΙΑ (ΤΩΝ ΙΣΑΥΡΩΝ)	
Λέων Γ΄	717-741
Κωνσταντίνος Ε΄	741-775
Λέων Δ΄	775-780
Κωνσταντίνος ΣΤ΄	780-797
Ειρήνη	797-802

Η ΔΥΝΑΣΤΕΙΑ ΤΟΥ ΑΜΟΡΙΟΥ	
Νικηφόρος Α΄	802-811
Σταυράκιος	811
Μιχαήλ Α΄ Ραγκαβές	811-813
Λέων Ε΄	813-820
Μιχαήλ Β΄	820-829
Θεόφιλος	829-842
Μιχαήλ Γ΄	842-867

Η ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΗ ΔΥΝΑΣΤΕΙΑ	
Βασίλειος Α΄	867-886
Λέων ΣΤ΄	886-912
Αλέξανδρος	912-913
Κωνσταντίνος Ζ΄	913-959
Ρωμανός Α΄ Λακαπηνός	920-944
Ρωμανός Β΄	959-963
Νικηφόρος Β΄ Φωκάς	963-969
Ιωάννης Α΄ Τζιμισκής	969-976
Βασίλειος Β΄	976-1025
Κωνσταντίνος Η΄	1025-1028
Ρωμανός Γ΄ Αργυρός	1028-1034
Μιχαήλ Δ΄	1034-1041
Ζωή και Θεοδώρα	1042
Κωνσταντίνος Θ΄ Μονομάχος	1042-1055
Θεοδώρα	1055-1056 (δεύτερη βασιλεία)

ΟΙ ΔΙΑΔΟΧΟΙ ΤΩΝ ΜΑΚΕΔΟΝΩΝ	
Μιχαήλ ΣΤ΄	1056-1057
Ισαάκιος Α΄ Κομνηνός	1057-1059

Η ΔΥΝΑΣΤΕΙΑ ΤΩΝ ΔΟΥΚΩΝ	
Κωνσταντίνος Ι΄ Δούκας	1059-1067
Ρωμανός Δ΄ Διογένης	1067-1071
Μιχαήλ Ζ΄ Δούκας	1071-1078
Νικηφόρος Γ΄ Βοτανειάτης	1078-1081

Η ΔΥΝΑΣΤΕΙΑ ΤΩΝ ΚΟΜΝΗΝΩΝ	
Αλέξιος Α΄	1081-1118
Ιωάννης Β΄	1118-1143
Μανουήλ Α΄	1143-1180
Αλέξιος Β΄	1180-1183
Ανδρόνικος Α΄	1183-1185

Η ΔΥΝΑΣΤΕΙΑ ΤΩΝ ΑΓΓΕΛΩΝ	
Ισαάκιος Β΄	1185-1195
Αλέξιος Γ΄	1195-1203
Ισαάκιος Β΄ (δεύτερη βασιλεία) και Αλέξιος Δ΄	1203-1204
Αλέξιος Ε΄ Μούρτζουφλος	1204

Η ΔΥΝΑΣΤΕΙΑ ΤΩΝ ΛΑΣΚΑΡΙΔΩΝ (ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΝΙΚΑΙΑΣ)	
Θεόδωρος Α΄	1204-1222
Ιωάννης Γ΄ Δούκας Βατάτζης	1222-1254
Θεόδωρος Β΄	1254-1258
Ιωάννης Δ΄	1258-1261

Η ΔΥΝΑΣΤΕΙΑ ΤΩΝ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΩΝ	
Μιχαήλ Η΄	1261-1282
Ανδρόνικος Β΄	1282-1328
Ανδρόνικος Γ΄	1328-1341
Ιωάννης Ε΄	1341-1391
Ιωάννης ΣΤ΄ Καντακουζηνός	1347-1354
Ανδρόνικος Δ΄	1376-1379
Ιωάννης Ζ΄	1390
Μανουήλ Β΄	1391-1425
Ιωάννης Η΄	1425-1448
Κωνσταντίνος ΙΑ΄	1448-1453

Γλωσσάρι

Αβράκωτοι (sans culotte): Μικροαστοί, τεχνίτες και εργάτες του Παρισιού. Ονομάζονταν έτσι υποτιμητικά, γιατί φορούσαν παντελόνια μέχρι τον αστράγαλο και όχι περισκελίδες (κοντά παντελόνια) που ήταν ένδυμα των ευγενών και των αστών.

Ανεικονική αντίληψη: Η καλλιτεχνική τάση, βάσει της οποίας στις παραστάσεις δε γίνεται χρήση της ανθρώπινης μορφής.

Απειροστικός λογισμός: Η μαθηματική ανάλυση, η οποία εξετάζει λεπτομερώς τα αλληλοεξαρτώμενα μέρη, με τη διαίρεσή τους σε απειροστά, δηλαδή σε απείρως ελάχιστα μέρη.

Αύγουστος: Ένας από τους τέσσερις συνάρχοντες στο σύστημα της Τετραρχίας που καθιέρωσε ο Διοκλητιανός (δύο Αύγουστοι και δύο Καίσαρες). Τουλάχιστο ως τις αρχές του 9ου αιώνα η ονομασία αυτή χρησιμοποιήθηκε ως συστατικό στοιχείο του αυτοκρατορικού τίτλου.

Αυλάρχης: Πρώτος τη τάξει αξιωματούχος των ανακτόρων και έμπιστος του βασιλιά.

Αυτοκράτωρ: Ο τίτλος αυτός συνοδεύονταν στο Βυζάντιο συνήθως από την έκφραση *πιστός εν Χριστώ τω Θεώ*, όπως και ο τίτλος **βασιλεύς**, και εξέφραζε τον ολοκληρωτικό χαρακτήρα της αυτοκρατορικής εξουσίας, η οποία ήταν υπόλογη μόνο απέναντι στον Θεό.

Αψβούργοι: Αυτοκρατορική δυναστεία που κυριάρχησε στη Γερμανία και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες (1278-1918).

Βογιάροι: Τα μέλη της παλαιάς βουλγαρικής και ρωσικής αριστοκρατίας, που συγκροτούσαν αρχικά τη συνοδεία των ηγεμόνων.

Βούλλα: Με τον όρο αυτό δηλώνεται το έγγραφο που έφερε τη σφραγίδα του πάπα της Ρώμης.

Γαληνοτάτη Δημοκρατία: Ονομασία του ναυτικού κράτους της Βενετίας που το κυβερνούσαν οι μεγάλοι πλοιοκτήτες και έμποροι της πόλης. Υποδηλώνει την οικονομική και πολιτική σταθερότητα της Βενετίας.

Γλαγολιτικό αλφάβητο: Ονομάστηκε το αλφαβητικό σύστημα στο οποίο γράφτηκαν τα αρχαιότερα έργα της σλαβικής γραμματείας (9ος αιώνας) και το οποίο στηρίχθηκε στην ελληνική γραφή. Το γλαγολιτικό ονομάστηκε πιθανότατα έτσι από το τέταρτο γράμμα του (Γ) που έχει την ονομασία γλαγόλ.

Δήμοι: Οι φατρίες του ιπποδρόμου, οι οποίες στη διάρκεια του 5ου και του 6ου αιώνα εξελίχθηκαν σε πολιτικές οργανώσεις. Οι Πράσινοι και οι Βένετοι που ήσαν οι κυριότεροι δήμοι εκπροσωπούσαν διαφορετικές πολιτικές τάσεις.

Δεσπότης: Από τα μέσα του 12ου αιώνα ήταν το δεύτερο σε σημασία βυζαντινό αξίωμα μετά το αυτοκρατορικό. Στα τέλη του 13ου αιώνα τον τίτλο αυτόν έφερε ο ηγεμόνας του κράτους της Ηπείρου (Δεσποτάτο της Ηπείρου).

Δευτερογενής τομέας της παραγωγής: Ο τομέας της οικονομίας που αφορά τη μεταποίηση, δηλ. βιοτεχνία και βιομηχανία.

Δίαυτα: Ο όρος αυτός χρησιμοποιείται, για να δηλώσει το ανώτατο συμβούλιο των αντιπροσώπων των ευγενών, του κλήρου και των αστών στην αυτοκρατορική Γερμανία και σε χώρες της ανατολικής Ευρώπης.

Δραγομάνος, δραγουμάνος: Διερμηνέας, υψηλό αξίωμα στην κρατική ιεραρχία της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Επειδή οι Μουσουλμάνοι δε μάθαιναν ξένες γλώσσες, τις θέσεις που απαιτούσαν γλωσσομάθεια, τις κατείχαν Χριστιανοί, κυρίως Έλληνες. Η πλέον υψηλόβαθμη ήταν αυτή του Μεγάλου Δραγομάνου της Υψηλής Πύλης που εκτελούσε καθήκοντα, παρόμοια με εκείνα του υπουργού Εξωτερικών. Ακολουθούσε σε σπουδαιότητα η θέση του *Δραγομάνου του Στόλου της Ασπρης Θάλασσας* (Αιγαίου).

Δρόμων: Πολεμικό πλοίο των Βυζαντινών, εφοδιασμένο με μία ή δύο σειρές κουπιών και σωλήνα που εκτόξευε το υγρόν πυρ (από τον 7ο αιώνα και εξής).

Εικονοκλάστες: Άλλη ονομασία των εικονομάχων.

Εκλέκτορες: Οι επτά γερμανοί ηγεμόνες που συμμετείχαν στην εκλογή του γερμανού αυτοκράτορα.

Εκλογή: Συλλογή νόμων που δημοσιεύτηκε από τον Λέοντα Γ' και τον Κωνσταντίνο Ε'. Αν και αποτελούσε ουσιαστικά μία επιλογή από νόμους του Ιουστινιανού, η Εκλογή περιέλαβε και διατάξεις προερχόμενες από τοπικές συνήθειες.

«Ελέω Θεού βασιλεία»: πολιτική αντίληψη σύμφωνα με την οποία ο μονάρχης έχει λάβει την εντολή της εξουσίας από τον Θεό στον οποίο και μόνο λογοδοτεί.

Ενωτικοί: Έτσι ονομάζονταν στο Βυζάντιο οι υποστηρικτές της Ένωσης της Ορθόδοξης με τη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία.

Εξαρχάτο: Διοικητική περιφέρεια του Βυζαντινού κράτους κατά τον 6ο αιώνα, απομακρυσμένη από το κέντρο, της οποίας ο διοικητής (Εξαρχος) συγκέντρωνε την πολιτική και

στρατιωτική εξουσία.

Ζ(Γ)ιρονδίνιοι: Ριζοσπαστική πτέρυγα της Νομοθετικής Συνέλευσης που ονομάστηκε έτσι επειδή οι εκπρόσωποί της στην πλειονότητά τους προέρχονταν από την περιοχή του Gironde.

Καθολικός άνθρωπος (Homo universalis): Ο άνθρωπος με τα πολλαπλά ενδιαφέροντα, ο πολύπλευρα ανεπτυγμένος άνθρωπος, που αποτέλεσε ιδανικό της Αναγέννησης.

Καίσαρ: Από τις αρχές του 7ου αιώνα ήταν κάτοχος του δεύτερου σε σημασία βυζαντινού αξιώματος (μετά το αυτοκρατορικό).

Κλασικισμός-Νεοκλασικισμός: Πνευματικά και καλλιτεχνικά ρεύματα που μιμούνται την κλασική αρχαιότητα.

Κεφαλαιοκρατικό ή Καπιταλιστικό σύστημα: Οικονομικό σύστημα που επικράτησε σταδιακά στη Δύση μετά την πτώση της φεουδαρχίας και μετά την Α' Βιομηχανική Επανάσταση. Στο πλαίσιο του η κατοχή και η εκμετάλλευση των μέσων παραγωγής βρίσκεται στα χέρια ιδιωτών, που έχουν επενδύσει τα κεφάλαιά τους σ' αυτά με σκοπό την αποκόμιση κέρδους. Το σύστημα αυτό θεωρεί το ιδιωτικό κεφάλαιο ως βάση και κινητήρια δύναμη οικονομίας.

Κοινότητα χωρίου: βλ. χωρίον

Κουατροτσέντο (Quattrocento): ιταλικός όρος που δηλώνει την προδρομική φάση της Αναγέννησης. Στην κυριολεξία του σημαίνει τον αιώνα του οποίου το δεύτερο ψηφίο είναι ο αριθμός 4 (quattro), δηλαδή το 15ο αιώνα.

Λογοθέτης του Δρόμου: Ο ανώτατος βυζαντινός αξιωματούχος που ήταν αρμόδιος για το οδικό δίκτυο, τις μετακινήσεις μέσα στη βυζαντινή επικράτεια, και κατ' επέκταση για τις μετακινήσεις πρεσβευτών, τη διπλωματία και την εξωτερική πολιτική.

Μαντόνα (Madona): Η εικόνα της Παναγίας στη δυτικοευρωπαϊκή τέχνη.

Μεγάλος βεζίρης: Ο ανώτατος ιεραρχι-

κά αξιωματούχος του Οθωμανικού Κράτους (αντίστοιχος του σημερινού πρωθυπουργού).

Μικρογραφία (μινιατούρα): Ζωγραφική μικρών διαστάσεων πάνω σε βιβλίο.

Μικροτεχνία: Κατηγορία έργων τέχνης που έχουν μικρές διαστάσεις.

Μιλιαρήσιον: Αργυρό νόμισμα, που η αξία του ανερχόταν στο ένα δωδέκατο του χρυσού νομίσματος.

Μνημειακή ζωγραφική: Η μεγάλων διαστάσεων ζωγραφική σε ναούς και άλλα κτίρια.

Νόμισμα (solidus): Το χρυσό βυζαντινό νόμισμα.

Νεαρές: Νέοι αυτοκρατορικοί νόμοι. Σώζονται πολλές Νεαρές του Ιουστινιανού Α', του Ιουστίνου Β', αλλά και των αυτοκρατόρων της Μακεδονικής Δυναστείας.

Ορθολογισμός (Rationalismus): Φιλοσοφική θεωρία που δίνει έμφαση στη λογική απόδειξη της αλήθειας (18ος αιώνας).

Πανθεϊσμός: Φιλοσοφική θεωρία που βλέπει την παρουσία του Θεού σε όλα τα πράγματα του κόσμου.

Πάρουκος: αγρότης εξαρτημένος από κάποιον ισχυρό γαιοκτήμονα.

Περβολή: Το δικαίωμα του αυτοκράτορα να διορίζει τους επισκόπους αλλά και η τελική της υποτέλειας κατά το Μεσαίωνα.

Πορφύρα: Αίθουσα του ανακτόρου ντυμένη στα πορφυρά και προοριζόμενη για τους αυτοκρατορικούς τοκετούς.

Πορφυρογέννητοι: Γόνι της αυτοκρατορικής οικογένειας που γεννήθηκαν στη διάρκεια της βασιλείας του πατέρα τους.

Πρόνοια: Σύστημα, βάσει του οποίου ο αυτοκράτορας παραχωρούσε έκταση γης, με τα εισοδήματά της σε ένα ισχυρό πρόσωπο, το οποίο από την πλευρά του αναλάμβανε ορισμένες υποχρεώσεις έναντι του αυτοκράτορα. Από το 12ο αι. και εξής οι υποχρεώσεις

αυτές είχαν στρατιωτικό χαρακτήρα. Από το 13ο αιώνα η Πρόνοια έτεινε να καταστεί κληρονομική.

Προστασία: Παρεχόταν από τους δυνατούς στους αδύνατους γείτονές τους, οι οποίοι ήσαν υποχρεωμένοι να πληρώσουν φόρο σε είδος ή να εργάζονται στα κτήματα των δυνατών.

Ρήγας (rex): Τίτλος παραχωρούμενος στους χριστιανούς ηγεμόνες. Η παραχώρηση προϋπέθετε την τυπική αναγνώριση της υπεροχής του βυζαντινού αυτοκράτορα και συνεπαγόταν περιορισμένη κυριαρχία εκ μέρους του αποδέκτη.

Ρομαντισμός: Καλλιτεχνικό ρεύμα που κυριαρχεί στην Ευρώπη στο α' μισό του 19ου αι. Υπερασπίζεται την ελευθερία έκφρασης του καλλιτέχνη, ενώ αντιπαράθετει τη φαντασία στην κυριαρχία της λογικής. Δίνει ιδιαίτερη έμφαση στα συναισθήματα και στην ατομικότητα του ανθρώπου.

Ρωμανία: Η επικράτεια του Βυζαντινού κράτους.

Σύγκλητος: Συνέχεια της παλαιάς Ρωμαϊκής Γερουσίας, η οποία διατηρούσε στο Βυζάντιο πολιτική ισχύ μέχρι τον 6ο και τον 7ο αιώνα. Υποβαθμίστηκε κατά τον 11ο αιώνα, όταν στις τάξεις της εντάχθηκαν πολλοί έμποροι και βιοτέχνες.

Χάνος-Χαγάνος: Τίτλος των ηγεμόνων των λαών τουρκομογγολικής καταγωγής (Βούλγαροι, Άβαροι, Χάζαροι).

Χρυσόβουλλο: Το επισημότερο από τα αυτοκρατορικά έγγραφα, το οποίο έφερε ημερομηνία, υπογραφόταν ιδιοχειρώς από τον αυτοκράτορα με πορφυρόχρωμο μελάνι και σφραγιζόταν με τη χρυσή αυτοκρατορική βούλλα.

Χωρίον: Η αγροτική κοινότητα. Η ακμή της χρονολογείται στον 8ο και 9ο αιώνα. Τα θεμέλιά της υπονομεύτηκαν από την επέκταση των δυνατών.

Βιβλιογραφία

- Anderson P.**, Από την αρχαιότητα στο φεουδαρχισμό, μετ. Ε. Οικονόμου-Αστερίου, Οδυσσέας, Αθήνα 1980
- Ασδραχάς Σπ.**, Η οικονομική δομή των Βαλκανικών χωρών (15ος-19ος αι.), Μέλισσα, Αθήνα 1979
- Βακαλόπουλος Α.**, Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, τ. Β': Τουρκοκρατία (1453-1669), Θεσσαλονίκη 1976
- Βακαλόπουλος Α.**, Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, τ. Δ': Τουρκοκρατία (1669-1821), Αθήνα 1973
- Beck H.-G.**, Η βυζαντινή χιλιετία, μετ. Δ. Κούρτοβικ, MIET, Αθήνα 1990
- Bernstein N. - Milza P.**, Ιστορία της Ευρώπης. Από τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία στα ευρωπαϊκά κράτη, τ. 1-3, μετ. Α. Δημητρακόπουλος, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997
- Bloch M. κ.ά.**, Κείμενα Ευρωπαϊκής Ιστορίας, Παπαζήσης, Αθήνα 1985
- Braudel F.**, Υλικός πολιτισμός, οικονομία και καπιταλισμός. Οι δομές της καθημερινής ζωής: το δυνατό και το αδύνατο, μετ. Αικ. Ασδραχά, Μορφωτικό Ινστιτούτο Αγροτικής Τράπεζας, Αθήνα 1995
- Burns E.**, Εισαγωγή στην ιστορία και τον πολιτισμό της Νεότερης Ευρώπης, τ. Α', μετ. Τ. Δαρβέρης, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1983
- Βυζάντιο και Ευρώπη**, Α' Διεθνής Βυζαντινολογική Συνάντηση. Δελφοί, 20-24 Ιουλίου 1985, Ευρωπαϊκό Πολιτιστικό Κέντρο Δελφών, Αθήνα 1987
- Cerroni U.**, Η πολιτική σκέψη, τ. Β': Χριστιανοί και Νεότεροι, μετ. Μπ. Λυκούδης, Βιβλιοθήκη Πολιτικών Επιστημών, Παπαζήσης, Αθήνα (χ.χ.)
- Clark C.**, Ιστορία του Δυτικού Πολιτισμού, μετ. Α. Βερυκάκη-Αρτέμη, Νέα Σύνορα, Αθήνα 1978
- Γιαννακόπουλος Κ.**, Βυζάντιο και Δύση. Η αλληλεπίδραση των αμφιθαλών πολιτισμών στο Μεσαίωνα και στην Ιταλική Αναγέννηση (330-1600), μετ. Ε. Βαρουξάκη, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1985
- Γλύκατση-Αρβελέρ Ε.**, Η πολιτική ιδεολογία του Βυζαντινού Κράτους, μετ. Τ. Δρακοπούλου, Αργώ, Αθήνα 1977
- Λερτιλής Γ. - Κωστής Κ.** (επιμ.), Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας (18ος-20ός αι.), Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 1991
- Δημαράς Κ. Θ.**, Νεοελληνικός Διαφωτισμός, Ερμής, Αθήνα 1977
- Κόλλιας Τ. - Δημητρούκας Ι. - Ιωάννου Θ. - Μπαρούτας Κ.**, Ιστορία του Μεσαιωνικού και του Νεότερου Κόσμου 565-1815, ΟΕΔΒ, Αθήνα 2001

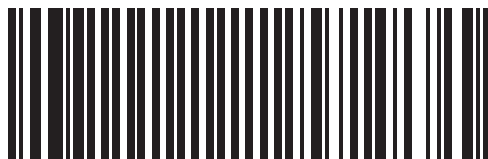
- Durant W.**, Παγκόσμιος Ιστορία του Πολιτισμού, τ. Δ', μετ. Λ. Κάβουρας, Συρόπουλος & Κουμουνδουρέας, Αθήνα 1958
- Furet F. - Richet D.**, Η Γαλλική Επανάσταση, μετ. Η. Αθανασιάδης - Β. Μαργώνης, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1997
- Goff Le J.**, Η Ευρώπη, Μια αφήγηση για παιδιά και νέους, μετ. Β. Τσοκοπούλου, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1997
- Gombrich E.**, Η Ιστορία της Τέχνης, μετ. Χρ. Κληρίδη - Λ. Κάσδαγλη, MIET, Αθήνα 1994
- Guillou A.**, Ο βυζαντινός πολιτισμός, μετ. Ρ. Odorico - Σμ. Τσοχανταρίδου, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1996
- Hobsbawm E.**, Η γένεση της Βιομηχανικής Επανάστασης, Κείμενα Ευρωπαϊκής Ιστορίας, 101-121
- Hunger H.**, Βυζαντινή Λογοτεχνία. Η λόγια κοσμική λογοτεχνία των Βυζαντινών, τ. 1-3, MIET, Αθήνα 1987-1994
- Ζακυθινός Δ.**, Βυζαντινή Ιστορία (324-1071), Αθήνα 1977
- Inalcik H.**, Η Οθωμανική Αυτοκρατορία, Η κλασική περίοδος (1300-1600), μετ. Μ. Κοκολάκης, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1995
- Ιστορία Ελληνικού Έθνους**, Εκδοτική Αθηνών, τ. Ζ' - ΙΑ', Αθήνα 1975-1979
- Ιωάννου Θ.**, Η πολιτική των μεγάλων Δυνάμεων στο χώρο της Ανατολικής Μεσογείου και οι παράγοντες διαμόρφωσής της (1789-1815), Νέα Παιδεία 48 (1988), 55-70
- Καλοκαιρινός Κ.**, Ιστορία Ρωμαϊκή και Βυζαντινή (146 π.Χ. - 1453 μ.Χ.), ΟΕΔΒ, Αθήνα 1981
- Κανελλόπουλος Π.**, Ιστορία του Ευρωπαϊκού Πνεύματος, Τ. 5-7, Γιαλλέλης, Αθήνα 1976
- Καραγιαννόπουλος Ι. Ε.**, Η Βυζαντινή Ιστορία από τις πηγές, Σάκκουλας, Θεσσαλονίκη
- Καραγιαννόπουλος Ι. Ε.**, Το Βυζαντινό Κράτος, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1996
- Kaplan M.**, Βυζάντιο και Ελλάδα, μετ. Μ. Βερέττας, Δεληθανάσης, Ανακαλύψεις-Ιστορία, Αθήνα 1994
- Καραγεώργος Β. Σ.**, Η Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, Μεσαιωνική Περίοδος, τ. Α', Ιστορικές Εκδόσεις Στ. Βασιλόπουλος, Αθήνα 1987
- Κιτρομηλίδης Π.**, Νεοελληνικός Διαφωτισμός, MIET, Αθήνα 1996
- Κιτρομηλίδης Π.**, Πολιτικοί στοχαστές των νεότερων χρόνων. Βιογραφικές και ερμηνευτικές προσεγγίσεις, Γνώση, Αθήνα 1992
- Κολιόπουλος Ι. Σ.**, Νεώτερη Ευρωπαϊκή Ιστορία (1789-1945), Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1998
- Κονδύλης Π.**, Ο Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός, 2 τόμοι, Θεμέλιο, Αθήνα 1987
- Κονδύλης Π.**, Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός, Θεμέλιο, Αθήνα 1988
- Κρεμμυδάς Β.**, Νεότερη Ιστορία, Ελληνική και Ευρωπαϊκή, Γνώση, Αθήνα 1990
- Κρεμμυδάς Β. - Πισπιρίγκου Φ.**, Ο μεσαιωνικός κόσμος, Γνώση, Αθήνα 1985
- Lemerle P.**, Ο πρώτος βυζαντινός ουμανισμός. Σημειώσεις και παρατηρήσεις για την εκπαίδευση και την παιδεία στο Βυζάντιο από τις αρχές ως το 10ο αι., μετ. Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, MIET, Αθήνα 1981

- Λεξικό Ελλήνων Καλλιτεχνών**, 16ος - 20ός αι., Μέλισσα, Αθήνα 1997-1999
- Λουγγής Τ.**, Επισκόπηση Βυζαντινής Ιστορίας, τ. Α' (324-1204), Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1998
- Michelet J.**, Ιστορία της Γαλλικής Επανάστασης, μετ. Κλ. Μητσοτάκη, Εκδόσεις της Εμπορικής Τραπέζης της Ελλάδος, Αθήνα 1989
- Mignet F.A.**, Ιστορία της Γαλλικής Επανάστασης, μετ. Γ. Κουχτσόγλου, Δωρικός, Αθήνα 1989
- Μουσεία του Κόσμου**, Mondadori-Φυτράκης, Αθήνα 1969
- Μπαρούτας Κ.**, Βυζαντινή προεικονοκλαστική και γερμανική προκαρολική τέχνη, Σμίλη, Αθήνα 1989
- Nicol D.**, Το δεσποτάτο της Ηπείρου (1267-1479). Μια συνεισφορά στην ελληνική ιστορία κατά τον Μεσαίωνα, Ελληνική Ευρωεκδοτική, Αθήνα 1991
- Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου Μ.**, Η Μακεδονία στη βυζαντινή εποχή: «Θέματα Ιστορίας», Β' Ενιαίου Λυκείου, βιβλίο καθηγητή (Επιλογής), ΟΕΔΒ, Αθήνα 1999, 23-37
- Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου Μ.**, Οι Βαλκανικοί λαοί κατά τους Μέσους Χρόνους, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1992
- Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου Μ.**, Οι Βαλκανικοί λαοί. Από την τουρκική κατάκτηση στην εθνική αποκατάσταση, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1991
- Obolensky D.**, Η Βυζαντινή Κοινοπολιτεία. Ανατολική Ευρώπη 500-1453, μετ. Γ. Τσεβρεμέζ, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1991
- Οι Θησαυροί του Αγίου Όρους** (κατάλογος έκθεσης), έκδοση της Ιερής Κοινότητας του Αγίου Όρους και του Οργανισμού Πολιτιστικής Πρωτεύουσας της Ευρώπης, Θεσσαλονίκη 1997
- Οι μεγάλοι ζωγράφοι**, 3 τόμοι, Fabbri-Μέλισσα, Αθήνα 1971
- Ostrogorsky G.**, Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους, μετ. Ι. Παναγόπουλος, 3 τόμοι, Ιστορικές Εκδόσεις Στ. Βασιλόπουλος, Αθήνα 1978-1981
- Ουνταλτσόβα Ζ. - Λιτάβριν Γ. - Μεντβέντεφ Ν.**, Βυζαντινή διπλωματία, μετ. Π. Ματέρη-Δ. Πατέλης, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1995
- Runciman St.**, Η τελευταία βυζαντινή αναγέννηση, μετ. Λ. Καμπερίδης, Δόμος, Αθήνα 1986
- Runciman St.**, Ιστορία των Σταυροφοριών, 3 τόμοι, μετ. Ν.Κ. Παπαρρόδου, Δ/νσις Εκδόσεων Γεν. Επιτελείου Στρατού, Αθήνα 1977-1979
- Sugar P. F.**, Η Νοτιοανατολική Ευρώπη κάτω από οθωμανική κυριαρχία (1354-1804), μετ. Π. Χ. Μπαλουξή, 2 τόμοι, Σμίλη, Αθήνα 1994
- Tomson T. M.**, Ο Ροβεσπιέρος και η Γαλλική Επανάσταση, μετ. Ε. Χατζηγηργόρης, Γαλαξίας, Αθήνα 1970
- Vasiliev A. A.**, Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, μετ. Δ. Σαβράμης, Μπεργαδής, Αθήνα, 1954
- Χριστοφιλοπούλου Αικ.**, Βυζαντινή Ιστορία, 3 τόμοι, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1991-1997
- Ψημμένος Ν. Κ.**, Η ελληνική φιλοσοφία από το 1453 ως το 1821, Γνώση, Αθήνα 1998

Βάσει του ν. 3966/2011 τα διδακτικά βιβλία του Δημοτικού, του Γυμνασίου, του Λυκείου, των ΕΠΑ.Λ. και των ΕΠΑ.Σ. τυπώνονται από το ΙΤΥΕ - ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ και διανέμονται δωρεάν στα Δημόσια Σχολεία. Τα βιβλία μπορεί να διατίθενται προς πώληση, όταν φέρουν στη δεξιά κάτω γωνία του εμπροσθόφυλλου ένδειξη «ΔΙΑΤΙΘΕΤΑΙ ΜΕ ΤΙΜΗ ΠΩΛΗΣΗΣ». Κάθε αντίτυπο που διατίθεται προς πώληση και δεν φέρει την παραπάνω ένδειξη θεωρείται κλεψίτυπο και ο παραβάτης διώκεται σύμφωνα με τις διατάξεις του άρθρου 7 του νόμου 1129 της 15/21 Μαρτίου 1946 (ΦΕΚ 1946,108, Α').

Απαγορεύεται η αναπαραγωγή οποιουδήποτε τμήματος αυτού του βιβλίου, που καλύπτεται από δικαιώματα (copyright), ή η χρήση του σε οποιαδήποτε μορφή, χωρίς τη γραπτή άδεια του Υπουργείου Παιδείας, Θρησκευμάτων και Αθλητισμού / ΙΤΥΕ - ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ.

Κωδικός Βιβλίου: 0-22-0052
ISBN 978-960-06-2335-2

(01) 000000 0 22 0052 1